Guerra civil a les comarques tarragonines (1936-1939)

Jordi Piqué Padró & Josep Sànchez Cervelló (coords.)

[publicacions] urv

Cercle d'Estudis Històrics i Socials
Guillem Oliver del Camp de Tarragona

Guerra civil a les comarques tarragonines (1936-1939)

Jordi Piqué Padró
Josep Sánchez Cervelló
(coords.)

[publicacions] urv

CERCLE D'ESTUDIS HISTÒRICS
I SOCIALS «GUILLEM OLIVER»
DEL CAMP DE TARRAGONA

Tarragona, 2019

Editen:

Publicacions de la Universitat Rovira i Virgili
Av. Catalunya, 35 · 43002 Tarragona
Tel. 977 55 8474 · A/e: publicacions@urv.cat
www.publicacions.urv.cat

Cercle d'Estudis Històrics i Socials
«Guillem Oliver» del Camp de Tarragona
L'Arxiu, M2 Espai Tabacalera
Av. Vidal i Barraquer · 43005 Tarragona
Tel. 977 296 230 · A/e: guillemoliver@guillemoliver.com

Primera edició en paper, 1999
Primera edició digital, maig del 2019

ISBN: 978-84-8424-770-8
DL: T 362-2000

ÍNDEX

PRÒLEG

Antoni SEGURA i MAS
Catedràtic d'Història Contemporània i codirector del Centre d'Estudis Històrics Internacionals-Pavelló de la República de la Universitat de Barcelona

La guerra civil espanyola i les seves conseqüències, especialment la revolució social amb què el proletariat va respondre la sublevació militar del 18 de juliol de 1936, és el tema historiogràfic del segle XX que ha fet córrer més tinta i que ha despertat disputes més apassionades entre els historiadors. Desenes de milers de llibres, d'articles i de congressos, seminaris i reunions d'experts s'han ocupat de la qüestió i semblaria que, a hores d'ara, no resta res per dir. La guerra civil és també, sens dubte, el tema «espanyol» que ha interessat més a la historiografia i la cinematografia internacional, de manera que una gran part de la bibliografia es troba en anglès, francès, etc. I això fou així des d'un primer moment per raons diverses.

En primer lloc, perquè la guerra civil fou la primera confrontació a gran escala entre les principals idees-forces (democràcia, feixisme, comunisme) que, poc després, s'enfrontarien a la Segona Guerra Mundial i a la Guerra Freda. En el context prebèl·lic del moment, això es va traduir en una capacitat de mobilització (Brigades Internacionals) i d'ingerència internacional (Alemanya, Itàlia, la URSS) sense precedents.

En segon lloc, perquè la revolució social que es va posar en marxa, molt especialment a Catalunya, en què l'hegemonia anarcosindicalista li va donar uns trets força singulars, suposava, amb totes les seves virtuts (capacitat d'entrega, participació i organització) i misèries (persecució religiosa, repressió), una experiència radicalment diferent a qualsevol procés revolucionari anterior, molt allunyada, per tant, del dogmatisme en què havia desembocat la revolució soviètica sota la direcció de Stalin. A pesar dels errors i, sovint, de decisions difícilment justificables, la capacitat de les columnes de milicians (formades en uns pocs dies) d'aturar, en uns primers moments, l'ofensiva d'un exèrcit professional, ben organitzat i millor comandat ha quedat com una de les grans gestes èpiques de la guerra civil. Això ha contribuït a magnificar l'acció proletària, generosa però poc efectiva, en el fracàs de la sublevació en les grans ciutats, oblidant que, en molts casos, el que resultà decisiu fou la lleialtat republicana de determinats sectors de l'exèrcit i dels diferents cossos de seguretat de l'Estat.

Per últim, la mala consciència de les grans potències democràtiques (els EUA i la Gran Bretanya, principalment) vencedores de la Segona Guerra Mundial, que, per interessos poc confessables (el suport que acabaren donant a Franco pel seu anticomunisme primari i visceral), no intervingueren a Espanya per acabar amb la dictadura, a pesar de la generosa participació dels exiliats republicans en la resistència francesa i en els exèrcits aliats, va contribuir, també, indirectament, a mantenir viva la referència i l'interès per la guerra civil espanyola. L'acció política i cultural de l'exili espanyol i català fou també decisiva a l'hora de mantenir vives les esperances i el record d'un període extremadament curt de llibertats democràtiques i nacionals, creatiu, revolucionari i innovador com mai abans s'havia conegut.

A la dècada dels anys trenta, la dreta espanyola més intransigent, d'escassa tradició republicana i democràtica i alimentada per la radicalització totalitària que vivia Europa, fou incapaç d'acceptar les moderades reformes republicanes de 1931-1933 (separació d'Església i Estat, Estatut d'Autonomia de Catalunya, reforma agrària, matrimoni civil i divorci, prohibició de l'ensenyança religiosa i dels jesuïtes) i, encara menys, la victòria del Front Popular.[1] Després d'una agra campanya, la pèrdua de les eleccions del febrer va acabar d'escurar, durant la primavera de 1936, un sector de l'opinió conservadora i catòlica (a Catalunya el Front Català d'Ordre, que incloïa des de la Lliga als Tradicionalistes), de l'oligarquia agrària i financera i de l'alta oficialitat de l'exèrcit –monàrquics i Unió Militar Espanyola– cap a posicions decididament feixistes i insurreccionals. No es volia renunciar a la gestió d'un Estat considerat com a propi i garant de la unitat d'Espanya.

El divendres 17 de juliol, segons les instruccions del general Mola, se subleven les guarnicions del Marroc. Entre el 18 i el 20, ho fan 44 de les 51 de la Península. A Barcelona, els primers moviments de tropes tenen lloc a les quatre del matí del dia 19: la majoria de les guarnicions de la capital són favorables a la sublevació; només les forces aèries del Prat i el grup d'intendència s'hi oposen. Vicenç Guarner i Frederic Escofet, en comptes de limitar-se a defensar la Generalitat i altres llocs clau, mobilitzen les tropes lleials a la República (la Guàrdia d'Assalt i la Guàrdia Civil –després d'una conversa d'Escofet amb el coronel Escobar–) per impedir l'enllaç i l'acció conjunta dels sublevats. Cap a migdia, López Amor, cap de les tropes que combatien a la plaça de Catalunya és arrestat i, poc després, els rebels, replegats a l'Hotel Colom, lliuren les armes. La resta de sublevats –Drassanes, plaça d'Espanya i Capitània General, on es troba el general Goded– també cedeixen davant la Guàrdia Civil i d'Assalt i els grups d'obrers que supleixen la manca de preparació, organització i armament amb un devessall de coratge i decisió. Finalment, la transmissió radiofònica de la rendició de Goded és determinant per al fracàs de la rebel·lió a la resta del Principat i fins i tot a la resta de l'Estat i, particularment, a Madrid. Tanmateix, l'acció dels militars sublevats, que havia tingut èxit a Canàries, el Marroc, Galícia, Mallorca, Sevilla, Granada, Navarra, la conca del Duero i part de l'Aragó, desencadenà una terrible guerra civil que, durant tres anys, assolaria els camps i les ciutats d'Espanya i centraria l'atenció del món.

[1] Per a aquest paràgraf i els dos següents vegeu SEGURA, Antoni. «Ara fa seixanta anys», *AVUI*, 26 de juliol de 1996.

A Catalunya, la destacada participació obrera (sobretot de la CNT-FAI) en l'esclafament de la sublevació donà pas a un període revolucionari que s'inicià, el dia 21, amb la constitució del Comitè de Milícies Antifeixistes, veritable contrapoder executiu. A l'endemà, sortien cap a l'Aragó les primeres columnes de milicians i, el dia 24, ho feien Durruti i el comandant Pérez Farràs. El fervor revolucionari es va veure, però, entelat, des de primera hora, per l'acció dels *incontrolats*, barreja de lumpenproletariat, carn de presidi i pistolers professionals –amarga herència dels anys 1920– que defugien d'anar al front. La virulenta denúncia de sindicalistes com Joan Peiró no aconseguí aturar els crims, injustificats i indiscriminats, que, sovint, responien a obscurs motius de venjança personal o de pillatge i que es pretenia justificar amb les barbaritats, sistemàtiques i metòdiques, perpetrades a la «zona nacional». El «terror» a la rereguarda republicana contribuí, sens dubte, a apagar la flama revolucionària de la classe obrera catalana.

Des de fa uns anys, sembla que comença a trontollar el gran pacte de silenci i oblit travat durant la transició. En aquest context i amb el rerefons de la guerra civil, algunes veus –somortes des de finals dels setanta– recorden, interessadament, els «seus morts» i el drama viscut a Catalunya entre 1936 i 1939. I sobre això convé fer algunes reflexions.

La violència desfermada a Catalunya arran de la rebel·lió del 18 de juliol fou brutal i injustificable. La violència practicada durant dècades per la dictadura fou igualment brutal, injustificable i inútil. Les dades de l'horror han estat rigorosament establertes per Josep Maria Solé i Joan Villarroya, i són prou conegudes pels especialistes: la violència a la rereguarda republicana es cobrà 8.352 víctimes –que inclouen la quarta part dels religiosos assassinats en tot l'Estat– i la violència franquista se'n cobrà 3.395 entre 1938 i 1953. Les bombes llançades per l'aviació al servei de Franco ocasionaren 5.000 víctimes més.[2]

[2] Per a la repressió i les víctimes dels bombardejos vegeu SOLÉ i SABATÉ, Josep M. *La repressió franquista a Catalunya, 1938-1953*. Barcelona: Edicions 62, 1985; SOLÉ i SABATÉ, Josep Maria; VILLARROYA i FONT, Joan. *Catalunya sota les bombes*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1986; *L'ocupació militar de Catalunya, març 1938-febrer 1939*. Barcelona: L'Avenç, 1987; *La repressió a la rereguarda de Catalunya (1936-1939)*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1989. Per Tarragona vegeu també GONZÁLEZ HUIX, Francisco. *El asedio aéreo de Tarragona (1837-1939)*. Tarragona: Institut d'Estudis Tarraconenses Ramon Berenguer IV. Diputació de Tarragona, 1990. El quadre que segueix a continuació ha estat elaborat amb les dades que proporcionen els treballs dels autors citats en aquesta nota.

Comarques tarragonines

	Repressió a la rereguarda (1936-1939)			Repressió franquista (1938-1953)		
Comarca	Total	0/00 població comarca	% víctimes Catalunya	Total	0/00 població comarca	% víctimes Catalunya
Alt Camp	98	3,2	1,2	48	1,6	1,4
Baix Penedès	69	4,4	0,8	44	2,8	1,3
Tarragonès	234	4,5	2,8	91	1,7	2,7
Baix Camp	203	3,6	2,4	71	1,2	2,1
Conca de Barberà	100	4,0	1,2	123	4,9	3,6
Priorat	106	5,9	1,3	52	2,9	1,5
Ribera d'Ebre	134	4,6	1,6	86	2,9	2,5
Baix Ebre	228	3,9	2,7	81	1,4	2,4
Montsià	87	2,1	1,0	59	1,4	1,7
Terra Alta	227	10,6	2,7	90	4,2	2,6
Altres				31	0,1	0,9
Total comarques tarragonines	1486	4,3	17,8	818	2,3	24,1
CATALUNYA	8.352	2,9	100,0	3.395	1,2	100,0
Bombardejos (comarques tarragonines)				657	1,9	13,1
Bombardejos (Catalunya, dades arrodonides)				5.000	1,7	100,0

A les comarques de Tarragona, la proximitat de la guerra (el front d'Aragó) en els primers anys i la instal·lació de la línia de front des de l'abril de 1938 van aguditzar la repressió republicana i franquista, de manera que, excepció feta del Montsià pel període republicà, el percentatge de víctimes sobre la població total de la comarca és sempre superior a la mitjana de Catalunya. La repressió percentualment més forta és dóna a la Terra Alta (Vilalba dels Arcs, la Fatarella...), al Priorat i a la Ribera d'Ebre durant el període de repressió republicana, i a la Conca de Barberà i a la Terra Alta durant el període de repressió franquista. En conjunt, les comarques tarragonines representaven el 1936 entorn del 12% de la població de Catalunya, però aportaren el 17,8 de les víctimes ocasionades per la repressió republicana, el 24,1 de les produïdes per la repressió franquista i el 13,1 de les provocades per les bombes de l'aviació al

servei de Franco. Establertes les dades, convé afegir algunes matisacions que ajudaran a situar millor les coses.[3]

En primer lloc, la violència de la rereguarda republicana fou precedida d'un acte de violència intrínsec i brutal: la sublevació d'una part de l'exèrcit contra el govern de la República legítimament constituït, acció que desembocà en una llarga i cruenta guerra civil (fet encara no reconegut pel PP). Exèrcit que, amb el suport dels voluntaris falangistes, practicà una repressió despietada en les zones que anava conquerint i que, en molts casos, mantingué activada fins ben entrada la dècada dels cinquanta (la llei que prescrivia els «delictes» anteriors a l'1 d'abril de 1939 no fou promulgada fins a 30 anys després, el 31 de març de 1969). En algunes poblacions d'Andalusia i de Castella, la repressió franquista assolí proporcions de genocidi, de manera que els estudis disponibles demostren que, en el conjunt de l'Estat, la repressió franquista provocà dues o tres vegades més morts que la repressió a la zona republicana.[4] A això caldria afegir, encara, les víctimes indiscriminades dels bombardejos, que mai abans s'havien utilitzat per atemorir la població i dur la guerra a la rereguarda, l'elevada mortalitat dels camps de concentració espanyols, la connivència, a partir de 1940, de la Gestapo i de les autoritats de Vichy a concedir extradicions (el president Companys, Zugazagoitia, ministre de Governació amb Negrín, i els militants de la CNT Peiró i Mera, l'únic a qui fou commutada la pena de mort per la de cadena perpètua), les víctimes dels camps d'extermini nazis (a Mauthausen hi perderen la vida set mil republicans espanyols) o dels presidis de l'Àfrica del Nord.

En segon lloc, la violència de la dictadura fou una violència institucional, practicada pel poder i des del poder i les seves institucions. I fou així des del començament al final. Contràriament, a la rereguarda republicana, la violència es practicà en contra de les disposicions del govern de la República i de la Generalitat, que amb la seva actuació salvà nombroses vides. Entre juliol i setembre de 1936, els «incontrolats» –carn de presidi adobada pel terror blanc d'Arlegui i Martínez Anido, de la llei de fugues i de la brutalitat policial durant el Bienni Negre– varen sembrar el terror per les ciutats i pobles de Catalunya. Fou una violència cega, assassina i desmesurada, la responsabilitat de la qual s'ha fet recaure, sovint, sobre els mitjans confederals i sobre els nuclis d'immigrants més desarrelats i violents. Dues observacions: en altres llocs de l'Estat, on l'hegemonia corresponia als socialistes o, en una mesura menys elevada, als comunistes, també trobem episodis protagonitzats per «incontrolats» que desfermen una violència desmesurada; en rigor, l'adscripció confederal (altra qüestió seria el difós, dispers i fluid entorn de l'anarquisme català de l'època, en què, sovint, trobaven aixopluc i justificació actituds i comportaments èticament reprovables, com denuncià Joan Peiró) i immigrant no són rellevants. En tot cas, la violència viscuda per la Catalunya republicana és un drama col·lectiu que cal afrontar sense defugir les responsabilitats adquirides pels dirigents polítics i per les organitzacions i les institucions llavors implicades.

[3] Les reflexions que segueixen sobre la repressió i la utilització de la història també es troben a SEGURA, Antoni. «Memòria i oblit». *AVUI*, 13 de novembre de 1999.

[4] Vegeu especialment JULIÀ, Santos [coord.]. *Víctimas de la Guerra Civil*. Madrid: Temas de Hoy, 1999.

Per últim, convé aclarir que de la tragèdia de 1936-1939 ens ha arribat, durant quatre dècades, una sola versió, la dels vencedors, que, en la *Causa General*, en els martirologis i en els monuments «a los caídos» que alguns alcaldes populars volen restaurar, es varen apropiar d'unes víctimes que eren l'expressió del drama de tot un poble.[3] Com ho eren també les altres víctimes, les que varen amagar amb els epítets terribles de «hordas rojas», republicans, anarquistes, catalanistes, socialistes, maçons, comunistes, criminals, bandolers, etc. i que, en molts casos, no havien comès altre delicte que mantenir-se fidels a la legalitat republicana i creure que, en el context de creixents enfrontaments dels anys trenta, era possible la llibertat.

En resum, cal refer la història i afrontar el nostre passat més immediat amb totes les seves contradiccions. No és bo guardar els morts i les misèries a l'armari, perquè, un dia o altre, acaben sortint. D'altra banda, la democràcia i les llibertats plenes no poden germinar mai en l'oblit. En la mesura que no vulguem conèixer seguirem sent esclaus del passat (com ho són els francesos del col·laboracionisme o els alemanys del nazisme). A casa nostra, el drama de 1936-1939 fou seguit pel llarg túnel de la dictadura, que tenia el suport d'un vigorós franquisme català, que alguns han reduït a una nòmina de trenta o quaranta noms impossibles d'ignorar. Cal afrontar el passat sense esperit de revenja, però amb prou rigor històric i comprensió per desvetllar com es pot transitar des del franquisme a la teoria marxista, pròcer de les lletres catalanes o alcalde d'un ajuntament democràtic i, en altres latituds, des dels consells de ministres dels «enterados» de les condemnes a mort de Grimau, Delgado i Granados a la presidència d'una comunitat autònoma. Per ser veritablement lliures cal recuperar de l'oblit el nostre passat més immediat, especialment el més ignorat, el dels vençuts, el dels doblement perseguits (Carrasco i Formiguera en seria el paradigma) i exiliats. És un deute pendent amb tots aquells que donaren la vida per conquerir l'espai de llibertat de què ara gaudim.

És per això que, en èpoques de misèries ideològiques i de manca de compromís historiogràfic com l'actual, resulten estimulants i reconfortants obres com les que el lector té a les mans. Perquè, malgrat el gran nombre de publicacions a què abans feia referència, sobre la guerra civil no està tot dit, ni molt menys. Durant dècades, la visió dels vencedors fou hegemònica i no es podien consultar els arxius i la documentació imprescindible per aproximar-se amb un mínim de rigor als temes principals d'aquells tres anys terribles. Avui, però, els investigadors tenen l'oportunitat de reconstruir aquell passat ajudats per una documentació que restava inèdita i pels testimonis i les memòries dels protagonistes, que, inexorablement, el pas dels anys disminueix ràpidament.

A casa nostra, aquesta reconstrucció és més necessària que en altres llocs, perquè, com afirmava Carles Riba a finals de 1939, Catalunya havia perdut la guerra per partida doble: com a «personalitat col·lectiva», per la victòria del nacionalisme espanyol més intransigent; com a poble, perquè el 1936 els catalans també s'havien dividit en dos bàndols enfrontats.

[3] El darrer dels martirologis publicat correspon, precisament, a la diòcesi de Tortosa. Vegeu GARCÍA SANCHO, I. *Sacerdots diocesans fidels fins al martiri. Diòcesi de Tortosa. 1936-1939*. Tortosa: Ed. de l'Autor, 1997.

D'una manera o altra, tots havien resultat vençuts: la pèrdua de les institucions, la desfeta social, la persecució dels militants demòcrates, nacionalistes i d'esquerres i la deserció del catalanisme conservador abocaven a un futur ple d'incerteses. Durant dècades, la pacient resistència de milers de persones va bastir un nou projecte de «personalitat col·lectiva» que, tanmateix, és encara prou indefinit i imperfecte, prou inacabat, com per oblidar el que va succeir aleshores.

El llibre coordinat per Jordi Piqué i Padró i Josep Sánchez Cervelló ens presenta un conjunt de catorze treballs sobre diferents temes relacionats amb la guerra civil a les comarques tarragonines.[6] Les pàgines que segueixen, en què es presenta un petit avançament de les qüestions tractades per cada un dels autors que participen en el llibre, pretén ser una incitació al lector per estimular-lo a endinsar-se en la lectura de l'obra que, de ben segur, no el defraudarà.

Josep Sánchez Cervelló[7] ens forneix una reconstrucció molt interessant sobre els «fets de Vilalba dels Arcs» fins ara poc coneguts més enllà dels especialistes i dels quals ningú en volia parlar al poble atès el dramatisme del que va succeir. Fou l'únic poble on triomfà l'alçament del 19 de juliol, però les forces republicanes de la comarca organitzaren una important força miliciana per recuperar el control del poble. En l'acció i la repressió subsegüent perderen la vida 35 persones de dretes i un milicià que portava la bandera de la FAI en iniciar-se el tiroteig. La repressió franquista ocasionà catorze víctimes.

Igualment interessant resulta la reconstrucció que fa de l'operació per recuperar les comarques aragoneses que limiten amb la Terra Alta, el Baix Ebre i el Montsià, on havia triomfat la rebel·lió, i algunes de les poblacions més importants del Baix Aragó (Alcanyís, Calanda, Alcorisa i Montalban). En aquestes operacions, realitzades entre els dies 25 i 26 de juliol, hi participà ja Saturnino Carod, secretari d'agitació i propaganda de la CNT aragonesa, que, després de fugir de Saragossa, organitzà amb sindicalistes aragonesos i de les Terres de l'Ebre una força miliciana que acabà integrada en la Columna Ortiz del Baix Aragó.

Les misèries de la repressió republicana (civil i religiosa, que a la diòcesi de Tortosa fou particularment violenta –foren assassinats el 58% dels religiosos–) queden força ben explicitades i, un cop més, es veu com, moltes vegades, membres de comitès antifeixistes de pobles veïns actuen per indicació d'algun element radical tot i l'oposició del Comitè Antifeixista

[6] Fins ara només disposàvem d'una obra bàsica sobre la guerra civil a Tarragona, la de PIQUÉ i PADRÓ, Jordi. *La crisi a la rereguarda. Revolució i guerra civil a Tarragona (1936-1939)*. Barcelona: Diputació de Tarragona i Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1998. També comptàvem amb alguna obra que feia referència al tema de la repressió franquista en acabar la guerra civil, SÁNCHEZ CERVELLÓ, Josep [coord.]. *La província de Tarragona durant el franquisme (1938-1976)*. Tarragona: Cercle d'Estudis Històrics i Socials Guillem Oliver, 1996) i de tot un seguit d'obres recents dedicades a la guerra civil en l'àmbit local: FERRÉ PAVIA, C. *La CNT al Montsià i Tortosa, 1930-1939*. Tortosa: Gràfica Dertosense, 1993; PUJADES, Xavier. *Tortosa 1936-1939. Mentalitats, revolució i guerra civil*. Tortosa: Dertosa, 1988; SUBIRATS i PIÑANA, Josep. *Evocacions 36-38. La Guerra Civil a Tortosa*. Tortosa: Ed. de l'Autor, 1989 i *Tortosa front de guerra. La rereguarda durant la guerra civil*. Barcelona: Columna i Tresmall, 1996.

[7] «Entre el perill feixista i les divergències republicanes: la guerra civil a les Terres de l'Ebre».

local que, a vegades, pot impedir les matances. En aquest capítol de misèries cal incloure el fet que, sovint, els potencials repressaliats salvaven la vida si col·laboraven amb les noves autoritats, com és el cas d'Ascó. No hi ha dubte que, en els primers mesos, això facilità les delacions i les venjances personals (com després tornà a succeir amb la repressió franquista).

El triomf de les organitzacions revolucionàries (CNT-FAI i UGT-PSUC) a partir del 18 de juliol i l'enfonsament dels partits republicans més moderats (ERC, Partit Republicà d'Esquerres, ACR...) s'acompanya d'una breu anàlisi de les col·lectivitzacions, que introdueix com a element més novedós la confirmació que els principals «fons econòmics de les col·lectivitats procedien de les confiscacions realitzades als elements considerats desafectes». «Arreu de l'Ebre, amb excepció d'unes poques localitats com Caseres –controlada pel PSUC–, la CNT-FAI era majoritària i imposà la col·lectivització forçosa al camp, amb la confiscació de les propietats dels latifundistes executats o detinguts o desterrats». La formació de les col·lectivi-tats s'exemplifica amb la de Cretes (Matarranya) i amb la de Flix (Ribera d'Ebre). En el primer cas,

> una vez terminado el "período destructivo" todo el pueblo es llamado a una asamblea que tiene lugar en la plaza: un representante de la comarcal [anarquista] y algunos miembros del comité explican a la muchedumbre en que consiste la colectivización y sus ventajas. Bastantes familias se inscriben en seguida, espontáneamente. Los bienes de los fascistas (animales, cereales, aceites, arreos de trabajo) se transforman automáticamente en propiedad colectiva y sus familias están obligadas a participar en ésta.

En el segon cas, la dinàmica col·lectivitzadora és molt similar, però s'afegeix que «les terres dels facciosos i llurs propietats en formarien part, a més de les que cadascú tingués. Molts pagesos voluntàriament s'hi ficaren. Però la majoria eren gent pobra i després els de la col·lectivitat eren els més rics de tot el poble. Però tots els anarquistes no hi entràrem». Les observacions recollides pel testimoni de Flix (Pere Llop *Pascual*) són un avís per no caure en visions excessivament idealitzades i romàntiques de les col·lectivitzacions. Sens dubte, la dinàmica real s'aproximava molt més al que un dia de mitjan anys setanta un vell dirigent llibertari del Baix Aragó explicava a un grup de joves il·lusionats per la història de l'anarquisme:

> llegaba yo con mis hombres a un pueblo y convocaba a los vecinos en la plaza mayor. Una vez allí reunidos, explicaba que se iba a proceder a colectivizar las tierras del pueblo y que si alguien no estaba de acuerdo que diera un paso al frente. Nunca nadie lo hizo. Claro que estábamos casi en la línea del frente y nosotros llevábamos los "aparatos" (armamento) y, por fuerza, esto debía de imponer. Hechas las oportunas explicaciones, la colectivización se ponía en marcha.*

Com en el cas de Flix, el protagonisme, la sinceritat, la perspectiva del temps, els anys de reflexió sobre el que podia haver estat i no fou i el perquè de la derrota dóna particular força a la descripció de Saturnino Carod, que, sens dubte, és una versió més real i més pragmàtica per temps de guerra que les que habitualment ens han arribat dels testimonis de l'època, imbuïts per la mística revolucionària del moment.

* Reproducció no literal d'una conversa amb Saturnino Carod de mitjan anys setanta.

Com explica molt bé Sánchez Cervelló, a les Terres de l'Ebre, com en molts altres llocs de Catalunya, els comitès havien suplantat els consistoris sorgits de les darreres eleccions municipals (gener de 1934). La Generalitat, Decret de 9 d'octubre de 1936, establí que les diferents organitzacions politicosindicals passessin a formar part dels ajuntaments en la mateixa proporció que estava constituït el Consell Executiu de la Generalitat. Això va donar origen a múltiples enfrontaments entre la CNT-FAI, d'una banda, i l'ERC, el PSU, la UGT, de l'altra. El motiu de fons no era només el control dels ajuntaments, sinó, fonamentalment, la viabilitat de les col·lectivitzacions. En molts casos, la CNT-FAI majoritària havia imposat les col·lectivitzacions sense respectar els drets dels mitgers o arrendataris que treballaven les terres dels grans propietaris que havien estat confiscades per formar les col·lectivitzacions. Això provocà una creixent oposició a les col·lectivitzacions, a voltes defensades amb el suport de les armes dels milicians del front, i la formació d'un front «anticol·lectivista» en què s'integraren els militants d'ERC, del PSUC, de la UGT i de la Unió de Rabassaires (UR). La intransigència dels dirigents de la CNT-FAI i la negativa a escoltar les justes peticions dels mitgers i els rabassaires enverinà la situació en molts pobles de l'Ebre i conduí a la tragèdia a la Fatarella, on la intervenció de milícies armades dels pobles dels voltants i de patrulles de control de Barcelona i l'Hospitalet de Llobregat provocà una cruenta repressió que costà 34 morts (25 de gener de 1937). El drama de la Fatarella, que tingué una gran repercussió a tot Catalunya, preludiava els enfrontaments del mes de maig de 1937, que, en el cas de les Terres de l'Ebre, suposaren el declivi de les col·lectivitzacions, sovint dissoltes a la força per les tropes de Líster, i la supressió del Consell d'Aragó (11 d'agost de 1937), fins llavors presidit per Joaquín Ascaso, que comptava amb l'inestimable ajut de les Milícies Antifeixistes de la 2a Columna (Antonio Ortiz), que controlava el front del sud de l'Ebre.[9]

Resulta interessant contraposar l'estudi de les col·lectivitzacions a les Terres de l'Ebre, regió molt propera a la línia de front, amb l'anàlisi de les col·lectivitzacions del Baix Penedès que fa Carles Bertran Àlvarez[10] a partir del buidatge de la documentació del fons de la Generalitat de Catalunya dipositat a l'Arxiu Històric Nacional. Secció Guerra Civil (Salamanca). De l'anàlisi de les col·lectivitzacions del Baix Penedès destacaria dues conclusions força significatives. En primer lloc, el Decret de la Generalitat d'octubre de 1936 donà pas a la formació de set ajuntaments amb alcalde de la CNT, 2 amb alcalde d'ERC i 2 amb alcalde la UR. En relació amb això cal assenyalar, d'una banda, que les confiscacions efectuades pels ajuntaments assoleixen uns nivells importants en algunes poblacions (l'Arboç, Bellvei, el Vendrell...), i, d'altra banda, que, tot i que el predomini correspon a la CNT, que és l'organització que confisca i dirigeix més col·lectivitats, entre els organismes confiscadors també hi figuren, a vegades, l'ERC, la UGT, la UR, el PSUC i el POUM. En segon lloc, el procés confiscador fou intens i, preferentment i de forma majoritària, «les confiscacions es varen portar a terme

[9] Sobre les relacions entre el Consell d'Aragó, presidit per Joaquín Ascaso, i la 2a Columna, comandada per Antonio Ortiz, vegeu MÁRQUEZ RODRÍGUEZ, José Manuel; GALLARDO ROMERO, *Juan José. Ortiz General sin Dios ni Amo*, Barcelona: Editorial Hacer, 1993, p. 109-133 i 181-210.

[10] «Aproximació a les confiscacions i les col·lectivitats del Baix Penedès».

sobre [béns de l'Església i de] persones de significació dretana i religiosa, [és a dir, de la] CEDA, Tradicionalistes, d'Acció Ciutadana, de la Lliga, de Falange [...]». Tanmateix, en algunes ocasions, «les confiscacions es varen exercir també sobre elements partidaris del Front d'Esquerres», la qual cosa tradueix, probablement, odis i litigis personals que venien d'antic i que la guerra va permetre materialitzar «més enllà d'ideologies polítiques».

Jordi Piqué i Padró,[11] autor d'una obra fonamental per conèixer el període de la guerra civil a Tarragona,[12] analitza en aquesta ocasió l'ocupació del Preventori Judicial de Tarragona («Pilats») en aquest mateix període. El total d'interns empresonats entre 1936 i 1939 fou, aproximadament, d'uns 550 reclusos i les fitxes dels reclusos identificats (un 84%) permeten distingir tres períodes segons la tipologia dels delictes de què són acusats: finals de juliol de 1939-abril de 1937, 199 reclusos relacionats amb la repressió de la rebel·lió del 18 de juliol de 1936 (activitats feixistes i moviment facciós, rebel·lió militar o incitació o adhesió a la rebel·lió militar); maig de 1937-abril 1938, 90 reclusos relacionats amb la repressió que seguí els Fets de Maig de 1937; maig-desembre de 1938, 167 reclusos relacionats amb delictes d'alta traïció, derrotisme i qüestions de subsistències. El treball inclou la relació dels 322 reclusos, dels quals s'ha trobat la fitxa de filiació amb les dades personals, la data d'ingrés, els delictes de què són acusats i, quan s'escau, la sentència o l'absolució, i la llista dels 139 reclusos, dels quals no es conserva la fitxa però es coneix el nom, la data d'ingrés i l'autoritat o el tribunal del qual depenien.

El treball de Jordi Piqué es complementa adequadament amb l'aportació de Pelai Pagès i Blanch[13] sobre els reclusos tarragonins a la presó Model de Barcelona, en què destaca la importància dels presos residents al Tarragonès (i més concretament a Tarragona), al Baix Camp i al Baix Ebre (sobretot a Tortosa) i l'arribada del gruix dels presos procedents de les comarques tarragonines arran de la posada en marxa del Tribunal Especial d'Espionatge i Alta Traïció i dels Tribunals Especials de Guàrdia i de la repressió dels Fets de Maig.[14]

La contribució de Joan Carles Lleixà i Caballé[15] aporta molt més del que indica el seu títol i els objectius especificats al començament: «explicar com es visqué la guerra civil a la part sud de les Terres de l'Ebre». D'una banda, el treball descriu perfectament l'aparent normalitat de la vida quotidiana a Santa Bàrbara –Planes del Montsià– abans de l'arribada de la guerra (del gener de 1937 a l'abril de 1938). Només la carestia d'alguns queviures i l'escassetat de certs productes recorden la proximitat del front i les dificultats del moment, tot i que, «a pesar de les mancances i penúries, no es va passar gana» ni abans ni després de l'abril de 1938. A partir d'aquesta data, trencat el front d'Aragó i ocupat Vinaròs per l'exèrcit franquista, el record més perenne, com arreu de Catalunya, és la por dels atacs aeris (a la Sénia, la

11 «Els reclusos del preventori judicial de Tarragona (1936-1939)».

12 PIQUÉ i PADRÓ, Jordi. *La crisi a la rereguarda. Revolució i guerra civil a Tarragona (1936-1939)*, *op. cit.*

13 «Reclusos de les comarques tarragonines a la presó Model de Barcelona (1936-1939)».

14 Vegeu també PAGÈS i BLANCH, Pelai. *La presó Model de Barcelona. Història d'un centre penitenciari en temps de guerra (1936-1939)*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1996.

15 «El Baix Ebre i el Montsià en la línia de foc (1937-1938)».

Legió Cóndor havia construït un camp d'aviació que disposava de 40 aparells i 9 peces d'artilleria antiaèria, però els avions que bombardejaven, metrallaven i terroritzaven les poblacions del Montsià i el Baix Ebre procedien també de les bases que l'aviació italiana tenia a Mallorca i dels aeròdroms de l'aviació franquista), que creà una psicosi col·lectiva d'inseguretat i la certesa que la guerra, amb tot el seu horror, era a tocar.[16] D'altra banda, la consulta minuciosa del fons del general Rojo, dipositat a l'Arxiu Històric Nacional de Madrid, i les entrevistes amb testimonis de l'època permeten a Lleixà reconstruir, amb rigor i tota mena de detalls, la retirada de les tropes republicanes del marge dret de l'Ebre (abril de 1938), els objectius inicials de la batalla de l'Ebre i, sobretot, l'acció secundària d'Amposta durant la batalla de l'Ebre (juliol de 1938), que se saldà amb un greu fracàs per a les tropes republicanes i un elevat nombre de pèrdues.[17] En totes aquestes accions destaquen la por que la població tenia de les «mehales» mores que anaven a la avantguarda de l'exèrcit franquista, que va fer que molta gent fugís seguint l'exèrcit republicà en la seva retirada, i l'odi que manifestaven molts comandaments franquistes als brigadistes internacionals, força de xoc de l'exèrcit republicà, que eren afusellats quan queien presoners (40 ho foren a Santa Bàrbara després del replegament republicà al marge esquerre del riu l'abril de 1938).[18]

No és fàcil desenvolupar un tema fins ara molt poc tractat i d'un interès fora de dubtes. I això és justament el que fan Carles Llauradó Bros i Albert Sabaté Rull,[19] reconstruir el funcionament de la sanitat militar republicana a la batalla de l'Ebre a partir dels 211 certificats de defunció de militars republicans, que es troben als arxius del Registre Civil de la Torre de Fontaubella i els Guiamets, poblacions del Priorat en què varen estar ubicats els trens hospitals destinats a prestar assistència sanitària al XV Cos d'Exèrcit (CE), i dels testimonis orals i de les memòries d'antics combatents que varen participar en els esdeveniments. L'exemple és prou significatiu, perquè fou la batalla més decisiva, violenta i sagnant de tota la guerra civil i, lògicament, es van preveure «les vies d'evacuació sanitària per als dos cossos de l'Exèrcit principals, que eren el V i el XV». L'acurada reconstrucció de la classificació dels ferits, de les fases, els itineraris i els mecanismes d'evacuació segons la seva gravetat, la cronologia de les baixes (paral·lela, lògicament, a la cronologia de les diferents fases de la batalla) i la relació de

16 Sobre l'acció de l'aviació franquista, alemanya i italiana resulta imprescindible SOLÉ i SABATÉ, Josep Maria; VILLARROYA i FONT, Joan. *Catalunya sota les bombes*, *op. cit.* Per a Barcelona, que és el cas millor estudiat, vegeu també la nova edició de VILLARROYA i FONT, Joan. *Els bombardeigs de Barcelona durant la guerra civil (1936-1939)*, 2a. ed. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1999. Sobre Tarragona vegeu GONZÁLEZ HUIX, Francisco. *El asedio aéreo de Tarragona (1837-1939)*, *op. cit.*

17 Sobre la batalla de l'Ebre vegeu HENRY, Chris. *The Ebro 1938. Death Knell of The Republic*. Oxford, 1999; MEZQUIDA GENÉ, Luis María. *La Batalla del Ebro. Asedio de Tortosa y combates de Amposta. Del río Guadalupe al Gayá, con las ocupaciones de Falset, Montblanc, Valls, Reus y Tarragona (1938-1939)*, 2a. ed. Tarragona: Diputació de Tarragona, 1993; *La Batalla del Ebro. Asedio y defensa Gandesa en sus aspectos militar, económico, demográfico y urbanístico*, 3a. ed. Tarragona: Diputació de Tarragona, 1997; *La Batalla del Ebro. Asedio y defensa de Villalba de los Arcos en sus aspectos militar, económico, demográfico y urbanístico*, 3a. ed. Tarragona: Diputació de Tarragona, 1997, i DDAA. *La Batalla de l'Ebre*. Barcelona: Pòrtic, 1999.

18 Sobre les Brigades Internacionals vegeu ÁLVAREZ, Santiago. *Historia Política y Militar de las Brigadas Internacionales. Testimonios y Documentos*. Madrid: Compañía Literaria, 1996; CASTELLS PEIG, Andreu. Las Brigadas internacionales de la Guerra de España. Esplugues de Llobregat: Ariel, 1974; ENGEL, Carlos. *Historia de las Brigadas Mixtas del Ejército Popular de la República: 1936-1939*. Madrid: Almena, 1999; BRADLEY, Ken. *Brigadas internacionales en España, 1936-1939*. Madrid: Ediciones del Prado, 1994, i VIDAL, César. *Las Brigadas Internacionales*. Madrid: Espasa Calpe, 1998.

19 «La sanitat republicana durant la batalla de l'Ebre: l'exemple del XV Cos de l'Exèrcit».

les 211 víctimes provinents dels trens hospitals de la Torre de Fontaubella i els Guiamets constitueixen un material de primera mà per conèixer l'organització i el funcionament de la sanitat militar republicana.

M. Elena Virgili i Bertran[20] i Joan Gisbert i Canes[21] presenten dos treballs complementaris basats en la descripció de la informació continguda en la documentació que la família del periodista Lluís de Salvador i Andrés (1893-1975), director del *Diari de Tarragona* –subdirector després que el diari fos confiscat per la CNT l'abril de 1937– i cronista oficial de la guerra civil espanyola segons nomenament de l'Ajuntament popular de la ciutat, llegà a la Biblioteca Hemeroteca Municipal de Tarragona. Aquesta documentació comprèn la *Memòria relativa als bombardejos soferts per la població de Tarragona* i els *Apunts sobre la Guerra Civil a Tarragona*. Com recull M. Elena Virgili, la *Memòria* fa una descripció dels bombardejos que patí la ciutat entre l'abril de 1937 i el gener de 1939. El cronista recull el dia i l'hora de cada bombardeig, el nombre d'aparells que hi prengueren part, el tipus d'aparell i la direcció de vol, les bombes llançades i el «lloc on van esclatar, la llista de víctimes mortals i de ferits amb el nom i cognoms, l'edat, el domicili i, en alguns casos, l'ofici o el parentiu amb altres víctimes... També s'especifiquen els edificis malmesos i, en cas que els danys haguessin estat denunciats i avaluats, el seu import». Per la seva banda, Joan Gisbert destaca que Salvador és «un escriptor que viu intensament l'ideari republicà, i per a qui la guerra suposarà –al principi– la possibilitat d'avançar en unes reformes que la mateixa República amb prou feines s'havia atrevit a iniciar». D'aquí que els *Apunts* lloïn els esforços fets per resoldre l'escolarització de tots els infants i per salvaguardar i recuperar el patrimoni arqueològic (especialment de la Catedral de Tarragona), i facin una moderada crítica dels excessos que tingueren lloc en els primers moments de la revolució. Els *Apunts* també dediquen una especial atenció als Fets de Maig de 1937, al paper de la dona durant els anys trenta...[22]

Francesc Bonamusa[23] ens presenta un treball certament original, d'àgil lectura i molt il·lustratiu d'un dels períodes més difícils de la nostra història recent. La comparació de «la vida de quatre republicans tarragonins d'una certa rellevància política i professional» li serveix per «fer notar l'ampli ventall de la violència i la duresa militar i feixista» relacionada amb la guerra civil. Duresa que, com demostra el cas de Nin, no era patrimoni exclusiu dels sublevats, sinó que també fou practicada pels seguidors de Stalin a Espanya, capaços de mentir, calumniar, torturar i assassinar per satisfer les exigències dels serveis secrets soviètics.

La lectura del treball de Bonamusa evidencia que el cicle de violència i repressió obert per la sublevació del 18 de juliol de 1936 podia atènyer a persones de conducta i ideologia molt diferent, però amb el tret comú de la seva fidelitat republicana i la coherència entre les seves idees i la seva actuació cívica i professional. El general Batet (Tarragona, 1872-Burgos,

20 «La Guerra Civil a Tarragona: Visions del periodista Lluís de Salvador i Andrés».

21 «Tarragona durant la Guerra Civil. Aspectes de la vida ciutadana, vistos a través dels escrits de Lluís de Salvador».

22 Sobre aquesta qüestió vegeu NASH, Mary. *Rojas*. Madrid: Taurus, 1999.

23 «'Alea iacta est'. Quatre tarragonins i un destí: Batet, Battestini, Nin i Mestres».

1937), «un militar [conservador, catòlic practicant i] respectuós amb les ordenances militars i les institucions polítiques vigents», serà afusellat després d'un judici en què suposadament es castigava la seva no-adhesió a la sublevació. Segons el biografiador de Batet, el judici fou, en realitat, l'instrument d'obscures venjances relacionades amb la instrucció de l'Informe Picasso en què, Francisco Franco, llavors jove comandant del Terç, no sortia, precisament, ben parat.[24] Andreu Nin (el Vendrell, 1892-Alcalá d'Henares [?], 1937), militant sindicalista, de sòlida formació marxista, activista polític (secretari del POUM), prolífic escriptor i traductor dels clàssics russos, serà assassinat perquè Stalin no li perdonà mai la seva oposició política durant la dècada dels anys vint, ni la seva alineació amb els perdedors en les disputes internes del PCUS. Battestini (Barcelona, 1886-Tarragona, 1939), director i modernitzador de l'Hospital de Sant Pau i Santa Tecla de Tarragona fou afusellat, possiblement, per la rancúnia d'algun o alguns dels metges que mai li perdonaren la seva «actitud modernitzadora i poc corporativista» i que «aprofitaran l'entrada de l'exèrcit rebel a Tarragona per denunciar-lo». Per últim, Mestres (Tarragona, 1897-Tehuacan, Mèxic, 1968), químic enòleg, un dels fundadors d'ERC el 1931, comissari delegat de la Generalitat a Tarragona el 19 de juliol de 1936, càrrec des d'on «intenta imposar ordre i salva el cardenal Vidal i Barraquer, el bisbe de Tortosa i altres persones», trobà la mort a Mèxic.[25] Havia conegut tres dècades d'exili, vivia «desenganyat políticament i sobretot personalment de molts dels seus col·legues de partit» i havia iniciat «una dura davallada personal i professional amb dificultats per trobar feina en el marc de la crisi econòmica mexicana».

Un dels temes menys coneguts i estudiats del període, les disposicions i la participació de la Generalitat i de particulars en la salvaguarda del patrimoni artístic religiós durant la guerra civil i, molt especialment, en els primers dies, quan «la rebel·lió militar provocà un esclat revolucionari que afectà greument la seguretat del patrimoni cultural», és tractat de forma assenyada i rigorosa per Jaume Massó Carballido.[26] L'anàlisi del que va succeir a Tarragona i Reus exemplifica molt bé els esforços que es van fer per inventariar, preservar i conservar el patrimoni artístic i la col·laboració, des de destacats llocs de responsabilitat, d'alguns membres dels comitès antifeixistes (com és el cas, a Tarragona, dels militants de la CNT i del POUM Josep Maria Alomà i Josep Pechs Franch, respectivament) o d'altres particulars que, a risc de perdre-hi la vida (és el cas de Pere Batlle i Huguet, sacerdot, exdirector del Museu Diocesà de Tarragona i conservador del Museu Arqueològic de Tarragona a partir de l'abril de 1937, i de Pere Rius, conservador del Museu Municipal de Reus), contribuïren a tan noble tasca.

Retratar els components artístics i sociopolítics d'un país a través de la biografia d'un personatge no resulta gens fàcil. Enric Baixeras i Sastre[27] ho aconsegueix de manera intel·li-

[24] RAGUER, Hilari. *El general Batet*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1994, p. 62-69.

[25] Sobre Lluís Mestres vegeu del mateix Francesc BONAMUSA. *Política i finances republicanes (1931-1939). Lluís Mestres i Capdevila*. Tarragona: Edicions El Mèdol, 1997.

[26] «Notes sobre el salvament del patrimoni artístic religiós a Reus i Tarragona (1936-1937)».

[27] «Francesc Nel·lo i Ventosa. Art i República».

gent i brillant en el treball sobre Francesc Nel·lo i Ventosa (Tarragona, 1907-Barcelona, 1997). El seguiment de Nel·lo en les seves diverses facetes artístiques i cíviques, dibuixant de premsa a *La Humanitat*, refundada per l'ERC des de 1933, cartellista adherit al Sindicat de Dibuixants Professionals i a la UGT des de 1936, permet a Baixeras traçar l'evolució dels corrents artístics del moment i destacar-ne les diferències de registre i de compromís. Li serveix també per il·lustrar el gran canvi de llenguatge que experimentà l'art català amb la revolució social que s'oposà a la sublevació del 18 de juliol de 1936. Després de la desfeta de 1939, Nel·lo i Ventosa hagué de refugiar-se «en l'art de consum; exposà i vengué les seves obres...» i es dedicà també a confeccionar decorats per al teatre d'evasió que permetia la dictadura. Tanmateix, a la dècada dels seixanta, contribuirà amb «la seva personalitat artística i l'experiència sobre la realització plàstica al ressorgiment del teatre català». També fou professor de disseny a l'Escola Massana i treballà en interiorisme i restauració arquitectònica (la Casa Castellarnau de Tarragona).

Una curta però prolífica experiència fou la de l'Escola Taller d'Art de Tarragona, que, sota la codirecció d'Ignasi Mallol, mort a l'exili a Colòmbia el 1940, i de Joan Rebull començà els seus cursos el 7 de gener de 1935. Com ens descriu Antoni Salcedo,[28] l'Escola fou obra de l'empenta de Mallol, que comptava amb el suport mediàtic del director del *Diari de Tarragona*, Lluís de Salvador, i el suport polític de l'alcalde Pere Lloret, del conseller de Cultura de la Generalitat Ventura Gassol i del ministre d'Instrucció Pública, Marcel·lí Domingo, que, després de les eleccions de febrer de 1936, inauguraren oficialment l'Escola (la inauguració oficial de l'any anterior no fou ben rebuda ni pels professors de l'Escola ni pel *Diari de Tarragona*). A l'estiu de l'any 1938, Mallol i Rebull es traslladaren amb un grup d'alumnes a Cornudella, perquè els bombardejos feien cada cop més insegura l'Escola, que fou finalment destruïda per les bombes l'octubre de 1938. Mai més seria reconstruïda, però la seva tasca pedagògica i cívica «va deixar la seva empremta en l'art i la cultura de les nostres comarques, com ho han demostrat molts dels artistes que s'iniciaren en aquest centre».

La contribució de Josep Estivill[29] se centra en el canvi que produí en la programació, en la direcció i en les condicions laborals dels treballadors, la col·lectivització del sector dels espectacles públics per la CNT i la UGT (el PSUC defensava la col·lectivització). El treball s'ocupa dels teatres i dels cinemes, de les característiques de les companyies teatrals, de les sessions impulsades per la Conselleria de Cultura de l'Ajuntament de Tarragona (el conseller era el cenetista Josep Alomà que, com hem vist, també destacà en la preservació i la conservació del patrimoni artístic de la ciutat), de la programació de les sales comercials. Es reconstrueix l'ambient cultural del moment a través de la trama argumental d'algunes de les obres de teatre i cinema que figuraven a les cartelleres, l'anàlisi que les noves autoritats revolucionàries feien dels arguments i el rebuig que provocaven obres o films amb un missatge conservador. També es destaquen les dificultats de comercialització o de formació de companyies imposades per la guerra, la presència de documentals i pel·lícules soviètiques (després de

[28] «L'Escola Taller d'Art de Tarragona».
[29] «El cinema i el teatre».

l'ocupació, substituïdes per les nazis), però, al mateix temps, el manteniment de les produccions de Hollywood, la presència de la guerra civil en les pantalles i les principals filmacions que republicans i franquistes varen fer de la batalla de l'Ebre i de les accions bèl·liques que tingueren com a escenari les comarques de Tarragona.

El llibre conclou amb un interessant treball d'Isabel Margarida Monteiro de Melo[30] sobre les implicacions del moviment anarquista portuguès en la guerra d'Espanya. L'autora comença per fer un breu repàs de la història del moviment llibertari a Portugal i de la importància de l'exili anarquista portuguès a Espanya a partir de 1933, amb la consolidació de la dictadura salazarista. Després del 18 de juliol, els membres de la Federació Anarquista Portuguesa d'Exiliats (FAPE), amb nuclis a Madrid, Barcelona i València, comprengueren que «lluitar a Espanya era no tan sols contribuir a l'alliberament del poble espanyol del jou feixista, sinó també –i per alguns principalment– intentar, per tots els mitjans, debilitar el règim portuguès». Entre juliol de 1936 i maig de 1937, molts exiliats portuguesos s'incorporaren a les milícies anarquistes organitzades a Madrid, Barcelona i Astúries. Les consideracions finals de Monteiro de Melo sobre la crisi de l'anarquisme portuguès –i de l'anarquisme en general– després de la desfeta de 1939 constitueixen un digne epíleg per a un llibre que, des de l'àmbit local (les comarques de Tarragona), és capaç de fornir encara noves aportacions generals i de reflexió sobre un tema aparentment tan treballat com el de la guerra civil.

Després de la desfeta de la batalla de l'Ebre tot estava perdut. El 15 de gener les tropes franquistes ocupaven Tarragona i el 26 de gener de 1939 l'ocupació de Barcelona esborrava les darreres esperances de supervivència d'una Catalunya autònoma i republicana.[31] En els dies que seguiren, l'exèrcit republicà, desmoralitzat i sense prou forces materials ni humanes, no va poder establir cap línia defensiva que permetés estabilitzar de nou el front. Tampoc el govern republicà espanyol havia mostrat excessiu interès a dur a terme accions de distracció en altres fronts peninsulars (tret d'una limitada acció a Extremadura) per aturar l'ofensiva contra Catalunya. Potser es creia, erròniament, que calien tots els recursos disponibles per dur a terme una tenaç resistència a la zona centre i a la regió de València-Alacant a l'espera d'un capgirament dels esdeveniments internacionals favorable a la República. En definitiva, la caiguda de Barcelona presagiava una fi immediata de la guerra al Principat. Des de finals de desembre, les restes organitzades de l'exèrcit republicà i una gran part de la població catalana (i de refugiats d'altres regions de l'Estat) convergiren en un embut que conduïa cap a l'Alt Empordà i la frontera amb França. La sistemàtica destrucció dels ponts va dificultar l'avenç de les tropes franquistes i va retardar la seva arribada a la frontera fins que la gran bossa humana de futurs exiliats (gairebé mig milió) havia passat a França. El dia 5 de

[30] «El destí del moviment llibertari portuguès i la guerra civil espanyola».

[31] Sobre la fi de la guerra civil a Catalunya i les consideracions que segueixen vegeu SEGURA, Antoni. «La desfeta». *AVUI*, 11 de febrer de 1996; «La fi de la Guerra Civil a Catalunya. 60 anys» (dossier realitzat pel Centre d'Estudis Històrics Internacionals-Pavelló de la República de la Universitat de Barcelona i pel Museu d'Història de Catalunya). *AVUI*, 12 de febrer de 1999, 15 p.

febrer, el president Lluís Companys, acompanyat per alguns membres del Govern català (Pi Sunyer, Sbert, Tarradellas) i del basc (el president Aguirre, Irujo i Jáuregui), abandonà el mas Perxers d'Agullana i creuà a peu la ratlla per un corriol muntanyenc que uneix els pobles de la Vajol i de les Illes, ja a França. Pocs moments abans, per aquell mateix camí, havia passat en la mateixa direcció el president de la República espanyola, Manuel Azaña. Tres dies més tard, les tropes franquistes entraven a Figueres. El 10 de febrer, tots els passos fronterers més importants quedaven sota el seu control. Finalment, la tarda del 13 de febrer, després d'escoltar al violí *L'emigrant* i una extemporània al·locució del comandant Trueba a cavall, uns 5.000 soldats, agrupats en dues brigades i un batalló que formaven la 31 Divisió, emprenien el descens del coll d'Ares cap a Prats de Molló. Alguns varen ressagar-se i iniciaren el descens ja entrada la nit: varen morir pel camí en sorprendre'ls una brusca davallada de la temperatura.[12] Havia acabat la guerra a Catalunya.

D'aquests darrers dies de la Catalunya republicana ens han deixat testimoni escrit diversos protagonistes. Colpeja sempre en aquestes memòries la buidor que s'apodera dels narradors a mesura que, de sud a nord, recorren un camí que saben sense retorn. És la melangia i l'enyor d'allò propi i estimat que es contempla per darrer cop. És també la certesa que tot és perdut i que costarà molt de redreçar una nova esperança. És la desfeta absoluta: «aquesta vegada el cop no és solament militar, polític i administratiu. No va contra la clofolla de l'organització legal, sinó contra l'esperit, la idea, la cultura, la força i la vida de Catalunya. Es vol destruir, no sols l'edifici polític, ans encara, l'ànima nacional. El cop va contra la Catalunya-nació, contra la civilització catalana» (Antoni Rovira i Virgili). Tanmateix, fins i tot en les hores més baixes, quan tot sembla perdut, no manca una decidida voluntat de ser, de preservar la llengua, la cultura, la identitat nacional i, fins i tot, el patrimoni històric i artístic, que s'entregà als invasors degudament inventariat i protegit, tal com s'esmenta en alguns dels treballs recopilats en el llibre que teniu a les mans.

A Catalunya, la desfeta republicana fou també una desfeta nacional (pèrdua de les institucions i intent de genocidi lingüístic i cultural). La doble derrota deixà un profund solc en la societat. D'una banda, la brutal i injustificada persecució de religiosos i de persones d'ordre dels primers mesos de la guerra civil havia entelat les legítimes aspiracions de transformació social reclamades pel sindicalisme català. El retraïment o la incapacitat de les autoritats republicanes a l'estiu del 36 havien contribuït a agreujar la situació. D'altra banda, la barbàrie dels militars sublevats estava també fora de dubtes i del seu visceral anticatalanisme havia estat una prova avançada l'execució a Burgos de Carrasco i Formiguera el 1938. Tampoc, en aquest cas, el suport ideològic i econòmic dels prohoms del catalanisme conservador als sublevats fou suficient per evitar l'onada de terror i repressió que s'estengué per Catalunya en acabar la guerra civil.

[12] Sobre el pas de la frontera pel coll d'Ares dels darrers soldats republicans el dia 13 de febrer vegeu *AVUI*, cartes al director de José Manuel Piniés i Josep Sanjurjo, 23 i 28 de febrer de 1995.

I, brutalment, els vencedors imposaren la seva «normalitat». Els que havien fugit de la persecució religiosa o s'havien passat a la «zona nacional» per afinitat ideològica amb els sublevats retornaven darrere les baionetes de l'exèrcit franquista. Amb els soldats arribaven també els *empresaris de la victòria* que, a mesura que eren ocupats els pobles, feien valdre els seus drets i obrien les seves empreses. Foren dies de victòria per als sublevats i de desfeta per als republicans. Foren, també, dies –mesos, anys– de violències, repressió, rapinya, saqueig, humiliacions i exili. Sense traïdoria ni nocturnitat, a la llum del dia, emparats per la victòria, es començà a destruir uns signes d'identitat, unes referències, una història per imposar-ne uns de forans, els dels vencedors: «chaval descuelga esta bandera que vamos a levantar un régimen para los próximos doscientos años», escridassava, frenètic, a un desconcertat noi de quinze anys, un oficial que comandava les tropes que ocuparen les Rambles de Barcelona el 26 de gener de 1939, en veure una bandera de la CNT penjada d'un balcó.[33]

Comarques tarragonines. Relació de fitxes d'incorporació per data d'incorporació i de registre[34]

Data d'incorporació	Població	Total d'empreses	Tipus d'empreses
11-1-1939	La Fatarella	1	Merceria
11-1-1939	La Sénia	2	Transports, fàbrica de paper
11-1-1939	Reus	1	
11-1-1939	Roquetes	1	Drogues i colonials
11-1-1939	Sant Carles de la Ràpita	1	Transports
11-1-1939	Santa Bàrbara	1	Fàbrica de botons
11-1-1939	Tortosa	1	Fàbrica de gèneres de punt
11-1-1939	Ulldecona	1	Transports
13-1-1939	Tortosa	1	Oli d'oliva

33 Testimoni d'Antoni Segura i Blàzquez. Vegeu també SEGURA, Antoni. «Salamanca». *AVUI*, 26 de juny de 1996.

34 Cambra de Comerç, Arxiu Històric, CIIM núm. 2 (Bilbao), «Relació de fitxes d'incorporació (1-2.104) per número de registre», caixa 268. A més de les localitats de les comarques tarragonines, he deixat també les referències a localitats de l'Alt Penedès i el Garraf perquè formaven part de la regió III. Es tracta de les empreses que, per trobar-se els seus propietaris en «zona nacional», s'havien donat d'alta a Bilbao i obtingueren el permís per començar a funcionar tot just entressin les tropes franquistes a les respectives localitats. Cal advertir, tanmateix, que de les 2.104 fitxes d'incorporació concedides per la CIIM núm. 2 a Bilbao només duen la data de concessió 279 fitxes d'incorporació concedides entre el 9 i el 23 de gener de 1939. En la relació hi ha un salt del registre 195 al 279, perquè aquests números es reservaven a la delegació de la Comissió a Tarragona. Un cop establerta la *Comisión de Incorporación Industrial y Mercantil número 2* a Barcelona, la resta d'empresaris hagueren de tramitar els permisos corresponents. Sobre el funcionament i les atribucions de la CIIM núm. 2, vegeu ARACIL, Rafael; SEGURA, Antoni. «Els empresaris de la postguerra». A: ARACIL, Rafael; SEGURA, Antoni, OLIVA, Jordi; PONT, Maria. *Empresaris de postguerra. La Comisión de Incorporación Industrial y Mercantil n° 2, 1938-1942*. Barcelona: Cambra Oficial de Comerç, Indústria i Navegació, 1999, p. 9-74.

14-1-1939	Jesús i Maria	1	Fàbrica d'espellofar arròs
14-1-1939	La Riba	1	Fàbrica de paper
14-1-1939	Pla de Cabra	1	Fàbrica de teixits
14-1-1939	Reus	2	Joieria i argenteria, pirotècnica
14-1-1939	Sarral	1	Fàbrica de farines, fàbrica de ciment
14-1-1939	Tarragona	1	Fàbrica de xocolata
14-1-1939	Tortosa	9	Begudes gasoses, magatzem de farines i segó, tallers d'impremta, magatzem de teixits, magatzem d'oli, molins d'arròs, transports, espellofar arròs
14-1-1939	Vila-seca	1	Magatzem de vins
16-1-1939	Bràfim	1	Fàbrica de maquinària agrícola
16-1-1939	Falset	1	Destil·lació d'alcohols
16-1-1939	Gandesa	1	Destil·lació d'alcohols
16-1-1939	Montblanc	2	Ciments i cereals, tapisseria
16-1-1939	Pobla de Montornès	1	Fàbrica de teixits
16-1-1939	Reus	12	Fàbrica de teixits de seda, teixits de seda i raió, transports, fàbrica d'anhídric sulfurós i cabònic, fàbrica de maons, taller de confeccions, fàbrica d'olis i sabons, ferrocarrils (MZA)
16-1-1939	Santa Coloma de Queralt	2	Fàbrica de teixits
16-1-1939	Sarral	1	Transports de viatgers
16-1-1939	Tarragona	23	Bodegues de vins, farmàcia, fàbrica de alcohols, fàbrica de licors (Pernod SAE, cafè, agència de duanes, importació i magatzem de carbons, fàbrica de filats, fàbrica de sofre i d'adobs, bacallà i salaons, fàbrica d'aglomerats de carbó, magatzem de ferros i acers, magatzem d'adobs minerals, cinema, navilier, Cambra de Tarragona
16-1-1939	Valls	2	Fàbrica de pells, fàbrica d'ensofrades
17-1-1939	El Vendrell	1	Obres públiques
17-1-1939	Vilafranca del Penedès	2	Exportació de vins, exportació d'arena silícia
17-1-1939	Vilanova i la Geltrú	1	Pasta de sopa
17-1-1939	Tarragona	1	Exportació de vins

20-1-1939	Torredembarra	1	Cables elèctrics
20-1-1939	Vilanova i la Geltrú	1	Productes Pirelli (pneumàtics i cables)
21-1-1939	Reus	1	Olis
21-1-1939	Vilafranca del Penedès	3	Vins, licors (Mascaró, Cointreau), fàbrica de farines
21-1-1939	Vilanova i la Geltrú	1	Productes Pirelli (pneumàtics i cables)
22-1-1939	Vilafranca del Penedès	1	Vermuts
23-1-1939	Torrelavit	1	Paper de fil
23-1-1939	Vilanova i la Geltrú	1	Ferros calibrats

A més, les circumstàncies del moment permetien exercir tots aquests actes amb la impunitat dels vencedors: sense oposicions ni controls de cap mena i amb una població temorenca i vençuda per la guerra, pels bombardejos de darrera hora, per la fam, per la por, per l'atur. La desfeta de les ideologies i de la legalitat ahir vigents havia estat total i absoluta. Mai ningú havia disposat d'un poder tan absolut com el dels dies, mesos, anys, que seguiren l'ocupació de Catalunya, quan, sovint, a les nits, retrucaven, de carrer en carrer i de porta en porta, els espetecs que anunciaven la justícia terrible i immisericordiosa dels vencedors. A redós del nou poder, els que havien patit els excessos no menys terribles dels «incontrolats», els que havien sofert en carn pròpia la tragèdia de la repressió republicana, però, també, els voltors de tota mena, supervivents sense ideologia, disposats a rosegar les despulles dels vençuts, dels seus béns, dels seus records.[35] I, inexorablement, els vencedors començaren a bastir les seves institucions, la seva justícia, la seva brutalitat.

Era la normalitat del nou règim, apuntalada pels prohoms de la Lliga i tots aquells que feien costat als vencedors. *La Vanguardia* de Barcelona es convertí, molt aviat, en l'aparador d'aquesta nova normalitat i en l'altaveu dels nous intel·lectuals. El febrer de 1939, quatre articles d'autors de renom apareixen com el paradigma de la nova normalitat i de rebuig del passat: «Retorno sentimental de un catalán a Gerona» de Josep Pla (el dia 10, encara no acabada la guerra civil a Catalunya), «La falsa ruta» de Fernando Valls Taberner (el dia 14), «Finis Catalonia?» de Carles Sentís (el dia 17) i, a primera plana, «El cristianismo y los asesinos» de Josep Pla (el dia 18).[36]

Entre els vençuts, no tothom, però, va poder prendre el camí de l'exili. De fet, foren molts més els que no pogueren, no volgueren o desistiren de marxar. En aquests va recaure, sens

[35] Ibidem, p. 49.
[36] FABRE, Jaume. *Periodistes uniformats*. Barcelona: Diputació de Barcelona-Col·legi de Periodistes de Catalunya, 1996, p. 74-75.

dubte, la tasca més difícil: subsistir com a vençuts en la seva terra. En aquest cas, a la desfeta nacional s'afegia la desesperança personal i de classe: a casa, «hi havia una situació tensíssima, molt truncada, una sensació que s'havia perdut tot amb la guerra, i això provocava una frustació terrible... Hi havia una psicosi que s'havia perdut, que s'havia perdut en un sentit total: social, econòmic i polític... Tenien la sensació que havia caigut la guerra sobre ells com una bomba, i en part tenien tota la raó, per la guerra i per les dificultats terribles de la postguerra».[17] Les paraules de Manuel Vázquez Montalbán donen compte de tot el desengany i la desesperança d'una generació condemnada a ser per sempre més «els vençuts». La guerra, la repressió (presó, camp de concentració, repetició del servei militar), l'intent de genocidi cultural i lingüístic, les dificultats per trobar feina, els salaris de misèria, la fam, la por i, sobretot, la certesa que s'havia perdut per sempre l'esperança en un futur millor marcà profundament tota aquesta generació. Era la generació de la guerra i l'havia perdut, i estaven condemnats, fins i tot, a oblidar la seva història per abraçar la que imposaven a les escoles els vencedors. Afortunadament, seixanta anys més tard, alguns historiadors semblen obstinats a rescatar de l'oblit aquell passat i restituir la memòria dels vençuts. Llibres com aquest hi ajuden. Llegiu-lo i gaudiu-lo, perquè és bo que els pobles recordin i que les noves generacions coneguin el passat i tot allò que varen viure, varen estimar i varen patir els seus antecessors. Un poble que no recorda és un poble sense passat, un poble mesell, en què els botxins s'erigeixen en salvadors i les víctimes són colgades per l'oblit.

Barcelona, 15 de gener de 2000

[17] PERNAU, G. *El somni català. 16 històries d'arrelament*. Barcelona: Edicions La Campana, 1995, p. 178 (testimoni de Manuel Vázquez Montalbán).

INTRODUCCIÓ

L'objectiu de les publicacions del Cercle d'Estudis Històrics i Socials Guillem Oliver, des de la seva creació l'any 1989, ha estat donar a conèixer la realitat històrica centrada principalment en l'àmbit del Camp de Tarragona, però també s'ha procurat estendre el nostre interès vers la resta de les comarques tarragonines. Pensem que, amb un esperit obert i plural, aquest objectiu s'està assolint. L'estudi sobre el període de la dictadura de Franco ha possibilitat la publicació de dues obres col·lectives; d'una banda, *Franquisme a les comarques tarragonines* (1993), amb la coordinació de Jordi Piqué Padró, i, de l'altra, *La provincia de Tarragona durant el franquisme* (1996), amb Josep Sánchez Cervelló com a coordinador. La dictadura del règim anterior a la Segona República ha estat tractat en el treball de Carme Gómez Cruz, *La ciutat de Tarragona a l'època de la dictadura de Primo de Rivera* (1994). Altrament, retrocedint en la història, s'han tractat altres aspectes demogràfics, culturals, socials o urbanístics, amb obres com la de Roser Lozano, *La població de Tarragona al segle XVII* (1995), de Maria Antònia Ferrer, *Tàrraco: mitologia i cultura religiosa* (1997), o de Joan Menchon i Jaume Massó, *Les muralles de Tarragona. Segles II aC- XX dC* (1998).

La gènesi del volum que ara es presenta, dedicat a la guerra civil, rau en la reflexió dels membres del Cercle, ara, seixanta anys després de l'acabament del conflicte bèl·lic. Certament, tot i que el tema ha estat a bastament estudiat a la comarca del Tarragonès en el llibre de J. Piqué *La crisi de la rereguarda. Revolució i guerra civil a Tarragona* (1998), encara es podia aprofundir més en la qüestió. De fet, els estudis sobre la República i la guerra civil centrats en l'àmbit de les comarques tarragonines s'han iniciat recentment. Fou el Col·loqui Internacional sobre la II República Espanyola de l'any 1981 (actes publicades en tres volums) el que va donar-ne el tret de sortida. Seguiren obres de caràcter eminentment memorialista com les d'Alfons Martorell (1993), Josep Subirats (1996) i alguns treballs més acadèmics, com els de Lluís Mezquida (1970, 1972, 1973 i 1974, reeditats amb posterioritat). També cal assenyalar els estudis de F. J. González-Huix (1990 i 1995) i de Montse Duch (1994), així com els cursos específics de la Universitat d'Estiu de les Terres de l'Ebre dirigits per J. Sánchez Cervelló. No es pot parlar, doncs, d'un buit bibliogràfic, ni molt menys. Tot el contrari. Malgrat que en història mai es pot dir que tot està fet, el camí és, a hores d'ara, més planer.

Amb la intenció d'aprofundir en l'estudi de la guerra civil a les comarques tarragonines, amb l'anàlisi de noves fonts documentals i aportant noves pistes i suggerint orientacions novedoses, vàrem iniciar la preparació d'aquest treball. Un llibre que ha de servir per difondre la recerca de catorze especialistes, una publicació que ha de permetre una visió

més ampla del que va representar la guerra civil a la demarcació de Tarragona.

Jordi Piqué Padró
Josep Sánchez Cervelló

Tarragona, febrer de 2000

ENTRE EL PERILL FEIXISTA I LES DIVERGÈNCIES REPUBLICANES: LA GUERRA CIVIL A LES TERRES DE L'EBRE

Josep Sánchez Cervelló

1. NEUTRALITZACIÓ DE L'AIXECAMENT MILITAR

A la capital de la província, els dies previs al cop d'estat els militars antirepublicans havien establert una xarxa conspirativa amb els falangistes i els carlistes. Especialment aquests darrers havien de conformar el gruix del contingent d'uns 350 civils, que, procedents de diversos indrets de la demarcació, s'havien de col·locar a les ordres dels militars sublevats per col·laborar amb el control de la ciutat. Entre els membres de la Comunió Tradicionalista que es concentraven a Tarragona n'hi havia bastants de l'Ebre, on el carlisme sempre havia estat un focus poderós, especialment a Tortosa i Tivissa. Però com la sublevació al Regiment de Tarragona fracassà, els concentrats o bé foren detinguts pels republicans o bé tornaren a les seves poblacions d'origen.[1]

La nit del 17 de juliol, conegut l'alçament, l'alcalde de Tortosa, el marcel·linista Josep Berenguer Cros, va convocar al Centre Republicà el comitè d'enllaç dels partits del Front d'Esquerres, que havien guanyat les eleccions de 1936,[2] aconseguint que hi entressin els elements de la CNT. Aquell mateix dia obtenia la neutralitat dilatant de les forces d'ordre públic. La Guàrdia Civil i els carabiners tan sols li donaren suport un cop fracassà la sublevació a Barcelona. De fet, el dia 18, una delegació del requetè tortosí, integrada per tres membres, presidida pel llibreter Alonso Voltes, es va entrevistar amb el capità de la Guàrdia Civil de Tortosa, per tal que armés els tradicionalistes, tal com s'havia pactat, però no es decidí en un primer moment, i va preferir esperar per l'evolució dels esdeveniments.[3] També a Tortosa feren cap els carlistes de diversos indrets de l'Ebre en espera d'instruccions, però en anunciar Goded la seva rendició a Barcelona pels micròfons de ràdio es dispersaren angoixadament, tot esperant no ser descoberts. A Flix, Vilalba dels Arcs, Horta de Sant Joan o Solivella també els carlistes s'armaren i estigueren a l'expectativa tot esperant el moment per atacar els ad-

1 PIQUÉ i PADRÓ, J. *La crisi a la rereguarda. Revolució i guerra civil a Tarragona (1936-1939)*. Barcelona: Diputació de Tarragona i Publicacions de l'Abadia de Montserrat (Biblioteca Abat Oliba, 193), 1998, p. 33.

2 Les votacions donaren el resultat següent: esquerres 9.424 i dretes 5.471.

3 Entrevista amb l'advocat carlí Miquel Llopis Riba (Tortosa, 26 de juny de 1999).

versaris; tot i que, tret de Solivella i Vilalba dels Arcs, els enfrontaments no es produïren. Per això no són certes les tesis revisionistes que pretenen exculpar el cap carlista de Catalunya –el vallenc Tomàs Caylà– de la seva responsabilitat en el cop d'estat.[4]

El 18 de juliol, Companys, telefònicament, nomenà Berenguer cap civil i militar del Baix Ebre-Montsià. Amb aquest nomenament l'alcalde protegí l'Ajuntament amb guàrdies municipals, confiscà els sortidors de gasolina, prohibí l'augment de preus dels articles de consum, concentrà tots els vehicles de motor i intervingué –mitjançant delegats de les organitzacions d'esquerres– correus, telèfons, telègrafs, línies ferroviàries i carreteres, i ordenà la detenció de sospitosos d'adhesió a la sublevació, especialment de carlins. A la vegada que comunicava les seves disposicions als ajuntaments de la comarca.[5]

Entre els dies 19 i 20 va mobilitzar tots els oficials i soldats de la comarca llicenciats recentment o amb permís, i va reunir a la caserna del carrer de Sant Francesc 400 homes útils. Berenguer justificà la seva actuació «porque el municipio de Tortosa colinda con Aragón, donde los vencedores habían sido los militares sublevados, contra los que no podía llevar sastres y panaderos que no supieran disparar un fusil».[6]

De fet, la situació al Matarranya, limítrof a la Terra Alta i al Baix Ebre, era molt preocupant. Allí, les dretes, amb el suport de la Guàrdia Civil, havien ocupat inicialment Cretes, Torre del Compte, Beseit, Vall-de-roures i s'havien fet fortes a Calaceit, on confluïren totes les forces de la Guàrdia Civil i elements «d'ordre» de diverses poblacions de la zona.

D'altra banda, la CNT convocà una reunió el 19 de juliol a l'estació de Cretes, en què acudiren uns 150 homes, alguns dels quals armats amb escopetes de caça i dinamita que, davant la victòria dels colpistes a la zona, decidiren replegar-se cap a la Terra Alta. Primer passaren per Arnes, on un grup minà el pont i muntà guàrdia per volar-lo en cas de necessitat. D'Arnes, passant per Horta de Sant Joan i Bot, arribaren a Gandesa, on es concentraren milícies dels diversos pobles de la Terra Alta[7] per recuperar l'Aragó, però abans calgué solucionar la situació a Vilalba dels Arcs, on la sublevació antirepublicana triomfà; va ser l'únic poble de l'Ebre on això succeí. De fet, allí les dretes havien estat majoritàries a les eleccions de 1936[8] i els conflictes i les tensions socials entre carlistes i republicans eren molt greus i antigues, com a mínim des de la darrera carlinada i especialment des del març de 1912 quan, per motius polítics, s'assassinà el sereno del poble.[9]

A Vilalba dels Arcs, segons el testimoni del fiscal que a la postguerra reconstruí els fets,

4 Vegeu l'apologia del personatge a GUINOVART, J. *Tomàs Caylà. Un home de la terra.* Valls: Ed. Cossetània, 1997.

5 SUBIRATS PIÑANA, J. *Evocacions 36-38. La guerra civil des de Tortosa.* Tortosa: Ed. de l'Autor, 1989, p. 27-30.

6 Ibídem, p. 31.

7 SIMONI, Encarna; SIMONI, Renato. *Cretas. La colectivización de un pueblo aragonés durante la guerra civil española 1936-1937.* Alcanyís: Centro de Estudios Bajoaragoneses, 1984, p. 104.

8 Dretes, 444 i esquerres, 399.

9 SÁNCHEZ CERVELLÓ, J. «Conflictivitat social i associacionisme agrari a la Terra Alta (1875-1936)». A: *Actes de les Segones Jornades d'Estudi a la Terra Alta.* Batea: Ed. Patronat Pro Batea, 1998, p. 234-235.

> al tenerse noticias de la iniciación del alzamiento quedaron reunidos ambos partidos en sus respectivos centros políticos [es refereix a les dretes agrupades a l'entitat Rossinyol i a les esquerres del Centre Republicà]. Los afiliados al partido de derecha iniciaron en los primeros momentos una labor de vigilancia en las calles del pueblo.[10]

En altres paraules, les dretes ocuparen la població i n'exerciren el control i per això

> el dia 22 de julio de 1936 se concentraron en este pueblo una gran masa de milicianos procedentes de los pueblos colindantes, calculándose en unos 600 los concentrados, todos ellos armados quedando reunidos en el centro de izquierdas y acto seguido organizaron una manifestación [...] lanzando gritos subversivos e incitando al robo, saqueo y asesinato.

Les dretes, per la seva banda, van tancar-se al seu local i, segons les versions que han circulat durant la dictadura, i que mai han estat discutides oficialment, en el transcurs de la manifestació (que anava a detenir els concentrats al local de les dretes), van trobar-se un element antirepublicà, Josep Vandellós Pey, davant casa seva i el van matar gratuïtament, va ser la primera víctima.[11] Però això és contradit per altres testimonis d'esquerres, segons els quals no va haver-hi cap mort a Vilalba dels Arcs abans que les dretes no iniciessin el tiroteig.[12] El que van fer les esquerres va ser rodejar el centre dretà Rossinyol i detenir tots els reunits, després de desarmar-los, en un total de 40 o 50, amb excepció d'uns quants, que van aconseguir fugir. D'allí els conduïren a la plaça. En arribar-hi, segons el fiscal, i davant la por que els poguessin matar, Francisco Satué, cap carlí local, obrí foc des del seu domicili contra els concentrats. Un dels primers trets matà qui portava la bandera de la FAI, Àngel Gines Pons, veí d'Alcanyís. A casa Satué s'hi havien refugiat 3 o 4 veïns armats. També hi era el capellà de la població, Josep Viña. Els trets van provocar una desbandada general i els milicians no tan sols van disparar contra la casa d'on procediren els trets sinó també contra els detinguts que volien fugir. El tiroteig va provocar 16 morts entre les persones de dreta. El comandant de la Guàrdia Civil de la caserna de Gandesa quan relatà, l'any 1943, els fets per incloure'ls a l'expedient de la Causa General va voler deixar clar que els rojos eren els únics responsables d'aquests luctuosos fets, i va ometre que la dreta s'havia fet amb el control de la situació i que els elements esquerrans es temien el pitjor i assenyalava, maquiavèlicament, que encara que el trets haguessin sortit de casa Satué «que no fue por ello el que los elementos rojos que rodeaban a los detenidos organizasen la matanza de estos en masa, sino que ya estaba acordada la muerte de estos... y a medida que iban llegando a la plaza los iban asesinando».[13] Aquesta versió és tan falsa que no la sostingué ni el fiscal instructor, que assenyalà sense ambigüitats que després que els amagats a casa Satué disparessin contra el milicians i matessin el que portava la bandera de la FAI «los milicianos rojos rompieron

10 FISCAL INSTRUCTOR, EL. «Los sucesos de Villalba de los Arcos». Tarragona, 20 d'agost de 1943. A: *Causa General*. Lligall 1444-2, p. 183 (v.), Arxiu Històric Nacional (AHN) Madrid.

11 Entre d'altres: CLIMENT, Luis. *Rojos en la provincia de Tarragona*. Ed. de l'Autor, 1942, p. 69 i s.; FISCAL INSTRUCTOR, EL. «Los sucesos de Villalba de los Arcos», *doc. cit.*

12 Entrevista amb el tinent de l'Exèrcit Popular de la República Leandre Saún (Sant Salvador –Tarragona–, 19 de setembre de 1997). Estava present el dia dels fets.

13 214 comandància de la Guàrdia Civil. Puesto de Gandesa. SÁNCHEZ, A. «Situación del pueblo de Villalba de los Arcos». A: *Causa General, doc. cit.*, p. 132 (v. i r.).

inmediatamente fuego contra el grupo de detenidos que conducían, causando la muerte a 16 de ellos mientras otros huían en todas direcciones».[14] Els milicians assaltaren la casa Satué, executaren el pare i el fill i, dies més tard, el capellà i dos veïns més. Això ho recorda encara avui amb esgarrifança Francisco Bové, que llavors vivia a Vilalba dels Arcs:

> tenia 9 anys el 1936 i un matí vaig sentir soroll pel carrer i em vestí. A la creu, a l'entrada del poble, hi havia el capellà, el van afusellar i li van embolicar el rosari per les parts. N'hi havia un altre que no recordo gaire bé com estava i un altre que tenia la gorra a la cara. En aquell moment estava jo sol allí. Vaig aixecar-li la gorra i tenia un forat a la boca per on hi passava el puny. Li van disparar pel clatell i la bala li va prendre totes les dents.[15]

A part dels executats en un primer moment, segons el fiscal:

> fueron detenidos numerosos vecinos de los cuales algunos fueron conducidos a la cárcel de Tortosa y al barco prisión Río Segre, fondeado en el puerto de Tarragona, de los cuales tres fueron sacados de la cárcel de Tortosa y asesinados en el més de agosto (de 1936) y 13 sacados del citado barco y asesinados en las proximidades de Tarragona en el mismo mes.[16]

Així doncs, l'aixafament de la sublevació de Vilalba dels Arcs causà 35 morts de dreta i 1 d'esquerres l'any 1936. La repressió després de la victòria franquista també fou brutal.[17]

La conducció dels detinguts a Vilalba dels Arcs cap a Tortosa meresqué la descripció següent per part de l'alcalde de Tortosa:

> De Gandesa, por teléfono, me dijeron lo de Villalba de los Arcos [...], vencedores los obreros habían hecho prisioneros como unos setenta adversarios que proyectaban trasladarlos a Tortosa [...]. Tomé medidas para alojarlos y alimentarlos en el cuartel de Santo Domingo pero suponiendo que llegarían sedientos dispuse que el cuerpo de bomberos tuviera una máquina en el patio del cuartel para darles agua en abundancia. Sobre las 3 de la tarde llegaron los detenidos en varios camiones [...]. No llevaban más que calzón y camiseta y algunos pañuelo amarrado a la cabeza. Sudorosos, llenos de polvo y con las manos amarradas. Sus guardianes de igual aspecto y suciedad llevaban escopetas y machetes, excepto el jefe, un muchacho de unos 16 años, con pantalones amarillos acampanados, camisa roja, cinturón con sendos revólveres y bandera terciada llena de balas con un sable en la mano y un gran sombrero de ala ancha y levantada la parte delantera. Parecía escapado de la película Pancho Villa estrenada hacía poco tiempo. Desfilaron por la calle de la Merced, los presos por el arroyo y sus guardias por las aceras. Era trágicamente impresionante. Parecía un cuadro de la Revolución Francesa [...]. Dándome cuenta del peligro que corríamos de tener aquellos presos en Tortosa, a 40 km. de Villalba de los Arcos [...], dispuse su inmediato traslado a Tarragona por ferrocarril, aunque fuera en vagones de carga. A media noche salieron adicionados a un tren de carga que pasó, obligando al personal del convoy a que los llevara.[18]

14 FISCAL INSTRUCTOR, EL. «Los sucesos de Villalba de los Arcos», *doc. cit.*

15 Entrevista amb el pagès i alcalde de Gandesa Francisco Bové Tarragó (Gandesa, 25 d'agost de 1997).

16 FISCAL INSTRUCTOR, EL. «Los sucesos de Villalba de los Arcos», *doc. cit.*

17 S'afusellaren 14 persones: 11 a Tarragona i 3 a Lleida. SOLÉ SABATÉ, J. M. *La repressió franquista a Catalunya 1938-1953*. Barcelona: Edicions 62, 1990, p. 442-443.

18 SUBIRATS PIÑANA, J. *Tortosa front de guerra*. Barcelona: Ed. Columna-Tresmall, 1996, p. 79-80.

Les afirmacions de Berenguer no són del tot exactes ja que no van marxar tots els detinguts, perquè el sumari de la causa general reflecteix que el mes d'agost van ser executats presoners a Tortosa, segurament el trasllat es féu després d'aquestes morts.

Amb tot, la situació a Vilalba dels Arcs sembla que no va preocupar excessivament les autoritats de la Generalitat, que consideraven molt més amenaçador per a Catalunya el triomf de la sublevació militar a Saragossa i a una part de l'Aragó. Per això, des de Barcelona, el comissari de Defensa de la Generalitat envià al comissari de Tarragona i responsable d'Ordre Públic, Joaquim Fort, un telegrama, el 21 de juliol, en què li deia:

> convé urgentment donar ordre a Flix perquè privin, de la manera que sigui, que pugui passar cap tren militar procedent de Saragossa cap a Barcelona, encara que s'hagin de destruir els ponts i les carreteres. Aquestes ordres s'han de donar també a Gandesa i llocs d'entrada a Catalunya per les comarques tarragonines. Per fer això heu de mobilitzar tots els elements que us facin falta, fins i tot la Guàrdia Civil si ho creieu convenient. Quan tingueu això disposat ho comunicareu aquí, a Governació, pel mateix conducte telegràfic.[19]

Ràpidament Fort es posà en comunicació amb l'Ajuntament de Gandesa, que estava encapçalat per un alcalde d'ERC, Vicent Soro Bauló. Allí, la mitjanit del 19 de juliol, els milicians es concentraren a diversos cafès i a casa de Josep M. Margalef, situada al carrer de Catalunya, d'on sortiren en dos grups, un dirigit per Joan Altadill i l'altre per Leandre Saún, amb l'objectiu de controlar les comunicacions tant terrestres com telefòniques i telegràfiques, per això es distribuïren per la ciutat per aconseguir-ho, mentre la majoria del centenar d'homes es dirigí a cercar la caserna de la Guàrdia Civil, que acordà, davant la situació, mantenir-se fidel al govern republicà i, a partir de llavors, col·laborà amb el comitè local.[20]

A Flix, la situació de partida era diferent, la dreta havia guanyat les eleccions legislatives de 1936,[21] com anteriorment havien guanyat les municipals de 1934, pel desprestigi i la divisió de les esquerres, causats per una vaga realitzada pels obrers de l'Electroquímica, que es perllongà gairebé quatre mesos l'any 1933.[22] Però el 19 de juliol, després de dos dies d'angoixa i de recels mutus entre les dretes i les esquerres, aquestes darreres encapçalades pels dirigents de la CNT-FAI, i amb el suport de les altres organitzacions del Front Popular, ocuparen el consistori i les instal·lacions de la fàbrica química, organitzaren patrulles de vigilància per la via fèrria, pels passos de barca i per les carreteres de Riba-roja i d'Ascó.[23] Així mateix s'iniciava el desarmament i el control de la gent de dreta. Per això el comissari de la Generalitat a Tarragona pogué tranquil·litzar el 21 de juliol les autoritats catalanes dient:

19 BONAMUSA, Francesc. *Política i finances republicanes (1931-1939). Lluís Mestres i Capdevila*. Tarragona: Edicions El Mèdol, 1997, p. 88.

20 «Gandesa». *Causa General*. Lligall 145-1. Arxiu Històric Nacional, Madrid, p. 65.

21 786 vots el Front d'Ordre contra 641 vots el Front d'Esquerres.

22 SÁNCHEZ CERVELLÓ, J. «El moviment obrer». A: MUÑOZ, P. [coord.] *Centenario de 'la Fábrica'. De la Sociedad Electro-Química de Flix a Erkimia, 1897-1997*. Barcelona: Ercros, 1997, p. 112.

23 SÁNCHEZ CERVELLÓ, J.; VISA RIBERA, F. *La navegació fluvial i la industrialització a Flix (1840-1940)*. Flix: Ajuntament de Flix, 1993, p. 183.

> Les mesures que hem pres són les de tenir mobilitzada tota la nostra gent i disposada a actuar en cas necessari. Respecte al que dieu d'un tren militar de Saragossa i [de circulació sospitosa per] les carreteres de los nostres comarques ja estan avisats els de Gandesa per haver-se assabentat que un grup de facciosos està a Alcanyís. Tot seguit donaré instruccions a Flix i altres poblacions perquè es prenguin les mesures convenients.[24]

Després d'aquest telegrama que garantia que tant Gandesa com Flix estaven en mans lleials, el comissari n'envià un altre al Comitè Antifeixista de Flix en què demanava que tan aviat com tingués notícies que tropes de Saragossa volguessin entrar en territori català se'ls avisés i que sobretot «no descuidin destruir els ponts i les carreteres necessàries».[25]

Immediatament, el nou comissari de la Generalitat, Lluís Mestres, nomenat el 21 de juliol, organitzà una força militar des de Tarragona per alliberar Aragó, integrada per 800 homes del Regiment Almansa 15 de la capital, amb una secció de metralladores, dues companyies de la Guàrdia Civil, una de carabiners i prop d'un miler de milicians, entre els quals hi anava el diputat d'ERC Manuel Galés, que feia de comissari acompanyat d'altres dos parlamentaris.[26] A aquesta columna s'hi afegiren Saturnino Carod, secretari d'agitació i propaganda del comitè aragonès de la CNT, que fugí de Saragossa i que havia reclutat sindicalistes confederals a Tortosa.[27] Tots es concentraren a Gandesa, on s'hi afegiren diversos republicans de la Terra Alta, un dels quals, Leandre Saún, ho explica així: «després d'allò de Vilalba dels Arcs el grup de Gandesa tornàrem al poble i quan passà la columna tarragonina uns quants ens hi afegirem per anar a sufocar la sublevació de Calaceit, després passarem per Bot, on també se'ns n'ajuntaren 2 o 3».[28] A Calaceit hi arribaren el 25 de juliol al matí per dos llocs diferents: una part de la columna avançà per la carretera Gandesa-Alcanyís i l'altra, per Arenys de Lledó. Els sublevats s'havien instal·lat a les muntanyes que rodegen Calaceit, però els milicians de Vall-de-roures, que també anaven amb la columna i coneixien el terreny, els van poder desallotjar atacant-los per l'esquerra. El dia següent ocuparen Alcanyís, Calanda, Alcorisa i Montalbán i es detingueren a pocs quilòmetres de Belchite.

2. CONSTITUCIÓ D'UN PODER REVOLUCIONARI

A la zona de l'Ebre, com s'havia fet a Barcelona, entre el juliol i l'agost també es crearen comitès antifeixistes. Aquesta mesura enfonsà l'autoritat de l'Estat, exercida fins llavors pels consistoris i per la Guàrida Civil, i va ser substituïda per una altra de caire revolucionari, amb la complicitat de les milícies armades. S'inicià, aleshores, la fase revolucionària, que tingué com a exponent màxim la persecució religiosa –ja que l'Església s'havia convertit des

24 BONAMUSA, Francesc. *Política i finances republicanes (1931-1939). Lluís Mestres i Capdevila*, *op. cit.*, p. 88.

25 Ibídem, p. 88.

26 Joan Sentís i Francesc Farreres.

27 CASANOVA, J. *Anarquismo y revolución en la sociedad rural aragonesa 1936-1938*. Madrid: Siglo XXI, 1985, p. 95.

28 Entrevista amb Leandre Saún, *cit.*

de l'inici de la República en un dels pilars de la contrarevolució–, l'assalt als locals de dretes i l'enfonsament dels partits no revolucionaris.

2.1 Persecució religiosa

A la diòcesi de Tortosa perderen la vida 301 religiosos dels 516 amb què comptava abans d'iniciar-se la sublevació militar; és a dir, el 58%. En una obra recent sobre aquesta espinosa qüestió, el seu autor, Garcia Sancho,[29] faltant a la més elemental objectivitat, culpa de la violència antireligiosa el govern central i l'autonòmic per haver impulsat un laïcisme agressiu i el foment de l'odi a través de la propaganda,[30] però és incapaç, per exemple, d'explicar la tasca de molts dirigents republicans que ajudaren els religiosos. És el cas de l'alcalde de Tortosa, Berenguer, que salvà el bisbe de la diòcesi. Tampoc cita els comitès dels pobles on es protegí capellans i monges –cas de Benifallet, on els facilitaren robes de paisà per garantir-los la seguretat–. Tampoc apareix al seu text cap autocrítica per l'actitud de l'Església, que, com recorda Pepeta Cervelló Rius, «abans de la guerra sempre estigué al costat dels rics».[31] De fet, l'odi antireligiós era ben antic i la cohabitació de les dretes i l'Església era també vella.[32]

El bisbe de Tortosa, Fèlix Bilbao Ugarriza, com recordà el seu protector Berenguer Cros,

> era vasco y carlista y había sido designado para el cargo por el dictador Primo de Rivera. Había seguido una política ostensiblemente de extrema derecha. Además era significativamente anticatalanista y como tal, en las reuniones episcopales de la archidiocesis de Tarragona, que presidía el catalanista cardenal Vidal y Barraquer, era la única oposición a la enseñanza catequista en catalán. Las campañas antirepublicanas del clero desde el púlpito se atribuían a instrucciones suyas. Pese a todo ello, siempre he creído que la libertad de opinión debía mantenerse y que si él u otro cualquiera en su proceder había cometido alguna irregularidad, debía acusársele para que lo juzgara un Tribunal y no un piquete de ejecución.[33]

Per això quan, poc després del cop d'estat, avisaren l'alcalde que el bisbe estava detingut al balneari de Cardó, fent front a tot tipus de pressions, l'anà a buscar i l'envià cap a Tarragona des d'on marxà a Barcelona i després a Itàlia. Malgrat això, la sectària literatura publicada després de la guerra acusà Berenguer de ser l'autor intel·lectual de les matances de capellans i de la crema d'edificis religiosos,[34] tot i que també salvà la catedral del saqueig i de la destrucció. Amb tot, l'orgia anticatòlica amb l'aniquilació de totes les preciosíssimes vides dels assassinats –algunes de les quals amb un sadisme primitivíssim– i la profanació de temples

29 President de l'Excel·lentíssim Capítol de la Catedral.

30 GARCÍA SANCHO, M. *Sacerdots diocesans fidels fins al martiri. Diòcesi de Tortosa. 1936-1939.* Tortosa: Ed. de l'Autor, 1997, p. 20-30.

31 Entrevista amb Pepeta Cervelló Rius (Flix, 16 d'abril de 1993).

32 Valdria la pena considerar, per exemple, per què els bisbes tortosins prohibien als catòlics llegir la premsa republicana o per què del suport incondicional del bisbe Pedro Rocamora a la dictadura de Primo de Rivera. Vegeu *Boletín Oficial del Obispado de Tortosa*, n. 16 (8 d'octubre de 1923), p. 137-140.

33 SUBIRATS PIÑANA, J. *Tortosa front de guerra*, *op. cit.*, p. 83-84.

34 Vegeu, per exemple, MONLLEÓ PANISELLO, J. *Tortosa 1936-1939. Estampas de dolor y de sangre. Apuntes Histórico-críticos del salvajismo judaico soviético-marxista.* Tortosa: Imp. Algueró y Baigés, 1941, p. 43 i s.

no ajuda gens a defensar la causa republicana, ans al contrari. Un exemple d'aquests fets salvatges el tenim a Flix. Allí arrancaren amb cordes el bellíssim retaule barroc i totes les figures religioses del temple per després cremar-les al mig de la plaça i, quan la foguera encara no era apagada, feren un ban comminant la població que hi dugués tots els objectes de culte, medalles, bíblies, escapularis, estampes, imatges de sants..., «la qual cosa als catòlics ens causà una pena i una tristor immensa».[35]

Molts d'aquest temples al llarg de la guerra passaren a tenir les utilitats més estranyes: centres de detenció, casernes, hospitals o, fins i tot, mercats. Aquesta darrera funció tingué l'església de Flix.

2.2 Repressió de les dretes

També el 18 de juliol s'inicià l'assalt als locals de dretes. Els primers incidents d'aquesta naturalesa es produïren a Tortosa, on la multitud saquejà, el 19 de juliol, el Cercle Catòlic Tradicionalista i el Centre Radical.[36] Ben aviat l'exemple prosseguí per tot l'Ebre. Així a Batea, el 25 de juliol, després que el dia anterior haguessin cremat l'església i la capella de la Verge del Portal, assaltaren el Centre Catòlic i «tras invadirlo atropellándolo, echaron por el balcón mesas, cuadros, juegos, libros; en una palabra, todo lo que encontraron».[37] Posteriorment les seus socials de les organitzacions dretanes foren confiscades pels afectes a la revolució. Així, la UGT de Tivissa, que s'apoderà de la Societat Agrícola, en justificà l'apropiació dient:

> Que la societat titulada l'Agrícola que venia desenrotllant les seves activitats en aquesta vila fins al 21 de juliol del corrent any, era constituïda per elements clericals, carlins i feudalistes, patrocinadors de governs de dictadura i de força com ells anomenen per anul·lar les llibertats personals definides a la Constitució vigent i a l'Estatut de Catalunya, és a dir, l'antirepública i l'antiautonomia.
>
> Així mateix les seccions de Socors Mutus i Requetés eren satèl·lits per enrolar els pobres d'esperit. Per tot el que considero que deu ésser confiscat i anul·lada la propietat dels actuals posseïdors així com el fons que en aquests moments poguessin tenir.[38]

També a Ulldecona, la CNT s'apoderà de la seu de la Lliga Catalana perquè: «era on es reunien diàriament tots els capitostos de la política dretana i reaccionària d'aquest poble».[39]

Les confiscacions anaren acompanyades per la dissolució d'aquestes entitats, no identificades amb el Front Popular, al temps que s'inicià la persecució i l'extermini físic dels considerats desafectes. Tots els comitès locals elaboraren les seves llistes i, normalment, els executors de l'anomenada justícia popular solien ser comitès d'altres pobles, als qui els elements més

35 Entrevista amb Pepeta Cervelló Rius, *cit.*

36 CLIMENT, Lluís. *Rojos en la provincia de Tarragona, op. cit.*, p. 55.

37 «Ayuntamiento de Batea». *Causa General*. Lligall 1444-2, p. 5 (r.). AHN Madrid.

38 «En Lluís Escoda... Tivissa 30 d'octubre de 1936», 2 p., mecanografiades. AHN de Catalunya de Sant Cugat del Vallès, fons de l'AHN Salamanca.

39 «CNT/AIT Ulldecona», 4 d'agost de 1937, 1 p., mecanografiada. Lligall 196/3, n. 45, AHN Salamanca.

radicals facilitaven els noms de les víctimes. Així els assassinats de la Palma d'Ebre foren perpetrats pels milicians de Flix i Móra la Nova; els de Ginestar, pels de Móra d'Ebre, i en altres poblacions de l'Ebre limítrofes amb l'Aragó, per membres destacats de les organitzacions àcrates que allí operaven. Així el setembre de 1936 a Móra d'Ebre, com recorda un veí,

> van venir al poble uns assassins de la FAI de Casp i portaven una llista de més de 40 persones del poble per ser assassinades. Els del comitè del poble els van frenar, els van fer un gran dinar mentre el pare [es tractava d'Antoni Terre][40] va marxar en cotxe a Barcelona per entrevistar-se amb Rouret,[41] que envià cap a Móra els Mossos d'Esquadra, i els de la FAI van marxar sense matar ningú. Llàstima que després van marxar cap a Gandesa i van cometre les barbaritats del dia 13 de setembre en plena festa major.[42]

Efectivament a Gandesa, aquell dia, aquests incontrolats executaren 29 persones davant les tanques del cementiri,[43] i van deixar el poble destrossat per molts anys.

Un altre poble on intentaren actuar els milicians foranis fou Benifallet, on també els primers dies de la revolució, com recorda Pepito Margalef,

> va venir des del Pinell de Brai una nodrida representació de milicians armats, amb una llista en què suposadament també hi havia el meu pare, però el representant del comitè local, Armengol, i altres homes del centre republicà els digueren que se'n tornessin o no passarien vius la barca. I se'n tornaren. Per això, al poble no es va matar ningú.[44]

No succeí el mateix a Ascó, on sí que actuaren els forasters. Segons Carmel Biarnés, que deixà unes memòries inèdites d'aquests fets, «els d'esquerra i els de la FAI d'Ascó demanaren als forasters per fer les morts al poble. Entre aquests es trobava Ramon Bayona Grau, peó i dirigent local de la FAI, que es va fer l'amo del Comitè».[45] A Ascó, la llista de desafectes tenia 64 noms. Sobre la situació d'aquests desafectes s'interessaren, el 27 de setembre de 1936, les columnes anarquistes que operaven a l'Aragó. En la seva resposta el Comitè Antifeixista d'Ascó assenyalava que ja n'havien executat 20, 4 dels quals no figuraven a la llista que ells tenien i quan ho intenten justificar no fan més que mostrar les barbaritats comeses. Així digueren que després de matar Josep Jordà Masip, inclòs a la relació, també afusellaren «un hermano suyo José Antonio, que aunque no figuraba en la lista se les aplicó a ambos la justicia que merecían». També s'assenyala que havien matat Joan B. Ferré Torrelles, Josep Biarnés Jordà i Jaume Ribes Mañà, que «aunque no figuraban en la lista se hace constar que por su significación política han sido ajusticiados».

Els arguments utilitzats pels milicians que actuaren a Ascó per explicar les seves salvatjades són miserables. Així, per exemple, a Josep Jordà Roigé se l'executa perquè «era

40 Sobre el qual hi ha un excel·lent llibre: BLADÉ i DESUMVILA, A. *La vida d'un català excepcional Antoni Terré de Móra d'Ebre*, Barcelona: Ed. Pòrtic, 1977, p. 119 i s.

41 Es tracta de Martí Rouret, diputat al Parlament català i exconseller de la Generalitat. Vegeu SÁNCHEZ CERVELLÓ, J.; SOLÉ ARNAL, J. *Móra d'Ebre 1875-1936*. Móra d'Ebre: Ajuntament de Móra d'Ebre, 1997, p. 165 i s.

42 Entrevista amb Antonio Terré (Móra d'Ebre, 5 de març de 1995), que és un empleat de banca jubilat.

43 «Ayuntamiento de Gandesa». *Causa General*. Lligall 1445-1, p. 3 (v. i r.), AHN Madrid.

44 Entrevista amb Pepito Margalef Salaet (Benifallet, 6 de juny de 1998), que és un industrial jubilat.

45 BIARNÉS, C. «Efemérides de la Guerra Civil». Text mecanografiat inèdit, p. 8.

sospechoso y significado en política por eso ha sido ajusticiado». De Josep Daura Masip es diu: «este individuo por ser rebelde a nosotros ha sido también ajusticiado». A Antonio de Salvador Aiguavives el mataren «por ser sospechoso y cabecilla político, que tenía amistad y se relacionaba con Gil Robles, tiene ya también su merecido». En canvi dels altres 45 homes encartats, i que havien format part d'Acció Ciutadana, diuen que «pertenecen a la colectividad y trabajan con entusiasmo para la misma» i afegien que

> no se les conoce antecedente alguno contrario a nuestros ideales, ni se sabe que hayan intervenido en represión alguna contra nosotros, sino al contrario, más bien son personas que merecen nuestra confianza y colaboran con entusiasmo para el desarrollo de reconstrucción de nuestros ideales para bien del proletariado, que se hacen acreedores de nuestra confianza, siendo nuestro concepto que por sus condiciones económicas, de la mayor parte de ellos, fueron arrastrados por la necesidad por lo que se les debe considerar inconscientes.[46]

En altres paraules, els que a Ascó col·laboraren amb els anarquistes pogueren salvar la pell, encara que haguessin estat de dretes.

Dins aquest clima de terror l'única possibilitat de salvar la vida era fugir de la població. És el que féu el tradicionalista tortosí Miquel Llopis Riba, que s'amagà a Barcelona per passar després a França i tornar per Sant Sebastià per incorporar-se als nacionals. Els que marxaven veien les seves propietats confiscades i se'ls fitxava com a desafectes. Fou, per exemple, el cas de Jordi Sasá Viver, del qual el PSUC de Caseres informà que era «home de dretes amb un patrimoni de dos-cents mil duros. Era membre del partit Acció Popular. Veí de Calaceit, població de Terol, obligava sempre els seus obrers a votar les candidatures de dreta. El 19 de juliol desaparegué del poble».[47]

D'altres desafectes foren jutjats per tribunals, encara que sense les garanties degudes. Fou el cas del terratinent Josep del Romero Despujol, detingut a Amposta el 19 de juliol «como supuesto jefe de los fascistas, cuando trataba de reunir a los elementos de aquella agrupación y celebrar una entrevista en el Centro Católico».[48] Josep del Romero, en la declaració que féu al Tribunal, ho negà tot i va assenyalar

> que no tiene ni ha tenido intervención política ni relación de ninguna clase con ningún partido político no siendo cierto por lo tanto que sea ni jefe de los fascistas, ni afiliado a los fascistas y menos aún que se le pueda suponer iba a celebrar una reunión con tal fin en la ciudad de Amposta ya que ni siquiera conoce ni sabe si hay algún militante fascista en la expresada ciudad. Que desde hace mucho tiempo sólo se dedica a las actividades de agricultor [...] que con sus obreros ha tenido y tiene relaciones de armonía, como los mismos podrán acreditar si se les pregunta.
>
> Que es cierto que estaba el día de ayer en el Centro Católico de Amposta, al cual tiene la costumbre de ir alguna vez.[49]

46 COMITÈ ANTIFEIXISTA D'ASCÓ. Ascó, 27 de setembre de 1936. 2 p., mecanografiades. Lligall 839. PS Aragón, AHN Salamanca.

47 PSUC «Caseres...». Lligall 211/1, n. 155. 1 p., manuscrita. PS Barcelona, AHN Salamanca.

48 «Auto». Tortosa, 21 de juliol de 1936. 2 p., mecanografiades. Exp. n. 1452-1, AHN Madrid.

Tot i que el Tribunal li decretà presó condicional i una fiança de 100 pessetes per asssegurar les responsabilitats pecuniàries, fou assassinat pocs dies després per un grup de milicians d'Amposta que el tragué de la presó de Tortosa.

2.3 Enfonsament dels partits no revolucionaris

La repercussió política més important a partir del 18 de juliol fou el triomf de les organitzacions revolucionàries (CNT-FAI i UGT-PSU) i l'enfonsament dels partits republicans més moderats (ERC, Partit Republicà d'Esquerres, ACR...).

La CNT controlà la major part dels comitès de milícies que es crearen a les Terres de l'Ebre, però ben aviat els sorgí un fort competidor, el PSUC, que s'havia constituït el 23 de juliol de 1936. La forta implantació del PSUC es degué, com assenyala Leandre Saún,

> no sols a la suma dels partits que s'unificaren: PCC, USC, Federació Catalana PSOE i el Partit Català Proletari, sinó a gent que fins llavors era d'esquerres o no pertanyia a cap organització o era de l'ERC. El cas d'un cosí germà del meu pare, Josep Saún, és ben il·lustratiu. Sabia llegir, llegia la premsa i escoltava molt Ràdio Moscou i escoltava els avenços que feien allí els treballadors i els camperols. Això creà una predisposició a la gent d'esquerra, que es va identificar amb la Revolució d'Octubre de 1917. Per això a Gandesa, quan s'organitzà el PSU, tinguerem una reunió en què, entre d'altres, hi havia Aubanell, el Celles, els ganxins, Muntané i el meu cunyat Altadill, que s'havia fet del PCF a Perpinyà, on treballava de pastisser, després quan tornà a Espanya rebia *L'Humanité* i era l'*enterat* del grup, etc., i ràpidament formarem un equip de 40 o 50 persones. El president del centre d'ERC es deia Soro i estava casat amb una noia de casa Jordi. Ell es mantingué dins l'ERC durant la guerra, però la seva dona es féu del PSUC, un altre germà del Soro també es féu del Partit. Gairebé el 90% de l'ERC de Gandesa es féu del PSUC, i vam aglutinar la majoria de la joventut del poble.[50]

A Móra d'Ebre passa una cosa semblant. Emilio Moreso era germà de llet d'Antoni Nogués, fill de Ramon Nogués Biset –màxim dirigent del partit republicà d'esquerres–, i a casa seva sempre havien donat suport a Nogués, però quan es fundà el PSUC s'identificaren amb aquest partit.[51]

Aquesta tendència que la guerra reforçà ja es produïa des de les eleccions del febrer de 1936. Així, per exemple, a la Palma d'Ebre l'ERC, en un informe de la situació local fet després de la victòria del Front d'Esquerres, deia:

> La política en la Palma de Ebro es de izquierda [...] la mayoría tienen una visión clara de los momentos actuales por firme ideología hacia el progreso humano [...] se siente ansiedad en la mayoría de los socios hacia los partidos de clase, la mayoría gira hacia el Partido Socialista. A nuestro entender debe llegarse hacia el frente único que trabaje con todos los partidos sociales

49 «Declaración de D. José del Romero...». Tortosa, 1 de juny de 1936, 2 p., manuscrites. Exp. n. 1452-1, AHN Madrid.

50 Entrevista amb Leandre Saún, *cit.*

51 Entrevista amb Emilio Moreso (Móra d'Ebre, 6 de setembre de 1997).

y así realizar la más amplia legislación social dentro de la República, porque sea más justa y humana y reine una mayor justicia social entre el proletariado.[52]

Per això no fou estrany que a diverses poblacions regidors designats per l'ERC es passessin al PSUC, com succeí a la Pobla de Massaluca, en què el juny de 1937 foren destituïts tres regidors[53] tal com constava al Llibre d'actes del consistori: «Aquest Consell Municipal acordà declarar tres vacants i comunicar-les immediatament a l'ERC, a la qual representaven dits companys amb l'objectiu que nomeni els representants substituts respectius.»[54]

2.4 Febre col·lectivitzadora

Un cop estabilitzat el front d'Aragó, i passades les represàlies sobre els considerats desafectes, el canvi més profund es produí a les terres d'Aragó, on els anarquistes catalans, majoritaris en les columnes que anaven a conquerir Saragossa, implantaren les col·lectivitats, que formaven part del projecte vital de l'anarquisme, definit com a comunisme llibertari, posar-ho tot en comú i establir serveis col·lectius menjadors, barberies, taller, escoles..., i edificaren un govern alternatiu, primer a Fraga (octubre de 1936) i a Casp més tard (desembre), el Consell de Defensa d'Aragó, un poder autònom que pretenia acabar amb l'arbitrarietat de les columnes catalanes[55] i edificar la revolució. Però la perplexitat davant el nou ordre, fins i tot dels mateixos anarquistes, era total, tal com ho reflecteix el responsable del Grup d'Investigacions de Letux, que redactà la carta següent que, malgrat no estar datada, deu ser d'agost-setembre de 1936:

> Para el mejor cumplimiento de una misión [es] necesario [que se] aborde de forma específica cuales son las obligaciones y deberes así como los derechos a los cuales se está sometido. Nosotros cada día a medida que se va actuando [hay] una serie de asuntos que no sabemos si están o no en nuestra jurisdicción. Pongamos ejemplos. En el pueblo de Gata el comité del pueblo cobra por cada pase 15 y 30 ctmos., según el lugar de destino. El Acuerdo del Comité que no representa a nadie es arbitrario [...]. Otro es el caso de una miliciana que ha contagiado a varios milicianos de blenorragia y sin embargo tampoco podemos actuar de forma enérgica como requieren estos casos por no tener normas concretas. Otro es el caso de los evadidos de las filas enemigas. Nosotros desearíamos se nos indicara de una forma clara y concreta cual es nuestra misión, de quien dependemos, que relación hemos de tener con los comités de guerra y de los pueblos.[56]

Les col·lectivitzacions de l'Aragó foren seguides per les de la Terra Alta i la Ribera d'Ebre, que eren limítrofes. Una de les primeres fou la de Cretes, la primera quinzena d'agost:

52 «Organització d'ERC». La Palma d'Ebre, 29 de febrer de 1936, 4 p., manuscrites i mecanografiades. PS Barcelona 818, AHN Salamanca.

53 Francesc Llop Suñé, Francesc Llop Cortés i Joaquín Llop Suñé.

54 «Jordi Barrribes i Vidal...». La Pobla de Massaluca, 30 de juny de 1937, 2 p., mecanografiades. Lligall 304/4, fons de Salamanca AHN de Catalunya de Sant Cugat del Vallès.

55 Sobre aquesta qüestió una obra de síntesi interessant és la de BERNECKER, W. *Colectividad y Revolución Social*. Barcelona: Crítica, 1982.

una vez terminado el "período destructivo" todo el pueblo es llamado a una asamblea que tiene lugar en la plaza: un representante de la comarcal [anarquista] y algunos miembros del comité explican a la muchedumbre en que consiste la colectivización y sus ventajas. Bastantes familias se inscriben enseguida, espontáneamente. Los bienes de los fascistas (animales, cereales, aceites, arreos de trabajo) se transforman automáticamente en propiedad colectiva y sus familias están obligadas a participar en ésta.

Poco a poco otras familias entran en la colectividad: unas por miedo, otras por necesidad, pues ya no tienen más medios de subsistencia.[57]

La col·lectivitat agrària de Flix també sabem que es constituí al cap de poc de començar la guerra –potser a l'agost–, segons Pere Llop *Pascual*, un dels anarquistes que no hi entrà.

La col·lectivitat es constituí a partir d'una reunió feta al teatre de l'Obrera [era l'entitat d'esquerres de la població i estava vinculada a la CNT], en què s'explica que les terres dels facciosos i llurs propietats en formarien part, a més de les que cadascú tingués. Molts pagesos voluntàriament s'hi ficaren. Però la majoria eren gent pobra i després els de la col·lectivitat eren els més rics de tot el poble. Però tots els anarquistes no hi entràrem.[58]

En cas de Flix la col·lectivitat tan sols fou obra dels anarquistes; en altres llocs inicialment hi hagueren militants d'altres organitzacions d'esquerra, però que després se'n sortiren quan els enfrontaments entre CNT-UGT es generalitzaren a partir de 1937.

A les ciutats es col·lectivitzaren les indústries i a molts llocs també el comerç. A Flix, la SEQF, una fàbrica de productes químics amb un miler de treballadors, va ser també col·lectivitzada el 20 de juny de 1936 per un Comitè de Control Obrer constituït per 12 membres: 6 de la CNT i 6 de la UGT.[59] Un altre exemple de col·lectivització industrial es produí a Ulldecona, on la CNT confiscà d'una fàbrica de mosaics propietat de Domingo Nofre, membre de la Lliga, que havia abandonat la població arran del 18 de juliol.[60] L'agost de 1937 també van fiscalitzar el comerç a través de la Conselleria de Proveïments, que regulava el preu de venda dels productes a la població.[61] També el comitè anarquista de Móra d'Ebre nomenà un interventor, que féu el mateix en aquesta població.[62] Mesures similars pel que fa a la indústria i al comerç van ser preses a les principals ciutats de l'Ebre.

Amb tot, on la col·lectivització anarquista fou més significativa fou al camp. Les diverses col·lectivitzacions no tingueren totes el mateix funcionament, tal com ho explicà un col·lectivista que treballà a les d'Ascó i Flix. Assenyala:

56 «Grupo de Investigación del sector de Letux». 1 p., mecanografiada. PS Aragón. AHN Salamanca.

57 SIMONI, Encarna; SIMONI, Renato. *Cretas. La colectivización de un pueblo aragonés durante la guerra civil española 1936-1937*, *op. cit.*, p. 107-108.

58 Entrevista amb Pere Llop *Pascual* (Flix, 28 d'agost de 1995).

59 SÁNCHEZ CERVELLÓ, J.; MADARIAGA FERNÁNDEZ, F. J. «La guerra civil». A: MUÑOZ, P. [coord.] *Centenario de 'la Fábrica'. De la Sociedad Electro-Química de Flix a Erkimia, 1897-1997*, *op. cit.*, p. 71-86.

60 «A la Comissió de Responsabilitats». Ulldecona, 4 d'agost de 1937, 2 p., mecanografiades. Lligall 196/3. AHN Salamanca.

61 «A les 11 hores». Flix, 6 d'agost de 1937, 1 p., mecanografiada. *Causa General*. Lligall 1445-1, p. 65 (v.). AHM Madrid.

62 Entrevista a Joaquim Algueró Ripoll (Móra d'Ebre, 6 de març de 1995).

En Aragón las colectividades eran como en Ascó, que está en los límites de Cataluña y Aragón, es decir, que recibía el impulso ideológico de allí [de l'Aragó]. La diferencia que había entre una colectividad y otra era la del jornal. En Ascó no había moneda y si uno necesitaba desplazarse para ir a Barcelona, por ejemplo, pasaba por el comité que le daba lo necesario para el desplazamiento. Se vivía sin salario alguno pero los almacenes y servicios como escuela, médico, farmacia, etc. estaban al servicio de todos los colectivistas. En la colectividad de Ascó estaban todas las famílias de aquellos que habían sido condenados por fascistas. Estaban sometidos al régimen como todos los compañeros. Tenían exactamente las mismas facilidades. Debían aportar concurso para el trabajo y después podían retirar la cantidad necesaria, como lo hacía la familia de cualquier compañero. En Flix el colectivista recibía a finales de semana una cantidad de dinero que él y su familia utilizaban para adquirir a su gusto, lo necesario para la vida familiar. Esta colectividad agraria era en ese aspecto igual que la colectividad industrial, cada compañero cobraba semanalmente igual si era especialista o no. Más si bien el jornal estaba estipulado de una manera general para todos, cuando llegó la penúria en todo aquello que había en la colectividad, como leche –tenía un establo con sesenta vacas–, aceite, legumbres, todo lo que tenía la colectividad estaba repartido no ya por igual, sino según las necesidades de cada familia, es decir, si se trataba de un matrimonio percibía 1 litro de aceite y dos litros si era un matrimonio con dos hijos [...]. Esto fue cuando las condiciones de alimentación fueron más precarias.[63]

Com ha assenyalat Xavier Pujades, els fons econòmics de les col·lectivitats procedien de les confiscacions realitzades als elements considerats desafectes. L'estudi realitzat de la d'Amposta indica que, a més a més tots els integrats de l'entitat havien d'aportar-hi obligatòriament els seus béns –finques, eines, animals–, i reservar per al seu ús individual la casa i l'hort. Les aportacions personals podien ser recuperades pels que lliurement decidien abandonar l'entitat, després de finalitzat el balanç anual.[64]

3. CAP A LA NORMALITZACIÓ INSTITUCIONAL DE LA REREGUARDA

Els comitès havien suplantat els consistoris elegits en les darreres eleccions democràtiques del gener de 1934, no tan sols als llocs on hi havia consistoris de dreta –cas de Flix– sinó també on havien guanyat les esquerres –cas de Tortosa–. Les brutalitats comeses per molts d'aquests comitès i la disparitat de criteris de funcionament administratiu féu que la Generalitat, l'octubre de 1936,[65] establís que les organitzacions politicosindicals havien d'ingressar als consells municipals en la mateixa proporció que estava constituït el Consell Executiu de la Generalitat. Això va fer que entressin als consistoris membres de la majoria de les organitzacions del Front Popular (ERC, CNT, PSUC, UGT, POUM, ACR i Unió de Rabassaires –UR–). El Partit Republicà d'Esquerra, que no estava al Consell Executiu, restà a l'Ebre, on a moltes poblacions era majoritari, sense representació, fet que accelerà les tendències que havien de dur-lo a la fusió amb l'ERC.[66] Alguns comitès es crearen seguint aquesta norma, cas

63 MINTZ, F. *La autogestión en la España revolucionari*. Madrid: La Piqueta, 1977, p. 372-375.

64 PUJADES, X. *Tortosa 1936-1939. Mentalitats, revolució i guerra civil*. Tortosa: Dertosa, 1988, p. 169-170.

65 Decret de la Conselleria de Seguretat Interior de 9 d'octubre de 1936.

66 SUBIRTS PIÑANA, J. *Evocacions 36-38*, *op. cit.*, p. 62.

del de Ginestar –on restà constituït el 28 d'octubre per tres membres d'ERC, tres de la CNT i dos del PSUC–[67] o el d'Horta de Sant Joan –format per dos del PSUC, un de la UR, tres de la CNT i tres de l'ERC–.[68] Però en altres llocs se saltaren la llei totalment, com a Caseres, on els comunistes, que eren majoritaris, constituïren el Consell solament amb dos regidors del PSUC i dos de la UGT.[69] Per això, el director General d'Administració Local, el febrer de 1937, després de diversos estira-i-arronsa comunicà al Consell Local que: «he de fer-vos present que els altres sectors polítics i sindicals que es constitueixin o s'hagin constituït posteriorment a la data del Decret de constitució dels actuals ajuntaments, tenen dret a nomenar els seus representants en la proporció taxativament fixada».[70] Finalment, una setmana després d'aquesta missiva, se'n constituí un de nou integrat per tres membres de l'ERC i dos del PSUC.[71]

Un altre consistori reaci a obeir la disposició del govern català fou el d'Arnes, però en aquest cas per l'obstrucció que feren els anarquistes que havien satel·litzat l'ERC, amb qui compartien el poder, però es negaven a integrar la UGT. Així ho explicaven els delegats d'Ordre Públic el març de 1937:

> La situació del poble és en extrem greu ja que la CNT no vol donar possessió a la UGT de llurs càrrecs dintre de l'Ajuntament, perquè al·lega que UGT s'ha format després de la Revolució. També obliguen a la col·lectivització i han comès abusos. Fa poc hi anaren els companys d'investigació de Tarragona amb representants d'organitzacions i no acataren cap acord. Aquest poble està relativament proper del front i sovintegen LES VISITES DELS COMPANYS [sic] de la CNT armats, motiu pel qual les coaccions són nombroses.[72]

Per això el 24 de març de 1937 es reuní a l'Ajuntament d'Arnes una delegació de la Junta de Seguretat Interior, procedent de Barcelona, reforçada amb membres de la Delegació d'Investigació i d'Ordre Públic de Tarragona amb representants de la CNT, l'ERC i la UGT de la població, per constituir un nou Ajuntament, en què la CNT no hi va voler participar en perdre l'hegemonia.[73]

A Arnes el nou Ajuntament no va ser constituït fins al 18 de juliol de 1937 davant el jutge municipal i el cap de les forces de la Guàrdia d'Assalt que hi havia a la població, i va ser integrat per tres membre de l'ERC, entre ells l'alcalde, i dos de la UGT. A l'acta es féu constar que s'havia procurat infructuosament d'aconseguir el suport dels anarquistes «convocados algunos elementos de la CNT para que prestaran su apoyo al Consejo de referencia. No se pudo conseguir, a pesar de los esfuerzos realizados».[74]

67 «Ajuntament de Ginestar». Ginestar, 28 d'octubre de 1936, 1 p., mecanografiada. Lligall 300/1, n. 59. Fons de Salamanca AHN de Catalunya de Sant Cugat del Vallès.

68 «Ajuntament d'Horta de Sant Joan». Horta de Sant Joan, 29 d'octubre de 1936, 1 p., mecanografiada. Lligall 304/4, n. 14.

69 «Honorable Sr.». Caseres, 22 d'octubre de 1936, 2 p., manuscrites. Lligall 304/3, n. 19.

70 «Generalitat de Catalunya...». Barcelona, 12 de febrer de 1937, 1 p., mecanografiades. Lligall 304/3, n. 24. Fons de Salamanca AHN de Catalunya de Sant Cugat del Vallès.

71 «Ajuntament de Caseres». Caseres, 19 de febrer de 1937, 1 p., mecanografiada i manuscrita. Lligall 304/3, n. 25, AHN Salamanca.

72 «Informe corresponent al Poble d'Arnes», 18 de març de 1937, 1 p., mecanografiada, AHN Salamanca.

73 «Informe corresponent al Poble d'Arnes», 24 de març de 1937, 2 p., mecanografiades, AHN Salamanca.

74 Lligall 304/3, n. 2 (1), AHN Salamanca.

4. RIVALITAT ENTRE LES ESQUERRES I ENFRONTAMENTS DERIVATS DE LES CONFISCACIONS I LES COL·LECTIVITZACIONS

La constitució dels nous ajuntaments republicans a partir d'octubre ja mostrava l'extrema confrontació al si de les organitzacions polítiques i sindicals que donaven suport a la República. D'un cantó la CNT procurà aprofitar el buit de poder per transformar revolucionàriament la societat, malgrat que això provoqués el pànic entre els partits republicans i entre els comunistes, que creien que els esforços s'havien d'adreçar en essència a guanyar la guerra, perquè pensaven que si es posava l'acccent en la revolució s'hostilitzava la classe mitjana, molt influent socialment i intel·lectualment, i es comprometia l'esforç militar, que llavors era prioritari.

Arreu de l'Ebre, amb excepció d'algunes poques localitats com Caseres –controlada pel PSUC–, la CNT-FAI era majoritària i imposà la col·lectivització forçosa al camp, amb la confiscació de les propietats del latifundistes executats o detinguts o desterrats. En la majoria dels casos els grans propietaris tenien mitgers o arrendataris que treballaven aquestes terres i els seus drets no foren respectats pels col·lectivitzadors. Molts d'aquest treballadors eren a la vegada petits propietaris que acabaven d'arrodonir el seu salari amb treballs estacionals com a jornalers a les grans propietats i, quan aquestes propietats passaren a la col·lectivitat, es quedaren sense els ingressos essencials per a la seva economia, perquè a les col·lectivitats no hi treballaven pagesos que no hi estiguessin integrats. Tot això, junt amb l'acaparament de menjar, instruments agrícoles, molins i cooperatives, sobretot en època d'escassetat, generà una forta contestació a la CNT, a les Terres de l'Ebre i a l'Aragó i fou, certament, un preludi dels Fets de Maig de 1937.

Els enfrontaments entre anarquistes i la resta de forces polítiques foren violentíssims i sovint es recorregué a l'assassinat per solucionar els problemes derivats de les confiscacions i la posterior propietat de les terres. Mentre la UGT, el PSUC, l'ERC i la UR defensaven que les propietats rústiques dels desafectes havien de passar al municipi, la CNT-FAI, que les havia legalitzat a partir de 1936, exigí que es respectessin els seus drets revolucionaris i no volia que ningú n'usufructués si no s'integrava a les col·lectivitats. El conflicte deixà un reguerall de sang a la Ribera d'Ebre, amb assassinats a la Torre de l'Espanyol,[75] Ascó,[76] Ginestar[77] i Garcia.[78]

75 Fou assassinat el secretari de la UGT i militant de l'ERC Josep Manero Montagut. «Ayuntamiento de la Torre del Español». *Causa General*. Lligall 144-1, p. 3 (v.), AHN Madrid.

76 El 31 de setembre de 1936 mataren Ramon Bayona Grau, cap de la FAI, els d'esquerres anticol·lectivitzadors. «Ayuntamiento de Ascó». *Causa General*. Lligall 1445-1, p. 3 (v.), AHN Madrid. I el 12 de novembre, els confederals executaren Pere Jordà Borull, regidor del consistori per l'ERC. «Ayuntamiento de Ascó», *doc. cit.*

77 El 21 de novembre de 1936 els de la CNT-FAI assassinaren Josep Solé Borràs, que, tot i que la Causa General atribuí la seva mort per ser de dretes, l'ERC reivindicà com a militant seu, i així l'han considerat sempre al seu poble. Vegeu RECASENS JORDÀ, J. «Els crims a l'ordre del dia». *Llibertat*, n. 115 (4 de desembre de 1936), p. 1.

78 El 3 de desembre, els de la CNT-FAI metrallaren mortalment dos membres d'ERC, Francisco Cardiel Lluís i Evaristo Lluís Freixes, regidor, jutge i fiscal, respectivament, i un de la UR, Gener Mani Aragonés.

Es dóna el cas que un dels morts de Garcia –Gener Mani– havia adreçat una carta, l'octubre de 1936, un mes i escaig abans de morir, a la Junta de Seguretat Interior en què es queixava del pistolerisme de la CNT, cosa que fou el seu testament polític i la causa de la seva mort, en què assenyalava:

> a causa de la intransigència dels components de la CNT concorren una sèrie de fets que a tothom han de merèixer la més estricta censura per part de l'autoritat legítima del país.
>
> S'obligà tots els mitgers i arrendataris a ingressar a la col·lectivitat, en cas de negar-s'hi –com succeeix en la major part de les vegades– se'ls treu de les propietats sense cap requisit i en la forma més violenta que hom pugui figurar-se, amb l'amenaça constant de les armes en cas de resistència.[79]

El mes següent, de forma similar, es manifestà la Federació Comarcal de Treballadors de la Terra de la UGT en les conclusions de l'assemblea que realitzà a Móra d'Ebre: «diversos pobles de la comarca exposaren les circumstàncies en què es troben per culpa de la col·lectivització forçosa a base de pistoles».[80] Dos dies més tard els Rabassaires, el PSU-JSU i la UGT d'Horta de Sant Joan es queixaven en idèntic sentit als responsables d'Ordre Públic, assenyalant:

> Que en vista del caire absolutista que prenen els camarades de la CNT que integren la col·lectivitat organitzada a la seva manera i que s'adapta solament a la seva manera de pensar i a la seva absurda idealitat, usurpant els interessos del poble, sabotejant l'esperit de la REVOLUCIÓ [sic], arribant fins i tot a despatxar els conreadors de terres que durant molts anys han vessat la seva suor sobre ella escanyats per la burgesia. No és injust companys que ara que arriba per als treballadors de Catalunya la llibertat molts anys anhelada, una col·lectivitat absurda usurpi el seu tros de terra? [Els de la CNT] tenen esporuguits els habitants del poble per la seva actuació derrotista i per la sèrie d'actes no dignes de treballadors, sinó d'incontrolats, i és la seva norma l'egoisme descarat. [...] [cal] posar-hi quelcom que arregli la tibantor existent entre la norma i la manera de procedir injusta.[81]

Però foren sobretot els tres brutals assassinats de Garcia de desembre de 1936 els que feren saltar l'alarma. Des del diari de l'ERC, el riba-rogenc Francesc Adell escrigué:

> Per quina raó hom ha de contemplar passivament l'assassinat d'un element republicà, ugetista o bé rabassaire? A títol de què les organitzacions, sota els auspicis de les quals viuen els dissortats companys que han caigut sota el plom assassí, no actuen d'un faisó contundent per tallar en sec aquests vesànics atemptats?
>
> Aquestes organitzacions són responsables de la mort de llurs militants! Han d'impedir nous assassinats, sigui com sigui, caigui qui caigui, altrament prompte la rereguarda serà pitjor que

79 «Al company Rebull....», Barcelona, 17 de novembre de 1936, 1 p., mecanografiada. Lligall 312/1, n. 29. Fons de Salamanca AHN de Catalunya de Sant Cugat del Vallès.

80 «Federació Regional de Catalunya....», Móra d'Ebre, 14 de novembre de 1936, 2 p., manuscrites. PS Barcelona, AHN Salamanca.

81 «Sindicat de Treballadors del Camp...», Horta de Sant Joan, 16 de novembre de 1936, 1 p., manuscrita. Lligall 313/2, n. 41. Fons de Salamanca AHN de Catalunya de Sant Cugat del Vallès.

els fronts de guerra; i a la unitat i a l'entesa del Front Popular, succeirà la rancúnia i l'odi polític i sindical que a la llarga trossejarà homes i partits.[82]

Amb el teló de fons dels assassinats de Garcia, es reuniren sis dies més tard, a Móra la Nova, representants locals i comarcals (la UR, l'ERC, la UGT, la CNT) de 37 pobles del Priorat, la Terra Alta i la Ribera d'Ebre amb membres de la Junta de Seguretat de Barcelona, la qual cosa mostra d'entrada la incapacitat de la Junta de Tarragona i/o la desconfiança que hi tenien part dels reunits. Les sessions, que coneixem per l'actes, es perllongaren tres dies i foren d'una gran violència. Els problemes dels pobles que es tractaren detingudament foren els d'Arnes, on hi havia enfrontaments entre la CNT i l'ERC; els de Porrera, on es barallaven la CNT i l'ERC-UGT; els dels Guiamets, amb conflictes entre la CNT i la UGT; els de Corbera, amb divergències entre la CNT i la UR; els d'Ascó, entre l'ERC i la CNT, i els d'Horta de Sant Joan, entre la CNT i la UGT. Els conflictes de Garcia i Marçà no es van poder debatre perquè les delegacions d'aquestes localitats abandonaren la reunió abans d'iniciar-se les sessions que tractaven del seu cas. També, sorprenentment, hi hagué un enfrontament entre la CNT de Bellmunt i la resta de delegacions de la CNT, perquè en aquest poble, malgrat disposar de terres confiscades, no s'hi havia establert cap col·lectivitat, i també entre l'ERC de Molà i la comarcal del Priorat d'aquest partit per haver arribat a un acord amb la CNT, mitjançant el qual les dues organitzacions s'havien repartit de comú acord les terres confiscades en lloc de posar-les sota el domini dels arrendataris i mitgers, tal com l'ERC exigia arreu.

A l'assemblea destacaren les intervencions de les delegacions de la UGT de Flix i de la CNT de Gandesa. La primera assenyalà «que als pobles de Garcia i Ascó s'han trobat morts elements afiliats als mitgers i arrendataris i demana que no s'obligui els mitgers i els arrendataris a pertànyer a les col·lectivitats». La CNT de Gandesa, per la seva banda, demana «que l'assemblea s'impregni del criteri idealista i desterri de l'esperit dels pobles tota guia de venjança amb el fi d'evitar noves víctimes».[83]

Finalment, el dia 11 de desembre totes les delegacions concordaren en l'aprovació de 7 punts, el compliment dels quals hauria de conduir a la pacificació, però en realitat afavorien els interessos de la CNT. L'acord era el següent:

> 1. No puede haber asalariados en el aspecto individual de la explotación del hombre por el hombre. No podrán haber ni medieros ni arrendatarios, pasando las tierras incautadas a la colectividad. Los rabassaires que trabajan la rabassa de verdad, serán respetados pero las tierras que no puedan trabajar en uso de buen campesino pasarán a la colectividad o al Comité local de control administáico [sic], que serán los que distribuirán los jornales de trabajo [...]. A medida que las colectividades vayan creciendo y puedan trabajar las tierras incautadas pasarán dichas tierras a los mismos [...].
>
> 2. A la colectividad podrán ingresar todos aquellos que voluntariamente la acepten [...].

82 CRIT [ADELL FERRER, F.]. «Els incontrolats davant la passivitat de les organitzacions cometen tota classe d'assassinats». *Llibertat*, n. 115 (4 de desembre de 1936), p. 1-2.

83 «Acta». Móra la Nova, 9, 10 i 11 de novembre de 1936, 10 p., mecanografiades. Lligall 312/1. n. 48 (1). Fons de Salamanca, AHN de Catalunya de Sant Cugat del Vallès.

> 3. [...] Se crearan comités locales o comarcales de enlace de las organizaciones antifascistas para limar las asperezas que puedan surgir en los pueblos.
>
> 4. Donde la colectividad pueda trabajar y administrar todas las tierras incautadas no habrá necesidad de nombrar ningún comité de control [...].
>
> 5. Los medieros que hayan tomado parte activa en el movimiento revolucionario serán respetados en el derecho de usufructo en las tierras que no han sido incautadas [...]. Lo mismo los arrendatarios, pero no podrán ceder sus derechos a segundos.
>
> 6. Estos acuerdos seran válidos hasta que las organizaciones regionales estructuren un nuevo orden económico y social en el campo.
>
> 7. El aspecto de orden público [...] se puede dejar a la coveniencia de la consejería de Seguridad Interior.[84]

Els Acords foren incomplerts arreu. A Ginestar la UGT i l'ERC protestaren davant la Junta de Seguretat de Catalunya, que hi envià ràpidament una delegació el 24 de desembre de 1936, perquè la CNT estava tractant d'implantar una col·lectivitat. També es queixaren de la ingerència de les milícies anarquistes de Móra, ja que els consellers municipals d'aquestes organitzacions «han estat coaccionats i amenaçats», mentre que l'alcalde, de la CNT, ho justificava dient que «hem demanat ajut a Móra, davant la temença que [els] companys de la UGT Tarragona que havien vingut a donar un míting, armats, i per les paraules pronunciades temíem que es produís un incident».[85]

El mateix dia que els de Ginestar protestaren davant la Junta de Seguretat ho féu també la UR d'Ascó mitjançant una carta en què s'assenyalava:

> el dia 23 del corrent [...] a mitja tarda es presentaren davant [dels] treballadors designats per aquest sindicat que recollien els fruits de les terres que se'ls hi havien encomanat, elements de la FAI amb armes llargues, els quals [...] els amenaçaren fins i tot amb la mort. Els prengueren més d'una quartera d'olives que dits treballadors havien recollit [...] perquè ho volien per a la col·lectivitat. Les amenaces continuaren a altres treballadors que es trobaven a altres terres.[86]

Dies després, una denúncia en similars termes fou presentada per la UR de Móra d'Ebre, en què es deia

> que en el seu sindicat, en el qual hi ha també petits propietaris, respecten l'acord de l'assemblea que tingué lloc a Móra la Nova i que no fan l'explotació de l'home per l'home, solament els rabassaires s'ajuden entre ells en els feines del camp.
>
> Que aquesta forma de treball és coaccionada per patrulles que en nom del consell corren pels camps.

84 «Acuerdos tomados...». Móra la Nova, 11 de desembre de 1936, 1 p., mecanografiada. Lligall 312 / 1, n. 49. Fons de Salamanca, AHN de Catalunya de Sant Cugat del Vallès.

85 «Ginestar d'Ebre», 24 de desembre de 1936, 2 p., mecanografiades. Lligall 312 / 1, n. 32 (1). Fons de Salamanca, AHN de Catalunya de Sant Cugat del Vallès.

86 «Sindicat Agrícola U.R.». Ascó, 24 de desembre de 1936, 2 p., manuscrites. Lligall n. 312 / 1, n. 4. Fons de Salamanca, AHN de Catalunya de Sant Cugat del Vallès.

Que pel poble es rumoreja que el Sindicat de la CNT vol confiscar uns vagons de llavor de patates que pertanyen al Sindicat de Rabassaires, com també de tota l'obra feta pel Sindicat UR.

Que el consell municipal ha establert un repartiment extraordinari que les quotes sols les volen fer pagar als pagesos que no estan dintre de la col·lectivitat amb l'objectiu d'acabar les pessetes dels rabassaires per obligar-los després a entrar a la col·lectivitat.

Que un dels denunciants era arrendador d'unes terres des de feia 10 anys, dita terra al moment d'ell entrar-hi era completament inculta, i ara gràcies al seu treball i el del seus fills és productiva, que el comitè confiscà la finca perquè era propietat d'una facciosa [...] és així llençat de la terra, i li han dit que sols li deixarien treballar si entrés a la col·lectivitat.[87]

Després d'aquesta denúncia, la Direcció General d'Administració Local envià un ofici al Consell Municipal, controlat per la CNT, en què li comunicava que el consistori de Móra d'Ebre era jurídicament il·legal. La CNT hi va respondre enviant un telegrama en termes desafiants[88] i negant-se a deixar entrar els rabassaires en el govern municipal.

Posteriorment, el 6 de gener de 1937, els rabassaires reclamaren estar representats a l'Ajuntament en la Regidoria d'Agricultura; era la prova que estaven disposats a enfrontar-se al poder de la CNT, comptant amb el suport de l'ERC i el PSU. El 22 del mateix mes, davant aquell clima de crispació, els delegats d'Ordre Públic a les comarques hi anaren per tractar la qüestió. Segons el seu informe en arribar

a la plaça de la vila hi havia gran excitació, pugem a l'Ajuntament i l'excitació augmenta en parlamentar amb els consellers. Tot seguit veiem des del balcó uns 40 homes armats de mausers i escopetes amb actitud agressiva. Requerim l'alcalde perquè es retirés aquella gent, cosa que fa aquest, juntament amb altres consellers. Els elements armats són de la CNT, com sigui l'excitació no minva, fem constar la nostra protesta i manifestem als consellers que tornarem quan la situació es normalitzi.

El Consell Municipal, després que els membres de la Comissió d'Ordre Públic abandonessin la vila, va fer una sessió extraordinària en presència dels grups presents al consistori, on procuraren consensuar una plataforma d'enteniment entre col·lectivistes, petits propietaris i mitgers. Fou aprovada per unanimitat:

1r Donar llibertat absoluta als petits propietaris que estan dintre de la col·lectivitat d'aquesta vila perquè se'n pugui sortir, i restituir-los tot el que van aportar.

2n La petita propietat serà respectada i es permetrà als petits propietaris intercanviar els braços.[89]

3r Confiscar les terres útils de treballs i existències als elements considerats facciosos, les quals passaran íntegrament a la col·lectivitat.

4t A partir de les declaracions de facciosos fetes pel Consell Municipal en aquesta data i que figuren en relació a part [...] no es farà cap més confiscació, si no és en virtut de sentència ferma i condemnatòria dictada pels Tribunals Populars.

87 «Denúncia referent al poble de Móra d'Ebre». Barcelona, 29 de desembre de 1936, 2 p., mecanografiades, AHN Barcelona.

88 «Mora de Ebro», s. d., 1 p., mecanografiada. AHN de Catalunya de Sant Cugat del Vallès.

89 El redactat inicial era més clar: «es permetrà als petits propietaris poder llogar jornalers i treballar per altres»; per aconseguir la unanimitat aquest redactat es va modificar.

5è Podran ésser incautats per la Col·lectivitat tots els béns dels elements declarats facciosos en aquesta data.

6è Els elements que els hagin sigut confiscats llurs béns, la Col·lectivitat obligatòriament els admetrà, i restaran sotmesos a les mateixes obligacions que els altres col·lectivistes, i gaudiran dels mateixos drets.[90]

També es féu un ban que procurava acabar amb les divergències i que deia: «[...] es posa en coneixement de tot el poble que aquells que facin manifestacions que puguin produir el més petit incident seran detinguts com a facciosos i entregats als Tribunals Populars».[91]

També a Gandesa es produïren enfrontaments entre la CNT, que controlava la major part de les terres de la localitat, i els mitgers i els arrentadaris. A finals de desembre havien fet una reunió al local de la UR, amb l'assistència d'aquest sindicat, de la UGT i de l'ERC, en què qüestionaren l'acord de Móra la Nova, manifestant: «como las tierras de los facistas en la actualidad estan todas incautadas no resuelve el problema de los medieros que han tomado parte activa en el movimiento revolucionario en favor del gobierno legítimo de la República», per la qual cosa demanaven ajut a la Junta de Seguretat Interior per resoldre la seva penúria econòmica.[92]

A Horta de Sant Joan el malestar contra la col·lectivització era similar, per això la UGT i la UR denunciaren, a principis de gener, la Generalitat

> la lleugera actuació dels companys de la CNT col·lectivistes envers els treballadors que no creuen convenient ingressar a la col·lectivitat. Hom creu que no hi ha dret que els companys col·lectivistes vulguin exigir als parcers i arrendataris pagar l'arrendament o les mitges a la col·lectivitat. A més obligar a deixar la terra als parcers [...]. També es dóna el cas dels masovers que després d'acomiadats de la terra han estat avisats perquè el dia 12 de gener si no han deixat les cases de camp els seran posats els mobles al carrer.[93]

El govern català, davant l'actitud de la CNT, va preparar una força de la Guàrdia Nacional Republicana per enviar-la a la vila per reposar la legalitat. Per impedir-ho els anarquistes enviaren la carta següent a la Conselleria de Seguretat i Defensa:

> Camaradas, enterados de vuestra disposición de deshaucio dictada contra el camarada que se halla viviendo en el edificio (antes cuartel de la Guardia Civil fatídica) y enterados también de vuestra intención de mandarnos para que se instalen en el pueblo algún número de la Guardia Nacional Republicana debemos deciros lo siguiente: en primer lugar que dicha vivienda se halla ocupada por familias de la colectividad y nos es necesaria, y en segundo lugar que no estamos dispuestos a tolerar que en este tranquilo pueblo vengan agentes del orden, ya que para este trabajo cada habitante es buen guardador del orden, y dichos guardadores no hacen falta por aquí. En el 19 de julio demostramos de sobra que fuimos capaces de aplastar el fascismo

90 «A la vila de Móra d'Ebre...». Móra d'Ebre, 22 de gener de 1937, 1 p., manuscrita. AHN de Catalunya de Sant Cugat del Vallès.

91 «Reunit el Consell». Móra d'Ebre, 22 de gener de 1937, 1 p., mecanografiada. AHN Barcelona.

92 «Reunidos en el local de Rabassaires...». Gandesa, s. d. [desembre de 1936]. PS Barcelona 916. AHN Salamanca.

93 «El Sindicat....». Horta de Sant Joan, 2 de gener de 1937, 1 p., mecanografiada. Lligall 313/2, n. 42. Fons de Salamanca, AHN de Catalunya de Sant Cugat del Vallès.

y luego hemos venido demostrando que somos capaces de trabajar como lo hacemos, insistentemente, y además la paz está suficientemente asegurada.

Nos sorprende mucho que tratéis de mandar individuos de esa naturaleza sin haberos antes ocupado de descongestionar las ciudades, en donde existen grandes aglomeraciones de ciudadanos que no hacen nada útil, sin haberos antes, repetimos, ocupado de mandarnos a los pueblos, para las labores del campo, toda la gente que sobra en las ciudades, y especialmente en Barcelona, en donde aún se pasean tantos vagos, señoritos y señores verdaderos zánganos de la sociedad.

Consideramos que las armas deben ir al frente y si nos mandáis hombres ha de ser para empuñar com sus manos un hazadón. En los pueblos faltan brazos para el campo y sobran autoridades para asegurar el orden.

Después de las consideraciones que anteceden solo nos resta dediros que no aceptamos vuestra imposición. Si no queréis que en este pueblo se tenga que lamentar algo no mandéis guardias, pues no los admitimos y por lo tanto no debéis mandarlos.[94]

Tot i les amenaces, la Generalitat hi envià la policia.

La tensió també era visible a començaments de 1937 a la Torre de l'Espanyol; així les Joventuts Llibertàries i el Grup de la FAI de la població sol·licitaren al Comitè Regional de Catalunya armes:

los que formamos el grupo de defensa de las juventudes estamos casi desarmados y [eso que tenemos] una gran tensión con otras juventudes [...] así si pudierais obtenernos una docena de [armas] cortas [...] y por lo menos un par de cargadores para cada una con 3 ó 4 cajas de balas, también bombas de mano aunque fuera una caja o dos.[95]

Enmig d'aquesta crispació es produïren els Fets de la Fatarella del 25 de gener de 1937, que, en essència, són la continuació a l'oposició a les col·lectivitats que s'havia anat produint a la resta de pobles de l'Ebre. Segons la interlocutòria processal[96] el que succeí es degué que «la col·lectivització de les terres confiscades fou iniciada per 12 famílies, però com que tenien massa terra demanaren ajuc tècnic i humà a la CNT de Tarragona, que enviaren Nicolás Santamaría i Josep Mola. Malgrat les confiscacions els mitgers continuaren treballant les terres que llavors eren de la col·lectivitat i, tot i les pressions rebudes, no s'hi integraren i per defensar els seus drets constituïren la UGT i el PSU i passaren a col·laborar amb la UR i l'ERC, que ja existien abans del 18 de juliol. Els elements de la col·lectivitat «al ver que no conseguían que los demás ingresaran en la misma iniciaron una campaña de coacciones, indicándoles que si no colectivizaban por las buenas tendrían que hacerlo forzosamente, amenazando con que irían al pueblo elementos de otros próximos que les obligarían a ello».

94 «El Sindicato...». Horta de Sant Joan, 2 de gener de 1937, 1 p., mecanografiada. Lligall 313/2. Fons de Salamanca, AHN de Catalunya de Sant Cugat del Vallès.

95 «Colectividad de Trabajadores». Torre de l'Espanyol, 11 de gener de 1937, 1 p., manuscrita. PS 1282 Barcelona, AHN Salamanca.

96 Fet per Alfonso Rodríguez Dranguet, president del Tribunal d'Espionatge i magistrat del Tribunal de Cassació de Catalunya.

Davant les amenaces, el 22 de gener realitzaren una reunió conjunta l'ERC, la UR, la UGT i el PSUC, i aixecaren una acta en què denunciaren la col·lectivització forçosa. El dia següent els dos principals membres de la CNT –Santamaría i Mola– van ser detinguts i expulsats del poble. Després acordaren no anar a treballar i organitzar una guàrdia armada per impedir l'entrada de forasters, per tal que no es poguessin complir les amenaces dels foragitats. Després assaltaren la col·lectivitat buscant armes.

El dia 24 de gener van arribar a la Fatarella milícies armades dels pobles del voltant,[97] fet que provocà que tot el dia 24 s'establís un tiroteig entre els defensors i els assaltants. A la tarda d'aquell dia arribaren patrulles de control de Barcelona i de l'Hospitalet de Llobregat,[98] que, cap a la nit, aconseguiren entrar a la població, però van ser hostilitzats de totes les cases i es retiraren fins al dia següent, en què els de la FAI, sense esperar instruccions dels delegats d'Ordre Públic, penetraren a la vila, on iniciaren una ferotge repressió, que costà 34 morts, ja que van afusellar els que agafaren a l'interior de la població i van saquejar les cases.[99] L'excusa que donaren per començar l'atac i consumar la massacre fou que a la Fatarella s'havia alçat «la quinta columna» i que, per tant, era un moviment facciós. Francesc Adell, en una crònica memorable, sintetitzà el que passà a la Fatarella:

> Per la força del fusell i de la metralladora es vol implantar a les comarques de la Ribera d'Ebre i de la Terra Alta un sistema de col·lectivitats agrícoles que no està d'acord amb la gairebé totalitat dels camperols i organitzacions antifeixistes d'aquestes comarques [...] aquest poble és la Fatarella. Amb el problema de les col·lectivitats agrícoles s'ha volgut anar massa lluny i ara paguem les conseqüències [...]. Que no comprèn la CNT-FAI que aquests mètodes a la llarga perjudicaran llurs propis postulats?[100]

Malgrat això, el delegat de la Junta de Seguretat Interior de Catalunya, Tomàs Fabregas, que arribà a la Fatarella la matinada del 25 de gener, féu un informe que no tan sols falsejava el que havia succeït, sinó que procurava exculpar la CNT, assenyala:

> Puc afirmar rotundament que l'ocorregut no és cap problema sindical. Examinat l'assumpte d'una manera objectiva, damunt del terreny i amb les proves a la vista, és fàcil treure la conclusió que es tracta d'un poble que en la seva immensa majoria ha estat sempre netament reaccionari [...] i que després del 19 de juliol s'ha emboscat en organitzacions obreres, gairebé tot en la UGT i algú a la CNT [...] però amb els mateixos perjudicis i atabismes perniciosos de l'antic règim. [...] els ex-cacis disfressats de revolucionaris d'aquest o d'aquell color, els quals, per servir els seus mòbils egoistes, no han tingut cap escrúpol de provocar els fets sagnants que tots lamentem aprofitant-se del conflicte que plantejava el Decret de col·lectivitzacions.

97 La interlocutòria processal concretament refereix «Ascó, Flix, Ribarroja, Mora, Gandesa, La Torre y otros». Però els delegats de la Junta de Seguretat Interior del PSUC i de l'ERC que arribaren a la població el 25 de gener assenyalen també la presència de milicians d'ambdues Móres, el fiscal utilitzava el topònim de Móra sense especificar de quina es tractava, a més del Pinell, Corbera i Gandesa. «Informe...». La Fatarella, 25 de gener de 1937, 4 p., mecanografiades. Lligall 283/9. Fons de Salamanca, AHN de Catalunya de Sant Cugat del Vallès.

98 Segons Josep Recasens Jordà, que vaig entrevistar a Tarragona el 18 d'abril de 1997, procedien del barri barceloní de la Torrassa i eren el «lumpen» de la FAI. Ell se'n va assabentar a la redacció del diari *Llibertat*, del qual era director, que dos camions passaren per Tarragona camí de la Fatarella.

99 «Auto». Barcelona, 13 de juliol de 1937, p. 398 (v. i r.)-404 (v. i r.). Jutjat Especial, peça 4a. Expedient n. 1452/2, AHN Madrid.

100 ADELL i FERRER, F. *Deu mesos de Revolució*. Tarragona: Sugrañes-imp., 1937, p. 56-58.

Hi ha fets incontestables. La bandera bicolor de grans dimensions amb l'escut monàrquic, trobada a l'Ajuntament [...] el capellà continuant vivint en el poble, tenint-hi el mateix ascendent i activitat d'abans, fotografies dels ex-reis en les cases particulars, emblemes monàrquics, el precedent de què [...] s'hi han celebrat concentracions falangistes[101] [...] tot això tapat en corrents sindicals demostra que no són precisament raonaments sindicals els que han motivat el desenllaç tràgic dels fets de la Fatarella.[102]

Tampoc els franquistes se n'assabentaren gaire. Així el guàrdia civil encarregat de redactar l'informe dels esdeveniments de la Fatarella, quan ja acabà la guerra, assenyalà:

el carácter de los sucesos ocurridos fue una lucha entre los partidos marxistas de aquella localidad sin que se pueda precisar [que] fuera favorable a ninguno de los gobiernos Nacional o Marxista [...]. Dichos sucesos ocurrieron por disputarse el predominio de la localidad entre los distintos partidos y sindicatos. Dicho movimiento no fue aprovechado por los elementos afectos a la Causa Nacional para levantarse contra la tiranía roja.

Respecto a las circunstancias que concurrieron a los asesinatos cometidos en dicho pueblo no puede concretarse el fin que persiguieron puesto que entre los elementos de derechas asesinados también lo fueron tres concejales de significación izquierdista.[103]

Les repercussions dels Fets de la Fatarella foren immenses a tot Catalunya. Companys hi envià, per pacificar els ànims, un delegat del Govern, Andreu Claret i Casadessús, que hi restà fins a l'abril de 1938, quan la població fou ocupada pels franquistes, i va retornar-hi quan l'exèrcit republicà el juliol de 1938 repassà l'Ebre.[104] Però el més important, sens dubte, fou la dissolució de les conselleries municipals de Defensa i de Seguretat Interior,[105] que suposava la desaparició de les milícies locals i el control de l'Ordre Públic per les forces policials ordinàries. Amb tot, els enfrontaments entre anarquistes i la resta de forces obreres i populars es mantingué durant tot aquest període i esclatà amb força arran dels Fets de Maig de 1937, en què a Barcelona, a tot l'Ebre i al front d'Aragó, s'iniciaren xocs armats entre el POUM i la CNT/FAI, per una banda, i la resta de forces polítiques i sindicals, per l'altra –aquestes darreres van comptar amb el suport de la Generalitat i del Govern central.

A Tortosa, el 4 de maig, un dia després d'iniciats els enfrontaments de la capital catalana, les milícies de la CNT/FAI, reforçades amb efectius de la Ribera d'Ebre, el Baix Ebre, el Montsià, la Terra Alta i el Baix Aragó s'enfrontaren a la Guàrdia Nacional Republicana i ocuparen tots els centres de comunicació, i van establir controls a l'estació ferroviària i a les carreteres.[106] Els enfrontaments s'allargaren dos dies i acabaren amb la victòria confederal en aconseguir la rendició de les forces de la GNR. Però el dia 6 de maig arribà a Tortosa una

101 Això era una faula.

102 «Impressió personal». Barcelona, 27 de gener de 1937, 2 p., mecanografiades. Lligall 283/9, n. 6. Fons de Salamanca. AHN de Catalunya de Sant Cugat del Vallès.

103 SIMÓ BIOSCA, A. «Cuestionario». A: *Causa General*. Lligall 1445-1, p. 56 (v. i r.). AHN Madrid.

104 ARDÉVOL i GIRONÉS, M. J. *La Fatarella: Els Fets, la Guerra civil i la vida posterior*... [Treball inèdit de la Facultat de Ciències de la Informació], p. 41-50.

105 Decret de la Conselleria de Seguretat Interior de la Generalitat de Catalunya, 1 de març de 1939.

106 SÀNCHEZ GUIU, J. *Memorias de un soldado republicano (1936-1942)*, text inèdit.

columna de guàrdies d'assalt que reposaren la legalitat.[107] El mateix succeí a Flix,[108] Móra d'Ebre,[109] Gandesa,[110] Vall-de-roures,[111] Amposta, la Sénia, Godall i Sant Carles de la Ràpita.[112] Pràcticament a totes les Terres de l'Ebre per uns dies la CNT controlà la situació, però el desenllaç a Barcelona i a Tortosa significà que la CNT no tenia capacitat per mantenir-se al poder i pràcticament a tots aquests pobles hagueren de recular, buscant acords amb les altres organitzacions o fugir, ja que la policia inicià investigacions per esbrinar les responsabilitats dels anarquistes. A diversos llocs els locals confederals foren tancats i les col·lectivitats escorcollades. A partir de llavors tothom comprengué que el poder de la CNT havia caigut, i es va iniciar el procés anticol·lectivista. El PSUC i la UGT foren els més beneficiats de la nova correlació de forces i arreu demanaren informes a les seves agrupacions locals per culpabilitzar dels enfrontaments la CNT. En la resposta que des de Tivissa enviaren a la direcció nacional de la UGT es deia:

> los revolucionarios colectivistas que són los nuevos ricos de la CNT [sic] la nit del 6 varen anar formant part de la columna de Móra la Nova i al dia [següent] tornaren a fer la mateixa operació amb tres fusells i rifles, i durant dos nits varen estar amb escopetes i bombes de mà i estaven preparats a la col·lectivitat a fi de rebre instruccions.[113]

Similar fou l'elaborat a Batea, on el control de la població per part de la CNT va durar 10 dies, durant els quals

> es va veure gran activitat en los [sic] companys de CNT. Secundaren el moviment a partir del dia 3, que van marxar de la localitat els companys de la CNT en un cotxe. Tots armats de pistoles, armes llargues i bombes de mà, van sortir del poble a les 10 de la nit i van tornar en un demà dia 4 a les 11 [del matí] podem descobrir que van anar a Tortosa i van tornar-hi a les 2 h del mateix dia en tot lo [sic] material bèl·lic del dia anterior.[114]

De la derrota se'n ressentiren els confederals en el seu poder als municipis, a molts dels quals les altres forces els expulsaren, com succeí, per exemple, al Pinell de Brai.[115]

Amb el rereforns del Fets de Maig, el govern de la República, l'11 d'agost de 1937, suprimí el Consell d'Aragó i nomenà com a governador general d'Aragó el membre d'Izquierda Republicana (IR) José Ignacio Mantecón,[116] mentre les tropes de Líster dissolgueren per la força les col·lectivitats anarquistes no tan sols de l'Aragó sinó també moltes de les Terres de

107 SUBIRATS PIÑANA, J. *Tortosa front de guerra, op. cit.*, p. 73 i s.

108 Entrevista amb Enrique Sánchez Sánchez *Josapó* (Flix, 16 de març de 1979).

109 Entrevista amb Josefina Girona (Móra d'Ebre, 6 de setembre de 1997).

110 «Els Consellers Municipals...». Gandesa, 20 de maig de 1937.

111 «Acta sobre el levantamiento de Clausura...», 2 p., mecanografiades. PS Aragón, AHN de Salamanca.

112 FERRÉ PAVIA, C. *La CNT al Montsià i Tortosa 1930-1939*. Tortosa: Gràfica Dertosense, 1993, p. 65-66.

113 «Obrers del Cap i Oficis Varis. UGT». Tivissa, 20 de maig de 1937, 1 p. mecanografiada. PS Barcelona, 1210, AHN Salamanca.

114 «Sindicat de Treballadors... UGT». Batea, s. d., 1 p., manuscrita. PS Barcelona 1210, AHN Salamanca.

115 «Jov. Rep. Federal...», 23 de juny de 1937, 1 p., manuscrita. Lligall 3041. Fons de Salamanca, AHN de Catalunya de Sant Cugat del Vallès.

116 «El gobierno disuelve el Consejo de Aragón». *La Vanguardia* n. 22 906 (12 d'agost de 1937), p. 1.

l'Ebre. Després les col·lectivitats ja mai més tornaren a ser el que havien estat. Això fou el que succeí a Ascó, on un dels membres de la col·lectivitat explicaria:

> estaba en la colectividad como avicultor (habíamos creado una granja) [...]. Al marcharse las tropas de Líster se reconstituyó la colectividad, pero en vez de 300 cabezas de familia se integraron de 35 a 40, los más compañeros, los más simpatizantes con nosotros, pero tenía otro carácter. La primera colectividad estaba basada en las propiedades individuales de cada uno (allí casi no hay individuo desprovisto de tierras) y las tierras que habían pertenecido a los que eran conceptuados fascistas en el pueblo. Es decir, las mejores tierras las tenía la colectividad. Después estas tierras pasaron no al propietario sino al individuo que antes de julio [de 1936] las trabajaba como mediero; para la colectividad quedaron algunas pero la mayoría salieron de ella y el aspecto básico, económico, cambió bastante. Además de ser menos la tierra, eran menos los útiles porque todos los enseres de trabajo, caballerizas etc., también se dispersaron. La segunda colectividad que duró hasta la retirada de Aragón fue ya una sombra de lo que había sido la primera, basada en el comunismo libertario.[117]

Un altre exemple de dissolució, en aquest cas per la Guàrdia d'Assalt, es produí a Ginestar. L'excusa van ser els Fets de Maig tot i que al poble no s'havia produït cap incident, tal com assenyalaren a la direcció regional de la CNT de Catalunya.[118]

Les dificultats per què travessà la CNT i les seves organitzacions després de la dissolució del Consell d'Aragó es patentitzà amb la carta que la col·lectivitat d'Horta de Sant Joan envià al responsable de l'edició del *Boletín CNT-FAI*:

> Te recomendamos nos suspendas definitivamente el envió del *Boletín*, ya que en primer lugar con el *Boletín* que remitís al Sindicato Único de Oficios Varios (CNT) ya tenemos suficiente [...]. Además de momento necesitamos sujetarnos a la más severa y estricta economía.
>
> Actualmente la CNT y la Colectividad tenemos el local y las secretarías respectivas en la misma dirección (CNT) ocupando la parte alta de dicho local, pues la planta baja del mencionado local está requisada por las "autoridades" [sic] comunistas "anticolectivistas" [sic] desde los sucesos de mayo (1937). Más a su debido tiempo también tendremos que historiar los continuos y vejatorios atropellos que dichos sujetos nos han venido "homenajeando" [sic] asuntos esos que no dudo que estaréis bien enterados.[119]

Sens dubte, dissensions del camp republicà, especialment intenses al front d'Aragó, precipitaren que les tropes franquistes els conquerissin. L'ofensiva que iniciaren el 9 de març de 1938 a la zona compresa entre Fuentes de Ebro i Rillo aconseguí un avenç ràpid, amb una progressió de 80 km a la setmana, i el 15 d'abril els «nacionals» arribaren al Mediterrani per Vinaròs. A la demarcació de Tarragona les primeres poblacions les ocuparen el 2 d'abril, amb la caiguda de Gandesa, i el front s'estabilitzà el 9 d'abril amb la conquesta de Sant Carles de

117 MINTZ, F. *La autogestión en la España revolucionaria*, *op. cit.*, p. 375-376.

118 «Historial del ataque a la colectividad...». Ginestar, s. d. [agost-setembre de 1937], 2 p., mecanografiades. PS Barcelona 806, AHN Salamanca.

119 «Colectividad de Oficios Varios». Horta de Sant Joan, 19 de gener de 1938, 2 p., manuscrites. PS Barcelona 907, AHN Salamanca.

la Ràpita, després que haguessin ocupat els 12 municipis de la Terra Alta, 6 de la Ribera d'Ebre, 5 del Baix Ebre i 12 del Montsià.

5. VIDA CIVIL EN ÈPOCA DE GUERRA: UNA DIFÍCIL ADAPTACIÓ

Les morts dels primers dies, algunes de les quals comeses amb un sadisme primitiu i atàvic, ho envoltaren tot. La persecució religiosa deixà els catòlics preparats per a la contrarevolució. La iaia de Pepeta Cervelló, que tenia més de 70 anys quan es va assabentar de les primeres mesures antireligioses, exclamà: «i ara què farem sense capellans?».[120]

La fugida o l'execució dels rics i la confiscació de les seves propietats i l'establiment de les col·lectivitats o cooperatives i els sindicats feren pensar a la majoria de la gent d'esquerres en una etapa de prosperitat i de felicitat. La guerra era a prop però alhora lluny. L'any 1936 no hi hagué lleves, ja que la repressió de la sublevació s'encarregà a les forces d'ordre públic lleials, als soldats que llavors feien el servei militar i als milicians voluntaris. Les reserves alimentàries al llarg de 1936 eren suficients perquè la població no patís, almenys a l'Ebre, cap penúria.

Els cinemes, els teatres, les festes, si bé revestides d'una aparença més laica, continuaren celebrant-se. Als fronts de guerra la lluita prosseguia però la rereguarda encara no estava militaritzada.

A molts pobles es crearen juntes d'espectacles integrades per les organitzacions d'esquerra, que es dedicaven a organitzar el lleure, encara que llavors qualsevol activitat tenia un caràcter militant. Per exemple, la Junta d'Espectacles de la Palma d'Ebre sol·licità el novembre de 1936 a la Generalitat que «nos conceda algunas películas gratuitamente para ser presentadas en el cine de esta localidad incautado por la junta que suscribe, entendiendo que todos los fondos que sean recaudados seran destinados a los hospitales de sangre».[121]

El divorci legalitzat durant la República es podia aconseguir, a partir de la revolució, sense gaires tràmits i més endavant es legalitzà l'avortament. Arreu es plantejà una sexualitat més lliure i la gent passà a disposar de més llibertat alhora d'organitzar la seva vida. Com exemple fefaent del canvi de mentalitats transcric una acta de separació legalitzada a Casp pel comandant d'una columna i dos testimonis:

> Francisco Hernández Betrán de 58 años, natural de Caspe, y María García Rafales de 40 años de edad, natural de Caspe, con tres hijos naturales del primer matrimonio contraído por ésta última casada después con el arriba indicado, CONFIESAN [sic] los dos que habiendo pasado por la experiencia de haber vivido cuatro años juntos, no han podido llegar a establecer el grado de afinidad que es necesario para conseguir la felicidad que antes de efectuar el matrimonio creían

120 Entrevista amb Pepeta Cervelló Rius, *cit.*

121 «La Junta de espectáculos...». Palma d'Ebre, 25 de novembre de 1936. 1 p., manuscrita. Fons de Salamanca, AHN de Catalunya de Sant Cugat del Vallès.

> poder establecer, reconocen el día de hoy, delante de dos testigos que se han equivocado, lo mismo en el ámbito moral que material y, de acuerdo ambos, DECIDEN SEPARARSE [sic] para conquistar otra vez la libertad individual y ver si pueden encontrar ella con otro hombre y él como otra mujer si así lo estiman conveniente, la dicha que los dos juntos no han podido llegar a disfrutar.

El divorci fou signat a «la comandancia de las Milicias Antifascistas de la 2ª Columna».[122]

La situació a la rereguarda començà a canviar a partir de 1937 quan s'iniciaren els bombardejos. Una de les primeres poblacions catalanes a ser bombardejada fou Flix la nit del 23 al 24 de febrer de 1937. L'objectiu era impedir la fabricació d'explosius a la industria de la localitat. L'informe elaborat per la Comissaria de Defensa de Tarragona assenyalà la desmoralització que el bombadeig causà entre la població civil.[123] Un dels testimonis assenyalà: «fins aleshores ens pensavem que la nova vida que la revolució pregonava era imparable, les bombes van fer entrar el membres del comitè del poble en contacte amb la realitat, l'enemic que tenien davant era formidable».[124]

El bombardeig afectà per sempre la producció química, però també les bombes llançades sobre el nucli de la població, allunyat del complex industrial, provocaren que moltes famílies anessin a refugiar-se a les masies que tenien al tros o a l'altre costat del riu. Això significà prescindir d'electricitat, aigua corrent, i la pèrdua de la sociabilitat que la vida en comú representa. En definitiva, una tornada a formes primitives de vida que comportaren una recerca de l'autosuficiència econòmica, la pèrdua del valor de l'intercanvi monetari i l'establiment d'intercanvis de mercaderies.

A Flix ràpidament s'hi construïren els primers refugis antiaeris i una sirena que avisava de l'arribada de l'aviació enemiga.[125] La segona població de l'Ebre bombardejada fou Tortosa, el 26 de febrer.[126]

A partir de llavors a tot Catalunya els atacs aeris s'anaven generalitzant davant la incapacitat del govern republicà per dotar les ciutats i els pobles de peces antiaèries. L'exèrcit franquista disposava d'una força aèria superior a l'arrenglerada pels republicans perquè fruïa d'esquadrons italians i alemanys en nombre sempre creixent. La pressió aèria sobre les zones militars, i especialment sobre les civils,[127] s'incrementà quan s'inicià l'ofensiva sobre l'Aragó. Desgraciadament Espanya fou el camp d'assaig de bombardejos sobre zones desarmades; aquí trobem els antecedents de Dresden, Londres, Hiroshima i Nagasaki. El testimoni d'un habitant de Calaceit ha deixat unes pàgines inesborrables d'aquells atacs:

122 «Francisco Hernández...». Casp, 3 de setembre de 1936. 1 p., mecanografiada. PS Aragó. AHN Salamanca.

123 «Informe bombardeig aviació facciosa...». Tarragona, 23 de febrer de 1937. 3 p., mecanografiades, i un mapa. Lligall 335/10. AHN Salamanca.

124 Entrevista amb Ricardo Ferrater Mestre (Flix, 12 de gener de 1990).

125 Sobre el primer bombardeig de Flix vegeu: *La Vanguardia*, n. 22 762 (25 de febrer de 1937), p. 8.

126 *La Vanguardia*, n. 22 763 (26 de febrer de 1937), p. 8.

127 Sobre aquesta qüestió és imprescindible l'obra de SOLÉ i SABATÉ, J. M.; VILLARROYA i FONT, J. M. *Catalunya sota les bombes*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1986.

Como prólogo de la ofensiva franquista a fin de conquistar las tierras del Bajo Aragón, la aviación de Franco hizo un bombardeo sobre Alcañiz en pleno día, que causó más de 200 muertos, casi todos población civil. Los heridos no se pueden contar porque los llevaron para asistirlos en otras poblaciones [...].

En la plaza Mayor ya se habían llevado los muertos y heridos; solo habían rastros de sangre y prendas de vestir por el suelo. En la Casa Consistorial estaban el Alcalde con algunos concejales. Salimos a dar una vuelta por el pueblo para hacernos cargo del desastre. Las bombas habían caído por todo el pueblo: rara era la calle en la que no hubiese alguna casa destruída. En el hospital, los heridos estaban en el suelo, sobre colchonetas o mantas, esperando turno para ser curados. Los médicos no podían dar abasto y se tenían que limitar a hacer curas de urgencia. No había luz eléctrica y se alumbraban con mecheros de gas o velas. Pronto aparecieron ambulancias sanitarias de Caspe, luego de Lérida, de Tortosa, de Tarragona... que cargaban los heridos para trasladarlos a sitios en donde los pudieran atender. Los muertos eran depositados en la Iglesia de San Francisco, adjunta al Hospital. Pronto se llenó la nave central. Los que daban más pena eran los niños y perecieron muchos.

La maestra de la escuela de párvulos a la que iban nuestros hijos acostumbraba a sacarlos a eso de las once al recreo, por los jardines del Cuartelillo. Allí les cogió el bombardeo. Ella trató de recogerlos e intentó que se pusiesen contra una pared que los protegiera. Unos cazas los ametrallaron, matando e hiriendo a varios niños y a la joven maestra, que murió dos días después a causa de las heridas [...].

La aviación franquista se ensañó con la población civil de forma criminal, ya que no satisfechos con las bombas, ametrallaron al personal que estaba trabajando por las huertas o iban por los caminos y carreteras. La guerra ampara toda clase de crímenes y el peor es éste de ametrallar a mansalva a poblaciones y personal indefenso. También crea héroes anónimos, ya que aún estaban ametrallando las casas cuando ya iban camilleros voluntarios, recogiendo y auxiliando a las víctimas. ¿De dónde salieron? No lo sé. Però a los 10 minutos ya estaban todos los heridos en el hospital y, a falta de camas, trajeron colchones y mantas para atenderlos en el suelo. Fue un caso de admirable heroismo el de aquellos ciudadanos.[128]

La caiguda del Baix Aragó va portar una allau de refugiats cap a Tortosa. El mateix testimoni assenyala:

Igual que en las películas que hacen los americanos, de muchedumbres en éxodo perseguidas por enemigos implacables, así estaba la carretera general. Miles y miles de personas de todas clases, edades y condiciones; cargados con lo que podían llevarse, carros y autos llenos de gente, caballerías cargadas de fardos y niños, gente y más gente que marchaba hacia Cataluña. Igual que si todo el Bajo Aragón se hubiera puesto de acuerdo para emigrar el mismo día y a la misma hora. En grupos para no separarse unos de otros, con niños en brazos o cogidos de la mano para que no se extraviaran. Nuestro camión tuvo algun inconveniente para penetrar en aquel río humano, pero por fin lo logró, teniendo que marchar al mismo ritmo que aquella multitud. Alguna vez se abría paso en un claro entre la caravana y podíamos avanzar algo. Otras, teníamos que parar para dejar paso a otros camiones militares que subían cargados de soldados o suministros hacia el frente. La situación de los que no íbamos a pie era violenta.

128 BLANC SANMARTÍN, J. «Memorias» [text policopiat que he pogut consultar gràcies a l'amabilitat del seu fill], p. 35.

Agarrados con una mano a los sacos y la otra sosteniendo algún niño para evitar que se cayera, se nos hacía tan largo y penoso el camino que yo dudaba si llegaríamos al sitio vivos todos. La aviación enemiga que por suerte nuestra o porque no era éste su objetivo nos tiró muy poco y solo de pasada, no vi que hiciese ninguna víctima. Tiraban más por la parte de Gandesa, según nos pareció y confirmaron después. Nuestra carretera como va casi siempre entre sierras y terreno abrupto no se prestaba para maniobrar los aviones. ¡Sólo hubiera faltado eso![129]

I quan van arribar a Roquetes després de molts sofriments un altre cop els van bombardejar:

la aviación enemiga hizo un bombardeo terrible sobre Tortosa y sus alrededores. Éste nos pilló un tanto desprevenidos y agazapados entre los muros y terraplenes, aguantamos el chaparrón. Cuando se marchó la aviación después de largo bombardeo proseguimos nuestro camino. En la calle Mayor de Roquetas empezamos a ver los destrozos de algunas bombas que cayeron por allí, pero al llegar a Ferrerías la Rambla de dicha barriada estaba tan llena de escombros de las casas destruídas que casi no podíamos pasar. Trozos de muros, puertas, cristales rotos, rastros de sangre. Pero no había nadie por la calle. Por lo visto, la gente había recogido los heridos y muertos, ocultándose otra vez en los refugios, temiendo otra pasada de la aviación.[130]

De fet, a part dels refugiats de les comarques properes a l'Ebre, a tots els pobles hi havia refugiats de Madrid des de l'octubre de 1936 i del nord a partir de l'estiu de 1937, després de la caiguda d'Astúries, Cantàbria i el País Basc. I sovint la premsa publicà llistes de desplaçats per tal que els familiars els poguessin localitzar. A tall d'exemple a Amposta, entre d'altres, hi havia, el desembre de 1937, Eduardo González Benedicto, Paulino López Iglesias i Elvira Logroño; a la Fatarella, Toribio Madariaga, Carola Fernández, Julio Pérez López, Paula González Iglesias, Aureliano Fernández i Francisco Villar González, i a Tivenys, Luis Sainz de la Maza, Virginia de la Fuente i Carmen Villar de la Fuente.[131]

A partir de començaments de 1937 es produïren dos fets que impactarien decisivament en la rereguarda: l'extensió de la mobilització i l'establiment de la targeta de racionament. A partir del març van ser incorporats a files les quintes del 32 al 36[132] i més tard, la del 37.[133] Molts dels joves no volien anar a la guerra, per això, tal com assenyala la premsa referint-se a la província de Tarragona,

la policía, acompañada de guardias de asalto continua presentándose en los cafés y bares y otros lugares de diversión a fin de detener indocumentados. En estas "razzias" han sido detenidos algunos jóvenes comprendidos entre las quintas llamadas por el gobierno de la República. Los detenidos han sido puestos a disposición de la autoridad militar.[134]

129 Ibídem, p. 45.
130 Ibídem, p. 47.
131 «Refugiados en Catalunya», *La Vanguardia*, 12 de juliol de 1937, p. 9.
132 *La Vanguardia*, n. 22 777 (14 de març de 1937), p. 5.
133 *La Vanguardia*, n. 22 907 (13 d'agost de 1937), p. 2.
134 *La Vanguardia*, n. 22871 (2 de juliol de 1937), p. 5.

Però la militarització no tan sols afectà els soldats sinó que es procurà també mobilitzar per l'esforç de guerra la rereguarda, integrada majoritàriament per dones. Era cabdal per a la victòria que estiguessin convençudes del triomf de la República i es mostressin disposades a sacrificar-se encara més. Per això es realitzaren campanyes sistemàtiques per mantenir alta la seva moral, mentre es procurava convèncer-les que el seu concurs era capital i utilíssim per a la causa republicana. Així es realitzaren manifestacions de dones contra els emboscats, com la que es féu a la capital de la província el juliol de 1937.[135] Així mateix l'acte d'afirmació antifeixista de la dona que se celebrà al Benet Cinema de Tortosa, el desembre de 1937, perseguia aquest objectiu.[136] Altres campanyes foren les iniciades el novembre de 1937 per activar la producció als tallers de costura i recollir roba d'abric per als combatents[137] o recaptar diners per adquirir equips per als hospitals de sang.[138]

L'establiment de la targeta de racionament fou recollit per la premsa: «Al anuncio que desde hoy entra en vigor la tarjeta de racionamiento familiar creada por la Generalidad para regular en lo posible la cuestión de las subsistencias.»[139] Amb anterioritat el carbó ja estava racionat a les ciutats, però també escassejava als pobles. Aquestes mesures eren la constatació de la manca de menjar i això tingué conseqüències greus als pobles on les col·lectivitats anarquistes havien confiscat les millors terres de conreu i disposaven abundantment d'aliments que no arribaven fora dels circuits àcrates. Per això la propaganda anticol·lectivista aconseguí un gran ressó. A Ascó, per exemple, es cantava una cançó burlesca sobre la col·lectivitat que es coneixia com *La col*:

A l'Havana sense quartos
mare no s'hi pot anar
lo comunisme d'Ascó
no sé com s'acabarà.
Ara mos han fet les granges
per estes vores de riu
i s'enduen los pollastres
més enllà de Sant Feliu.
Si els dirigents que ho governen
no ho saben portar més bé,
ai, Col·lectivitat d'Ascó!
Crec que t'haurem de desfer.
Ja som al temps de la sega
mos donen molt poc menjar
ni les dalles ni les falç
no les podem fer tallar.

135 *La Vanguardia*, 2 de juliol de 1937, p. 5.
136 *La Vanguardia*, 30 de desembre de 1937, p. 7.
137 *La Vanguardia*, 10 de novembre de 1937, p. 5.
138 *La Vanguardia*, 23 de novembre de 1937, p. 7.
139 «La tarjeta de racionamiento». *El Noticiero Universal*, n. 16 631 (22 de març de 1937), p. 3.
140 BIARNÉS, C. «Efemérides de la Guerra Civil», *doc. cit.*

I tot lo temps de la sega
'nirem roplegant espigues i
qui no tindrà mandovella
no podrà pescar anguiles.[140]

D'altres amb idèntic sentit es cantaven a Flix:

conills i gallines
per a la col·lectivitat
i los *demés* a treballar
sense *poguer* menjar...[141]

Qui s'encarregava de repartir el racionament eren els ajuntaments, en gran mesura controlats per la CNT, i els criteris no sempre foren racionals. Quan el menjar es convertí en un bé escàs els més perjudicats foren les persones considerades de dretes. Així ho assenyala Pepito Margalef: «al pare, que tenia llavors la mare malalta al llit i 4 fills petits –en edats entre 12 i 3 anys–, li negaven el racionament per les seves idees».[142]

També a partir de 1937 es produïren fets que apuntaven a la normalització de la vida ciutadana, en un intent de reforçar el poder de la Generalitat i recuperar els intruments de legalitat prerevolucionària. Així s'acabà amb les patrulles de control municipal i s'inicià gradualment el seu desarmament a partir de l'abril,[143] i es reforçà la justícia ordinària enfront dels tribunals populars.[144]

També l'any 1937, davant la manca de moneda fraccionària, es permeté als consells municipals d'emetre-la. La premsa recollí les emissions de Tortosa: «El Ayuntamiento se propone emitir billetes de 0'25, 0'50 y 1 pta. con el fin de solucionar las dificultades con que se encuentra el comercio de ésta para el cambio, debido a la escasez de plata.»[145]

Una de les coses que sorprèn més fou la continuació de l'activitat docent a les escoles i als instituts. El curs escolar prosseguí arreu fins que el front s'estabilitzà a l'Ebre a partir de l'abril de 1938.[146] L'activitat docent pot veure's en la notícia següent, de mitjan 1937:

En el Instituto Elemental de Segunda Enseñanza de Mora de Ebro sigue abierta la matrícula de ingreso y de la enseñanza libre hasta el 31 del corriente, debiendo formalizarse esta última del día 1 al 15 de junio próximo según las normas establecidas en la orden del Ministerio de Instrucción Pública y Bellas Artes del 29 de Abril último.[147]

Ningú, per la informació llegida, diria que el front de guerra estava a 50 km.

141 Entrevista amb Pere Llop *Pasqual*, *cit.*
142 Entrevista amb Pepito Margalef Salaet, *cit.*
143 *La Vanguardia*, n. 22 799 (9 d'abril de 1937), p. 2.
144 *La Vanguardia*, n. 22 818 (1 de maig de 1937), p. 2.
145 *La Vanguardia*, n. 22 868 (29 de juny de 1937), p. 6.
146 Entrevista amb Emilio Moreso (Móra d'Ebre, 6 de setembre de 1997).
147 «Instituto de Móra de Ebro». *La Vanguardia*, n. 22 842 (29 de maig de 1937), p. 4.

6. FRANQUISTES A LA PART DRETA DE L'EBRE

El trencament del front de l'Aragó, com ja he dit abans, significà l'èxode massiu de la població civil.

Assenyala Gabriel Jackson que els oficials franquistes se sentien perplexos veient com la gent, a la qual suposadament anaven a salvar, en fugia com de la pesta.[148] Diverses causes ajuden a explicar aquest fet: la proximitat de l'Ebre a la zona aragonesa franquista, des d'on nombrosos desertors, especialment al llarg de 1936, havien fugit explicant la duresa de la repressió «nacionalista» –testimonis que la premsa republicana amplificà–; els bombardejos, cada cop més terribles a partir del febrer de 1937, que provocaren una notable aversió als franquistes, i, a més, el pànic a les tropes de la *mehala* mora que anaven en avantguarda, que cometeren moltes atrocitats i sobre les quals corria el rumor que durant 24 hores podien abusar lliurement de les dones de les poblacions ocupades.

El resultat fou que les tropes de Franco trobaren poca població civil. El primer cap de la Falange de Flix assenyalà, l'abril de 1938, que

> la mayoría de familias del pueblo abandonaban sus hogares a campo traviesa [...]. ¡Que pena ver todo aquello! La mayoría de los que huían lo hacían arrastrados por las circunstancias, un mal consejo, un mal vecino, o quizás las dos cosas.
>
> Mulos y carros en competencia de carga, ajuares completos medio retorcidos sobre los lomos de los cuadrúpedos, mujeres y niños llorando y hombres que, desesperados, voceaban, gritaban y, entre el griterío y la locura de que estaban poseídos, huían despavoridos de lo que había ser el Imperio de la Verdad [...]. Un 80% de las casas estaban cerradas [...]. La villa de Flix daba la impresión de que había sido víctima de una terrible epidemia que había segado todas las vidas humanas, quedaban solo los muros mudos e impasibles.[149]

L'excepció més significativa a aquesta tònica fou Móra d'Ebre, que l'any 1936 tenia 3.656 habitants, dels quals, segons diversos testimonis, hi romangueren gairebé la meitat.[150] Segons Joaquim Algueró, que llavors tenia 8 anys,

> els nacionals donaven pa i menjar gratis a la gent; cada dia del món. En subministraven a tothom, això, després de les penalitats passades, era festa major. Hi havia 2 o 3 botigues que venien menjar. A les sínies al costat del riu hi vivia la gent i quan es feia de nit l'animal voltava al pou, regaven, collien i amb el carro anaven a Gandesa i a Corbera a vendre fruita i verdura, i de nit tornaven a baixar. De dia no es podia treballar perquè de l'altre costat tiraven i mataren a molta gent, van fer una trinxera a Móra la Nova, on es posaven els tiradors que dominaven les sínies.[151]

148 JACKSON, G. *La República Española y la Guerra Civil*. Barcelona: Ed. Crítica, 1976, p. 390.

149 SANJUAN, Francisco. «Hace un cuarto de siglo. Flix 1938-1963». A: *25 años de labor 1938-1963*. Flix: Ajuntament de Flix, s.d. (1964), p. 72-73.

150 Entrevista amb Joaquim Algueró Ripoll i Joan Vidiella Falcó (Móra d'Ebre, 6 de març de 1995).

151 Entrevista amb Joaquim Algueró, *cit.*

Amb tot, de gent que es quedà en entrar els franquistes n'hi hagué a tots els pobles. Però l'arribada dels nacionals es caracteritzà pel control compulsiu dels residents, el robatori dels domicilis dels que fugien i la repressió política i cultural.[152]

El comportament de les autoritats franquistes el coneixem per un informe que elaborà el secretari d'organització de la Federació Comarcal de la Ribera d'Ebre de la UGT quan, el juliol de 1938, tornà a la zona reconquerida per la República. El fet que el document sigui d'ús intern garanteix una major fiabilitat. En ell no es parla d'afusellaments, com feia la propaganda governamental:

> nuestros afiliados fueron retenidos por la fuerza asegurándoles que no les ocurriría nada, unas semanas después fueron invitados a pertenecer a Falange, indicándoles que el que no lo hiciera sería apartado de toda convivencia social; los que por su significación de antifascistas antiguos fueron deportados a campos de concentración en período de observación; la documentación sindical de nuestras organizaciones fue destruída en parte por nuestros camaradas y el resto quemada por los facciosos. Los facciosos montaron acto seguido oficinas de Falange tituladas "Columna de Ocupación de Auxilio Social" que aparentemente tenía la misión de auxiliar con comida y ropas a los necesitados, [encara que] era realmente una policía que se introducía en los hogares de los que tenían a su padre a nuestro lado y por ese camino adquirían datos necesarios para castigar a los familiars que quedaban en el campo fascista.
>
> Al mes de estar Flix en poder de los fascistas, fue dada la orden de presentar a observación toda la moneda emitida por el Banco de España en la zona roja y que estuviera en poder de los ciudadanos de Flix, con el pretexto de comprobar la serie de los billetes y observar que serie era válida. Fueron anotados cuidadosamente la cantidad que cada ciudadano tenía y luego fueron recogidas con recibos hechos las cantidades que estuvieran en observación.[153]

L'establiment del front al llarg de la línia de l'Ebre va suposar que les poblacions dels dos costats el riu restessin a primera línia i fossin fortament martiritzades ja des d'abans de l'ofensiva republicana del juliol de 1938. Amb tot, la ciutat que més estralls patí fou Tortosa, on els republicans es mantingueren fins al 13 de gener de 1939. El sacrifici de Tortosa fou recollit en un cèlebre article que reprodueixo en part i que es publicà tot just quan s'iniciava la batalla de l'Ebre:

> Tortosa, la ciudad que en estos momentos sufre la desgarradura producida por la zarpa brutal de la guerra. La ciudad martirizada por la aviación enemiga. La ciudad en la que apenas quedan en pie unas cuantas casas, y cuya población, estoica, decidida, con temple heroico y firme espíritu de lucha, ha tenido que refugiarse en los pueblos contiguos, en chozas, en cuevas, bajo los olivos que pueblan la cálida llanada.
>
> –De Tortosa no queda nada –nos habían dicho. Y hemos querido ver lo que quedaba después de haber pasado por ella el monstruo horrible de la guerra. En efecto de la ciudad poco queda en pie. La metralla fascista se ha ensañado en Tortosa. Sus edificios han sido destruídos. Las calles

152 SÁNCHEZ CERVELLÓ, J. «Metodologia de la repressió franquista». A: SÁNCHEZ CERVELLÓ, J. [coord.] *El franquisme a la província de Tarragona 1938-1979*. Tarragona: CEHS Guillem Oliver, 1995, p. 18-36.

153 «Informe de la Federación Comarcal....». Flix, 8 d'agost de 1938, 1 p., mecanografiada. PS Barcelona. 1426, AHN Salamanca.

han perdido el perfil urbano que les daba carácter propio... Todo es desolación, ruina, destrucción, muerte. Es así como van realizando su intento de levantar España los facciosos. Hundiéndola, destrozándola, sometiéndola al más cruel de los martirios.

¿Y los tortosinos? ¿Donde está el pueblo de Tortosa? De un golpe la guerra se llevó a la mitad de la población. Al otro lado del río, en Jesús y en Roquetas quedaron 25.000 tortosinos. Ya no están en sus casas, ya no están en Tortosa. Ya no están ni siquiera en tierra catalana...

El Ayuntamiento se ha establecido en un pueblo distante unos km. de la ciudad abandonada [del Perelló] hasta allí llegan todos los días después de recorrer varias jornadas a pie, bajo el fuego de un sol calcinador, grupos de tortosinos. Y allí encuentran, además de los víveres necesarios a su sustento, el aliento de unos hombres que han hecho un culto del cumplimiento de su deber.[154]

7. FRONT DE L'EBRE

És sabut que el oficials de la 50 Divisió franquista, manada pel coronel Campo, havien informat reiteradament que a la vora oposada del riu els republicans s'havien reforçat amb les millors unitats de què disposava l'Exèrcit popular, però l'alt comandament no n'havia fet cas.[155] De fet, un document dels Serveis d'Informació de la Marina nacionalista, 7 dies abans de l'inici de la batalla de l'Ebre, assenyalava: «los rojos tienen pensado pasar el Ebro por las proximidades de la ISLA DE BUDA [sic]. Hace días en la playa realizaron ejercicios marineros».[156]

Davant el fort moviment de tropes que se sentia a l'altre costat de riu a Flix, la nit del 24 al 25 tocaren les campanes a sometent i armaren alguns civils i a d'altres els ordenaren fer trinxeres, cosa que fou impedida per les tropes republicanes, que els atacaren després de creuar l'Ebre i en deteniren a una dotzena, que traslladaren a Barcelona com a presoners.

Amb tot, «l'avanç fou ràpid», assenyala Joan Masot Estopà.[157] Els uniformaren al Parc Samà i els dugueren a Llardacans, on van fer una instrucció molt forta, amb grans caminades. Al començament no tenien armament i anaven a tirar amb fusells de 7 o 9 classes, «tots dolents». El mes de maig els va arribar l'armament de procedència txeca i la nit del 23 al 24 van arribar caminant fins a la vora del riu, fins arribar a la partida de «vall de Cueix», entre Flix i Riba-roja. La nit següent, després d'haver estat amagats entre la vegetació, tragueren de davall dels arbres les puntones requisades entre l'Ametlla de Mar i Amposta, algunes de les quals s'havien badat del temps que havien passat al sol.

Jo vaig passar en barca a primera hora, però alguns dels nostres ja havien passat perquè sentírem petar les bombes i dies abans els d'Informació ja havien passat. Un d'aquests, que semblava més jove que jo, em va venir a veure un dia, en veure per la llista de la brigada que jo era de

154 SOLSONA, B. «Tortosa, ejemplo, antes y ahora». *El Noticiero Universal*, n. 17 096 (27 de juliol de 1938), p. 1.

155 THOMAS, H. *La Guerra Civil española*, volum II. Barcelona: Grijalbo-Mondadori, 1995, p. 901.

156 «Fuerzas Bloqueo Mediterraneo». Palma de Mallorca, 18 de juliol de 1938, 1 p., mecanografiada. Arxiu F. González Huix.

157 Membre de la 32a Brigada integrada en el XV Cos d'Exèrcit i soldat de la lleva del biberó (la del 41).

Flix. Em preguntà:

–¿Qué hay en la plaza de tu pueblo?

Li vaig dir que hi havia un rellotge de tres cares. Em va preguntar pel bar, jo li vaig dir el nom i ell em va descriure el qui servia i el seu fill. Era veritat. I finalment em digué:

–Allí he tomado café la noche pasada.

Nosaltres sabíem on anaven i qui ens trobaríem a l'altre costat.

Vam arribar a la vora quan el dia començava a clarejar, els nostres ja havien fet 14 presoners, que, en veure'ns mig acovardits, van aixecar el puny dient:

–Salut!

Al cap de dues hores vam entrar a Riba-roja en fila índia protegint-nos per les parets del poble.[158]

Emilio Moreso, de Móra d'Ebre, xòfer de la XIV Brigada Internacional va passar el riu pel pont que els republicans havien construït entre Rasquera i Miravet i que sortia a la carretera del Pinell, quan l'ofensiva ja havia començat. Transportava bocois buits, que, col·locats al riu, semblaven ponts, per enganyar l'aviació facciosa. També conduí vehicles lleugers per portar oficials d'un lloc a l'altre o per anar a buscar soldats al camp de preinstrucció de Salou per cobrir les terribles baixes de l'Exèrcit de la República. Algun cop també conduí ferits a les «Coves de Móra», on hi havia un hospital de primera línia, on feien les segones cures; les primeres es feien a les trinxeres.

A Móra, quan la població s'assabentà que els republicans passaven el riu, la major part s'allunyà precipitadament dels combats en direcció a la Venta de Camposines. Segons recorda Joaquim Algueró:

nosaltres teníem allí un mas, ens hi havíem refugiat pels bombardejos incessants que atacaven Móra d'Ebre des de l'altre costat del riu. Aquella nit del 24 al 25 de juliol se'ns van presentar unes 30 persones que fugien espantades i, com que no teníem menjar per a tots, el pare i jo vam anar a comprar a Gandesa, amb un carro, i llavors ja no vam poder tornar, perquè els republicans van tallar les carreteres.[159]

A Flix, Pepeta Cervelló, que s'havia quedat al poble tot i que era primera línia, recorda que quan van sentir les primeres explosions tota la família es va amagar en un refugi que hi havia a prop de casa seva. El que més la va sorprendre fou trobar allí molts militars franquistes que es treien els galons dels uniformes i si algú no se'ls podia arrancar, perquè els portava cosits, es desfeia de la guerrera. També es treien totes les medalles, creus i signes religiosos i els llençaven: «la majoria dels nacionals portaven medalles». I estant dins sentien pels carrers el repic de les botes dels soldats i crits que deien: «¡rápido, rápido que vamos a perder el

158 Entrevista amb Joan Masot Estopà (Flix, 25 de juny de 1998).

159 Entrevista amb Joaquim Algueró, *cit.*

contacto!». Després aguaitaren al refugi, detingueren els militars i se sorprengueren molt de trobar-hi població civil.

> Al dia següent ens van dir que anéssim cap al refugi que hi havia a la fàbrica per evacuar-nos cap a l'altra part del riu, però quan hi vam anar tenien molts presoners i no cabíem tots a les barques i ens van fer tornar cap a casa. Al refugi de la fàbrica també tot el terra era ple de medalles, escapularis i creus, algunes d'or, que ningú va gosar tocar.[160]

Les forces republicanes s'estranyaren de trobar als pobles que anaven entrant molts productes que anaven escassos a la seva zona: «Tanto en Flix como en La Fatarella el tabaco y los comestibles eran abundantes hallándose los estancos y las tiendas llenas»,[161] encara que això durà poc temps perquè els soldats ho requisaren tot.

El cas més espectacular fou el de la Fatarella. La població estava completament il·luminada i buida,

> quan jo hi vaig arribar –diu un testimoni– ja hi havia soldats que havien anat al bar i se servien copes i jugaven al billar. [Els comandaments] ens van dir que ens hi podíem quedar fins a les 5 del matí. Vam entrar a les cases i el que ens va produir més tristesa va ser veure un menjador on encara hi havia preparades mongetes per sopar. Era una casa senzilla on ho havien deixat tot per fugir. A l'olla penjada als clemàstecs també hi havia menjar. També hi havia una botifarra i pernil. Bé, els quatre soldats bruts i espellifats que érem ens vam asseure a la taula.[162]

La fulgurant avançada a peu, però, s'aturà a les portes de Gandesa i Vilalba dels Arcs. A l'interior d'ambdues poblacions el dia 25 de juliol regnava un gran nerviosisme. A Gandesa, on havien arribat Emilio Algueró i el seu pare, recorda el primer que: «eren tots presa d'una enorme confusió, els soldats anaven d'un lloc a l'altre com embogits i les dones cridaven pels carrers».[163] La segona brigada de la 13 Divisió franquista es replegà a l'interior de la ciutat.

> En el puente de salida de la población en dirección a Batea, establecióse un control formado por los números de la Guardia Civil del puesto de Gandesa, al que se unieron algunos paisanos armados y varios soldados del Batallón de Orden Público con la misión específica de impedir el paso a toda persona que intentara salir de la población, sin la provisión del correspondiente pase librado por el alcalde Javier Sicart Solé. Al propio tiempo la autoridad militar de la Plaza ordenó que todos los hombres en condiciones físicas de trabajar se presentaran en la Comandancia con el fin de rellenar sacos terreros y establecer en las entradas de la población parapetos. La primera de las medidas tuvo escasa efectividad por cuanto el vecindario de Gandesa y el procedente de los pueblos ribereños [allí refugiada] atravesaban los vericuetos y caminos de las partidas próximas a la población, alcanzando la carretera general.[164]

160 Emtrevista amb Pepeta Cervelló Rius, *cit.*

161 MEZQUIDA GENÉ, L. *La Batalla del Ebro. Asedio y defensa de Villalba de los Arcos...*, 2 ed. Tarragona: Diputació de Tarragona, 1974, p. 24.

162 TORRES, E. *La Batalla de l'Ebre*. Barcelona: Nova Terra, 1971, p. 79-80.

163 Entrevista amb Emilio Algueró, *cit.*

164 MEZQUIDA GENÉ, L. *La Batalla del Ebro. Asedio y defensa de Villalba de los Arcos...*, 3 ed. Tarragona: Diputació de Tarragona, 1997, p. 57-58.

Una cosa similar passà a Vilalba dels Arcs, on també afluiren una gran quantitat de soldats en retirada desordenada barrejats amb la població dels pobles veïns, en especial de la Fatarella. Les autoritats militars mobilitzaren la població civil per construir parapets, pous per col·locar-hi més metralladores i fer trinxeres al camí de Berrús i les oliveres properes al nucli urbà.[165]

Els atacs a aquestes poblacions i a la Pobla de Massaluca es produïren fins a l'1 d'agost, en què les tropes de la República passaren a atrinxerar-se. Llavors deixaren sortir la població civil que volgué marxar de la zona de combats i molts es refugiaren a Casp o a Saragossa.[166]

La població civil també va ser evacuada a la zona republicana, però mentre a la zona franquista va ser voluntàriament a l'altra s'obligava a fer-ho. Pepeta Cervelló recorda que abandonaren Flix el 17 d'agost i «abans els nacionals ja l'havien bombardejat amb bombes incendiàries. La gent del poble junt amb els soldats anàvem a apagar els focs amb galledes». Francisco Bové també recorda que van deixar Corbera a començaments d'agost «el poble era contínuament bombardejat i la gent va anar a refugiar-se al camp».[167]

La fase de les trinxeres va mantenir-se fins que l'Exèrcit popular va repassar novament l'Ebre el 16 de novembre de 1938.[168] La batalla durà 116 dies, i va ser la més cruenta de la guerra. El front quedà al mateix lloc d'abans de l'ofensiva republicana, encetada el 25 de juliol. La batalla de Catalunya, iniciada el gener de 1939, acabaria amb l'enfonsament de la República i amb l'èxode de milers de persones, que fugiren espavordides de la tirania.

8. CONCLUSIONS

Dos fets marcaren l'inici de la guerra civil a les Terres de l'Ebre: l'establiment del front de guerra a menys de 50 km de Catalunya i l'aixafament de qualsevol tipus de disidència antirepublicana, que tingué el seu exponent màxim en el esdeveniments de Vilalba dels Arcs (juliol de 1936).

A les dues comarques més properes al Baix Aragó –Ribera d'Ebre i Terra Alta– l'impacte del comunisme llibertari, implantat per les milícies catalanes primer i reconduït més tard pel Consell d'Aragó, fou molt gran. A la seva ombra va créixer a l'Ebre català l'hegemonia politicosindical de la CNT/FAI, concretada especialment en les col·lectivitats. Però com l'Ebre era una terra de petits propietaris aviat emergí un fort moviment anticol·lectivista, iniciat entre els mitgers i jornalers, que, en confiscar la CNT i la FAI les terres que treballaven, es quedaren sense la principal font de treball, per això encapçalaren la resistència amb el suport d'ERC-UR i PSUC-UGT. L'enfrontament directe entre ambdós sectors socials fou precedit

165 MEZQUIDA GENÉ, L. *La Batalla del Ebro. Asedio y defensa de Villalba de los Arcos...*, *op. cit.*, p. 30.

166 Entrevista amb Joan Vidiella Falcó (Móra d'Ebre, 6 de març de 1995).

167 Entrevista amb Francisco Bové Tarragó (Gandesa, 25 d'agost de 1997).

168 Una visió genèrica de les causes que conduïren a la batalla de l'Ebre es troba a SÁNCHEZ CERVELLÓ, J. «La Batalla de l'Ebre. Una necessitat per a la República». *TGN. Magazin*, juliol-agost de 1998, p. 12 i 13.

per l'assassinat d'un dirigent de la FAI a Ascó, del secretari de la UGT a la Torre de l'Espanyol, d'un dirigent de l'ERC a Ginestar, i de dos dirigents de l'ERC i d'un dels fundadors de la UR a Garcia. Per acabar amb aquests fets sagnants es realitzà la reunió del desembre de 1936 a Móra la Nova, amb la presència de representants de les diverses organitzacions del Front Popular de 37 pobles del Priorat, la Terra Alta i la Ribera d'Ebre. Però els pactes no es compliren, els esdeveniments del 6 de gener a Móra d'Ebre de 1937 i els Fets de la Fatarella (22-25 de gener) exemplificaren les rivalitats insalvables que esclataren al camp governamental i que acceleraren la desfeta republicana a partir de l'ofensiva de l'Aragó. Van ser els precedents clars dels Fets de Maig de 1937, que a l'Ebre foren especialment importants a Tortosa, i que significaren la fi del predomini anarcosindicalista i l'inici de l'hegemonia del PSU-UGT, que la marxa de la guerra impedí consolidar. Amb tot, durant el primer domini franquista (abril-juliol de 1938) i durant la recuperació del territori en l'ofensiva republicana en el decurs de la batalla de l'Ebre (juliol-novembre) la vida continuà enmig de l'horror de la guerra. Però la considerable destrucció de les comarques de l'Ebre en el decurs dels vuit mesos en què foren primera línia de foc, les convertí en un pou de destrucció del que no reeixirien més.

Milicians al front d'Aragó l'any 1936.

La batalla de l'Ebre, entre juliol i novembre de 1938, marcà el moment culminant del conflicte.

La postguerra estigué marcada per l'amplitud de les destruccions a les Terres de l'Ebre. A la fotografia, detall del barri de Ferreries, l'any 1939.
Arxiu Històric Comarcal de les Terres de l'Ebre.

ELS RECLUSOS DEL PREVENTORI JUDICIAL DE TARRAGONA (1936-1939)

Jordi Piqué i Padró

La decisió de centrar el tema del present article en els reclusos que varen estar empresonats durant els anys de la guerra civil al Preventori Judicial de Tarragona, ubicat en el Pretori romà i conegut popularment per «Pilats», obeeix a la suma de diferents factors.

Certament, en el llibre *La crisi de la rereguarda. Revolució i guerra civil a Tarragona (1936-1939)*, el capítol titulat «Justícia i presons»[1] analitza, d'una banda, els nous òrgans judicials de l'Administració de justícia que vehicularan la repressió institucionalitzada entre 1936 i 1939, i, de l'altra, el funcionament intern del Preventori Judicial de Tarragona, així com el moviment i les condicions de vida dels interns. Tanmateix, mancava encara un estudi més detallat sobre la població penal de Tarragona durant aquest període.

En segon lloc, la publicació en aquest mateix volum de l'article de Pelai Pagès sobre els reclusos de les comarques tarragonines a la Presó Model de Barcelona complementa i arrodoneix l'estudi dels empresonats dins els murs del Pretori.

En darrer terme, cal assenyalar l'existència d'una font documental bàsica que en anteriors treballs no havia tractat, atès que ultrapassava els meus objectius. Em refereixo a les fitxes de filiació dels interns. Una documentació conservada en el fons de la Generalitat Republicana que, dissortadament, continua dipositat en l'Arxiu Històric Nacional –Secció Guerra Civil– de Salamanca.[2]

Així, doncs, l'objectiu d'aquest article consisteix a identificar una per una les persones que patiren la reclusió entre 1936 i 1939, i, al mateix temps, donar resposta als interrogants següents: qui eren?, quan varen ser empresonats i de quin delicte van ser acusats?, quines

1 Vegeu PIQUÉ i PADRÓ, Jordi. *La crisi de la rereguarda. Revolució i guerra civil a Tarragona (1936-1939)*. Barcelona: Diputació de Tarragona i Publicacions de l'Abadia de Montserrat (Biblioteca Abat Oliba, 193), 1998, p. 259-329. Per aprofundir o contextualitzar en l'Administració de justícia i el sistema penitenciari en la zona republicana es pot consultar la bibliografia relacionada en les pàgines anteriorment esmentades del capítol «Justícia i presons».

2 Fons Generalitat Republicana, GEN 133/2 i 133/3. AHNS.

sentències varen recaure sobre ells en cas de ser jutjats i a quins altres centres penitenciaris van ser traslladats?

Tanmateix, la identificació de 461 reclusos –427 homes i 34 dones–, dels quals només es conserva la fitxa de filiació de 322 interns –302 homes i 20 dones–, permet l'elaboració d'una relació prou extensa però incompleta. Hores d'ara, encara no es pot precisar amb exactitud el nombre de persones que foren empresonades a Pilats. Si es pren com a referència la quantitat de processats pels diferents òrgans judicials ubicats a Tarragona que tenien la competència de l'Administració de justícia sobre els delictes comesos en les deu comarques tarragonines, les xifres són les següents:

ÒRGAN JUDICIAL	PERÍODE DE FUNCIONAMENT	NOMBRE DE PROCESSATS
Tribunal Popular Especial de Tarragona	8.9.1936-7.4.1937	25 (militars)
Tribunal Popular de Tarragona	21.12.1936-8.1.1938	353
Jurat d'Urgència de Tarragona	16.6.1937-10.2.1938	116
Tribunal Especial de Guàrdia de Tarragona	maig-desembre de 1938	21
		Total 1.115 processats

Si, *a priori*, la diferència entre els 1.115 processats i els 461 identificats com a interns de la presó de Tarragona és àmplia, la consideració de diferents variables permet escurçar la distància entre ambdues xifres. En primer lloc, és necessari descomptar els reclusos en els diferents vaixells presó ancorats al Port de Tarragona,[3] ja que molts, després de ser jutjats, seran traslladats a altres centres penitenciaris,[4] o bé, en cas de ser absolts, seran posats en llibertat.[5] En segon lloc, cal tenir en compte els que provenen dels preventoris de Reus, Tortosa i el Vendrell, que, una vegada jutjats i sentenciats, retornen als centres d'origen. Com a tercera variable, s'ha de considerar la rapidesa en la tramitació del sumari i del judici del Jurat d'Urgència de Tarragona –cinc dies com a màxim– i del Tribunal Especial de Guàrdia –realització del judici a les 48 hores que el fiscal hagués lliurat el cas al tribunal–, la qual cosa, en moments de saturació de la presó de Tarragona, impossibilitava l'elaboració de les fitxes de filiació, especialment quan el processat era absolt.[6] En darrer terme, no s'ha de menysprear el factor de la insuficiència del personal administratiu adscrit a la presó, que en alguns moments no donaven l'abast per fitxar els nous interns,[7] o fins i tot la possible pèrdua de docu-

3 El vaixell *Isla de Menorca* serà utilitzat fins mitjan estiu de 1937, quan les seves bodegues encara retenien 190 persones.

4 A les comarques tarragonines, a més del centre de Tarragona, es localitzen els preventoris de Reus, Tortosa i el Vendrell. A la resta de Catalunya els centres que principalment acolliran els sentenciats pels tribunals de Tarragona seran el Preventori Judicial i el Correccional General de Dones de Barcelona, així com el Preventori Judicial de Sabadell i els correccionals provisionals de Mataró i Figueres.

5 Des del mes de gener fins al mes de juliol de 1937, el Tribunal Popular de Tarragona dictarà 40 sentències absolutòries.

6 De 116 processats, el Jurat d'Urgència de Tarragona, entre el 16.6.1937 i el 10.2.1938, dictarà 73 sentències absolutòries, és a dir, un 63%. Per la seva banda, el Tribunal Especial de Guàrdia de Tarragona, entre maig i desembre de 1938, absoldrà 243 processats, un 39%.

7 Especialment, durant el mes de juny de 1938, en què el Preventori Judicial de Tarragona tindrà 489 interns.

mentació. Per tant, i sense por d'equivocar-nos gaire, podem suposar que, durant el període estudiat, la xifra d'interns empresonats al Pretori és aproximadament d'uns 550 reclusos. Per tant, s'han identificat 461 interns –un 84%–, i es disposa de la fitxa de filiació de 322 reclusos –un 58,5%–; percentatges prou significatius per poder analitzar la població penal tarragonina.

D'on eren i on residien els empresonats en el Preventori Judicial de Tarragona? Amb tota lògica, el percentatge més elevat correspon als originaris i, especialment, als residents de les comarques tarragonines.

LLOC DE NAIXEMENT			RESIDÈNCIA	
Estranger	5	1,5%	1	0,5%
Espanya	68	21,5%	6	2%
Comarques de Tarragona	205	63,5%	277	86%
Altres comarques catalanes	32	10%	15	4,5%
S'ignora	12	3,5%	23	7%
Total	322		322	

La distribució comarcal reflecteix la presència majoritària dels residents al Tarragonès, amb 96 interns, dels quals 86 estaven domiciliats a la ciutat de Tarragona. Cal destacar l'elevat nombre d'interns residents de la Ribera d'Ebre i de la Terra Alta, amb un 19,5% i 8,5%, respectivament.[8]

DISTRIBUCIÓ COMARCAL DELS RECLUSOS RESIDENTS A LES COMARQUES TARRAGONINES

Alt Camp	6	2%	Montsià	1	0,5%
Baix Penedès	–	–	Priorat	10	3,5%
Baix Ebre	4	8,5%	Ribera d'Ebre	53	19,5%
Baix Camp	31	11%	Tarragonès	96	34,5%
Conca de Barberà	33	12%	Terra Alta	23	8,5%
Total 277					

Entre l'intern més jove, un cuiner de Tarragona de 17 anys, i el reclús més gran, un pagès de les Franqueses (Barcelonès) de 76 anys, la població penal de Tarragona tindrà una mitjana d'edat situada entre els 39 i els 40 anys.

8 En bona part són els detinguts arran de la repressió posterior als Fets de Maig de 1937, que no seran internats al centre de Tortosa sinó al de Tarragona.

Altrament, en relació amb la professió, destaquen els treballadors del sector primari –pagesos, jornalers, pescadors,...–, amb un 36,5%; dels oficis urbans qualificats, amb un 19%, i del ram del transport, amb un 10%.[9]

	HOMES
Sector primari	110
Oficis urbans qualificats	57
Oficis del ram del transport	30
Altres oficis sense qualificar	19
Comerciants	25
Professions liberals	17
Industrials	3
Forces d'ordre públic i militars	20
Eclesiàstics	11
S'ignora	10
	Total 302

	DONES
Mestressa de casa	16
Servei domèstic	1
Llevadora	1
Flequera	1
S'ignora	1
	Total 20

El dia 22 de juliol de 1936, com a conseqüència del sollevament militar contra el govern legítim de la República, militants anarcosindicalistes de la ciutat, esperonats per milicians armats de Barcelona, alliberaran tots els reclusos sense distincions, tant polítics com comuns. Quatre dies més tard d'aquesta acció, que simbolitzava la revolució, segons les fitxes de filiació, ingressarà el primer intern: Joan Claret Morer, professor de Tarragona, de 35 anys, acusat d'activitats feixistes. L'últim ingrés registrat correspondrà al dia 9 de desembre de 1938: Maria Cinta Llambrich Font, mestressa de casa de l'Ametlla de Mar, de 32 anys, detinguda per desafecció al règim. Entre ambdós ingressos i durant trenta mesos passaran per Pilats més de 550 persones, amb una oscil·lació en el moviment dels interns que anirà del mínim del dia 15 d'octubre de 1936, amb 11 reclusos, fins al màxim del dia 26 de juny de 1938, amb 489 empresonats.

INGRESSOS MENSUALS DELS RECLUSOS IDENTIFICATS

	1936	1937	1938
Gener	–	34	2
Febrer	–	38	1
Març	–	13	3
Abril	–	23	6
Maig	–	40	20
Juny	–	33	20
Juliol	1	2	18

	1936	1937	1938
Agost	–	–	20
Setembre	20	–	43
Octubre	12	–	45
Novembre	33	–	–
Desembre	25	3	1
Totals anuals	91	186	179

S'ignora la data d'ingrés: 5 • Total del període de 1936-1938: 461

9 Cal assenyalar la presència de 15 mariners anarcosindicalistes que residien provisionalment a la seu de la CNT de Tarragona, que seran detinguts durant la repressió posterior als Fets de Maig de 1937.

La relació entre els delictes dels quals s'acusa les persones retingudes, la quantificació dels ingressos en el Preventori de Tarragona i les penes imposades, permet establir tres períodes cronològics en la dinàmica penal tarragonina.

El primer període, entre finals de juliol de 1936 i abril de 1937, registra l'ingrés de 199 reclusos i en la tipologia dels delictes predominen els següents: activitats feixistes i moviment facciós, amb un 86%, i rebel·lió militar o incitació i adhesió a la rebel·lió, amb un 14%. És el temps, especialment entre juliol i novembre de 1936, de la repressió revolucionària més ferotge. Una repressió extrajudicial i «incontrolada» que només en l'àmbit del Tarragonès comportarà 327 víctimes mortals. Ara bé, la majoria dels occits, que eren abatuts durant la nit, provenien de les bodegues dels vaixells presó o dels seus domicilis, però no de la presó.

Durant aquests mesos, les oscil·lacions en el moviment dels interns del Preventori Judicial de Tarragona anirà associat al desenvolupament de l'acció dels nous tribunals populars. Com a conseqüència d'aquesta Administració de justícia, entre setembre de 1936 i gener de 1937 es dictaran 37 penes de mort, 8 de les quals seran executades –6 van recaure sobre militars condemnats per adhesió a la rebel·lió– i 29 seran commutades.

Per tant, aquest període es caracteritza per la progressiva normalització de l'Administració judicial que, malgrat la duresa i severitat de les penes imposades, anirà apaivagant, esmorteint i controlant la violència desfermada en els primers mesos. En el nou sistema de repressió, exercida bàsicament sobre els elements de dretes o les classes benestants, la presó exercirà la seva funció. Tot i estar privats de llibertat, molts reclusos se sentiran més segurs dins els seus murs que no pas tombant pels carrers.

En el segon període, entre maig de 1937 i abril de 1938, es comptabilitza l'ingrés de 90 reclusos. Durant aquest any els delictes més comuns, com a resultat de la repressió desencadenada arran dels Fets de Maig de 1937, seran: els detinguts per ordre del delegat d'Ordre Públic (OP), amb un 58%; rebel·lió i auxili a la rebel·lió, amb un 38%, i desordre públic, amb un 4%.

La característica principal d'aquest període és el canvi del signe polític entre els que són alliberats i els que són empresonats. D'una banda, els òrgans judicials –Tribunal Popular de Tarragona i Jurat d'Urgència– processaran 347 persones per delictes comesos a les comarques tarragonines, principalment sota l'acusació d'activitats feixistes, però com a mostra evident de la normalització de la justícia es dictaran 224 sentències absolutòries. Ara bé, mentre eren jutjats i posats en llibertat un 64,5% dels detinguts en els primers mesos de la repressió revolucionària, ingressaven a la presó els anarcosindicalistes detinguts com a conseqüència dels Fets de Maig, i a l'interior del Preventori Judicial de Tarragona alguns repressors del temps de la convulsió revolucionària es convertiran en represaliats.

El tercer període, entre maig i desembre de 1938, registra l'ingrés a la presó de Tarragona de 167 interns del total de presos identificats. En l'àmbit judicial, el 25 d'abril es constituïa el Tribunal Especial de Guàrdia de Tarragona, que, amb un procediment judicial d'urgència, administrava justícia sobre els delictes d'alta traïció, derrotisme i subsistències. L'actuació

d'aquest nou tribunal capgirarà la dinàmica judicial. En només vuit mesos, de maig a desembre de 1938, 621 persones seran processades, de les quals 339 seran condemnades a penes molt severes d'internament en camps de treball.

La conjuntura bèl·lica negativa en la qual s'estava desenvolupant la contraofensiva franquista a l'Ebre i l'agreujament del desproveïment de la població obligava aquests nous tribunals a exercir una fèrria repressió per controlar la població d'una rereguarda cada cop més exhausta, desmoralitzada i famolenca. Així, doncs, els delictes més comuns d'aquest darrer període seran els relacionats amb l'escassedat de subsistències –preus abusius, ocultació, acaparament i intercanvi il·legal– i amb el decurs negatiu de la guerra –desafecció al règim, alta traïció i derrotisme.

Finalment, a continuació, es relacionen els interns identificats. En primer lloc, 322 reclusos, dels quals es conserva la fitxa de filiació. La consulta de les esmentades fitxes, així com la d'altres fonts documentals,[10] ha permès l'elaboració d'una llista amb les dades personals, la data d'ingrés a la presó, el delicte, la sentència imposada i una entrada d'observacions. En darrer terme, 139 interns, dels quals no es conserva la fitxa, que es trobaven reclosos el 24 d'octubre de 1938, amb el nom, la data d'ingrés i l'autoritat o el tribunal del qual depenien.

RECLUSOS DE LA PRESÓ DE TARRAGONA AMB FITXA DE FILIACIÓ (1936-1939)

DADES PERSONALS	DATA D'INGRÉS	DELICTES	OBSERVACIONS
ABELLÓ DALMAU, Pere Joan. 59 anys, pagès, Montblanc	15.6.1938	Desafecció al règim	Trasllat al Preventori Judicial de Reus el 22.7.1938
ABELLÓ MOYA, Salvador. 48 anys, mecànic, Montblanc	15.6.1938	Desafecció al règim	Trasllat al Preventori Judicial de Reus el 22.7.1938
ACERETE BUENACASA, Antoni. 41 anys, ferroviari, Móra la Nova	11.6.1937	S'ignora	Repressió pels Fets de Maig
AGNÉ SEGUÉ, Francesc. 31 anys, pagès, Ginestar	29.5.1938	S'ignora	Trasllat al Preventori Judicial de Barcelona el 21.7.1938
AIMAMÍ MESTRES, Jaume. 55 anys, pagès	20.6.1938	Desafecció al règim	Ingrés des del Preventori Judicial de Reus el 20.6.1938 i trasllat al mateix centre el 26.8.1938
AIMAT VIDAL, Josep. 62 anys, venedor de diaris, Tarragona	31.10.1936	S'ignora	A disposició del Comitè d'Investigació
ALBAREDA DIAZ, Josep. 51 anys, agent d'investigació, Tarragona	24.4.1938	Derrotisme, judici el 30.4.1938: 6 anys i 1 dia en camps de treball	Trasllat al Preventori Judicial de Reus el 22.7.1938
ALBAREDA LLOP, Francesc. 23 anys, comerciant, Segarra de Gaià	10.2.1937	Activitats feixistes, judici el 10.9.1937: 4 mesos en camps de treball	Prové del vaixell presó *Isla de Menorca*
ALBÉS AMORÓS. 19 anys, pagès, Vimbodí	8.12.1936	Moviment facciós	Ingressa a disposició del delegat d'OP
ALBESA PRADES, Rafel. 45 anys, pagès, Caseres	4.5.1937	S'ignora	Ingressa a disposició del delegat d'OP

10 Causa General NP 231, C 1450-1451, AHN; Fons Generalitat Republicana GEN 63/1-3, 77/1, 86/2, 89/1-5, 90/4, 95/5 i 104/1; DOGC, *Diari de Tarragona* i *Llibertat*.

ALCÁZAR ALONSO, Màxim. 34 anys, pintor, ambulant	18.11.1936	Delicte comú	Ingressa a disposició del delegat d'OP
ALCOVERRO CUELLO, Josep. 33 anys, pagès, Bot	17.2.1937	Moviment facciós	Ingressa a disposició del delegat d'OP
ALEMANY FORNÓS, Ramon. 50 anys, pagès, l'Ampolla	30.3.1937	Activitats feixistes, judici el 17.8.1937: absolt	Ingressa a disposició del delegat d'OP
ALEU BENAIGES, Domènec. 49 anys, fuster, Tarragona	31.10.1936	Moviment facciós	A disposició del Comitè d'Investigació
ALFONSO CHIES, Josep. 45 anys, pagès i conserge del sindicat CNT, Móra d'Ebre	9.6.1937	Rebel·lió, judici el 18.9.1937: absolt	Repressió pels Fets de Maig
ALGUERÓ CUBELL, Pere. 28 anys, pagès, Móra d'Ebre	7.6.1937	Rebel·lió, judici el 18.9.1937: absolt	Repressió pels Fets de Maig
ALMÓNIGA ELIZALDE, Eusebi. 50 anys, mariner, Sant Sebastià	31.10.1936	Moviment facciós	Ingressa a disposició del Comitè d'Investigació
ALONSO ORDÓÑEZ, Ángel. 33 anys, venedor ambulant, Tarragona	26.12.1936	S'ignora	Ingressa a disposició del delegat d'OP
ALSAMORA ROSELLÓ, Robert. 18 anys, pagès, Vimbodí	8.12.1936	Moviment facciós	Ingressa a disposició del delegat d'OP
ÁLVAREZ DOMÈNECH, Joaquim. 65 anys, funcionari i advocat, Tarragona	18.1.1937	Desafecció al règim, judici el 9.7.1937: absolt	Ingressa a disposició del delegat d'OP
AMIGÓ FERRAN, Joan. 40 anys, pagès, Vimbodí	8.12.1936	Moviment facciós	Ingressa a disposició del delegat d'OP
ANGUERA LLAURADÓ, Sebastià. 59 anys, llaurador, Riudoms	4.3.1937	Activitats feixistes, judici el 22.6.1937: absolt	Ingressa a disposició del delegat d'OP
ARBÓS ALBÉS, Josep. 19 anys, pagès, Vimbodí	6.12.1936	Moviment facciós	Ingressa a disposició del delegat d'OP
ARBÓS ALBÉS, Pere. 28 anys, pagès, Vimbodí	6.12.1936	Moviment facciós	Ingressa a disposició del delegat d'OP
ARBÓS BARGALLÓ, Joaquim. 30 anys, mecànic, Móra d'Ebre	7.6.1937	Desordre públic, judici el 18.9.1937: 6 mesos	Repressió pels Fets de Maig
ARDÈVOL ASENS, Ramon. 31 anys, paleta, Móra d'Ebre	7.6.1937	Rebel·lió, judici el 18.9.1937: absolt	Repressió pels Fets de Maig
ARDÈVOL ESTEBAN, Josep. 20 anys, pagès, Móra d'Ebre	7.6.1937	Rebel·lió, judici el 18.9.1937: absolt	Repressió pels Fets de Maig
ARJONILLA PÉREZ, Enric. 51 anys, caporal de l'Exèrcit i lampista, Tarragona	5.9.1938	Delicte comú	Ingressa procedent del Preventori de Reus i és traslladat al Preventori de Barcelona el 5.10.1938
ARNAU MARTÍNEZ, Teresa. 46 anys, mestressa de casa, Alcalà de Xivert	18.1.1937	S'ignora	Ingressa a disposició del delegat d'OP
AYALA BILLALAIN, Constanci. 27 anys, mariner, Tarragona	8.5.1937	Detingut governatiu, en llibertat el 15.5.1937	Repressió pels Fets de Maig
BAL DEUS, Lluís. 34 anys, mariner, Tarragona	8.5.1937	Detingut governatiu, en llibertat el 19.5.1937	Repressió pels Fets de Maig
BALDOVÍ MORALES, Emili. 29 anys, tinent de l'Exèrcit, Tarragona	6.2.1937	Conspiració rebel·lió, judici el 24.3.1937: treballs de fortificació	Ingressa a disposició del president del Tribunal Especial Popular
BALLESTÉ ALAIS, Leonci. 34 anys, pagès, Reus	9.6.1937	S'ignora	Ingressa a disposició del delegat d'OP

BARBAL COSAN, Manuel. eclesiàstic, Cambrils	15.1.1937	Activitats feixistes, judici el 15.1.1937: pena de mort (executada el 18.1.1937)	
BARBERÀ ASCASO, Joan. 30 anys, mecànic, Barcelona	9.2.1937	Delicte comú, judici el 5.11.1937: 2 anys i 2 mesos	Trasllat al Preventori Judicial de Sabadell el 28.3.1938
BARCELÓ FERRÉ, Guillem. 24 anys, estudiant, Capçanes	4.10.1937	Activitats feixistes, judici el 25.6.1937: absolt	Ingressa a disposició del president del Tribunal Popular
BARCELÓ SANCHO, Ricard. 26 anys pagès, Capçanes	10.4.1937	Activitats feixistes, judici el 25.6.1937: absolt	Ingressa a disposició del president del Tribunal Popular
BARGALLÓ PEIRATS, Eduard. 56 anys, fabricant, Móra la Nova	20.1.1937	Activitats feixistes, judici el 5.1.1937: pena de mort (commutada per reclusió perpètua el 27.1.1937)	Trasllat al Preventori Judicial de Barcelona el 22.1.1937
BARRUFET MARTÍ, Rufí. 41 anys, fuster, l'Ametlla de Mar	28.11.1936	Activitats feixistes, judici el 23.4.1937: absolt	Ingressa a disposició del delegat d'OP
BARTOLÍ QUERALT, Gener. 39 anys, comerciant, Barcelona	29.6.1938	Derrotisme: 6 anys i 1 dia	Trasllat al Preventori Judicial de Barcelona el 5.10.1938
BAUSELLS JAULEGUI, Pelegrí. 44 anys, fuster, Bot	17.2.1937	S'ignora	Ingressa a disposició del delegat d'OP
BAYERRI BARTOMEU, Enric. 55 anys, publicista, Tortosa	28.4.1938	Derrotisme, judici el 30.4.1938: 20 anys en camps de treball	Trasllat al Preventori Judicial de Barcelona el 21.7.1938
BAYERRI LLAÓ, Josep. 41 anys, pescador, l'Ametlla de Mar	26.11.1936	Activitats feixistes, judici el 23.4.1937: absolt	Ingressa a disposició del delegat d'OP
BELART PALAU, Lleó. 52 anys, pagès, Montblanc	15.6.1938	Desafecció al règim	Trasllat al Preventori Judicial de Reus el 22.7.1938
BELLMUNT BELLOCH, Miquel. 40 anys, botiguer, Tarragona	26.3.1938	Preus abusius de tabac: 6 mesos	Destinat a treballs de fortificacions el 18.7.1938
BENAIGES BENAIGES, Artur. 19 anys, pagès, Rasquera	23.4.1937	Delicte comú, judici el 10.6.1937: absolt	Ingressa a disposició del president de l'Audiència Provincial
BENAIGES VAQUÉ, Joan. 43 anys, pagès, Rasquera	27.2.1937	S'ignora	Ingressa a disposició del delegat d'OP
BERENGUER BONET, Antoni. 60 anys, pagès, Belltall/Passanant	24.10.1936	Desafecció al règim, judici el 4.8.1937: absolt	
BERGADÀ SOBAR, Francesc. 60 anys, sacerdot, Tarragona	24.10.1936	Moviment facciós	
BERT QUERALT, Rafel. 52 anys, empleat, Reus	23.11.1936	Moviment facciós	Ingressa a disposició del delegat d'OP
BERTRAN FENAGUT, Dolors. 35 anys, llevadora	6.2.1937	Moviment facciós	Ingressa a disposició del president del Tribunal Popular
BES SERRAT, Josep. Batea		Activitats feixistes, judici el 13.1.1937: 1 any d'exili i 1.000 PTA	
BIGORRA FERRER, Josep. 53 anys, pagès, Vilaplana	20.8.1938	Desafecció al règim	Ingressa del Preventori de Reus i retorna al mateix centre el 26.8.1938
BIZCARRI NAVARRO, Joaquim. 28 anys, fuster, Tarragona	1.11.1936	Moviment facciós	Ingressa a disposició del Comitè d'Investigació
BLADÉ BLADÉ, Blai. 20 anys, pagès, Rasquera	27.2.1937	S'ignora	Ingressa a disposició del delegat d'OP
BLASEVICH, Teodor. 34 anys, mecànic	2.11.1936	Delicte comú	Ingressa a disposició del jutge d'instrucció del Vendrell

BORONAT BERGES, Francesc		Delicte comú	Traslladat a l'Institut Pere Mata per ordre del Tribunal Popular el 22.9.1937
BORRÀS BORRÀS, Antoni. 27 anys, pagès, Ginestar	29.5.1938	S'ignora	Trasllat al Preventori Judicial de Barcelona el 21.7.1938
BORRÀS PÀMIES, Joaquim. 43 anys, comerciant, Tivissa	3.4.1937	S'ignora	Ingressa a disposició del delegat d'OP
BORRÀS VIÑES, Blai. 35 anys, pagès, Gratallops	10.4.1937	S'ignora	Ingressa a disposició del president del Tribunal Popular
BORRÀS VIÑES, Josep. 42 anys, pagès, Gratallops	10.4.1937	S'ignora	Ingressa a disposició del president del Tribunal Popular
BOY VERGÉS, Carles. 24 anys, caporal de l'Exèrcit, Tarragona	26.12.1936	Conspiració rebel·lió, judici el 24.3.1937: absolt	Ingressa a disposició del president del Tribunal Popular
BRU GRANELL, Josep. 34 anys, electricista, Tarragona	8.5.1937	Detingut governatiu, en llibertat el 15.5.1937	Repressió pels Fets de Maig
BRUFAU ESTALELLA, Eduard. 47 anys, comerciant, Santa Coloma de Queralt	24.12.1936	Activitats feixistes, judici el 24.12.1936: pena de mort (commutada per reclusió perpètua el 5.1.1937)	Trasllat al Preventori Judicial de Barcelona el 22.1.1937
BRUFAU FERRER, Joaquim. 29 anys, advocat, Santa Coloma de Queralt	24.12.1936	Activitats feixistes, judici el 24.12.1936: pena de mort (commutada per reclusió perpètua el 5.1.1937)	Trasllat al Preventori Judicial de Barcelona el 22.1.1937
BRULL BRULL, Rafel. 43 anys, pagès, Tivissa	9.6.1937	S'ignora	Ingressa a disposició del delegat d'OP
CABAÑAS FERNÁNDEZ DE CASTRO, Arseni. 57 anys, tinent coronel GNR, Barcelona	18.1.1937	Rebel·lió, judici el 7.4.1937: pena de mort (commutada per reclusió perpètua)	Trasllat al Preventori Judicial de Barcelona el 20.10.1937
CABRÉ CABRÉ, Joan. 20 anys, dependent, Tarragona	20.9.1936	Activitats feixistes, judici el 18.8.1937: absolt	Ingressa a disposició del Comitè d'Investigació
CABRÉ NOLLA, Joaquim. 55 anys, llaurador, Duesaigües	20.9.1936	S'ignora	Ingressa a disposició del Comitè d'Investigació
CALLAO SANZ, Antoni. 29 anys, guàrdia civil	21.9.1936	Rebel·lió militar	Ingressa a disposició del Tribunal Popular
CALLEJA POLO, Atilano. 47 anys, jornaler, ambulant	19.1.1937	S'ignora	Ingressa a disposició del delegat d'OP
CAMÍ ROIG, Antoni. 19 anys, pagès, Vimbodí	8.12.1936	Moviment facciós	Ingressa a disposició del delegat d'OP
CANO PALOMARES, Blas. 27 anys, guàrdia civil	21.9.1936	Rebel·lió militar	Ingressa a disposició del Tribunal Popular
CARLOS BOLTRONS, Bartomeu. 20 anys, ebenista, Tarragona	7.5.1937	Auxili a la rebel·lió, judici el 3.9.1937: absolt	Repressió pels Fets de Maig
CARRERAS PONT, Josep. 34 anys, empleat, Santa Coloma de Queralt	24.12.1936	Activitats feixistes, judici el 24.12.1936: pena de mort (commutada per reclusió perpètua el 12.1.1937)	Trasllat al Preventori Judicial de Barcelona el 22.1.1937
CASALS GUINOVART, Rafel. 49 anys, cambrer, Torredembarra	24.10.1936	Desafecció al règim, judici el 28.10.1937: 4 mesos en camps de treball	Trasllat al Preventori Judicial de Barcelona el 22.1.1937
CASTELLÓ RIPOLL, Josep. 39 anys, pagès, Móra d'Ebre	7.6.1937	Rebel·lió, judici el 18.9.1937: absolt	Repressió pels Fets de Maig

CATALÀ BOTANCH, Carme. 51 anys, mestressa de casa, Flix	25.8.1938	Alta traïció	Trasllat al Correccional General de Dones de Barcelona el 5.10.1938
CEDÓ PENA, Eugeni. 29 anys, comerciant, Tivissa	9.6.1937	S'ignora	Ingressa a disposició del delegat d'OP
CID LAPUERTA, Ramon. 30 anys, paleta, l'Ametlla de Mar	28.11.1936	Moviment facciós, judici el 23.4.1937: absolt	Ingressa a disposició del delegat d'OP
CISTERÉ CALLAO, Àngela. 27 anys, mestressa de casa, l'Ametlla de Mar	13.10.1938	Desafecció al règim: 2 anys	
CLARET MORER, Joan. 35 anys, professor, Tarragona	26.7.1936	Activitats feixistes: 20 anys	Traslladat al Preventori Judicial de Terrassa, retorna el 8.3.1938 per revisió de causa
CLEOFÉ AQUILAUÉ, Jaume. Empleat, Tarragona	9.9.1936	Activitats feixistes, judici el 22.9.1937: 2 anys en camps de treball	En llibertat el 31.8.1938
COCA DALMAU, Joan. 27 anys, avicultor, Reus	16.1.1937	Activitats feixistes, judici el 21.10.1937: 1 any en camps de treball	Ingressa a disposició del president del Tribunal Popular
CODINA SERIÑÀ, Jaume. 28 anys, jornaler	6.1.1937	Activitats feixistes	Ingressa a disposició del president del Tribunal Popular i és traslladat al Preventori Judicial de Barcelona el 3.2.1937
COLOMÉ ALEGRET, Joan. 20 anys, metal·lúrgic, Tarragona	7.5.1937	Detingut governatiu, en llibertat el 15.5.1937	Repressió pels Fets de Maig
CONRADO CAJAL, Manuel. 25 anys, carboner, Barcelona	28.11.1936	S'ignora	Ingressa a disposició del delegat d'OP
CONSARNAU BARDI, Francesc. 49 anys, paleta, l'Ametlla de Mar	28.11.1936	Activitats feixistes, judici el 23.4.1937: absolt	Ingressa a disposició del delegat d'OP
CONSTANTÍ MESTRES, Josep. 41 anys, pagès, Vimbodí	23.11.1936	Activitats feixistes, judici el 19.6.1937: absolt	Ingressa a disposició del delegat d'OP
CREIXANS SERRADELL, Joan. 64 anys, sacerdot, Tarragona	30.3.1937	Moviment facciós	Ingressa a disposició del delegat d'OP
CREIXENTI LLABERIA, Eugeni. 49 anys, electricista, Móra d'Ebre	17.6.1937	Rebel·lió, judici el 18.9.1937: absolt	Repressió pels Fets de Maig
CUBELLS CATALÀ, Pilar. 25 anys, mestressa de casa, Flix	25.8.1938	Alta traïció	Trasllat al Correccional General de Dones de Barcelona el 5.10.1938
CUCALA BLANCHART, Josep. 24 anys, ferroviari, Tarragona	8.5.1937	Detingut governatiu, en llibertat el 22.5.1937	Repressió pels Fets de Maig
DALMAU SEGÚ, Francesc. 42 anys, viatjant, Barcelona	18.3.1937	Desacatament al jutge	
DELGADO JUNCOSA, Pere. 62 anys, sacerdot, Horta de Sant Joan	1.26.1937	Activitats feixistes, judici el 26.1.1937: pena de mort (commutada per reclusió perpètua el 5.2.1937)	Trasllat al Correccional Provisional de Mataró el 5.5.1938
DELMÀS MARTÍNEZ, Antoni. 18 anys, impressor, Tarragona	7.5.1937	Detingut governatiu, en llibertat el 19.5.1937	Repressió pels Fets de Maig
DIAZ LÓPEZ, Miquel. 36 anys, mariner, Tarragona	8.5.1937	Detingut governatiu, en llibertat el 19.5.1937	Repressió pels Fets de Maig
DOMÈNECH RIBES, Antoni. 37 anys, pagès, Ascó	18.3.1937	S'ignora	Ingressa a disposició del delegat d'OP

ELVIRA MANCHADO, Tomasa. 49 anys, servei domèstic, Tarragona	18.3.1937	Activitats feixistes, judici el 22.6.1937: 3 anys	Trasllat al Correccional General de Dones de Barcelona el 31.7.1937
ESTEVE GIRONA, Josep. 52 anys, cambrer, Tarragona	12.4.1938	Derrotisme: 30 anys	Trasllat al Preventori Judicial de Reus el 22.7.1938 i retorn al Preventori Judicial de Tarragona el 23.10.1938
ESTRADA CASANOVA, Dídac. 43 anys, peixater, l'Ametlla de Mar	28.11.1936	Activitats feixistes, judici el 23.4.1937: absolt	Ingressa a disposició del delegat d'OP
ESTRADA CASANOVA, Francesc. 37 anys, peixater, l'Ametlla de Mar	28.11.1936	Activitats feixistes, judici el 23.4.1937: absolt	Ingressa a disposició del delegat d'OP
ESTRADA PASTOR, Lluís. 33 anys, xòfer, l'Ametlla de Mar	28.11.1936	Activitats feixistes, judici el 23.4.1937: absolt	Ingressa a disposició del delegat d'OP
FARGAS SALVADÓ, Pere. 38 anys, fuster, Riudoms	4.3.1937	Activitats feixistes, judici el 22.6.1937: absolt	Ingressa a disposició del delegat d'OP
FERNÁNDEZ VALLINA, Vicente. 42 anys, guàrdia civil, Tarragona	21.9.1936	Rebel·lió militar	Ingressa a disposició del Tribunal Popular
FERRAN FERRAN, Josep. 45 anys, pagès, Reus	29.9.1938	Alta traïció i derrotisme: 10 anys en camps de treball	Trasllat al Preventori Judicial de Reus el 7.10.1938
FERRÁNDIZ ARJONILLA, Carles. 30 anys, tinent de l'Exèrcit, Madrid	26.12.1936	Excitació a la rebel·lió, judici el 6.4.1937: absolt	Ingressa a disposició del president del Tribunal Popular
FERREIRA MARTÍNEZ, Manuel. 37 anys, mariner, Tarragona	8.5.1937	Detingut governatiu, en llibertat el 19.5.1937	Repressió pels Fets de Maig
FOGÀS ARDÈVOL, Baldomer. 46 anys, pagès, Gratallops	10.4.1937	S'ignora	Ingressa a disposició del president del Tribunal Popular
FONTS MONTANÉ, Baldomer. 51 anys, flequer, Reus	20.4.1937	Delicte comú, judici el 24.6.1937: 3 anys i 8 mesos	Trasllat al Preventori Judicial de Sabadell el 8.4.1938
FORCADES BAGÉS, Joan. 32 anys, estudiant universitari, Flix	25.8.1938	Alta traïció: 30 anys	Trasllat al Preventori Judicial de Barcelona el 5.10.1938
FORGÀS VIDAL, Antoni. 52 anys, comerciant, Móra d'Ebre	7.6.1937	Rebel·lió, judici el 18.9.1937: absolt	Repressió pels Fets de Maig
FORNÓS PIÑOL, Josep. 33 anys, pagès, Rasquera	27.2.1937	S'ignora	Ingressa a disposició del delegat d'OP
FORTUNY GIL, Teresa. 20 anys, mestressa de casa, Cambrils	18.2.1937	S'ignora	Ingressa a disposició del delegat d'OP
FRANCESC ROSSELLÓ, Emili. 47 anys, cobrador, Tarragona	31.10.1936	Moviment facciós	Ingressa a disposició del Comitè d'Investigació
GARCÍA BAYONA, Constantino. 34 anys, guàrdia civil, Tarragona	27.2.1937	S'ignora	Ingressa a disposició del president del Tribunal Popular
GARCIA FORNÓS, Andreu. 39 anys, pescador, l'Ametlla de Mar	28.11.1936	Activitats feixistes, judici el 23.4.1937: absolt	Ingressa a disposició del delegat d'OP
GARCÍA GUERRA, Antoni. 58 anys, mestre, Bràfim	11.5.1938	Derrotisme: 20 anys	Trasllat al Preventori Judicial de Barcelona el 5.10.1938
GARCÍA LAGARES, Artur. 42 anys, mariner, Tarragona	8.5.1937	Detingut governatiu, en llibertat el 19.5.1937	Repressió pel Fets de Maig
GARCÍA MÉNDEZ, Joan Antoni. 29 anys, mariner, Tarragona	7.5.1937	Detingut governatiu, en llibertat el 19.5.1937	Repressió pels Fets de Maig
GARCÍA MORENO, Rafel	11.9.1936	Activitats feixistes, judici el 23.6.1937: 25 anys	Traslladat al Correccional Provisional de Mataró el 6.9.1937 i posat en llibertat el 25.3.1938
GARCÍA PASTOR, Antonia. 27 anys, mestressa de casa, l'Ametlla de Mar	13.10.1938	Desafecció al règim, 2 anys	

GARCÍA SÁNCHEZ, Germà. 29 anys, mariner, Tarragona	8.5.1937	Detingut governatiu, en llibertat el 19.5.1937	Repressió pels Fets de Maig
GARCÍA SÁNCHEZ, Pere. 36 anys, miner, Tarragona	7.5.1937	Detingut governatiu, en llibertat el 19.5.1937	Repressió pels Fets de Maig
GARCÍA TORRES, Nicolau. 29 anys, estibador, Màlaga	10.4.1937	S'ignora	Ingressa a disposició del delegat d'OP
GASSÓ CARBONELL, Joaquim. 24 anys, metal·lúrgic, Barcelona	26.4.1937	S'ignora	Ingressa a disposició del delegat d'OP
GAVALDÀ FERRÉ, Josep M. 27 anys, comerciant, Vallmoll	8.12.1936	Moviment facciós	Ingressa a disposició del delegat d'OP
GAVALDÀ LLURBA, Lluís. 44 anys, paleta, Riudoms	4.3.1937	Activitats feixistes, judici el 22.6.1937: absolt	
GIL BORDERA, Tomàs. 39 anys, pastor, Tivissa	20.11.1936	S'ignora	Ingressa a disposició del delegat d'OP
GILABERT MIR, Ignasi. 17 anys, cuiner, Tarragona	7.5.1937	Detingut governatiu, en llibertat el 15.5.1937	Repressió pels Fets de Maig
GIMÉNEZ ARANDA, Claudi. 26 anys, jornaler, Casp	13.4.1937	Delicte comú	Ingressa a disposició del jutge d'instrucció
GIMENO GIMENO, Pere. 47 anys, esquilador, Tivissa	9.6.1937	S'ignora	Ingressa a disposició del delegat d'OP
GIRONÈS GIRONÈS, Miquel	30.1.1938	S'ignora	Ingressa procedent del Preventori Judicial de Barcelona
GÓMEZ BERNAL, Manuel. 57 anys, agent d'investigació, Tarragona	18.1.1937	Activitats feixistes, judici el 29.4.1937: absolt	Ingressa a disposició del president del Tribunal Popular
GÓMEZ MATAIX, Ricard. 37 anys, mariner, Tarragona	7.5.1937	Detingut governatiu, en llibertat el 19.5.1937	Repressió pels Fets de Maig
GÓMEZ MORENO, Jesús. 21 anys, guàrdia civil	21.9.1936	Rebel·lió militar	Ingressa a disposició del Tribunal Popular
GONZÁLEZ CAMPS, Lluís. 50 anys, pagès, Caseres	4.5.1937	S'ignora	Ingressa a disposició del delegat d'OP
GOÑI SANSÓ, Francesc. 48 anys, carter, el Perelló	12.7.1938	Ocultació de mercaderies: 3 anys	Trasllat al Preventori Judicial de Barcelona el 5.10.1938
GRAELLS ALBAREDA, Samuel. 23 anys, jornaler, Santa Coloma de Queralt	19.1.1937	Activitats feixistes	Ingressa a disposició del delegat d'OP
GRAU MASIP, Ramon. 52 anys, pagès, Gratallops	10.4.1937	S'ignora	Ingressa a disposició del president del Tribunal Popular
GRAU TALAVERA, Salvador. 27 anys, metal·lúrgic, Tarragona	7.5.1937	Detingut governatiu, en llibertat el 7.5.1937	Repressió pels Fets de Maig
GREÑO MIGUEL, Bonifaci. 35 anys, mariner, Tarragona	8.5.1937	Detingut governatiu, en llibertat el 19.5.1937	Repressió pels Fets de Maig
GUASCH MALET, Jaume. 47 anys, peó, Tarragona	26.4.1937	Sabotatge econòmic, judici el 19.6.1937: absolt	Ingressa a disposició del jutge d'instrucció
HERRERO GONZÁLEZ, Llàtzer. 34 anys, mariner, Tarragona	8.5.1937	Detingut governatiu, en llibertat el 19.5.1937	Repressió pels Fets de Maig
IBORRA VILALTA, Magí. 59 anys, carter, Montblanc	8.1.1937	Activitats feixistes, judici el 28.12.1936: reclusió perpètua (revisada per 1 any i 6 mesos el 10.9.1937)	Trasllat al Preventori Judicial de Barcelona el 22.1.1937
ICART BARGALLÓ, Antoni. 53 anys, paleta, Tarragona	2.11.1936	Moviment facciós	Ingressa a disposició del Comitè d'Investigació

ISAAC, Robert-Charles. 30 anys, professor, Moratalla	24.10.1936	Moviment facciós	
JOVANI MARÍN, Joaquim. 62 anys, sacerdot	20.9.1936	Moviment facciós	Ingressa a disposició del Comitè d'Investigació
LAFUENTE HERNÁNDEZ, Àngel. 64 anys, jornaler, Tarragona	8.5.1937	Detingut governatiu, en llibertat el 15.5.1937	Repressió pels Fets de Maig
LAUNES ARAGONÈS, Emili. 22 anys, pagès, Móra d'Ebre	7.6.1937	Rebel·lió, judici el 18.9.1937: absolt	Repressió pels Fets de Maig
LAUNES MAS, Josep. 36 anys, oficial de notari, Móra d'Ebre	17.9.1938	Alta traïció: 6 anys i 1 dia en camps de treball	
LÓPEZ LÓPEZ, Joan. 24 anys, guàrdia civil	21.9.1936	Rebel·lió militar	Ingressa a disposició del Tribunal Popular
LÓPEZ MUR, Neus. 52 anys, mestressa de casa, Barcelona	15.8.1938	Derrotisme: 6 anys i 1 dia	Trasllat al Correccional General de Dones de Barcelona el 23.9.1938
LÓPEZ TORAL, Domènec. 53 anys, jornaler, Tarragona	14.5.1937	Detingut governatiu	Repressió pels Fets de Maig
LUQUE MOLINELLO, Agustí. 34 anys, capità de l'Exèrcit, Tarragona	26.12.1936	Adhesió a la rebel·lió, judici el 13.3.1937: absolt	Ingressa a disposició del Tribunal Popular
LLAMBRICH ESTRADA, Andreu. 34 anys, xòfer, l'Ametlla de Mar	26.11.1936	S'ignora	Ingressa a disposició del delegat d'OP
LLAMBRICH FONT, Cinta. 32 anys, mestressa de casa, l'Ametlla de Mar	9.12.1938	Desafecció al règim: 2 anys	
LLAMBRICH GASULL, Elisa. 32 anys, mestressa de casa, l'Ametlla de Mar	13.10.1938	Desafecció al règim: 2 anys	
LLAURADÓ GRAN, Maria. 33 anys, mestressa de casa, Cambrils	18.2.1937	S'ignora	Ingressa a disposició del delegat d'OP
LLAVERIAS BELLVÍS, Salvador. 63 anys, pastor, Bot	17.2.1937	S'ignora	Ingressa a disposició del delegat d'OP
LLOBET CALDERÓ, Jaume. 32 anys, Reus	23.11.1936	S'ignora	Ingressa a disposició del delegat d'OP
LLOP GASSULL, Josep. 57 anys, pagès, Batea	18.1.1937	Activitats feixistes, judici el 25.12.1936: pena de mort (commutada per reclusió perpètua el 15.1.1937)	Traslladat al Preventori Judicial de Barcelona el 22.1.1937 i posat en llibertat el 4.3.1938
LLOP PERIS, Josep. 33 anys, pagès, Batea	18.1.1937	Activitats feixistes, judici el 25.12.1936: pena de mort (commutada per reclusió perpètua el 15.1.1937)	Traslladat al Preventori Judicial de Barcelona el 22.1.1937 i posat en llibertat el 4.3.1938
LLORENS FIGUEROLA, Antoni. 60 anys, lampista, Riudoms	14.3.1937	Activitats feixistes, judici el 22.6.1937: absolt	Ingressa a disposició del delegat d'OP
MACIÁN PÉREZ, Josep. Advocat, Tarragona		Activitats feixistes, judici el 29.12.1936: 5.000 PTA de multa	
MADICO ARBOLÍ, Josep. 43 anys, pagès, Gratallops	10.4.1937	S'ignora	Ingressa a disposició del president del Tribunal Popular
MALET SERRA, Domènec. 24 anys, escrivent, Vimbodí	26.11.1936	Desafecció al règim, judici el 19.6.1937: absolt	Ingressa a disposició del delegat d'OP
MARGALEF ARDÈVOL, Manel. 61 anys, pagès, Móra d'Ebre	7.6.1937	Rebel·lió, judici el 18.9.1937: absolt	Repressió pels Fets de Maig

MARQUÈS AINÉ, Josep. 34 anys, jornaler, Tarragona	3.4.1937	S'ignora	Ingressa a disposició del delegat d'OP
MARTÍ ALTADILL, Joan. 26 anys, comerciant, Tortosa	15.11.1936	Moviment facciós	Ingressa a disposició del Tribunal Popular
MARTÍ MARTÍ, Martí. 18 anys, boter, Tarragona	5.17.1937	Detingut governatiu, en llibertat el 15.5.1937	Repressió pels Fets de Maig
MARTÍ MONLLEÓ, Tomàs. 37 anys, pagès, Batea	15.1.1937	Activitats feixistes, judici el 25.12.1936: pena de mort (commutada per reclusió perpètua el 5.1.1937)	Trasllat al Preventori Judicial de Barcelona el 22.1.1937
MARTÍ NAVARRO, Josep. 52 anys, comerciant, Roda de Berà	20.1.1937	Activitats feixistes, judici el 8.1.1937: pena de mort (commutada per reclusió perpètua el 27.1.1937)	Trasllat al Preventori Judicial de Barcelona el 22.1.1937
MARTÍ PRATS, Josep. 56 anys, secretari, Castellvell	18.1.1937	Moviment facciós	Ingressa a disposició del president del Tribunal Popular
MARTÍ RECASENS, Pere. 28 anys, comerciant, Cambrils	12.2.1937	S'ignora	Ingressa a disposició del delegat d'OP
MARTÍ SEGALÀ, Emilià. 20 anys, peó, Tarragona	7.5.1937	Auxili a la rebel·lió, judici el 3.9.1937: absolt	Repressió pels Fets de Maig
MARTÍ SEGALÀ, Ferran. 19 anys, peó, Tarragona	7.5.1937	Detingut governatiu, en llibertat el 7.5.1937	Repressió pels Fets de Maig
MARTÍ SERRA, Joan. 29 anys, mecànic, Barcelona	10.2.1937	S'ignora	Ingressa a disposició del delegat d'OP
MARTÍN DIAZ, Joan. 41 anys, jornaler	26.12.1936	S'ignora	Ingressa a disposició del delegat d'OP
MASDEU OLIVÉ, Sebastià. 55 anys, pagès, Vilaplana	20.6.1938	Desafecció al règim	Trasllat al Preventori Judicial de Reus el 26.8.1938
MASSOT ROIGÉ, Josep. 32 anys, pagès, Móra d'Ebre	11.6.1937	Rebel·lió, judici el 18.9.1937: absolt	Repressió pels Fets de Maig
MATA ELBALL, Miquel. 44 anys, enginyer, Tarragona	31.10.1936	S'ignora	Ingressa a disposició del Comitè d'Investigació
MELERO GÓMEZ, Pere, 60 anys	6.2.1937	Activitats feixistes, judici el 5.2.1937: 15 anys en camps de treball	Ingressa sentenciat a disposició del president del Tribunal Popular
MERCADÉ MERCADÉ, Joan. 30 anys, cambrer, Roda de Berà	20.1.1937	Activitats feixistes, judici el 8.1.1937: pena de mort (commutada per reclusió perpètua el 27.1.1937)	Trasllat al Preventori Judicial de Barcelona el 22.1.1937
MICOLA DOMÈNECH, Josep. 26 anys, pagès, Tivissa	9.6.1937	S'ignora	Ingressa a disposició del delegat d'OP
MIR SABATÉ, Bonaventura. 66 anys, comerciant, Montblanc	15.6.1938	Desafecció al règim	Trasllat al Preventori Judicial de Reus el 22.7.1938
MIRALLES BRAU, Domingo. 53 anys, comerciant, Barcelona	7.6.1937	Desordre públic, judici el 18.9.1937: 6 mesos	Repressió pels Fets de Maig
MIRÓ BORRÀS, Josep. 47 anys, pagès, la Fatarella	27.1.1937	S'ignora	Ingressa a disposició de delegat d'OP
MOIX GASSOL, Miquel. Pagès, Forès	13.7.1937	Desafecció al règim, judici el 29.10.1937: 4 mesos en camps de treball	

MORANTE GUILLÉN, Josep. 22 anys, guàrdia civil	21.9.1936	Rebel·lió militar	Ingressa a disposició del Tribunal Popular
MORENO NÚÑEZ, Higini. 48 anys, tinent de l'Exèrcit, Tarragona	26.12.1936	Conspiració rebel·lió, judici el 24.3.1937: treballs de fortificació	Ingressa a disposició del Tribunal Popular
MORENO SÁNCHEZ, Càndid. 18 anys, pagès, Querol	3.5.1938	S'ignora	Trasllat al Preventori Judicial de Barcelona el 21.7.1938
MORILLO FARFAN, Ferran. 55 anys, tinent coronel, Tarragona	26.12.1936	Adhesió a la rebel·lió, judici el 12.9.1936: 17 anys i 4 mesos	Trasllat al Preventori Judicial de Barcelona el 22.1.1937
MULET ALEGRET, Josepa. 47 anys, flequera, Cambrils	18.2.1937	S'ignora	Ingressa a disposició del delegat d'OP
MULET QUEROL, Pere. 46 anys, pagès, Bot	7.6.1937	S'ignora	Ingressa a disposició del delegat d'OP
MUÑOZ FERNÁNDEZ, Emeterio. 49 anys, guàrdia civil	21.9.1936	Rebel·lió militar	Ingressa a disposició del Tribunal Popular
MUSTÉ SIMÓ, Pere. 34 anys, jornaler, Tarragona	6.2.1937	S'ignora	Ingressa a disposició del president del Tribunal Popular
NEL·LO ALEGRET, Ramon. 70 anys, fuster, Tarragona	30.3.1937	S'ignora	Ingressa a disposició del delegat d'OP
NOGUÉS GIOL, Joan. 27 anys, jardiner, Reus	23.11.1936	S'ignora	Ingressa a disposició del delegat d'OP
NOLLA FUSTER, Ricard. 43 anys, pescador, l'Ametlla de Mar	26.11.1936	Activitats feixistes, judici el 23.4.1937: absolt	Ingressa a disposició del delegat d'OP
NOLLA TEIGELL, Francesc. 47 anys, fotògraf, Tarragona	7.5.1937	Detingut governatiu, en llibertat el 19.5.1937	Repressió pels Fets de Maig
OLIVA MONTAGUT, Josep. 46 anys, comerciant, Móra d'Ebre	17.9.1938	Alta traïció: 6 anys i 1 dia en camps de treball	Ingressa procedent del Preventori Judicial de Reus el 5.9.1938
OLLÉ GIRONÉS, Antoni. 21 anys, ferrer, Reus	10.4.1937	Atemptat, judici el 24.6.1937: absolt	Ingressa a disposició del jutge d'instrucció
ORGALLA SERRANO, Àngel. 21 anys, jornaler, Tarragona	14.5.1937	Propaganda derrotista	Traslladat al Preventori Judicial de Barcelona el 15.12.1937, retorna al centre de Tarragona el 4.1.1938
ORMO SERÓ, Màxim. 20 anys, llaurador, Montesquiu	25.11.1936	S'ignora	Ingressa a disposició del delegat d'OP
ORTIZ SERRA, Margarida. 50 anys, mestressa de casa, Conesa	17.5.1938	Alta traïció: 6 anys i 1 dia	Traslladada al Correccional General de Dones de Barcelona el 5.10.1938
PALAU COSTA, Salvador. 31 anys, secretari, les Piles	16.1.1937	Activitats feixistes, judici el 24.12.1936: pena de mort (commutada per reclusió perpètua el 12.1.1937)	Trasllat al Preventori Judicial de Barcelona el 22.1.1937
PALLEJÀ VIDAL, Josep. 35 anys, comerciant, Barcelona	10.4.1937	Activitats feixistes, judici el 25.6.1937: absolt	Ingressa a disposició del president del Tribunal Popular
PANDO VÁZQUEZ, Lluís. 27 anys, mariner, Tarragona	7.5.1937	Auxili a la rebel·lió, judici el 3.9.1937: absolt	Repressió pels Fets de Maig
PAPASEIT FIGUERAS, Rafel. 41 anys, advocat, Benissanet	14.5.1937	Activitats contra el règim, judici el 14.12.1937: 6 mesos en camps de treball	Ingressa a disposició del delegat d'OP
PAREDES MATEO, Lluís. 46 anys, flequer, Tarragona	8.12.1936	S'ignora	Ingressa a disposició del delegat d'OP
PARÍS SENTÍS, Júlia. 28 anys, mestressa de casa, l'Ametlla de Mar	13.10.1938	Desafecció al règim: 2 anys	

PARÍS VILÀ, Tomàs. 67 anys, comerciant, Montblanc	15.6.1938	Desafecció al règim	Traslladat al Preventori Judicial de Reus el 22.7.1938
PASANAN PENTINAT, Jaume. 31 anys, xòfer, Móra la Nova	11.6.1937	S'ignora	Ingressa a disposició del delegat d'OP
PASTOR MONTSERRAT, Josepa. 38 anys, mestressa de casa, l'Ametlla de Mar	13.10.1938	Desafecció al règim: 2 anys	
PATISCO MOLINAS, Manuel. 19 anys, peó, Tarragona	7.5.1937	Detingut governatiu, en llibertat el 15.5.1937	Repressió pels Fets de Maig
PELLICÉ JORNET, Miquela. 55 anys, mestressa de casa, Bot	17.2.1937	S'ignora	Ingressa a disposició del delegat d'OP
PELLICER MESTRES, Joan. 62 anys, pagès, Vilaplana	20.8.1938	Desafecció al règim	Ingressa procedent del Preventori Judicial de Reus, al qual retorna el 26.8.1938
PELLICER SOLER, Josep M. 23 anys, pagès, Ginestar	29.5.1938	S'ignora	Traslladat al Preventori Judicial de Barcelona el 21.7.1938
PIÑOL VILANOVA, Josep. 29 anys, pagès, Rasquera	27.2.1937	S'ignora	Ingressa a disposició del delegat d'OP
PRAT FERRANDO, Antoni. 31 anys, advocat, Tarragona	2.2.1937	Activitats feixistes, judici el 2.2.1937: 8 anys de treballs i 50.000 PTA	Traslladat al Preventori de Barcelona el 3.2.1937, retorna a Tarragona el 2.9.1937 i ingressa a Mataró el 5.5.1938
PRAT FERRANDO, Josep. 29 anys, comerciant, Tarragona	6.2.1937	Activitats feixistes: 10 anys de treballs	Traslladat al Preventori Judicial de Barcelona el 3.2.1937, se li rebaixa la pena el 19.11.1937, que queda en 50.000 PTA
PRATS PALAU, Antoni. 21 anys, vidrier, Vimbodí	8.12.1936	S'ignora	Ingressa a disposició del delegat d'OP
PRATS PALAU, Miquel. 25 anys, vidrier, Vimbodí	8.12.1936	S'ignora	Ingressa a disposició del delegat d'OP
PUJALTE CAMPOS, Ramón. 22 anys, escrivent, Hellín	28.12.1936	S'ignora	Ingressa a disposició del president del Tribunal Popular
PUJOL CAMPELLES, Joan. 40 anys, flequer, Cambrils	22.2.1937	S'ignora	Ingressa a disposició del delegat d'OP
PUJOL CASAS, Joan. 60 anys, fuster, Riudoms	4.3.1937	Activitats feixistes, judici el 22.6.1937: absolt	Ingressa a disposició del delegat d'OP
PUJOL CUGAT, Miquel. 38 anys, pagès, Móra d'Ebre	7.6.1937	S'ignora	Ingressa a disposició del jutge d'instrucció
PUJOL FALCÓ, Joan. 61 anys, jornaler, Móra d'Ebre	20.1.1937	Activitats feixistes, judici el 14.1.1937: pena de mort (commutada per reclusió perpètua el 19.1.1937)	Trasllat al Preventori Judicial de Barcelona el 22.1.1937
PUJOL PEDROLA, Ramon. 35 anys, xòfer, Móra d'Ebre	7.6.1937	Rebel·lió, judici el 18.9.1937: absolt	Repressió pels Fets de Maig
QUERALT ANGLÈS, Josep. 53 anys, pagès, Alcanar	8.1.1937	Activitats feixistes, judici el 21.1.1937: pena de mort (executada el 22.1.1937)	Ingressa a disposició del president del Tribunal Popular
QUERALT MIRADA, Jaume. 26 anys, eclesiàstic, Tarragona	6.2.1937	Activitats feixistes, judici el 6.2.1937: 5 anys de treballs i 2.000 PTA	Revisada la sentència, queda en llibertat el 14.12.1937
RAFALES VIDAL, Gabriel. 41 anys, ferroviari, Móra la Nova	11.6.1937	S'ignora	Ingressa a disposició del delegat d'OP

RECASENS CAPELLA, Pilar. 19 anys, mestressa de casa, Cambrils	18.2.1937	S'ignora	Ingressa a disposició del delegat d'OP
RECASENS CONSTANTÍ, Josep. 28 anys, pagès, Vimbodí	23.11.1936	Activitats feixistes, judici el 19.6.1937: absolt	Ingressa a disposició del delegat d'OP
RECASENS MASAGUER, Joan. 34 anys, comerciant, Cambrils	22.2.1937	S'ignora	Ingressa a disposició del delegat d'OP
RECASENS ROS, Francesc. 54 anys, pagès, Vimbodí	21.11.1936	Activitats feixistes, judici el 19.6.1937: absolt	Ingressa a disposició del delegat d'OP
REQUENA SANTIAGO, Francesc. 30 anys, jornaler	27.2.1937	S'ignora	Ingressa a disposició del delegat d'OP
RIBAS LARIOS, Àngel. 20 anys, caporal de l'Exèrcit, Tarragona	28.12.1936	Conspiració rebel·lió, judici el 24.3.1937: treballs de fortificació	Ingressa a disposició del president del Tribunal Popular
RIERA GÜELL, Josep. 24 anys, electricista, Sarral	17.2.1937	Activitats feixistes, judici el 13.2.1937: 10 anys en camps de treballs	Ingressa a disposició del president del Tribunal Popular
RIUNÉ JOVÉ, Antoni. 28 anys, xòfer, Tarragona	14.5.1937	Auxili a la rebel·lió, judici el 3.9.1937: absolt	Repressió pels Fets de Maig
RIVELLES LLAVERIA, Alexandre. 27 anys, serraller, Tarragona	31.10.1936	Moviment facciós	Ingressa a disposició del Comitè d'Investigació
RIVERA ARGELIC, Joan. 20 anys, vaquer, Badalona	27.1.1937	S'ignora	Ingressa a disposició del delegat d'OP
ROCA BARTOLÍ, Joaquim. 62 anys, pastisser, Móra d'Ebre	9.9.1938	Alta traïció: 10 anys en camps de treball	
ROCA ORIOL, Josep. 55 anys, pagès, Batea	19.1.1937	Activitats feixistes, judici el 25.12.1936: pena de mort (commutada per reclusió perpètua el 15.1.1937)	Trasllat al Preventori Judicial de Barcelona el 22.1.1937
ROCA SANJUAN, Josep. 24 anys, pagès, Batea	18.1.1937	Activitats feixistes, judici el 25.12.1936: pena de mort (commutada per reclusió perpètua el 15.1.1937)	Trasllat al Preventori Judicial de Barcelona el 22.1.1937
ROCA SANJUAN, Manuel. 27 anys, pagès, Batea	20.1.1937	Activitats feixistes, judici el 25.12.1936: pena de mort (commutada per reclusió el 15.1.1937)	Trasllat al Preventori Judicial de Barcelona el 22.1.1937
RODRÍGUEZ CASTRO, Manuel. 61 anys, militar retirat, Tarragona	26.12.1936	Moviment facciós	Ingressa a disposició del president del Tribunal Popular
RODRÍGUEZ VALERO, Manuel. 44 anys, sabater, Sant Andreu de Palomar	22.2.1937	S'ignora	Ingressa a disposició del delegat d'OP
ROIG BOVÉ, Sebastià. 21 anys, flequer, Constantí	13.9.1936	Activitats feixistes, judici el 4.1.1937: pena de mort (commutada per reclusió perpètua el 27.1.1937)	Trasllat al Preventori Judicial de Barcelona el 22.1.1937 i posteriorment al Correccional Provisional de Figueres
ROIG CASALS, Josep. 31 anys, paleta, l'Espluga de Francolí	20.4.1938	Desafecció al règim: 5 anys	Traslladat al Preventori Judicial de Barcelona el 21.7.1938 i posat en llibertat el 2.10.1938
ROIG MILÀ,Claudi. Eclesiàstic, Cornudella de Montsant	19.1.1937	Activitats feixistes, judici el 23.1.1937: 20 anys de treballs (pena rebaixada a 2 anys i 4 mesos el 5.12.1937)	

ROJALS CASTELLNOU, Jaume. 32 anys, comerciant, Tivissa	9.6.1937	S'ignora	Ingressa a disposició del delegat d'OP
ROMAY LLIZ, Josep Antoni. 30 anys, mariner, Tarragona	8.5.1937	Detingut governatiu, en llibertat el 19.5.1937	Repressió pels Fets de Maig
ROSANES SANFELIU, Enric. 52 anys, sacerdot, Pira	15.2.1937	Activitats feixistes, judici el 15.2.1937: pena de mort (commutada per reclusió perpètua el 26.3.1937)	Traslladat al Correccional Provisional de Mataró el 5.5.1938
ROVIRA DE MILLAR VIVES, Josep. 76 anys, pagès, les Franqueses	13.4.1937	S'ignora	Ingressa a disposició de delegat d'OP
ROVIRA PRATS, Salvador. 25 anys, pagès, Querol	3.5.1938	S'ignora	Traslladat al Preventori Judicial de Barcelona el 21.7.1938
RUANA ARBÓ, Jaume. 35 anys, pagès, Móra d'Ebre	7.6.1937	Rebel·lió, judici el 18.9.1937: absolt	Repressió pels Fets de Maig
RUIZ CASTERÀ, Josep. 53 anys, industrial, Tarragona	18.1.1937	S'ignora	Ingressa a disposició del delegat d'OP
RULLO AGUILÓ, Francesc	17.12.1937	Hostilitat al règim, judici el 14.1.1938: 6 mesos en camps de treball	Posat en llibertat el 26.3.1938
SABATÉ GRANELL, Francesca. 34 anys, mestressa de casa, Cambrils	18.2.1937	S'ignora	Ingressa a disposició de delegat d'OP
SALVADÓ, Joan. 44 anys, jornaler, Rasquera	27.2.1937	S'ignora	Ingressa a disposició del delegat d'OP
SANJUAN AGUILÓ, Josep M. 45 anys, pagès, Batea	20.1.1937	Activitats feixistes, judici el 25.12.1936: pena de mort (commutada per reclusió perpètua)	Trasllat al Preventori Judicial de Barcelona el 22.1.1937
SANUY CASANOVAS, Pere. 71 anys, monjo caputxí, Tarragona	25.9.1936	Moviment facciós	Ingressa a disposició del Comitè d'Investigació
SEGARRA DOMÈNECH, Manel. 34 anys, jornaler, Tortosa	22.4.1937	Delicte comú, judici el 18.6.1937: 6 anys i 4 mesos, i 10.000 PTA	Traslladat al Preventori Judicial de Barcelona i posat en llibertat el 26.3.1938
SEGURA ADELL, Isabel. Roquetes	3.2.1937	Activitats feixistes judici el 22.1.1937: pena de mort (commutada per 30 anys el 26.1.1937)	
SEGURA PUIG, Ramon. 28 anys, pintor, Santa Coloma de Queralt	8.2.1937	Activitats feixistes, judici el 10.9.1937: 4 mesos en camps de treball	Prové del vaixell presó *Isla de Menorca* i ingressa a disposició del delegat d'OP
SERRA SASTRE, Josep. 33 anys, pagès, Móra d'Ebre	7.6.1937	Rebel·lió, judici el 18.9.1937: absolt	Repressió pels Fets de Maig
SOLÀ SABATA, Pere		En llibertat el 4.11.1937	
SOLÉ AMADES, Lluís. 35 anys, pagès, Bot	7.6.1937	S'ignora	Ingressa a disposició del delegat d'OP
SOLÉ BRULL, Joan. 45 anys, pagès, l'Ametlla de Mar	28.11.1936	Activitats feixistes, judici el 23.4.1937: absolt	Ingressa a disposició del delegat d'OP
SOLÉ GRAU, Agustí. 26 anys, pagès, Constantí	13.9.1936	Activitats feixistes, judici el 4.1.1937: pena de mort (commutada per reclusió perpètua el 27.1.1937)	Traslladat al Preventori Judicial de Barcelona el 22.1.1937

SOLÉ GRAU, Lluís. 35 anys, comerciant, Constantí	13.9.1936	Activitats feixistes, judici el 4.1.1937: pena de mort (commutada per reclusió perpètua el 27.1.1937)	Traslladat al Preventori de Barcelona el 22.1.1937 i posteriorment al Correccional Provisional de Mataró el 5.5.1938
SOLÉ ROMEU, Joan. 27 anys, pagès, Tarragona	12.11.1936	S'ignora	Ingressa a disposició del delegat d'OP
SOLÉ SABATÉ, Pere. 59 anys, torner, ambulant	8.2.1937	S'ignora	Ingressa a disposició del delegat d'OP
SOLER PONS, Jaume. 58 anys, ferroviari, Tarragona	28.11.1936	Delicte comú	Ingressa a disposició del president de l'Audiència Provincial
SOLIANO MONGUIÓ, Josep M. 39 anys, industrial, Tarragona	20.9.1936	Activitats feixistes	Ingressa a disposició del Comitè d'Investigació
SUÁREZ GALLEGO, Albert. 18 anys, diversos, Tarragona	7.5.1937	Detingut governatiu, en llibertat el 19.5.1937	Repressió pels Fets de Maig
SUÑÉ PALADELLA, Baptista. 63 anys, pagès, Batea	20.1.1937	Activitats feixistes, judici el 25.12.1936: pena de mort (commutada per reclusió perpètua el 15.1.1937)	Trasllat al Preventori Judicial de Barcelona el 22.1.1937
SUÑÉ PALADELLA, Joaquim. 61 anys, pagès, Batea	18.1.1937	Activitats feixistes, judici el 25.12.1936: pena de mort (commutada per reclusió perpètua el 15.1.1937)	Trasllat al Preventori Judicial de Barcelona el 22.1.1937
SUÑÉ VAQUER, Josep M. 25 anys, pagès, Batea	18.1.1937	Activitats feixistes, judici el 25.12.1936: pena de mort (commutada per reclusió perpètua el 15.1.1937	Trasllat al Preventori Judicial de Barcelona el 22.1.1937
TARRAGÓ DUAIGUAS, Josep. 29 anys, pagès, Móra d'Ebre	7.6.1937	Rebel·lió, judici el 18.9.1937: absolt	Repressió pels Fets de Maig
TARRAGÓ DUAIGUAS, Serafí. 26 anys, pagès, Móra d'Ebre	7.6.1937	Rebel·lió, judici el 18.9.1937: absolt	Repressió pels Fets de Maig
TARRAGÓ GENÉ, Agustí. 52 anys, comerciant, Tarragona	31.10.1936	S'ignora	Ingressa a disposició del Comitè d'Investigació
TELLA BLAS, Ramon. 50 anys, paleta, Reus	23.11.1936	S'ignora	Ingressa a disposició del delegat d'OP
TOLÓN SEGARRA, Jaume. 29 anys, xòfer, Tivissa	9.6.1937	S'ignora	Ingressa a disposició del delegat d'OP
TOMÀS HOMS, Antoni. 58 anys, sacerdot, Tarragona	20.9.1936	Possessió il·lícita d'armes	Ingressa a disposició del jutge d'instrucció
TORAL CASTRO, Julià. 33 anys, ferroviari, Tarragona	7.5.1937	Detingut governatiu, en llibertat el 28.5.1937	Repressió pels Fets de Maig
TORREBADELL OLIVÉ, Josep. 38 anys, flequer, Torredembarra	26.12.1936	S'ignora	Ingressa a disposició del delegat d'OP
TORRENTS GRAU, Josep. 28 anys, comerciant, Constantí	13.9.1936	Activitats feixistes, judici el 4.1.1937: pena de mort (commutada per reclusió perpètua el 27.1.1937)	Trasllat al Preventori Judicial de Barcelona el 22.1.1937 i posteriorment al Correccional Provisional de Figueres
TORRES LOBATO, Manuel. 33 anys, mariner, Tarragona	8.5.1937	Detingut governatiu	Repressió pels Fets de Maig
TORRES ORIOL, Lluís. 53 anys, pagès, Vilallonga	22.7.1938	Desafecció al règim	Trasllat al Preventori Judicial de Reus el 22.7.1938

TORRES PINO, Felip. 60 anys, jornaler, València	10.4.1937	S'ignora	Ingressa a disposició del delegat d'OP
TORRES VALLE, Marcos. 55 anys, sacerdot, Tarragona	3.12.1936	S'ignora	Ingressa a disposició del Comitè d'Investigació
TOST BIGORRA, Teodor. 50 anys, pagès, Vilaplana	20.8.1938	Desafecció al règim	Ingressa procedent del Preventori Judicial de Reus, al qual retorna el 26.8.1938
TRIGO GENTE, Joan. 33 anys, picapedrer, Tarragona	27.2.1937	S'ignora	Ingressa a disposició del delegat d'OP
TUR AMPOSTA, Joan. 47 anys, peó, Alforja	7.5.1937	Detingut governatiu, en llibertat el 15.5.1937	Repressió pels Fets de Maig
VALLBONA SANAN, Daniel. 65 anys, comerciant, Santa Coloma de Queralt	16.1.1937	Activitats antifeixistes, judici el 24.12.1936: pena de mort (commutada per reclusió perpètua el 12.1.1937)	Trasllat al Preventori Judicial de Barcelona el 22.1.1937
VALLOBÁ BISET, Josep. 56 anys, comerciant, Móra d'Ebre	9.9.1938	Alta traició: 10 anys en camps de treball	
VALLVERDÚ TORREL, Balbí. Montbrió del Camp		Activitats feixistes, judici el 31.12.1936: 10 anys d'exili i 1.000 PTA de multa	
VÁZQUEZ RODRÍGUEZ, Vicent. 34 anys, mariner, Tarragona	8.5.1937	Detingut governatiu, en llibertat el 19.5.1937	Repressió pels Fets de Maig
VELLVÉ SANCLEMENT, Joan. 45 anys, pagès, Gratallops	10.4.1937	S'ignora	Ingressa a disposició del president del Tribunal Popular
VERGER ROCA, Joan. 22 anys, xòfer, Tarragona	7.5.1937	Detingut governatiu, en llibertat el 15.5.1937	Repressió pels Fets de Maig
VIDAL BORT, Josep. 39 anys, dependent, Tarragona	31.10.1936	S'ignora	Ingressa a disposició del Comitè d'Investigació
VIDAL BRU, Miquel. 53 anys, sabater, l'Ametlla de Mar	26.11.1936	Activitats feixistes, judici el 23.4.1937: absolt	Ingressa a disposició del delegat d'OP
VIDAL CANALDA, Baptista. 57 anys, paleta, Bot	17.2.1937	S'ignora	Ingressa a disposició del delegat d'OP
VIDAL SALVAT, Pau. 57 anys, paleta, Bot	2.6.1937	Activitats feixistes, judici el 20.8.1937: absolt	Ingressa a disposició del jutge d'instrucció
VIDALES CALBÓ, Francesc. 66 anys, pagès, Nulles	19.12.1937	Desafecció al règim	Traslladat al Preventori Judicial de Reus el 22.7.1938, retorna al centre de Tarragona el 23.10.1938
VILÀ GUASCH, Ramon. 48 anys, ferrer, Vimbodí	23.11.1936	Activitats feixistes, judici el 19.6.1937: absolt	Ingressa a disposició del delegat d'OP
VILÀ JORDÀ, Agustí. 30 anys, pagès, Ascó	18.3.1937	S'ignora	Ingressa a disposició del delegat d'OP
VILA MIRÓ, Ramon. 67 anys, pagès, Ascó	18.3.1937	S'ignora	Ingressa a disposició del delegat d'OP
VILALTA RIPOLL, Josep. 56 anys, pagès, Gratallops	10.4.1937	S'ignora	Ingressa a disposició del president del Tribunal Popular
VINYA SALVADÓ, Marià. 54 anys, pagès, Bot	17.2.1937	S'ignora	Ingressa a disposició del delegat d'OP
VINYES SEGURA, Josep. 23 anys, jornaler, ambulant	16.11.1936	S'ignora	Ingressa a disposició del delegat d'OP

VIÑAS BUYÓ, Jaume. 37 anys, empleat, Montblanc	8.1.1937	Activitats feixistes, judici el 28.12.1936: 10 anys (revisada per 1 any i 6 mesos el 10.9.1937)	Trasllat al Preventori Judicial de Barcelona el 22.1.1937
VIVES BRULL, Joan. 34 anys, pagès, Tivissa	9.6.1937	S'ignora	Ingressa a disposició del delegat d'OP
VIVES GUARI, Francesc. 62 anys, pagès, Miravet	19.9.1938	Alta traïció: 8 anys	
WOLKMANN, Guillaume	19.7.1937	Possessió il·lícita d'armes, judici el 25.12.1937: 2 mesos	
YAGO APARICIO, Pere. 34 anys, xòfer, Tarragona	1.11.1936	S'ignora	Ingressa a disposició del Comitè d'Investigació
YNGLES CAMPOS, Antoni. 19 anys, xòfer, Tarragona	8.5.1937	Detingut governatiu, en llibertat el 19.5.1937	Repressió pels Fets de Maig
ZANUY LANAO, Timoteu. Mestre i periodista de *La Cruz*, Tarragona	23.9.1936	Incitació a la rebel·lió, judici el 25.9.1937: 1 any i 6 mesos en camps de treball	
ZARRANZ AGUILAR, Ramon. 29 anys, jornaler, Flix	19.4.1937	S'ignora	Ingressa a disposició del president del Tribunal Popular

RECLUSOS DE LA PRESÓ DE TARRAGONA SENSE FITXA DE FILIACIÓ EL 24 D'OCTUBRE DE 1938

NOMS	DATA D'INGRÉS	A DISPOSICIÓ DE
ALABART PIÑOL, Rafel	20.9.1938	Jutjat Especial de Guàrdia de Tarragona
ALTÉS ISERN, Pere	14.10.1938	Jutjat Especial de Guàrdia de Tarragona
ÁLVAREZ FERNÁNDEZ, Manuel	22.10.1938	Delegat d'OP de Tarragona
ANGUERA MONTÉ, Antoni	17.9.1938	Tribunal Especial de Guàrdia de Tarragona
ANTÓ BERENGUER, Rafel	10.8.1938	Jutjat d'Instrucció de Tarragona
ARAGONÉS CASTELLANO, Manuel	5.9.1938	President de l'Audiència de Tarragona
ARMENGOL MAS, Josep	11.5.1938	Tribunal Militar Permanent de Catalunya
ASENS CARDONA, Josep	9.9.1938	Jutjat Especial de Guàrdia de Tarragona
AUBIA FLORENZA, Josep	16.7.1938	Jutjat d'Instrucció de Montblanc
ÁVILA GIMENO, Manuel	3.12.1937	Jutjat d'Instrucció de Tarragona
BELOTO MUÑOZ, Josep	12.10.1938	Jutjat d'Instrucció de Tarragona
BENAIGES RECASENS, Francesc	24.10.1938	Jutjat Especial de Guàrdia de Tarragona
BENET BOSCH, Antoni	2.6.1938	Jutjat d'Instrucció de Montblanc
BLADÉ DESCARREGA, Josep	24.10.1938	Jutjat Especial de Guàrdia de Tarragona
BLANCO ORTIZ, Frederic	21.7.1938	President de l'Audiència de Tarragona
BOFARULL JUST, Pere	2.6.1938	Jutjat d'Instrucció de Montblanc
BOLET CALAF, Joan	11.5.1938	Tribunal Militar Permanent de Catalunya
BONASTRE AMILL, Jose	1.7.1938	Jutjat Especial de Guàrdia de Tarragona
BORRÀS ARGULLÓS, Llorenç	1.10.1938	Tribunal Especial de Guàrdia de Tarragona
CALVACHE CRUZ, Cecili	5.9.1938	President de l'Audiència de Tarragona
CALVO PÉREZ, Jaume	12.7.1938	Tribunal Militar Permanent de Catalunya

CAÑELLAS GARRIGA, Salvador	15.3.1938	President de l'Audiència de Tarragona
CASAMITJANA CISTERÉ, Josep M.	20.8.1938	President de l'Audiència de Tarragona
CASTELLVÍ VALDIRÁ, Pascual	15.9.1938	Jutjat Especial de Guàrdia de Tarragona
CHABRERA GENER, Fulgenci	17.8.1938	President de l'Audiència de Tarragona
COCH AIMAMÍ, Josep	8.10.1938	Jutjat Especial de Guàrdia de Tarragona
COLOMÉ AGUILAR, Josep	30.3.1938	President de l'Audiència de Tarragona
CORBELLA GIRALT, Josep	2.6.1938	Jutjat d'Instrucció de Montblanc
CORRO MARCÉ, Francesc	2.6.1938	Jutjat d'Instrucció de Montblanc
DASCA OLLER, Emili	20.9.1938	Jutjat Especial de Guàrdia de Tarragona
ESCRIVÀ ALABART, Pere	9.9.1938	Jutjat Especial de Guàrdia de Tarragona
ESCRIVÀ MUNTÉ, Manuel	15.9.1938	Jutjat Especial de Guàrdia de Tarragona
ESCRIVÀ FIGUERAS, Joan	15.10.1938	Jutjat Especial de Guàrdia de Tarragona
ESPINACH GARCÍA, Antoni	20.8.1938	President de l'Audiència de Tarragona
FARRÉ CABRÉ, Maria	15.10.1938	Jutjat Especial de Guàrdia de Tarragona
FARRÉ ROIG, Pere	17.9.1938	Jutjat Especial de Guàrdia de Tarragona
FAULO FURGUET, Alexandre	17.8.1938	President de l'Audiència de Tarragona
FERNÁNDEZ JURADO, Francesc	20.9.1938	Jutjat Especial de Guàrdia de Tarragona
FERRANDO MORT, Josep	3.6.1938	Tribunal Militar Permanent de Catalunya
FERRET ELÍAS, Joan	11.5.1938	Tribunal Militar Permanent de Catalunya
FERRUCCIO VOIVADICH, Fatorvich	16.9.1938	President de l'Audiència de Tarragona
FIGUERAS COCA, Josep	6.7.1938	Tribunal Militar Permanent de Catalunya
FONTANET ANGLÉS, Baptista	9.9.1938	Jutjat Especial de Guàrdia de Tarragona
FUGUET MASDEU, Josep	17.9.1938	Jutjat Especial de Guàrdia de Tarragona
GALOFRÉ TARRIDA, Pere	6.7.1938	Tribunal Militar Permanent de Catalunya
GARCÍA FRANQUET, Feliu	20.9.1938	Jutjat Especial de Guàrdia de Tarragona
GARCIA FONCILLAS, Feliu	10.10.1938	Jutjat Especial de Guàrdia de Tarragona
GIL LAHOZ, Josep	8.10.1938	Jutjat Especial de Guàrdia de Tarragona
GILI SARGÁ, Lluís	21.10.1938	President de l'Audiència de Tarragona
GIRONÉS ALABART, Francesc	15.9.1938	Jutjat Especial de Guàrdia de Tarragona
GOMBAU FIGUERAS, Ramon	9.6.1938	Tribunal Militar Permanent de Catalunya
GÓMEZ REBULL, Joan	28.9.1938	Tribunal Militar Permanent de Catalunya
GRANDE OLIVA, Tomàs	21.7.1938	President de l'Audiència de Tarragona
GRISO LLOP, Josep	20.9.1938	Jutjat Especial de Guàrdia de Tarragona
GÜELL PEDRENY, Joan	6.6.1938	Tribunal Militar Permanent de Catalunya
GUIM CASTRO, Francesc	2.6.1938	Jutjat d'Instrucció de Montblanc
HERNÁNDEZ FRANQUÉ, Virgili	16.8.1938	Jutjat Especial de Guàrdia de Tarragona
HOSTAU FONTOVA, Antoni	21.6.1937	President de l'Audiència de Tarragona
IBARROLA ALDUÁN, Mónica	20.8.1938	Jutjat Especial de Guàrdia de Tarragona
JORDÀ OLIVÉ, Josep	24.10.1938	Jutjat Especial de Guàrdia de Tarragona
JORNET RIBES, Miquel	17.9.1938	Tribunal Especial de Guàrdia de Tarragona
KLEINER HAGER, Rosa	15.5.1938	Jutjat Especial de Guàrdia de Tarragona
LLENAS PRATS, Magí	11.5.1938	Tribunal Militar Permanent de Catalunya
LLENAS VILA, Maria	14.10.1938	Jutjat Especial de Guàrdia de Tarragona
LLORENS PERIS, Josep	18.10.1938	Jutjat Especial de Guàrdia de Tarragona

MAGRANÉ JOANPERE, Pere	17.9.1938	Jutjat Especial de Guàrdia de Tarragona
MARGALEF PELLICER, Lluís	12.10.1938	Jutjat d'Instrucció de Tarragona
MARINÉ FERRÉ, Úrsula	15.10.1938	Jutjat Especial de Guàrdia de Tarragona
MÁRQUEZ CUBERO, Ismael	23.6.1938	Jutjat d'Instrucció de Montblanc
MARSAL MASDEU, Teresa	14.9.1938	Tribunal Especial de Guàrdia de Tarragona
MARTÍ GEBELLÍ, Maria	17.9.1938	Jutjat Especial de Guàrdia de Tarragona
MARTÍNEZ AGUSTÍ, Eufemi	24.10.1938	Delegat d'OP de Tarragona
MASDEU CABALLÉ, Francesc	14.9.1938	Tribunal Especial de Guàrdia de Tarragona
MASDEU CABALLÉ, Joan	14.9.1938	Tribunal Especial de Guàrdia de Tarragona
MAYOR MENGUAL, Josep	14.9.1938	Tribunal Especial de Guàrdia de Tarragona
MERCADÉ QUERALT, Josep	7.7.1938	Jutjat d'Instrucció del Vendrell
MESTRES GUIXENS, Ramon	6.7.1938	Tribunal Militar Permanent de Catalunya
MONTBLANC ALCOVER, Miquel	20.7.1938	Jutjat Especial de Guàrdia de Tarragona
MONTERO LEAL, Josep	1.10.1938	Tribunal Especial de Guàrdia de Tarragona
MONTSERRAT BAS, Joan	12.7.1938	Tribunal Militar Permanent de Catalunya
MORENO TORRES, Marià	21.10.1938	President de l'Audiència de Tarragona
MUHEDANO NARANJO, Jeroni	25.6.1938	President de l'Audiència de Tarragona
MULET CUADRAS, Joan	10.10.1938	Jutjat Especial de Guàrdia de Tarragona
NAVARLA GIMÉNEZ, Maria	22.10.1938	Delegat d'OP de Tarragona
NOGUÉS CUBELLS, Josep	1.10.1938	Tribunal Militar Permanent de Catalunya
NÚÑEZ RODRÍGUEZ, Josep	22.10.1938	Jutjat Popular Local
OLIVÉ TUTUSAUS, Josep	11.5.1938	Tribunal Militar Permanent de Catalunya
ORTS MINGUET, Agustí	12.10.1938	Jutjat Especial de Guàrdia de Tarragona
ORTS MINGUET, Francesc	12.10.1938	Jutjat Especial de Guàrdia de Tarragona
PALAU LÓPEZ, Joaquim	18.10.1938	Jutjat Especial de Guàrdia de Tarragona
PÀMIES CABRÉ, Salvador	17.8.1938	President de l'Audiència de Tarragona
PANADÉS ALMENDROS, Josep	24.10.1938	Delegat d'OP de Tarragona
PARELLADA BUSQUETS, Josep	6.7.1938	Tribunal Militar Permanent de Catalunya
PASCUAL PUJOL, Josep	2.7.1938	Jutjat d'Instrucció del Vendrell
PEIRÓ ROS, Antoni	21.5.1938	Jutjat Especial de València
PEJ AVANSESS, Carme	13.10.1938	Delegat d'OP de Tarragona
PENA GUILLÉN, Domènec	12.10.1938	Jutjat d'Instrucció de Tarragona
PERALES LÓPEZ, Miquel	1.10.1938	Tribunal Especial de Guàrdia de Tarragona
PIÑOL MARTÍ, Enric	13.7.1938	Jutjat d'Instrucció de Tarragona
PONS GUILLÉN, Domènec	12.10.1938	Jutjat d'Instrucció de Tarragona
PORQUERAS NEBOT, Simeó	22.10.1938	Tribunal Especial de Guàrdia de Tarragona
PRADELL TEIXIDÓ, Simó	25.5.1938	President de l'Audiència de Tarragona
PRUSI INGLÉS, Salvador	8.10.1938	Jutjat Especial de Guàrdia de Tarragona
PUIG PIÑOL, Serafí	15.9.1938	Jutjat Especial de Guàrdia de Tarragona
PUY PUYAL, Alfons	9.9.1938	Jutjat Especial de Guàrdia de Tarragona
QUERALTÓ POTAU, Salvador	2.6.1938	Jutjat d'Instrucció de Montblanc
QUINTANA VIÑAS, Margarida	24.10.193	Delegat d'OP de Tarragona
REAL RODRÍGUEZ, Antoni	18.4.1938	President de l'Audiència de Tarragona
REDÓN PASTOR, Miquel	13.9.1938	Jutjat Especial de Guàrdia de Tarragona

REIXA AMBRÓS, Valer	20.9.1938	Jutjat Especial de Guàrdia de Tarragona
REY TARRAGÓ, Josep M.	12.10.1938	Jutjat d'Instrucció de Tarragona
ROBERT BALANYA, Marià	15.10.1938	Jutjat Especial de Guàrdia de Tarragona
ROCA MARÍN, Josep	1.10.1938	Tribunal Especial de Guàrdia de Tarragona
RODRÍGUEZ CALVINO, Antoni	10.5.1938	Jutjat d'Instrucció de Tarragona
ROIG RECASENS, Ramon	26.6.1938	President de l'Audiència de Tarragona
ROS SOLÉ, Francesc	15.8.1938	Jutjat Especial de Guàrdia de Tarragona
ROSELLÓ FABREGAT, Ramon	5.10.1938	Jutjat Especial de Guàrdia de Tarragona
RUBIO QUERALT, Joan	11.5.1938	Tribunal Militar Permanent de Catalunya
SABATÉ VILÀ, Domènec	26.1.1938	President de l'Audiència de Tarragona
SALVADÓ FERRÉ, Ramon	17.2.1938	Tribunal d'Espionatge i Alta Traïció de Catalunya
SALVAT BUSQUETS, Josep	6.7.1938	Tribunal Militar Permanent de Catalunya
SALVAT ROBERT, Maria	15.10.1938	Jutjat Especial de Guàrdia de Tarragona
SANTACANA CORBELLA, Emili	2.6.1938	Jutjat d'Instrucció de Montblanc
SANTACANA VENDRELL, Joan	11.5.1938	Tribunal Militar Permanent de Catalunya
SEGARRA CUBELLS, Maria	24.9.1938	President de l'Audiència de Tarragona
SIMÓN GOMARA, Ferran	3.8.1938	Tribunal d'Espionatge i Alta Traïció de Catalunya
SOLÉ SEGARRA, Manuel	19.9.1938	Tribunal Especial de Guàrdia de Tarragona
SOLER GAMBÚS, Robert	5.9.1938	President de l'Audiència de Tarragona
TARRAGÓ FERRÚS, Ramon	12.10.1938	Jutjat d'Instrucció de Tarragona
TORROJA BARROT, Josep M.	29.4.1938	President de l'Audiència de Tarragona
TUÀ PLANA, Concepció	18.10.1938	President de l'Audiència de Tarragona
VALLÉS BOQUÉS, Josep	11.5.1938	Tribunal Militar Permanent de Catalunya
VALLS VIA, Antoni	11.5.1938	Tribunal Militar Permanent de Catalunya
VENTURA ABELLÓ, Sebastià	17.8.1938	President de l'Audiència de Tarragona
VENTURA POBLET, Ramon	2.9.1938	Jutjat d'Instrucció de Valls
VIDAL MUNNER, Carme	21.9.1938	Jutjat d'Instrucció de Falset
VILANOVA JORDÀ, Joan	17.9.1938	Tribunal Especial de Guàrdia de Tarragona
ZALVI MOLINA, Domènec	5.9.1938	President de l'Audiència de Tarragona

Vista del castell de Pilats o Pretori. En la imatge es veu el cartell en què es llegeix «Prisiones preventiva i correccional de Tarragona».

RECLUSOS DE LES COMARQUES TARRAGONINES A LA PRESÓ MODEL DE BARCELONA (1936-1939)

Pelai Pagès i Blanch

La conflictivitat en què està immersa una societat sovint queda reflectida en l'àmbit judicial i penitenciari, en la mesura en què el conflicte provoca un delicte, que sempre es judicialitza. D'aquí l'interès que té per al coneixement de la conflictivitat en el decurs de la història l'anàlisi dels sistemes judicials, que inclouen una àmplia varietat d'aspectes, des dels mecanismes de control social amb què es dota una societat fins als procediments repressius i penitenciaris que utilitza contra aquell que ha trencat les normes establertes. L'estudi de tots aquests aspectes ens porta al coneixement tant dels conflictes que sotraguegen una societat com de la pròpia societat en qüestió.

L'estudi d'una presó o d'un centre penitenciari o de reclusió, en general, ens situa, des d'aquesta perspectiva, davant un dels temes claus del control social, ja que la presó és, per excel·lència, la institució bàsica on el delinqüent ha de complir la sentència a què la societat l'ha condemnat. La presó és, al mateix temps, sinònim de pèrdua de llibertat i símbol per excel·lència de la repressió i del grau de conflicte que viu una societat.

Quan l'any 1996 vaig publicar *La presó Model de Barcelona. Història d'un centre penitenciari en temps de guerra (1936-1939)*,[1] vaig poder analitzar una problemàtica tan rica i complexa com inesperada. A partir bàsicament de l'estudi sistemàtic dels expedients dels reclusos, no tan sols va aparèixer el que ja era evident: el període de conflictivitat que estava estudiant era extraordinari, marcat com venia per la guerra civil que s'estava produint. Vaig poder estudiar també la problemàtica del delicte, la situació judicial i, sobretot, vaig poder entrar en aquest microcosmos que representen sempre les presons i apropar-me a les cares de la multitud penitenciària, una multitud que es va acabar convertint en l'autèntica protagonista de la història.

1 PAGÈS i BLANCH, Pelai. *La presó Model de Barcelona. Història d'un centre penitenciari en temps de guerra (1936-1939)*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1996.

L'estudi em va dur, certament, a conclusions interessants. En primer lloc, òbviament sobresortia la importància de la guerra civil, que va condicionar tots els aspectes de la societat catalana de rereguarda. La repressió, el nou sistema judicial, la proliferació de centres de reclusió, la tipologia del delicte i, fins i tot, la personalitat social d'una part significativa de la població reclusa no es podien comprendre al marge de la guerra. En segon lloc, esdevenia evident que els sistemes repressius i la mateixa dinàmica de l'evolució carcerària no es podien comprendre de manera autònoma a l'evolució de la guerra i la conflictivitat política que va viure la societat catalana entre 1936-1939. I, en tercer lloc, va aparèixer de manera molt clara el paper vertebrador que va jugar la presó Model de Barcelona en el sistema penitenciari català durant la guerra civil.[2]

Reclusos tarragonins a la presó Model

Certament, a l'hora de fer una primera anàlisi sobre els més de 13.000 reclusos que varen passar per la presó Model barcelonina durant el període de la guerra,[3] em va interessar conèixer amb exactitud el lloc de naixement i de residència dels reclusos. I les xifres no donaven lloc a cap mena de dubte: partint de les dades referides al lloc de naixement de 13.137 reclusos, el resultat era el següent:

Lloc de naixement	Nombre de reclusos
Catalunya	7.382
Espanya	4.810
Estranger	945

La diferència és radical si es comparen aquestes xifres amb les de residència. De les dades existents, en aquest cas, en els expedients de 12.695 reclusos, el resultat era el següent:

Lloc de residència	Nombre de reclusos
Catalunya	12.040
Espanya	463
Estranger	192

Era lògic, en part, que els resultats fossin tan diferents. La diferència també era similar, respecte als reclusos nascuts i residents, respectivament, a Barcelona i a les diferents comarques catalanes. Certament, dels 7.382 nascuts a Catalunya –un 56,2% del total– a Barcelona n'havien nascut 2.596 i a les comarques barcelonines, 2.384 –globalment un 67,5% del total

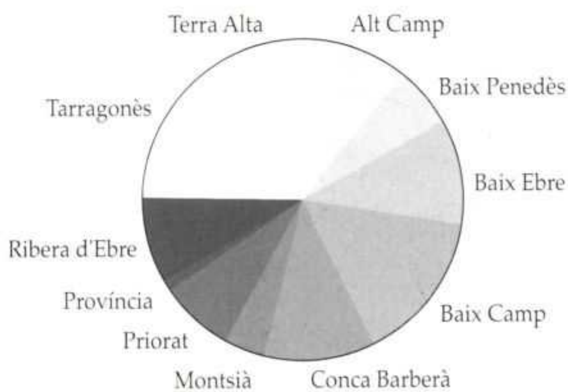
2 Sobre aquest aspecte, vegeu el meu article «El sistema penitenciari català durant la guerra civil espanyola (1936-1939)». *Acàcia*, 3. Papers del Centre per a la Investigació dels Moviments Socials, 1993, p. 153-168.

3 En concret s'han conservat els expedients de 13.153 persones que, en un moment o altre de la guerra, anaren a parar a la presó barcelonina.

dels nascuts a Catalunya–. El més significatiu, però, és la presència dels nascuts al conjunt de les comarques de Catalunya. Pel que fa als nascuts a les comarques tarragonines, la xifra puja a 784 –un 10,6% del total dels nascuts a Catalunya–, que es reparteixen per les comarques següents:

Alt Camp	85	Priorat	59
Baix Penedès	48	Província	8
Baix Ebre	83	Ribera d'Ebre	69
Baix Camp	119	Tarragonès	131
Conca de Barberà	89	Terra Alta	62
Montsià	31		

LLOC DE NAIXEMENT DELS RECLUSOS
Comarques tarragonines

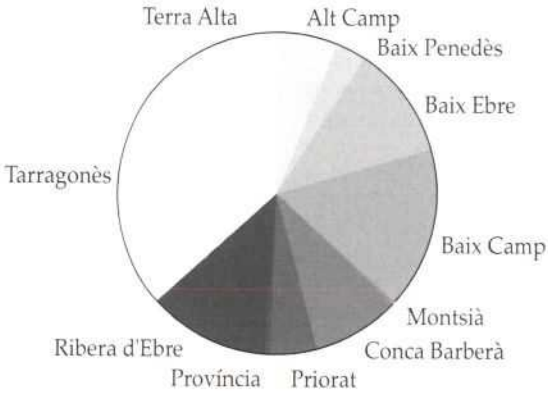

Ara bé, pel que fa al lloc de residència el resultat és molt diferent. D'entre el 94,8% dels residents a Catalunya, més del 80% residien a Barcelona o en alguna de les comarques barcelonines. La xifra de reclusos residents a les comarques tarragonines baixa a 387 reclusos –el 3% del total de reclusos i un 3,2 % del conjunt català–, distribuïts de la manera següent:

Alt Camp	24	Priorat	19
Baix Penedès	12	Província	2
Baix Ebre	44	Ribera d'Ebre	47
Baix Camp	62	Tarragonès	110
Conca de Barberà	34	Terra Alta	32
Montsià	1		

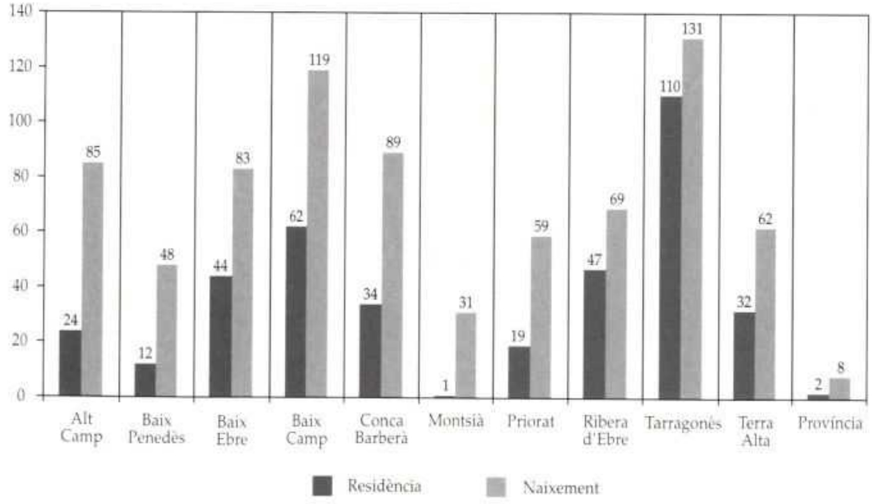
LLOC DE RESIDÈNCIA DELS RECLUSOS

Comarques tarragonines

Com es destaca amb facilitat, les dues úniques comarques amb un pes específic eren el Tarragonès –amb la capital, Tarragona, on residien 93 reclusos– i el Baix Camp –31 reclusos residien a la capital, Reus–. De la resta de comarques únicament destacava el fet que a Tortosa, la capital del Baix Ebre, residien 36 reclusos. Però d'algunes comarques, com és el cas del Montsià, amb prou feines hi havia representació.

Si comparem les xifres de residència amb les xifres de naixement, el resultat és més que significatiu: el balanç migratori és clarament negatiu a totes les comarques i únicament s'equilibra una mica en el cas del Tarragonès, però s'eixampla enormement en casos com l'Alt Camp o la Conca de Barberà.

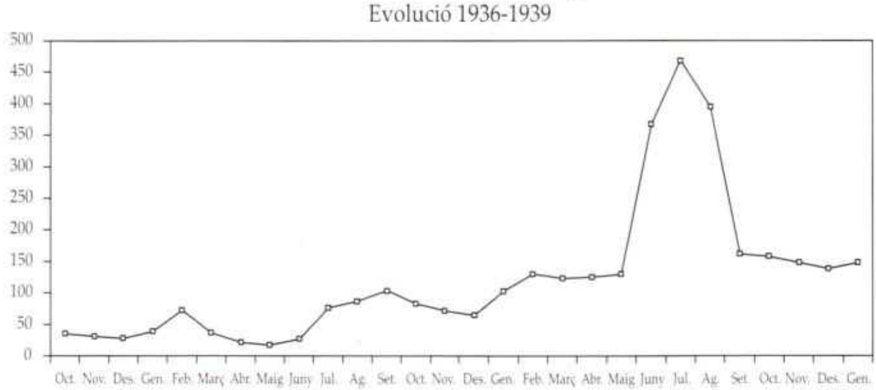
Els centres de reclusió a les comarques tarragonines i els ingressos a la Model de Barcelona

Quan, com, per què ciutadans de les comarques de Tarragona anaren a parar a la presó Model barcelonina? En aquest punt cal recordar que a les comarques tarragonines hi havia ja tota una sèrie de preventoris i llocs de reclusió que, en condicions normals, acollien els reclusos autòctons. Certament, la ciutat de Tarragona disposava del seu propi preventori, a més dels que hi havia a les ciutats de Reus, Tortosa i el Vendrell. L'esclat repressiu que va acompanyar l'inici de la guerra va trastocar tot el sistema judicial i repressiu. La proliferació de centres de reclusió il·legals o irregulars, per una banda, i la pèrdua de protagonisme de les institucions republicanes, per l'altra, varen caracteritzar els primers mesos de la guerra. I no fou fins passat l'estiu de 1936 que no s'inicià el retorn a una certa normalització de la justícia i dels centres de reclusió que depenien de la Generalitat. Però, quan es va produir la represa institucional, de seguida la capacitat dels preventoris tarragonins es va manifestar insuficient. Coneixem, gràcies a un ofici de l'11 de gener de 1938 de la Direcció General dels Serveis Correccionals i de Readaptació de la Generalitat, la capacitat normal dels centres de reclusió tarragonins, que era la següent:

Tarragona	75 reclusos
Reus	36 reclusos
Tortosa	75 reclusos
El Vendrell	40 reclusos

L'ofici recollia també el nombre de reclusos que cada centre hostatjava i que, respectivament, era de 110 reclusos per al de Tarragona, 53 per al de Reus, 23 per al de Tortosa i 35 per al del Vendrell. Tret dels dos darrers casos, la resta estava molt per damunt de la seva capacitat.[4] Penso que és extraordinàriament il·lustratiu veure l'evolució de la presó tarragonina en el decurs de tota la guerra:

Preventori Judicial de Tarragona
Evolució 1936-1939

4 L'ofici porta per títol «Relació dels Preventoris i Correccionals d'aquesta Direcció General amb expressió de les dades que hi són especificades». Es pot consultar a l'Arxiu Bosch-Gimpera, dipositat a l'Arxiu Nacional de Catalunya, B.-G. 7.1.14.

L'evolució és enormement eloqüent. Per una banda, durant els darrers mesos de l'any 1936 i pràcticament fins al mes de juny de l'any 1937 les xifres es mantenen baixes, molt per sota del normal. A partir dels primers dies de juny –el dia 1 hi havia 27 reclusos, el dia 6 en passava a tenir 46 i el dia 30 en tenia ja 77– s'inicia un procés progressiu d'ocupació de la presó, que culminarà els mesos de juny i juliol de 1938, quan en alguns dies s'arriba a la xifra propera als 500 reclusos, com s'esdevingué el 22 de juny, amb 497 reclusos, o el 12 de juliol, amb 488 reclusos.[5]

Si observéssim la resta de preventoris el resultat esdevindria eloqüent. Reus manté una ocupació més o menys estable a partir del mes de juny de 1937, quan s'inicia l'ocupació significativa de la presó, amb xifres que oscil·len entre els 35 reclusos del dia 13 de juny de 1937 i els 98 del 14 d'abril de 1938. La presó de Reus, però, visqué moments de conflicte arran d'un seguit d'evasions de reclusos que es produïren els dies 13 d'octubre de 1937 i 8 i 13 de gener de 1938, que, en el primer cas, provocaren la destitució fulminant del director de la presó, el militant del POUM Pere Marcó i Estalella.[6] La presó de Tortosa va conèixer una ocupació molt irregular, amb molt pocs reclusos, fins al dia 7 de maig de 1937, quan, de cop, passà de no tenir cap reclús a tenir-ne 123, per tornar a baixar de manera radical, el 29 de juny del mateix any, a 25 reclusos. Des d'aquesta data va mantenir nivells d'ocupació relativament baixos, que en cap cas arribaren al centenar de reclusos, i en moltes ocasions varen estar molt per sota. El dia 9 d'abril de 1938 és el darrer dia que apareix Tortosa a les estadístiques. El preventori desapareix amb motiu de l'arribada de les tropes franquistes a la Mediterrània, i quan Tortosa va passar a convertir-se en front de guerra. Pel que fa al Vendrell, l'ocupació del preventori no es va iniciar fins al setembre de 1937 i el nivell d'ocupació va ser sempre molt baix, per sota dels 50 reclusos, si exceptuem el mes d'abril de 1938, quan els dies 25 i 26 va hostatjar 62 reclusos. Però, en acabar la guerra, el dia 13 de gener de 1939 n'hostatjava només 20.

Aquesta situació dels preventoris tarragonins, el procés evolutiu de la repressió a la rereguarda catalana en el decurs de tota la guerra i la mateixa evolució bèl·lica ajuden a explicar la presència de ciutadans tarragonins a la presó de Barcelona. Certament, si analitzem les dates d'ingrés a la Model dels 387 reclusos residents a les comarques tarragonines, el resultat no és en cap cas sorprenent: durant l'any 1936 són molt pocs els reclusos tarragonins que ingressen a Barcelona –en el conjunt de les comarques superen escassament la dotzena–. I durant els primers mesos de l'any 1937 amb prou feines se'n localitzen 2 o 3, a desgrat del projecte inicial de traslladar 27 reclusos condemnats per «sentències dictades pels tribunals populars» del Preventori de Tarragona a la Model de Barcelona. Efectivament, un ofici de finals de gener de 1937 preveia el trasllat a la presó barcelonina de tots els reclusos

5 Són dades que apareixen als fulls d'estadística. *Estances dels reclusos en els Establiments penitenciaris de Catalunya*. Es conserven des del mes d'octubre de 1936 fins al mes de gener de 1939. En el cas concret del Preventori de Tarragona el darrer dia en què es recullen les estances de reclusos és l'11 de gener de 1939, amb la xifra de 182 reclusos. Aquests fulls d'estadística es conserven a l'Arxiu Històric Nacional –Secció Guerra Civil– de Salamanca. La gràfica ha estat elaborada a partir de les dades d'ocupació del primer dia de cada mes.

6 Vegeu *La presó Model de Barcelona. Història d'un centre penitenciari en temps de guerra (1936-1939)*, *op. cit.*, p. 157-158.

«condemnats per delicte de feixisme o altre d'anàleg, que hagi estat jutjat pels tribunals populars». Però els reclusos foren finalment desviats majoritàriament cap a altres penitenciaries, especialment la de Mataró, destinades a recollir presos condemnats.[7]

No fou fins a la segona meitat de l'any 1937 i en el decurs de l'any 1938 que el nombre de reclusos residents a les comarques de Tarragona s'incrementà considerablement. I la raó és doble. Per una banda, és el període en què es posen en funcionament els tribunals especials que, en certa manera, incrementen la repressió política i judicial a la rereguarda catalana des de l'estiu de l'any 1937. Cal recordar que el juny de 1937 el Govern de la República havia creat el Tribunal Especial d'Espionatge i Alta Traïció, que havia de tenir en compte «los actos de espionaje, alta traición, derrotismo y todos aquellos que significan una agresión más o menos encubierta contra el Régimen, en los momentos en que deben actuar los órganos públicos con la mayor eficacia».[8] A Catalunya el Tribunal es va establir per decret llei el 22 d'agost de 1937. A finals de setembre del mateix any foren designats els seus components i el desembre va començar a funcionar com a tribunal únic amb seu a Barcelona. El 29 de novembre de 1937, per decret del Govern de la República, s'havien creat també els tribunals especials de Guàrdia «para reprimir los delitos flagrantes de espionaje, alta traición y derrotismo». Començaren a funcionar el març de 1938, i eren sis: tres a Barcelona i un a Girona, Tarragona i Lleida, respectivament. I la seva actuació fou especialment contundent i enèrgica, especialment quan, a partir del mes de maig de 1938, varen ampliar les seves competències pels mateixos delictes d'espionatge, alta traïció i derrotisme, encara que no tinguessin el caràcter d'enèrgics. Vinculat a aquests tribunals hi havia el Servei d'Investigació Militar (SIM), que havia estat creat pel Govern de la República el mes d'agost de 1937.

El fet que el Tribunal Especial d'Espionatge i Alta Traïció de Catalunya estigués ubicat a Barcelona i al mateix temps s'ocupés de revisar les condemnes a mort que dictaven els tribunals especials de guàrdia, explica l'arribada massiva a Barcelona de reclusos del conjunt de comarques catalanes. Altrament, la Model barcelonina va concentrar el conjunt de reclusos que a partir del mes d'abril de 1938 foren destinats a camps de treball. La Model va actuar de receptora de reclusos del conjunt de preventoris catalans. Una darrera circumstància ajuda a explicar l'arribada de reclusos tarragonins a la Model barcelonina, en aquest cas, el mes de gener de 1939. Es tracta de l'ingrés de reclusos procedents dels preventoris de Tarragona, Reus i el Vendrell, que evacuaven els seus efectius, ja que es produïa l'ofensiva final de l'exèrcit franquista contra Catalunya.

Tot plegat, doncs, ajuda a explicar que entre el juliol de 1937 i el desembre de 1938 es produeixi l'onada més important de reclusos arribats de les comarques tarragonines. Les xifres són eloqüents:

7 Vegeu els oficis corresponents a l'Arxiu Històric Nacional -Secció Guerra Civil- de Salamanca. Secció Politicosocial referida a Barcelona, lligalls 40/1, n. 4 i 6.

8 «Diario Oficial del Ministerio de Defensa Nacional», València, 24 de juny de 1937.

Alt Camp	16
Baix Penedès	9
Baix Ebre	36
Baix Camp	38
Conca de Barberà	20
Priorat	15
Ribera d'Ebre	28
Tarragonès	104
Terra Alta	22

De les ciutats de Tarragona, Tortosa i Reus varen fer cap a la Model durant el mateix període 84, 32 i 18 reclusos, respectivament, mentre que l'any 1938 n'hi corresponien, en cada cas, 53, 16 i 12. Cal destacar, durant aquest període, alguna expedició massiva que es produí des dels preventoris tarragonins. Per exemple, el dia 27 de desembre de 1937 arribaven, en qualitat de penats, 33 reclusos procendents del preventori del Vendrell. A començaments de maig de 1938 n'arribaven 12 del Vendrell, 23 de Tarragona i 5 de Reus destinats a «treballs de fortificacions de guerra». En aquests casos, però, gairebé sempre figurava la caracterització de «transeünt» en els respectius expedients personals dels reclusos i, evidentment, no tots els reclusos d'aquests preventoris eren residents a les comarques tarragonines.

Finalment, del mes de gener de 1939 –Barcelona fou ocupada el 26 de gener i la darrera dada que figura als expedients personals dels reclusos correspon al dia 23 de gener– allò més destacable és l'arribada de reclusos dels preventoris de Tarragona, Reus i el Vendrell, que es produeix, respectivament, els dies 14, 15 i 16 de gener. L'estada a la Model barcelonina en aquest cas fou realment curta, perquè la guerra estava a punt d'acabar. I només aquells reclusos tarragonins que formaren part de la darrera gran expedició de la guerra en direcció a la frontera francesa, que tingué lloc el 23 de gener de 1939, haurien d'allargar més el periple carcerari, però per a la majoria es clouria definitivament una etapa important de la seva vida.

Les raons de la «delinqüència» a les comarques tarragonines

Si fins ara hem analitzat quan i com els reclusos residents a les comarques tarragonines anaren a raure a la presó de Barcelona, manca ara conèixer el perquè –un aspecte bàsic i fonamental per comprendre els mecanismes del sistema judicial i de la repressió a la rereguarda republicana durant la guerra civil espanyola–. I en aquest punt, les comarques de Tarragona no s'escapen del que va succeir a la resta del territori català.

Ja ha estat assenyalat que arribaren molts pocs reclusos condemnats de la primera etapa repressiva de la guerra, en què la repressió va córrer a càrrec dels tribunals populars. Aquells que hi arribaren ho foren en segona o tercera instància, després d'haver passat per altres preventoris i generalment arribaren com a «transeünts» per anar traslladats cap a altres des-

tinacions. En aquest cas es tractava de reclusos condemnats per «activitats feixistes» o «activitats contrarevolucionàries».

El gruix dels reclusos tarragonins arriben a Barcelona, però, a partir de la segona meitat de l'any 1937, formen part de l'onada repressiva en què la «justícia popular» deixa pas a la «justícia especial» i es produeix una certa militarització de la justícia. És l'etapa també en què va a parar a la presó no tan sols gent considerada de dreta o conservadora, sinó també sectors de l'esquerra radical, majoritàriament de la CNT i del POUM, inculpats de delictes com «tinença il·legal d'armes», «assassinats» –referit a la repressió incontrolada de la primera fase de la guerra– o d'altre tipus. A partir de les dades compreses als expedients personals dels reclusos, els resultats no poden ser més eloqüents.

Per una banda el tipus de delicte predominant en aquesta etapa, com s'esdevé en general per a la resta de Catalunya, és alta traïció, espionatge o espionatge i alta traïció al mateix temps. És simptomàtic que, dels 110 reclusos del Tarragonès, aquest tipus de delicte figuri en l'expedient personal d'una setantena de reclusos o que, dels 44 reclusos residents al Baix Ebre, aquest sigui el cas d'una trentena. Són dades que, en general, són equivalents a la majoria de comarques tarragonines. En canvi el delicte menor de desafecció al règim, que apareix també com a delicte clarament polític, té una rellevància menys significativa i només el trobem en total en una trentena d'expedients personals.

Molt més significativa és la vinculació entre el delicte, el tribunal del qual depèn el reclús i la seva localitat de residència. Unes mostres serviran per certificar-ho. En el cas dels 36 reclusos que figuren com a residents a Tortosa, exactament 30 depenien de tribunals especials. El desembre de 1937 varen ingressar a la Model 13 reclusos, alguns dels quals inicialment estaven a disposició de l'SIM, però més tard foren processats pel Tribunal Especial d'Espionatge i Alta Traïció de Catalunya. En concret el dia 12 de desembre feien cap a la Model un grup de 10 tortosins, processats per espionatge, que destaquen per la seva joventut: set eren menors de 20 anys, un tenia 24 anys i dos en tenien 38. Per bé que tot fa suposar que es tractava d'una mateixa causa, només en un cas hi figura sentència del Tribunal: es tracta d'un estudiant de 18 anys, que fou condemnat a mort el dia 19 de juliol de 1938, però en cap cas hi consta que fos executat. També és significatiu l'ingrés el dia 10 de gener de 1938 d'un grup de nou prohoms de Tortosa, inicialment a disposició de l'SIM, però posteriorment processats per espionatge pel mateix tribunal. En aquest grup hi figuraven dos funcionaris de telègrafs, un empleat de l'Ajuntament, diversos metges, un inspector de ferrocarril, un administrador, un industrial i un cert Bau Nolla, comerciant, germà del dirigent tradicionalista local. A desgrat de la gravetat de l'acusació, una resolució del Tribunal, dictada el 19 d'abril de 1938, va permetre que tots sortissin en llibertat. La nòmina la completen altres ingressos més reduïts, que es produïren els mesos de gener, febrer i març, en els quals el Tribunal d'Espionatge era el dipositari dels reclusos. El juliol de 1938 hi ingressava un reclús tortosí com a penat a 20 anys de reclusió pel Tribunal Especial de Guàrdia de Tarragona, per un delicte de derrotisme, i l'agost del mateix any n'ingressava un altre, en aquest cas penat pel Tribunal Popular Especial de Tarragona a 6 anys, 4 mesos i 1 dia, pel delicte de homicidi i tinença d'armes.

El cas dels reclusos procedents de Flix, a la Ribera d'Ebre, també és significatiu. Dels 11 reclusos que hi figuren com a residents en aquesta població, un hi va ingressar processat per auxili a la rebel·lió el 16 de desembre de 1937 pel Jutjat d'Instrucció número 4 de Barcelona. Nou, però, hi ingressaren en el decurs de l'any 1938. Un grup de cinc hi ingressaren conjuntament, per la mateixa causa, a disposició del jutge instructor de Tarragona, processats per desafecció al règim, i el 12 d'octubre del mateix any eren traslladats a la presó tarragonina. Els altres quatre casos tots eren condemnats pel Tribunal Especial de Guàrdia de Tarragona, i a l'expedient de tres reclusos hi figura la condemna a mort. Presumiblement la pena de mort era la de tots quatre, perquè, si bé és veritat que el dia d'arribada a la Model és diferent, en canvi la data del judici correspon en tots els casos al dia 7 de setembre de 1938 i el delicte també és el mateix: alta traïció. El darrer reclús de la Model, que residia a Flix, hi ingressà el 15 de gener de 1939, amb el grup de reclusos que procedia de la presó de Reus, i es trobava a disposició de l'SIM.

La relació de 74 reclusos que el dia 12 de gener de 1939 va elaborar el director de la presó de Tarragona amb l'objectiu del seu trasllat a Barcelona, també conté dades molt significatives, per bé que a la relació hi trobem reclusos residents a totes les comarques. En primer lloc hi figuren 16 reclusos ja condemnats a penes de presó que oscil·len entre els 30 i els 2 anys, passant pels 6 anys i 1 dia. Dins aquest grup hi figuren reclusos condemnats pel Tribunal Especial de Guàrdia de Tarragona, com s'esdevé amb els veïns de Nulles, Miravet o Móra d'Ebre. El grup més nombrós és el dels 27 reclusos que es troben processats a disposició o bé del Tribunal o bé del jutge especial de guàrdia, mentre només en un cas hi figura un reclús a disposició del Tribunal d'Espionatge de Catalunya. La resta de reclusos també hi figuren com a processats o bé pel Tribunal Militar Permanent de Catalunya (12 reclusos), a disposició del president de l'Audiència (11 reclusos) o a disposició del jutge d'instrucció corresponent (7 reclusos).

Penso que tots aquests casos i exemples il·lustren a bastament el funcionament de la justícia a les comarques de Tarragona en la darrera fase de la guerra. Com a contrast, potser caldria assenyalar una especificitat local, que no per concreta i genuïna deixa de ser significativa. Es tracta dels veïns de la Fatarella, a la Terra Alta, que feren cap a la Model. Del total dels 12 reclusos procedents d'aquesta població –una xifra certament alta– 8 apareixen directament vinculats als enfrontaments armats que tingueren lloc a la població el dia 23 de gener de 1937, quan un grup de pagesos es resistiren a la col·lectivització forçosa de la terra i la intervenció de les patrulles de control provocà una trentena de morts entre la pagesia. Per aquesta mateixa raó, en aquest cas els 8 reclusos ingressaren a la Model en el decurs de l'any 1937. El 27 de desembre de 1937 hi ingressaren 6 reclusos procedents del preventori del Vendrell, i els altres 2 hi havien ingressat, respectivament, el juliol i l'agost. Destaca en aquest grup de reclusos que tots eren processats o bé pel jutge especial, que es va nomenar per estudiar el cas –no era altre que Rodríguez Dranguet– o bé pel Jutjat d'Instrucció de Gandesa. El delicte que hi apareixia era «rebel·lió i furt» o, a més, «assassinats» o simplement apareixien processats pels «fets de la Fatarella». És significatiu també que 6 dels reclusos són page-

sos de professió, un altre apareix com a esquilador i un darrer com a ferrer. L'estada a la presó Model barcelonina fou relativament curta, perquè entre el 30 de gener i l'1 de febrer de 1938 tots foren traslladats a la presó de Tarragona. Però la seva presència a la presó de la capital catalana no deixa de ser significativa.

En època de conflicte –i de conflicte sagnant com fou la guerra civil– la presó Model de Barcelona va escampar el seu àmbit d'influència més enllà del que semblava que eren les seves «fronteres naturals». La intensitat de la repressió arreu de les comarques de Catalunya li va fer jugar un paper de primer ordre, que va afectar el conjunt de ciutadans del Principat. Pel que fa a les comarques de Tarragona, com he intentat mostrar, la seva presència fou també extraordinàriament significativa i s'incardina dins el conjunt de fenòmens que a Catalunya caracteritzaren la guerra civil en els seus aspectes més sòrdids, com són la repressió, les represàlies i les pors. En això les comarques tarragonines tampoc no foren una excepció.

EL BAIX EBRE I EL MONTSIÀ EN LA LÍNIA DE FOC (1937-1938)

Joan Carles Lleixà i Caballé

1. INTRODUCCIÓ

L'objectiu d'aquest treball és explicar com es visqué la guerra civil a la part sud de les Terres de l'Ebre. Per això he escollit tres moments:

En primer lloc, he estudiat com fou la vida quotidiana en un poble del Montsià –Santa Bàrbara– l'any anterior a l'establiment del front de guerra i el mateix 1938, any en què la guerra va arribar a les comarques del sud de Catalunya; en segon lloc, com va trasbalsar la vida quotidiana l'arribada dels combats; en tercer lloc, l'ofensiva republicana davant l'Ebre i les seves repercussions.

A l'hora d'elaborar aquest treball, m'he basat en l'estudi de documents inèdits de l'Arxiu Municipal de Santa Bàrbara i dels Fons del general Rojo existents a l'Arxiu Històric Nacional de Madrid. També he consultat la premsa de l'època i la bibliografia que hi ha. A més a més, he realitzat més d'una dotzena d'entrevistes, algunes de les quals, malauradament, no han volgut deixar constància del seu testimoni. També he de dir que alguns dels protagonistes d'aquestes entrevistes ja no es troben entre tots nosaltres en el dia d'avui. A tots, moltes gràcies!

2. LLUNY DEL FRONT: LA VIDA QUOTIDIANA A SANTA BÀRBARA –PLANES DEL MONTSIÀ– (DEL GENER DE 1937 A L'ABRIL DE 1938)

L'any 1937, al Montsià, la guerra era una cosa llunyana i els seus efectes encara no eren prou evidents. Només es notava en la carestia dels queviures i en l'escassetat de certs productes. Inicialment la gent feia llargues cues davant els forns de pa, de vegades, fins i tot, s'hi portaven les cadires. Les autoritats s'hi oposaven al·legant que hi havia prou subministrament per a tothom,[1] però alhora exercien un rigorós control d'aquest producte, bàsic per a

1 CONSELL MUNICIPAL. PLANES DEL MONTSIÀ. PRESIDÈNCIA. «Bando». Planes del Montsià, 19 de maig de 1937, 1 p., mecanografiada. Arxiu Municipal (AM) de Santa Bàrbara.

l'alimentació de l'època, fins al punt que calia una autorització per moldre el blat.[2] Més tard obligaren la població a anar a comprar-lo al Sindicat Agrícola i no als forns, per a un millor control del producte i per evitar-ne l'acaparament i els abusos en el preu.[3] Aquest estat de coses era més que circumstancial i per això les autoritats dictaven diverses disposicions per impedir-ho.[4] Per això es perseguia la venda dels queviures fora dels canals legals i reglamentaris.[5] Amb tot, mancaven molts productes, especialment la farina, i per això el comitè local demanava als pagesos els seus excedents, per poder repartir-los amb equitat i aconseguir així abastir tots els particulars.[6]

Un altre dels productes fiscalitzats era l'oli, el Montsià n'ha estat sempre un gran productor, per això, i per evitar que sortís dels canals oficials, les administracions (la Federació Regional de Sindicats Agrícoles, el conseller de Proveïments de la Generalitat de Catalunya i el Consell Municipal), volien controlar-ne la distribució.[7]

Aquest intent de regular les existències i la seva distribució no va poder evitar la tendència alcista i inflacionista dels preus, que era tan gran que el Consell Municipal, que controlava els jornalers per mitjà de l'obligatòria carta de treball, es va veure obligat a apujar els preus dels jornals. A l'agost el preu dels bracers i els camperols va arribar a les 10 pessetes diàries[8] i al desembre de 10 pessetes van passar a cobrar-ne 13, i es van apujar també els jornals dels llauradors i carreters, els primers cobrarien 25 pessetes i els altres 30 pessetes cada dia.[9]

La política econòmica i de subsistències s'ampliava, per un costat, amb la preocupació que hi havia pels que no tenien prou terra per a la seva pròpia manutenció[10] i, per l'altre, amb les emissions locals de paper moneda.[11]

L'Ajuntament, el Consell Municipal, tenia encara unes altres inquietuds i preocupacions: les que es derivaven de l'escolarització i l'alfabetització de la població més jove, els que teni-

2 CONSELL MUNICIPAL. PLANES DEL MONTSIÀ. PRESIDÈNCIA. «Bando». Planes del Montsià, 19 de juny de 1937, 1 p., mecanografiada. AM de Santa Bàrbara.

3 CONSELL MUNICIPAL. PLANES DEL MONTSIÀ. PRESIDÈNCIA. «Bando». Planes del Montsià, 21 de juny de 1937, 1 p., mecanografiada. AM de Santa Bàrbara.

4 CONSELL MUNICIPAL. PLANES DEL MONTSIÀ. PRESIDÈNCIA. «Bando». Planes del Montsià, 23 de juny de 1937, 1 p., mecanografiada. AM de Santa Bàrbara.

5 CONSELL MUNICIPAL. PLANES DEL MONTSIÀ. PRESIDÈNCIA. «Bando». Planes del Montsià, 16 d'agost de 1937, 1 p., mecanografiada. AM de Santa Bàrbara.
CONSELL MUNICIPAL. PLANES DEL MONTSIÀ. PRESIDÈNCIA. «Bando». Planes del Montsià, 27 d'octubre de 1937, 1 p., mecanografiada. AM de Santa Bàrbara.

6 CONSELL MUNICIPAL. PLANES DEL MONTSIÀ. PRESIDÈNCIA. «Bando». Planes del Montsià, 10 de setembre de 1937, 1 p., mecanografiada. AM de Santa Bàrbara.

7 CONSELL MUNICIPAL. PLANES DEL MONTSIÀ. PRESIDÈNCIA. «Bando». Planes del Montsià, 21 d'agost de 1937, 1 p., mecanografiada. AM de Santa Bàrbara.

8 CONSELL MUNICIPAL. PLANES DEL MONTSIÀ. PRESIDÈNCIA. «Bando». Planes del Montsià, 2 d'agost de 1937, 1 p., mecanografiada. AM de Santa Bàrbara.

9 CONSELL MUNICIPAL. PLANES DEL MONTSIÀ. PRESIDÈNCIA. «Bando». Planes del Montsià, 20 de desembre de 1937, 1 p., mecanografiada. AM de Santa Bàrbara.

10 CONSELL MUNICIPAL. PLANES DEL MONTSIÀ. PRESIDÈNCIA. «Bando». Planes del Montsià, 21 de setembre de 1937, 1 p., mecanografiada. AM de Santa Bàrbara.

11 CONSELL MUNICIPAL. PLANES DEL MONTSIÀ. PRESIDÈNCIA. «Bando». Planes del Montsià, 24 de juliol de 1937, 1 p., mecanografiada. AM de Santa Bàrbara.

en més de 14 anys i no sabien llegir ni escriure;[12] l'adequació dels horaris de les oficines municipals als treballadors del camp; la programació i la realització de conferències,[13] i la vigilància i la sanció de les entremaliadures o les malifetes que el jovent pogués fer.[14]

De vegades es feien alguns acudits amb els escrits oficials. Com el que varen fer en la signatura del comissari polític del 3r batalló, anomenat «ANILLO», al qual afegiren amb lletra manuscrita «De Bodas».[15]

Però, malgrat aquests senyals, d'una aparent normalitat, hi havia una guerra que avançava cap a Catalunya i, amb ella, l'allau de refugiats que arribaven i s'havien de mantenir.[16] Les autoritats –Ministeri de Governació–, controlaven la possessió de les armes.[17] Noves lleves foren reclamades[18] i les necessitats de sang per als ferits del front augmentava. Fruit de la necessitat, sorgiren activitats, com ara curses ciclistes, amb la finalitat de recaptar fons a benefici dels hospitals de sang[19] –sempre sota el perill d'una possible acció de l'aviació enemiga–. Per això es publicà un ban que deia:[20]

> A resultes de la visita de l'aviació facciosa, efectuada aquest matí, creiem convenient recomanar a tots els ciutadans que en cas de tornar-se a repetir, tingui tothom *cuidado* d'apagar les llums de les seves respectives *vivendes*; no precipitar-se a la sortida dels seus domicilis, ni agrupar-se.
>
> Fins que no es prenguin mesures per a *poguer* donar la senyal d'alarma, s'atendran els senyals de *pito* que *donguin* els empleats i les autoritats, i es procurarà sortir al camp, però cuitant de no fer grups que puguin servir de blanc a les metralladores.
>
> Així mateix, es prega a tots els ciutadans que tinguin cura d'auxiliar els nens, vells i desvalguts, que per les seves forces no puguin posar-se fora l'abast de l'aviació.
>
> Planes del Montsià, 22 de desembre del 1937. El conseller president PRIMITIVO ARNAU.

12 CONSELL MUNICIPAL. PLANES DEL MONTSIÀ. PRESIDÈNCIA. «Bando». Planes del Montsià, 1 de desembre de 1937, 1 p., mecanografiada. AM de Santa Bàrbara.
CONSELL MUNICIPAL. PLANES DEL MONTSIÀ. PRESIDÈNCIA. «Bando». Planes del Montsià, 5 de desembre de 1937, 1 p., mecanografiada. AM de Santa Bàrbara.

13 CONSELL MUNICIPAL. PLANES DEL MONTSIÀ. PRESIDÈNCIA. «Bando». Planes del Montsià, 19 de juny de 1937, (primera part), 1 p., mecanografiada. AM de Santa Bàrbara.

14 CONSELL MUNICIPAL. PLANES DEL MONTSIÀ. PRESIDÈNCIA. «Bando». Planes del Montsià, 30 de juliol de 1937, (segona part), 1 p., mecanografiada. AM de Santa Bàrbara.

15 CONSELL MUNICIPAL. PLANES DEL MONTSIÀ. PRESIDÈNCIA. «Bando». Planes del Montsià, 23 de juny de 1937, 1 p., mecanografiada. AM de Santa Bàrbara.

16 CONSELL MUNICIPAL. PLANES DEL MONTSIÀ. PRESIDÈNCIA. «Bando». Planes del Montsià, 7 de juliol de 1937, 1 p., mecanografiada. AM de Santa Bàrbara.

17 CONSELL MUNICIPAL. PLANES DEL MONTSIÀ. PRESIDÈNCIA. «Bando». Planes del Montsià, 2 de juny de 1937, 1 p., mecanografiada. AM de Santa Bàrbara.

18 CONSELL MUNICIPAL. PLANES DEL MONTSIÀ. PRESIDÈNCIA. «Bando». Planes del Montsià, 28 de juny de 1937, 1 p., mecanografiada. AM de Santa Bàrbara.
CONSELL MUNICIPAL. PLANES DEL MONTSIÀ. PRESIDÈNCIA. «Bando». Planes del Montsià, 3 de juliol de 1937, 1 p., mecanografiada. AM de Santa Bàrbara.

19 CONSELL MUNICIPAL. PLANES DEL MONTSIÀ. PRESIDÈNCIA. «Bando». Planes del Montsià, 1937, 1 p., mecanografiada. AM de Santa Bàrbara.

20 CONSELL MUNICIPAL. PLANES DEL MONTSIÀ. PRESIDÈNCIA. «Bando». Planes del Montsià, 22 de desembre de 1937, 1 p., mecanografiada. AM de Santa Bàrbara.

El canvi d'any, de 1937 a 1938, significà també l'apropament de la guerra. Els signes eren cada cop més evidents: els productes escassejaven i els preus augmentaven; l'Administració intentava regularitzar-los, especialment els productes de gran incidència en l'alimentació, com ara la carn, els ous i la llet o d'altres, com el tabac, que, tot i no ser alimentaris, eren de consum massiu.[21] El dèficit obligava a racionar-los i els consells municipals s'encarregaren de gestionar-ne el repartiment.[22]

De tant en tant, però, es produïa alguna bona notícia, com la de tornar la farina als veïns que van donar-ne quan no n'hi havia.[23] Però aquestes noves eren escasses i l'alegria que produïen, efímera. La realitat és que el control de productes es féu més i més rigorós. Els veïns foren obligats a declarar tant els productes que tenien en els seus domicilis com els que ja havien portat al Sindicat Agrícola. Les penes per l'incompliment d'aquestes normatives eren molt severes i als infractors se'ls qualificava de sabotejadors i «desafectes al règim».[24]

Si l'any 1937 la farina i l'oli van rebre un tractament especial, el 1938 l'atenció de l'Administració va centrar-se en el vi; al febrer se'n perseguiren els preus abusius [25] i a partir del 31 de març fou totalment fiscalitzat.[26]

L'últim acte en el control de productes alimentaris per part de les institucions republicanes el va dur a terme el Consell Municipal, en constituir el Tribunal de Subsistències Local,[27] organisme que havia de garantir l'aplicació de les disposicions sobre el tema.

Encara que el cobrament de contribucions el mes de març[28] podia veure's com un senyal de normalitat, les repetides crides de lleves,[29] el control dels soldats que gaudien d'un permís[30] o que passaven pel poble,[31] així com la crida dels joves de 19 anys per incorporar-se a

21 CONSELL MUNICIPAL. PLANES DEL MONTSIÀ. PRESIDÈNCIA. «Ban». Planes del Montsià, 13 de gener 1938, 1 p., mecanografiada. AM de Santa Bàrbara.

22 CONSELL MUNICIPAL. PLANES DEL MONTSIÀ. PRESIDÈNCIA. «Ban». Planes del Montsià, 4 de febrer de 1938, 1 p., mecanografiada. AM de Santa Bàrbara.

23 CONSELL MUNICIPAL. PLANES DEL MONTSIÀ. PRESIDÈNCIA. «Ban». Planes del Montsià, 11 de febrer de 1938, 1 p., mecanografiada. AM de Santa Bàrbara.

24 CONSELL MUNICIPAL. PLANES DEL MONTSIÀ. PRESIDÈNCIA. «Ban». Planes del Montsià, 11 de febrer de 1938, 1 p., mecanografiada. AM de Santa Bàrbara.

25 CONSELL MUNICIPAL. PLANES DEL MONTSIÀ. PRESIDÈNCIA. «Ban». Planes del Montsià, 22 de febrer de 1938, 1 p., mecanografiada. AM de Santa Bàrbara.

26 CONSELL MUNICIPAL. PLANES DEL MONTSIÀ. PRESIDÈNCIA. «Ban». Planes del Montsià, 31 de març de 1938, 1 p., mecanografiada. AM de Santa Bàrbara.

27 CONSELL MUNICIPAL. PLANES DEL MONTSIÀ. PRESIDÈNCIA. «Ban». Planes del Montsià, 1 de març de 1938, 1 p., mecanografiada. AM de Santa Bàrbara.

28 CONSELL MUNICIPAL. PLANES DEL MONTSIÀ. PRESIDÈNCIA. «Ban». Planes del Montsià, 22 de febrer de 1938, 1 p., mecanografiada. AM de Santa Bàrbara.
CONSELL MUNICIPAL. PLANES DEL MONTSIÀ. PRESIDÈNCIA. «Ban». Planes del Montsià, 2 de març de 1938, (segona part), 1 p., mecanografiada. AM de Santa Bàrbara.

29 CONSELL MUNICIPAL. PLANES DEL MONTSIÀ. PRESIDÈNCIA. «Ban». Planes del Montsià, 5 de gener de 1938, 1 p., mecanografiada. AM de Santa Bàrbara.
CONSELL MUNICIPAL. PLANES DEL MONTSIÀ. PRESIDÈNCIA. «Ban». Planes del Montsià, 2 de febrer de 1938, 1 p., mecanografiada. AM de Santa Bàrbara.

30 CONSELL MUNICIPAL. PLANES DEL MONTSIÀ. PRESIDÈNCIA. «Ban». Planes del Montsià, 24 de febrer de 1938, 1 p., mecanografiada. AM de Santa Bàrbara.

31 CONSELL MUNICIPAL. PLANES DEL MONTSIÀ. PRESIDÈNCIA. «Ban». Planes del Montsià, 30 de febrer de 1938, 1 p., mecanografiada. AM de Santa Bàrbara.

l'exèrcit,[32] s'encarregaven de desmentir-ho. La situació era cada cop més difícil i el front de guerra s'atansava inexorablement. Es perseguia els pròfugs, els desertors i els suposats inútils.[33] El 19 de març, es cridà tots els soldats residents a la població[34] i el 24, tots els que feien el servei a la marina.[35]

A partir de l'abril els successos es precipitaren, el dia 2 s'informava els pares que tenien nens a l'escola que les classes es farien a cel obert, al camp, per evitar el perill dels possibles bombardejos, i se'ls avisava que si de cas se'n produïen no havien de córrer a buscar els seus fills, que ja se n'encarregarien els mestres.[36] El 5 es cridava a la mobilització, es demanaven voluntaris per a l'exèrcit republicà de terra i per als batallons de fortificacions.[37] A la fi tot fou inútil i el 17 els franquistes van entrar a la població.

3. ARRIBADA DE LA GUERRA

Després de la batalla de Terol, l'exèrcit republicà va quedar molt afeblit. Havia sofert quantioses pèrdues tant en vides com en material[38] i Franco, aprofitant aquesta circumstància, va decidir iniciar una gran ofensiva al llarg del front d'Aragó amb la finalitat d'arribar a la Mediterrània.

El franquistes atacaren simultàniament: al nord de Saragossa, avançaren pels Monegres i van ocupar Fraga (el 27 de març de 1938) i al mateix temps continuaren en direcció sud. Superant la resistència republicana, el dia 3 d'abril entraren a Lleida i a Gandesa, i portaren la guerra a Catalunya. Volien arribar al mar per la zona de Tortosa, per això van concentrar el seu atac en un front estret.[39] Del 5 al 10 d'abril, van atacar les divisions republicanes (3 i 11), però ja el dia 9 havien estat aturats a 30 km al nord de Tortosa.[40] Com que no van aconseguir passar, van concentrar el seu atac en direcció Morella-Sant Mateu-Vinaròs. El dia 15 d'abril

32 CONSELL MUNICIPAL. PLANES DEL MONTSIÀ. PRESIDÈNCIA. «Ban». Planes del Montsià, 2 de març de 1938 (primera part), 1 p., mecanografiada. AM de Santa Bàrbara.

33 CONSELL MUNICIPAL. PLANES DEL MONTSIÀ. PRESIDÈNCIA. «Ban». Planes del Montsià, 23 de febrer de 1938, 1 p., mecanografiada. AM de Santa Bàrbara.

34 CONSELL MUNICIPAL. PLANES DEL MONTSIÀ. PRESIDÈNCIA. «Ban». Planes del Montsià, 19 de març de 1938, 1 p., mecanografiada. AM de Santa Bàrbara.

35 CONSELL MUNICIPAL. PLANES DEL MONTSIÀ. PRESIDÈNCIA. «Ban». Planes del Montsià, 24 de març de 1938, 1 p., mecanografiada. AM de Santa Bàrbara.

36 CONSELL MUNICIPAL. PLANES DEL MONTSIÀ. PRESIDÈNCIA. «Ban». Planes del Montsià, 2 d'abril de 1938, 1 p., mecanografiada. AM de Santa Bàrbara.

37 CONSELL MUNICIPAL. PLANES DEL MONTSIÀ. PRESIDÈNCIA. «Ban». Planes del Montsià, 5 d'abril de 1938, 1 p., mecanografiada. AM de Santa Bàrbara.

38 «el dia 7 de febrer les divisions franquistes trencaren el front republicà i en dos dies la república sofria 15.000 baixes i 7.000 soldats queien presoners [...], el dia 21 de febrer varen decidir evacuar la ciutat abandonant nombrós material. 14.500 soldats de l'exèrcit de la República van ser fets presoners.» PAGÈS i BLANC, Pelai. *La Guerra Civil espanyola a Catalunya (1936-1939)*. Barcelona: Els Llibres de la Frontera (Coneguem Catalunya, 19), 1987, p. 128.

39 La 1 Divisió, comandada per García Valiño, la 5 Divisió, per García Escámez, i el cos italià. LÍSTER, Enrique. *Nuestra Guerra. Aportaciones para una Historia de la Guerra Nacional Revolucionaria del Pueblo Español*. Paris: Colección Ebro, 1966, p. 192-193.

40 Modesto explica que els continuats i reiterats atacs del Cos italià, amb el suport de l'artilleria i l'aviació, tenien aquesta finalitat, però, com que no van prosperar, es van deturar a tan sols 25 km de la ciutat. MODESTO, Juan. *Soy del quinto regimiento (Notas de la Guerra Civil Española)*, 3a edició. Barcelona: Editorial Laia, 1978, p. 241.

tropes del Cos de Galícia comandades per García Valiño arribaren a Alcanar, Ulldecona, Benicarló i Vinaròs.[41] El mateix dia 15, Líster fou nomenat per Rojo cap del V Cos d'Exèrcit,[42] que integrava totes les forces republicanes que hi havia a la dreta del riu, i van assignar-li «la papeleta de hacerlas pasar a la orilla izquierda volando luego los puentes».[43]

L'ofensiva terrestre va anar acompanyada de freqüents incursions aèries sobre moltes ciutats catalanes: Barcelona, Tarragona, Reus, Amposta i, especialment, Tortosa –on fou particularment intensa la del dia 15 d'abril (a les 11 hores del matí), que provocà 25 civils morts–. Tagüeña, que era a la ciutat amb Modesto, en féu una descripció ben gràfica: «A nuestro alrededor se desmoronaban los edificios, las calles estaban llenas de cadáveres y el humo espeso y sofocante de las explosiones y los incendios apenas nos dejaba respirar».[44] La conseqüència més immediata d'aquesta acció fou l'abandonament del nucli urbà per part de la població, i també de l'Ajuntament, que va establir-se al Perelló.[45] Unes 20.000 persones van marxar en direcció al coll de l'Alba i 15.000 més cap a Ferreries i Jesús.[46]

Joan Solé Tafalla, que fou testimoni directe d'un d'aquests bombardejos, i un altre company, tots dos de la lleva del biberó, marxaven de Tortosa per incorporar-se a l'exèrcit i, quan es trobaven als afores, les bombes van caure al seu voltant i van veure com una matava un cavall que estava llaurant i una altra va caure sobre un grup de carrabiners i en va matar 11. Després d'això aquells joves de 17 anys van decidir tornar-se'n a casa i deixar per a l'endemà la incorporació a l'exèrcit.[47] No menys dur és el testimoni de Mercè Mallén Blanc, que conta que un dia en què ella i el seu germà van anar a Roquetes es van veure enmig d'un atac aeri i una de les bombes va caure al seu davant i va matar una família. L'experiència fou tan traumàtica que va quedar-se en aquell lloc molta estona abans de reaccionar i cercar la protecció d'un refugi, on el seu germà ja havia pogut aixoplugar-se.[48]

A l'Aldea, els bombardejos van arribar a esdevenir un fet diari, que va durar nou mesos. Generalment l'atac era realitzat per un o dos avions pertanyents a l'aviació italiana de Mallorca o a l'alemanya de la Sénia. Encara que ocasionalment podien participar-hi més aparells. Ramon Ventura conta que, un dia en què es trobava pasturant les ovelles, es va veure sorprès per un

41 Tagüeña conta que els franquistes van ensenyar el general Camilo Alonso Vega, quan arribava el dia del Divendres Sant al Mediterrani, banyant-se els dits en aigua del mar i senyant-se. TAGÜEÑA LACORTE, Manuel. *Testimonio de dos guerras*, 2a edició. Mèxic: Ediciones Oasis, SA, 1974, p. 183.

42 El 15 d'abril, coincidint amb l'avenç franquista, el general Rojo, cap de l'Estat Major Central de l'Exèrcit de la República, va encomanar a Modesto l'organització i el comandament de l'Agrupació Autònoma de l'Ebre. L'Agrupació estaria formada per 2 cossos d'Exèrcit, el V i el XV. Modesto va proposar Líster com a cap del V (anteriorment era el cap de l'11 Divisió) i Tagüeña per al XV (cap de la 3 Divisió). El 25 d'abril l'Agrupació passaria a denominar-se Exèrcit de l'Ebre. MODESTO, Juan. *Soy del quinto regimiento (Notas de la Guerra Civil Española)*, *op. cit.*, p. 242 i 252.

43 LÍSTER, Enrique. *Nuestra Guerra. Aportaciones para una Historia de la Guerra Nacional Revolucionaria del Pueblo Español*, *op. cit.*, p. 193.

44 TAGÜEÑA LACORTE, Manuel. *Testimonio de dos guerras*, *op. cit.*, p. 184.

45 L'Ajuntament de Tortosa va crear un punt de trobada al bar Nolla *Menino* del Perelló. SUBIRATS PIÑANA, Josep. *Tortosa, front de guerra. La rereguarda durant la guerra civil*. Barcelona: Columna i Tresmall, 1996, p. 211.

46 SUBIRATS PIÑANA, Josep. *Evocacions 36-38. La Guerra Civil des de Tortosa*. Tortosa: Ed. de l'Autor, SA, 1989, p. 62 i 65.

47 Entrevista feta a Joan Solé Tafalla (Jesús –Tortosa–, 11 de maig de 1999).

48 Entrevista feta a Mercè Mallén Blanch (Jesús –Tortosa–, 11 de maig de 1999).

atac de gran intensitat en què va comptar 40 avions. Els aparells anaven tirant bombes i metrallant; en veure'ls, els animals van fugir i ell es va tirar a un canalet sec i envoltat de canyes, una mena de trinxera, que li va servir de refugi mentre queien les bombes i les canyes eren segades per les bales dels avions. Quan tot es va acabar, el fum de les explosions i la terra que havien aixecat ho havien omplert tot d'una mena de boira tan espessa que Ramon es va creuar pel camí amb els seus pares, que el buscaven, i no es van veure. Els atacs sempre es feien de dia amb llum de sol, però de vegades i a la nit passava un hidroavió de Mallorca, que feia poc soroll, i anava metrallant.[49]

Per por d'aquestes accions, les autoritats municipals de les poblacions atacades, o que potencialment podien ser-ho, ja feia temps que prenien mesures, com les adoptades pel Consell Municipal de Santa Bàrbara en un ban del 22 de desembre de 1937, signat pel seu conseller president, Primitivo Arnau, en què s'explicava què s'havia de fer en cas de bombardeig;[50] al jovent se li ensenyava que quan les bombes explotaven s'havien de posar un pal a la boca per evitar el trencament dels timpans. Aquest palet el portaven sempre al damunt, generalment lligat amb un cordill.[51]

Un cop arribats al mar, a l'abril de 1938, els franquistes procuraren ampliar la zona ocupada. L'objectiu era avançar cap a Santa Bàrbara, per ocupar la cruïlla de la carretera de València[52] i la d'Amposta així com l'estació del tren; és a dir, dominar el principal punt de comunicació terrestre entre Amposta i Tortosa.

El dia 17 d'abril[53] fou ocupat Freginals. Cap al vespre, la línia del front discorria entre Amposta, Santa Bàrbara i Mas de Barberans; l'exèrcit republicà va contraatacar per recuperar el terreny perdut, però no ho va aconseguir i es va veure obligat a retirar-se. Llavors els italians del Cos de Tropes Voluntàries amb carros lleugers (Agrupació Carristi) van rebre l'ordre d'atacar, amb l'objectiu d'arribar als ponts d'Amposta i Tortosa (si és que encara estaven operatius) i intentar ocupar-los i protegir-los.[54] Aquesta urgència en el desenvolupament de les accions militars contrasta amb l'aturada dràstica de les operacions quan es va arribar a l'Ebre i no es van trobar ponts aprofitables, ja que, els republicans, en la seva retirada, els destruïren.

49 Entrevista feta a Ramon Ventura Moreso (Santa Bàrbara, 30 de maig de 1999).

50 CONSELL MUNICIPAL. PLANES DEL MONTSIÀ. PRESIDÈNCIA. «Bando». Planes del Montsià, 22 de desembre de 1937, 1 p., mecanografiada. AM de Santa Bàrbara.

51 Entrevista feta a Ramon Ventura Moreso, *cit.*

52 La carretera nacional que avui passa per Amposta, N-340, en aquelles dates anava per Ulldecona i Santa Bàrbara.

53 Aquest mateix dia, el 17 d'abril, Tagüeña va rebre el nomenament com a cap provisional del nou XV Cos d'Exèrcit de l'Agrupació Autònoma de l'Ebre i l'ordre de defensar la riba esquerra del riu de Mequinensa fins a Móra la Nova. TAGÜEÑA LACORTE, Manuel. *Testimonio de dos guerras*, *op. cit.*, p. 185 i 193.

54 Les ordres a la 1 Divisió van ser rebudes en un teletip que deia: «General jefe Ejército del Norte a General Primera División. Conviene acelere hoy marcha para apoderarse puentes Tortosa y Amposta, si estuviesen utilizables. Posible que primeras horas mañana lleguen a Cherta o La Cenia unidades y carros legionarios para asociarse operaciones. Facilíteles satisfacción sus deseos siempre que no impliquen retraso en cumplimiento misión Tropas V.E.» MEZQUIDA GANÉ, Luis María. *LA BATALLA DEL EBRO. Asedio de Tortosa y combates de Amposta. Del río Guadalupe al Gayá, con las ocupaciones de Falset, Montblanc, Valls, Reus y Tarragona (1938-1939)*. 2a edició. Tarragona: Diputació de Tarragona, 1993, p. 40.

L'ofensiva franquista contrastava amb la fugida, de vegades desordenada, de les tropes republicanes, que aprofitaven qualsevol mitjà que els facilités el transport per arribar, com més aviat millor, a l'altra banda del riu. D'això en va patir les conseqüències Joaquim Caballé Albacar, al qual un grup de soldats van requisar l'egua, que li servia de mitjà de transport i de força de treball, després d'obrir-li el corral.[55]

Aquella mateixa tarda (17 d'abril), les tropes de Franco van arribar a Santa Bàrbara;[56] van entrar a la població per la carretera de la Galera i per la de Mas de Barberans,[57] on van haver de lluitar, ja que van trobar resistència, especialment per la part nord (la zona del cementiri). Un cop sufocada, van ocupar la població mentre molta gent del poble escapava pels camps[58] intentant fugir dels franquistes, de la seva possible repressió i de les atrocitats que es contaven dels «moros» i de la legió.[59] Els comandaments d'aquests tipus de forces intentaven controlar-les, mitjançant mètodes que eren més que expeditius. Joaquim Caballé Arasa explica que els oficials portaven fuets i que, més d'un cop, va veure com els utilitzaven contra la tropa mora: «si no ho hagueren fet així, no n'haurien segut amos».[60]

La majoria de les cases foren temporalment abandonades pel perill dels bombardejos de l'aviació o de l'artilleria, i els seus habitants van haver de cercar refugi en les casetes de camp. Maria Josefina Puig Cases era en una d'aquestes casetes i explica que, en les hores prèvies a l'arribada dels «nacionals», van passar la nit en una mena de refugi excavat a terra, mentre les tropes republicanes fugien. Després van tornar-se'n al poble, perquè els deien que els soldats saquejaven les cases tancades.[61] Cinta Rodríguez Cid explica com els soldats s'anaven instal·lant a les cases buides; els seus pares es trobaven treballant fora del poble, per això a casa seva també van entrar-hi. Va avisar-los del que passava i, quan van arribar, encara que els soldats van abandonar l'habitatge, moltes de les coses que hi havia van desaparèixer i mai més van ser retornades.[62] Molta gent, abans de l'entrada dels franquistes, enganxaven a les portes de les cases rètols amb frases com ara: «¡Arriba España!», «¡Viva Franco!» o «Casa ocupada por sus dueños», tot i així moltes foren saquejades pels soldats. Les més espoliades foren les de la gent d'esquerres.[63] També Cinta Cid Mauri, que vivia amb la seva família en una caseta al camp, explica que: «vam tornar al poble, perquè no mos prengueren tot el fato de casa», molts dels soldats que hi havia a Santa Bàrbara portaven maletes, on tenien tot el que havien agafat en altres llocs, especialment Amposta.[64]

55 Entrevista feta a Joaquim Caballé Albacar (Santa Bàrbara, 11 d'abril de 1984).

56 LÓPEZ PERALES, Rogelio. *Historia de Amposta*. Tortosa: Gràfica Dertosense, 1975, p. 386-287.

57 Entrevista feta a Agustín Cuadrat Bel (Santa Bàrbara, 10 de febrer de 1999).

58 Entrevista feta a Joaquim Caballé Albacar, *cit.*

59 La gent sentia un veritable pànic a la «mehala» mora que sempre anava en avantguarda. Hi havia el rumor que durant 24 hores podien abusar lliurement de les dones de les poblacions ocupades. SÁNCHEZ CERVELLÓ, Josep. «Metodologia de la Repressió Franquista». A: SÁNCHEZ CERVELLÓ, Josep (coord.). *La província de Tarragona durant el franquisme (1938-1976)*. Tarragona: CEHS Guillem Oliver, 1996, p. 12.

60 Entrevista feta a Joaquim Caballé Arasa (Santa Bàrbara, 24 de febrer de 1999).

61 Entrevista feta a Maria Josefina Puig Cases (Santa Bàrbara, 24 d'abril de 1999).

62 Entrevista feta a Cinta Rodríguez Cid (Santa Bàrbara, 24 de febrer de 1999).

63 SÁNCHEZ CERVELLÓ, Josep. «Metodologia de la repressió franquista»..., *op. cit.*, p. 15.

64 Entrevista feta a Cinta Cid Mauri (Santa Bàrbara, 24 d'abril de 1999).

De vegades ni en les cases aïllades del camp, generalment enmig de les oliveres, els refugiats estaven tranquils. Mercè Mallén Blanc vivia a Roquetes, amb la seva família, i no tan sols es van veure obligats a deixar el poble, sinó també la caseta de la muntanya, ja que, després de l'arribada de les tropes de Franco, la Guàrdia Civil els va fer marxar del mas on vivien amb l'excusa que podia ser blanc dels obusos de l'artilleria.[65]

El 18 d'abril de matinada, els republicans de la 11 Divisió van ocupar la serra del Montsià per protegir el poble i el port de Sant Carles de la Ràpita. Les Cases d'Alcanar, però, havien passat ja a mans dels franquistes (1 Divisió de Navarra), que després començaren la conquesta d'Amposta (matinada del 18 d'abril), que va ser molt dificultosa (primer van ocupar Masdenverge). El republicans de la riba dreta –amb el suport de tancs– van oposar-hi una forta resistència, però finalment Amposta va caure la nit d'aquell mateix dia. Al vespre, tot i que l'aviació franquista havia destruït el pont, els republicans en van construir un de barques per poder fugir: uns cap a Tortosa i els altres cap a Sant Carles de la Ràpita, seguint la línia del canal.[66]

Després de conquerir Amposta, les forces de l'Agrupació García Valiño, les legionàries i les italianes (unitats de la Divisió Fletxes, que baixant d'Alfara s'encaminaren cap a Xerta), es van dirigir cap a Tortosa i van trencar la línia defensiva republicana per l'oest. A les acaballes del dia 18, la major part de terreny de la riba dreta havia passat a mans dels insurrectes. Només un petit espai d'uns 5 km, que comunicava Tortosa i Roquetes, restava a mans republicanes. Aprofitant-ho, i afavorits per la foscor, les últimes tropes, més de 25.000 homes amb el seu equipament i les últimes restes de material,[67] van creuar el riu i després van fer esclatar els ponts.[68] El primer de caure fou el de l'Estat (pas de la carretera general, prop de l'església del Roser), per on passaven els carros i els vehicles; després va caure el de la Cinta, anomenat per la gent «pont pagant» (enfront del palau episcopal), per on anava la gent a peu, i, per últim, el del ferrocarril.[69] Com que el pont de barques d'Amposta ja s'havia enfonsat, la dreta de l'Ebre va quedar separada de la resta del territori català pel riu, que féu de trinxera natural entre ambdós bàndols. Líster assenyala que per això l'Estat Major Central (EMC) no va intentar mantenir cap tipus de posicions a la dreta, una mena de «cap de pont», ja que creia que els franquistes continuarien avançant en direcció a Catalunya i no cap a Llevant.[70]

El perill, més que real, que les tropes republicanes que hi havia a la riba dreta poguessin ser encerclades, va obligar-ne algunes a quedar-se i intentar frenar l'avanç dels franquistes, fins que tota la resta haguessin creuat el riu. Com era habitual, foren les Brigades Internacio-

65 Entrevista feta a Mercè Mallén Blanch, *op. cit.*

66 MEZQUIDA GANÉ, Luis María. *LA BATALLA DEL EBRO. Asedio de Tortosa y combates de Amposta..., op. cit.*, p. 40-41.

67 Tancs soviètics, peces d'artilleria de calibre petit, material mòbil i forces disperses. Els Oerlikon de la Defensa Contra Aeronaus. VIDAL, César. *Las Brigadas Internacionales*. Madrid: Espasa Calpe, 1998, p. 273.

68 El 18 al capvespre van fer esclatar els ponts de Tortosa. TAGÜEÑA LACORTE, Manuel. *Testimonio de dos guerras, op. cit.*, p. 185.

69 MEZQUIDA GANÉ, Luis María. *LA BATALLA DEL EBRO. Asedio de Tortosa y combates de Amposta..., op. cit.*, p. 44-45.

70 LÍSTER, Enrique. *Nuestra Guerra. Aportaciones para una Historia de la Guerra Nacional Revolucionaria del Pueblo Español, op. cit.*, p. 196.

nals (BI)[71] les encarregades de fer-ho.[72] Les forces brigadistes que van tenir aquest dubtós honor foren: les angleses comandades per Sam Wild, les canadenques del capità Díaz, les americanes comandades pel tinent Aaron Lopoff i elements de la XIV BI, integrada per francesos, belgues, luxemburguesos i algerians.

La majoria dels brigadistes van aconseguir creuar pels ponts, encara que alguns de la XIV BI i de la XV BI[73] es van quedar encerclats per l'enemic, però amb els seus propis mitjans van aconseguir creuar. Els que no ho van aconseguir van ser fets presoners. Uns 40 brigadistes foren afusellats, després d'haver estat conduïts presoners a Santa Bàrbara.[74] Tal com encara avui recorda Carlos Lleixà Sánchez: «Els brigadistes pujaven carrer Major amunt, anaven formats i als seus costats hi anaven uns altres soldats armats que els vigilaven».[75] Joaquim Caballé Arasa conta, per la seva banda, que els va veure al centre de la població: «Estaven formats, més tard se'ls van emportar.» Els van fer caminar fins al barranc de Lledó, lloc de la partició del terme amb Tortosa i frontera natural entre les comarques del Montsià i el Baix Ebre, els van afusellar[76] a la part de dalt d'un petit terraplè de cara al barranc i hi queien al fons, on després els van enterrar.[77] El pare de Cinta Rodríguez Cid, home d'esquerres, que va ser un dels que van obligar a anar a donar-los-hi sepultura, explicava que: «primer els vam enterrar i al dia següent ens els van fer desenterrar i cremar, per a posteriorment tornar-los a enterrar».[78]

Durant un temps, les tombes es veien clarament. Cinta Cid Mauri recorda que estaven enterrats en direcció a Tortosa, que es veien «uns *bultos* de terra, que sortien per damunt del *terreno* i allí els van deixar, pobrets!».[79] Anys després, però, una forta barrancada va desfer les tombes dels «russos», que era com se'ls coneixia a Santa Bàrbara, i se'n va emportar les restes barranc avall.

71 Els brigadistes que van venir al nostre país eren de procedència molt diversa: n'hi havia d'australians, albanesos, brasilers, belgues, canadencs, cubans, algerians, marroquins, iugoslaus i, fins i tot, xinesos.
Quan la batalla de l'Ebre s'apropava, les BI s'integraren en els V i XV cossos d'Exèrcit per formar la 45 Divisió, la 15 Divisió i la 35 Divisió (els XI, XIII i XV estaven integrat en la 35 Divisió; els XII i XIV, en la 45 Divisió).
Segons Luigi Longo –comissari inspector de les BI–, les brigades estaven formades per uns 3.000 homes, aproximadament. Les divisions d'artilleria per uns 300 o 350 homes. Del total d'integrants d'una brigada, els brigadistes representaven prop del 30%, la resta eren espanyols. A l'artilleria, però, els interbrigadistes arribaven al 75%.
ÁLVAREZ, Santiago. *Historia Política y Militar de las Brigadas Internacionales. Testimonios y Documentos.* Madrid: Compañía Literaria, 1996, p. 100, 106 i 130.

72 Els brigadistes foren gairebé sempre els que protegiren la retirada dels seus companys, així com també eren les forces atacades amb més intensitat i acarnissament pels seus enemics.

73 Batallons Dimitrov i Lincoln. Els seus integrants eren: búlgars, anglesos, nord-americans i alguns cubans. ÁLVAREZ, Santiago. *Historia Política y Militar de las Brigadas Internacionales, op. cit.*, p. 100, 106 i 130.

74 Alguns caps militars de l'exèrcit de Franco, com el coronel Peñarredonda, sentien un odi especial contra els brigadistes. Sota la seva responsabilitat manava afusellar tots els presoners de les BI que agafava. THOMAS, Hugh. *La Guerra Civil Española 1936-1939*, volum II, 10a edició. Barcelona: Ediciones Grijalbo (Dimensiones Hispánicas), 1988, p. 901.

75 Entrevista feta a Carlos Lleixà Sànchez (Santa Bàrbara, 24 de febrer de 1999).

76 Entrevista feta a Joaquim Caballé Arasa, *cit.*

77 Entrevista feta a Carlos Lleixà Sànchez, *cit.*

78 Entrevista feta a Cinta Rodríguez Cid, *cit.*

79 Entrevista feta a Cinta Cid Mauri, *cit.*

El dia 19 d'abril, va caure Sant Jaume d'Enveja i es va ocupar tota la zona del Delta, incloent-hi Sant Carles de la Ràpita.

Mercè Caballé Arasa recorda l'entrada de les tropes a Sant Jaume d'Enveja, que es va fer de manera pacífica, però a la vegada fou molt impressionant: «Jo era molt menuda, però recordo que es veien molts soldats, que les tropes anaven entrant formades i ordenades».[80] Aquesta descripció confirma que la darrera fase de l'ocupació es va fer ja sense resistència.

A partir del dia 20, el front es va estabilitzar al riu Ebre i, com els franquistes no van aconseguir establir caps de pont a la riba esquerra, els seus comandaments van ordenar detenir l'avanç i va començar el relleu de les desgastades tropes que havien participat en les operacions dels dies anteriors al Montsià i el Baix Ebre.[81] Al mateix temps, també el republicans reorganitzaren les seves forces. L'Agrupació Autònoma de l'Ebre, convertida en Exèrcit de l'Ebre comptava, a més del V i del XV, amb el XII Cos, comandat pel tinent coronel Etelvino Vega, que cobria del Segre enfront de Lleida fins a la seva desembocadura a Mequinensa.[82] De totes aquestes tropes, el V Cos era el que es trobava més al sud, és a dir, a la part més baixa del riu.[83]

Molta gent del Montsià tenia horts a la mateixa riba del riu o ben a prop i, com que l'escassetat alimentària era la norma general, es veien obligats a portar les collites endavant, posant en perill la pròpia vida. El pare d'Agustí Cuadrat segava sota les bales,[84] igual que el marit i el pare de Cinta Cid Mauri.[85] Joaquim Caballé Arasa explica que, anant en bicicleta per un dels camins del Delta amb un amic, van haver de tirar-se a terra perquè els van disparar des de la riba esquerra.[86] La situació es va tornar tan perillosa que la gent sempre que podia circulava per camins apartats del riu i, si era possible, protegits per arbres o canyars. Però, tot i així, sempre hi havia el perill que un obús disparat per algun canó de l'esquerra del riu pogués arribar i fer blanc. Un dia en què Joaquim Caballé Arasa i el seu pare treballaven en un arrossar, al mig del quadre hi va caure un obús. A Santa Bàrbara van caure diversos projectils del canó més famós que els republicans tenien a la riba esquerra, l'anomenat «iaio», que per uns estava amagat prop del coll de l'Alba,[87] mentre que per uns altres es trobava a la carretera de Tortosa a l'Aldea, a prop de la costa del «Ranxero» o de Santnofre (dins la ser-

80 Entrevista feta a Mercè Caballé Arasa (Santa Bàrbara, 24 de febrer de 1999).

81 Segons diverses fonts, els franquistes tingueren «...no menos de 45.000 bajas». LÍSTER, Enrique. *Nuestra Guerra, Aportaciones para una Historia de la Guerra Nacional Revolucionaria del Pueblo Español, op. cit.*, p. 196.

82 TAGÜEÑA LACORTE, Manuel. *Testimonio de dos guerras, op. cit.*, p. 185 i 193.
La reserva de l'Exèrcit de l'Ebre era el XVIII Cos d'Exèrcit, comandat per José del Barrio. THOMAS, Hugh. *Guerra Civil Española 1936-1939, op. cit.*, p. 896.

83 El V Cos d'Exèrcit va quedar format per les divisions següents: 11, comandada per Joaquim Rodriguez i amb Àngel Barcia com a comissari; 45, comandada per Hans Kale i amb José Sevi com a comissari, i 46, comandada per Campesino i el comissari José del Campo. Adolfo Lagos fou nomenat comissari del V Cos. LÍSTER, Enrique. *Nuestra Guerra, Aportaciones para una Historia de la Guerra Nacional Revolucionaria del Pueblo Español, op. cit.*, p. 197.

84 Entrevista feta a Agustín Cuadrat Bel, *cit.*

85 Entrevista feta a Cinta Cid Mauri, *cit.*

86 Entrevista feta a Joaquim Caballé Arasa, *cit.*

87 Entrevista feta a Cinta Rodríguez Cid, *cit.*

ra).[88] Un d'aquests projectils va encertar una casa i va matar l'animal, els amos es van salvar sota la corretja de les escales.[89]

A l'Aldea, a l'altra riba, la inseguretat encara era més gran; a més a més de les incursions aèries, les peces d'artilleria instal·lades a la serra del Montsià la castigaven diàriament. Els pagesos tenien prohibit apropar-se de dia a les terres més properes al front, per això moltes feines es feien de nit i sense llum. El pare de Ramon Ventura era un dels que treballaven així, anava a segar a les terres dels altres a canvi de blat.[90]

La proximitat del front i de la guerra feia que l'exèrcit franquista adoptés mesures especials en certs llocs, com Sant Jaume d'Enveja i Santa Bàrbara, per prevenir atemptats o sabotatges. A Sant Jaume, al cor del Delta, s'obligava tota la gent que treballava les terres, especialment els considerats d'esquerres, però que no tenien allí la seva residència, a anar totes les nits a una finca, La Llanada, i allí pernoctaven. Joaquim Caballé Arasa i el seu pare es trobaven en aquest grup, per això van haver de construir-se una barraca per poder dormir. Però una nit va haver-hi una gran tempesta i no van anar-hi. L'endemà i ben aviat van presentar-s'hi. Joaquim explica que «no mos van afusellar de miracle, aquells *mandos* eren molt durs».[91] A Santa Bàrbara, obligaven els homes a anar a les entrades del poble armats a fer guàrdia. Van establir torns per calendari i, quan li va tocar a Joaquim Caballé, va pagar a un altre per no anar-hi, la seva filla Mercè explica que «la meua mare no sé d'on va traure els diners, les 8 pessetes que costava comprar la guàrdia, però el meu pare no hi va anar».[92] En aquestes circumstàncies, un veí de Santa Bàrbara, que sortia de la guàrdia, es va equivocar de salutació dient «salut» en comptes de «adiós» i va ser apallissat sense cap tipus de mirament.

Després de l'ocupació va venir la repressió. Joaquim Caballé Albacar havia estat president de la Societat de Carreters de la UGT, i per això, com llavors era habitual, va ser desterrat de Santa Bàrbara i va anar a viure a la Sénia –on la legió Còndor alemanya tenia un camp d'aviació–. La seva família i d'altres del poble, com la de Cinta Rodríguez Cid –la del Tio Blau– van haver de viure en casetes de camp als afores de la Sénia, on en cada una malvivien de tres a quatre famílies. Els primers dies, assenyala Joaquim Caballé Arasa, foren els més durs, ja que es van veure obligats a deixar-ho tot (fins i tot van haver de malvendre un porc que engreixaven per a la seva pròpia alimentació), el menjar era escàs i els àpats a base de caragols del terreny abundaven. Cada dia s'havia de presentar a la caserna de la Guàrdia Civil –com tots els homes– fins que li permeteren anar a una finca d'oliveres de la seva propietat, situada a la partida dels Carrascals, propera a Mas de Barberans, on la família, encara

88 Entrevista feta a Ramon Ventura Moreno, *cit.*
89 Entrevista feta a Joaquim Caballé Arasa, *cit.*
Entrevista feta a Cinta Cid Mauri, *cit.*
Entrevista feta a Maria Josefina Puig Cases, *cit.*
90 Entrevista feta a Ramon Ventura Moreno, *cit.*
91 Entrevista feta a Joaquim Caballé Arasa, *cit.*
92 Entrevista feta a Mercè Caballé Arasa, *cit.*

que en unes condicions prou difícils, va poder gaudir de més llibertat i de millor vida.[93] Posteriorment se'ls va permetre retornar a casa seva.[94]

4. ACCIÓ SECUNDÀRIA D'AMPOSTA DURANT LA BATALLA DE L'EBRE

La batalla de l'Ebre fou, sens dubte, l'acció militar més violenta, dura i sagnant de tota la guerra civil.[95] Preparada pel general Vicente Rojo i executada en la seva fase inicial per l'exèrcit republicà de Catalunya –Exèrcit de l'Ebre–, s'inicià el dia 25 de juliol, dia D, a les 0.15 hores,[96] amb el pas del riu dels republicans de la riba esquerra a la dreta,[97] i finalitzà el 15 de novembre, amb un nou pas del riu, però ara en sentit contrari.[98] Aquest nou pas d'un exèrcit exhaust, vençut i en retirada, va significar el començament de la derrota republicana.[99] La República va perdre Catalunya i després la guerra. Les baixes d'un i altre costat foren nombrosíssimes –varien segons les fonts consultades, però arriben a oscil·lar entre 60.000 i 150.000–.[100] Massa víctimes per a una batalla que podia haver-se evitat.[101]

93 Vivien en una caseta d'una planta i pallissa (que és una mena de mena de pis de fustes i canyís al qual s'accedia per una escala de barrots, on dormien les persones), que al Montsià s'anomena «plana». La caseta tenia a la part baixa: el foc, és a dir, el lloc per escalfar-se a l'hivern i fer el menjar, la taula per menjar i passar l'estona de la nit i dels dies de pluja, la cisterna i, sota la pallissa, la quadra i la menjadora de l'animal.

94 Entrevista feta a Joaquim Caballé Albacar, *cit.*

95 «La tenacidad de la lucha, que alcanzaría en los combates del Ebro la máxima dureza de toda la guerra...». ROJO, Vicente. *¡Alerta los pueblos!. Estudio político-militar del período final de la guerra española*. Esplugues de Llobregat: Editorial Ariel, 1974, p. 48; ROJO, Vicente. *España Heroica. Diez bocetos de la Guerra Española*, 4a edició. Esplugues de Llobregat: Editorial Ariel, 1975, p. 161.

96 «A las 0,15 horas del día 25 de julio se ponía en acción todo el frente a que afectaba la maniobra, abordando el paso del río seis divisiones por doce puntos distintos.» ROJO, Vicente. *España Heroica, op. cit.*, p. 154.

L'hora H, les 0.15 hores del 25 de juliol de 1938. MODESTO, Juan. *Soy del quinto regimiento (Notas de la Guerra Civil Española), op. cit.*, p. 263.

La nit del 23 al 24, Tagüeña va rebre, de l'Exèrcit de l'Ebre, l'ordre particular que situava les 0.15 hores del dia 25 de juliol com a data de començament de l'ofensiva. TAGÜEÑA LACORTE, Manuel. *Testimonio de dos guerras, op. cit.*, p. 209.

He trobat també a la 1.15 hores. MINISTERI DE DEFENSA NACIONAL «Sr. Presidente del Consejo de Ministros y Ministro de Defensa Nacional». Caixa 24 / 11, 8 p., mecanografiades.

Fons del general Rojo (FGR), Arxiu Històric Nacional (AHN) Madrid.

97 Sis divisions van travessar el riu per dotze punts diferents. ROJO, Vicente. *España Heroica, op. cit.*, p. 154.

98 ROJO, Vicente. Ibidem, p. 162 i 171.

99 VICENTE ROJO. «Significación de la Maniobra del Ebro». Caixa 24 / 11, 2 p., mecanografiades. FGR-AHN, Madrid.

100 Líster assenyala que els republicans van sofrir 50.000 baixes, 15.000 de les quals foren definitives; mentre que els franquistes, segons el coronel hitlerià Xilander, en sofriren 100.000. Un periodista italià (del qual Líster no especifica les dades) assenyala que en foren 145.000. LÍSTER, Enrique. *Nuestra Guerra. Aportaciones para una Historia de la Guerra Nacional Revolucionaria del Pueblo, op. cit.*, p. 216.

De 50.000 a 60.000 baixes entre els dos exèrcits i prop de 15.000 morts. També es parla de 30.000 baixes franquistes i 60.000 de republicanes. PAGÈS i BLANCH, Pelai. *La Guerra Civil española a Catalunya (1936-1939), op. cit.*, p. 139.

L'exèrcit republicà (popular de Catalunya) va tenir 70.000 baixes, entre les quals 20.000 foren de morts entre el front i els hospitals. Les tropes de Franco, que en tingueren 60.000, es pogueren refer, cosa que no pogueren fer les republicanes. ARDIT, M.; BALCELLS, A.; SALES, N. *Història dels Països Catalans. De 1714 a 1975*. Barcelona: Edhasa, 1980, p. 620.

101 Franco no acceptava ni perdre un pam de terreny, ni la mínima retirada de les seves tropes. PAGÈS i BLANCH, Pelai. *La Guerra Civil española a Catalunya (1936-1939), op. cit.*, p. 134.

En el mateix moment en què els franquistes van dirigir els seus atacs cap a la zona de Llevant i no cap a Catalunya, els comandaments republicans van pensar que l'estada de l'exèrcit republicà a la riba esquerra del riu hauria de ser com més curta millor i que les tropes s'havien de preparar per poder actuar a l'altra banda.[102]

El general Rojo en el seu projecte de l'acció: «PROYECTO DEL PLAN DE OPERACIONES A REALIZAR EN EL SECTOR DEL EJÉRCITO DEL EBRO», preparat a Barcelona el 5 de juny de 1938, proposava crear una «amplia cabeza de puente», en el sector de Gandesa[103] i, si es podia o si les circumstàncies ho permetien, restablir les comunicacions terrestres entre la «región catalana» i la «zona central». Per poder aconseguir-ho, les línies del seu exèrcit s'havien de situar en la línia: Faió (riu Matarranya)-Monroyo-vèrtex del Carrascal-serra de Sant Marc-Catí.

La realització de l'operació consistiria en una acció principal, una acció secundària i una de complementària.

1. L'acció principal abastava dos objectius:

- El primer, la línia Faió-Batea-Serra de Pàndols i Benifallet.
- El segon, que era eventual, Faió-línia del Matarranya, Monroyo-vèrtex del Carrascal-serra de Sant Marc-Catí.

El desenvolupament de l'acció es faria en tres fases:

- En la primera, es passaria el riu i es desplegarien les tropes.
- En la segona, s'ocuparia el primer objectiu.
- En la tercera, que era eventual, és a dir, depenia dels resultats de les dues primeres, s'ocuparia el segon objectiu.

Les tropes que ho havien de fer serien tropes lleugeres per a la primera fase i, simultàniament per Faió, Riba-roja, Ascó, Ginestar i Benifallet, creuarien el riu de nit, en barcasses, i, aprofitant el factor sorpresa, establirien caps de pont en els llocs esmentats i, a més a més, a Móra, que es prendria del revés, és a dir, des d'Ascó o des de Ginestar. Es crearia així una zona de seguretat que facilitaria el trànsit i el desplegament de les columnes. Els principals llocs a ocupar serien: Les muntanyes de la Fatarella, la Venta de Camposines i les zones més altes de l'est de Gandesa i del Pinell de Brai. Les columnes principals creuarien el riu per Ginestar i per Ascó, i ho farien sobre ponts construïts per les tropes d'enginyers. A més a més, intentarien arreglar el pont de Móra.

Un cop assolida la primera fase es passaria a la segona i, si aquesta es desenvolupava bé, a la tercera (eventual). Rojo va dissenyar el desenvolupament de les fases de la manera següent:

102 LÍSTER, Enrique. *Nuestra Guerra. Aportaciones para una Historia de la Guerra Nacional Revolucionaria, op. cit.*, p. 201.

103 Cercava un lloc per poder danyar les comunicacions dels franquistes, i portar la lluita a un terreny muntanyós per minimitzar la superioritat de l'enemic, que a la vegada permetés a la República poder concentrar les seves reserves i subministraments. JACKSON, Gabriel. *La República Española y la Guerra Civil 1931-1939*, 2a edició. Barcelona: Mundo Actual de Ediciones, SA, 1976, p. 392-393.

Les columnes s'havien de desplegar en dos escalons cada una. La columna n. 1 avançaria seguint l'eix Ascó-la Fatarella-Vilalba dels Arcs-Batea i Ascó-Venta de Camposines-Gandesa. La seva missió seria l'assoliment del primer objectiu, de la serra de Pàndols fins a Faió. La columna n. 2 utilitzaria com a eix del seu avanç la carretera Miravet-el Pinell de Brai i s'encarregaria d'ocupar la zona compresa entre la serra de Pàndols i Benifallet.

A la tercera fase, eventual, es continuaria l'avanç i s'arribaria a Vinaròs, cercant enllaçar amb les tropes de la columna n. 1, i cap a Catí amb les tropes de l'exèrcit de «maniobra».[104]

2. L'acció secundària pretenia distreure l'enemic i desviar part dels seus efectius. Es realitzaria simultàniament a l'acció principal i es dirigiria cap a dos objectius: Mequinensa i Amposta (que és el nostre principal objecte d'estudi i atenció), on intentarien també passar el riu.

Si aquesta primera acció s'aconseguia, es continuaria l'atac. La primera s'intentaria dirigir cap a Faió, avançant pel camí de Mequinensa. I la segona, la que més ens interessa, intentaria consolidar un cap de pont a Amposta i des d'allí avançar cap a Santa Bàrbara per tallar la carretera general València-Barcelona[105] i la via fèrria.

3. L'acció complementària tenia com a objectiu la realització d'una acció ofensiva en el sector que s'estenia entre la costa i Catí, per part de l'exèrcit de maniobra. Es pretenia ocupar posicions per dominar la carretera entre Morella i Sant Mateu.

Per a la realització de totes aquestes accions, que constituirien la fase inicial de la batalla de l'Ebre, Rojo pretenia utilitzar les tropes següents:

–Acció principal. Per a la columna n. 1, un cos d'exèrcit de tres divisions de l'Exèrcit de l'Ebre, amb el reforç d'una divisió de l'Exèrcit de l'Est, un regiment de cavalleria de la 2a Brigada, quatre companyies de tancs i quatre companyies de blindats. Per a la columna n. 2, un cos d'exèrcit de dues divisions de l'Exèrcit de l'Ebre, un regiment de cavalleria de la 2a Brigada, dues companyies de tancs i cinc de blindats. Tot això amb un suport d'artilleria específic segons la fase (la primera o la segona i la tercera), però amb un mínim de dues bateries per brigada.

–Accions secundàries. La de Mequinensa, una brigada de l'Exèrcit de l'Ebre i la d'Amposta, una brigada de l'Exèrcit de l'Ebre. Per a aquestes accions es designaria un grup amb suport d'artilleria per a cadascuna.

– Acció complementària. S'utilitzarien dues divisions de l'Exèrcit de l'Est i el 7è Regiment de cavalleria. El suport de l'artilleria encara no s'havia concretat. Aquesta tasca corresponia al cap del grup d'exèrcits.

104 ESTAT MAJOR DE L'EXÈRCIT DE TERRA. «Proyecto del Plan de Operaciones a realizar en el Sector del Ejército del Ebro». Secret. Caixa 24/7. Barcelona, 5 de juny de 1938, 4 p., mecanografiades. FGR-AHN, Madrid.

105 El municipi de Santa Bàrbara era cruïlla de la carretera nacional València-Barcelona i de la carretera que es dirigia cap a Amposta. A més a més en aquesta població hi havia via fèrria. I en sortia la carretera cap a la Sénia (on l'aviació franquista, la legió Còndor, hi tenia un camp d'aviació).

Rojo preveia, a més a més, el suport de l'aviació en totes les fases de la maniobra amb la finalitat de: protegir les pròpies forces contra els bombardejos de l'enemic, fer reconeixements i bombardejos constants a les carreteres de Vilalba dels Arcs-Batea-Casp, Gandesa-Alcanyís, Gandesa-Vall-de-roures-Monroyo, Gandesa-Tortosa-Vinaròs i Alcanyís-Morella-Sant Mateu, i bombardejar, eventualment, la zona de contacte del front si les mateixes forces ho sol·licitaven.[106] També s'havia previst la utilizació de les defenses antiaèries, les defenses contra aeronaus (DCA), per a la protecció dels ponts i les tropes contra els atacs de l'aviació enemiga.[107]

Totes les accions i tropes que operarien en terres catalanes, havien de tenir com a màxim comandament al cap de l'Exèrcit de l'Ebre.

Rojo, anticipant les dificultats que una acció d'aquest volum representava, també havia previst la instrucció i la preparació de les tropes i el conjunt de treballs i preparatius que s'havien de dur a terme, com ara: l'elecció dels punts per on s'havia de creuar el riu, la reparació o la construcció de camins, la preparació de barcasses per creuar, el material per als ponts, etc.[108]

El dia escollit per a l'execució del projecte dissenyat, el dia 5 de juny,[109] es va designar com a dia D (es va fer el 25 de juliol a les 0.15 hores, però inicialment estava programat per al dia 24). Però, per poder-ho realitzar, calia primer concentrar les tropes. Aquesta operació s'havia de realitzar amb el màxim secret per no alertar les tropes franquistes, les quals, però, se n'assabentaren. A la primeria del mes de juliol, el coronel cap de la 50 Divisió ja ho notificà al comandament. El dia 14 de juliol Yagüe s'adreçà a Dávila per comunicar-li les intencions dels republicans.[110] A la zona d'Amposta, els serveis d'informació del Cos d'Exèrcit Marroquí ja havien avisat el dia 17 de juliol del descobriment d'un pont i barques,[111] i el dia 20 el coronel en cap de la 105 Divisió va ordenar evacuar la població.[112] Franco obviava aquestes informacions i les qualificava de pessimistes i sense base, ni tan sols quan la nit del 22 al 23 de juliol es van observar moviments de vehicles a la zona republicana no es va decidir a actuar.[113] No obstant això, els moviments republicans s'havien de fer d'amagat de les observacions terrestres i aèries. El trànsit de les tropes, a peu o amb camions, havia de ser nocturn i

106 ESTAT MAJOR DE L'EXÈRCIT DE TERRA. «Proyecto del Plan de Operaciones a realizar en el Sector del Ejército del Ebro». Secret. Caixa 24/7. Barcelona, 5 de juny de 1938, 4 p., mecanografiades. FGR-AHN, Madrid.

107 ESTAT MAJOR DE L'EXÈRCIT DE TERRA. «Operaciones en el Frente del Ejército del Ebro» Directiva n. 1. Secret. Caixa 24/7. Barcelona, 15 de juliol de 1938, 2 p., mecanografiades. FGR-AHN, Madrid.

108 ESTAT MAJOR DE L'EXÈRCIT DE TERRA. «Proyecto del Plan de Operaciones a realizar en el Sector del Ejército del Ebro» Secret. Caixa 24/7. Barcelona, 5 de juny de 1938, 4 p., mecanografiades. FGR-AHN, Madrid.

109 ESTAT MAJOR DE L'EXÈRCIT DE TERRA. «Operaciones en el Frente del Ejército del Ebro» Directiva n. 1. Secret. Caixa 24/7. Barcelona, 15 de juliol de 1938, 2 p., mecanografiades. FGR-AHN, Madrid.

110 VIDAL, César. *Las Brigadas Internacionales, op. cit.*, p. 289.

111 «[...] detrás de una pequeña islita, 200 metros aguas abajo del puente volado de Amposta, hay escondido un puente formado por 18 bidones y tablas inmediatamente más abajo 200 barcas». MEZQUIDA GANÉ, Luis María. *LA BATALLA DEL EBRO. Asedio de Tortosa y combates de Amposta..., op. cit.*, p. 85.

112 LÓPEZ PERALES, Rogelio. *Historia de Amposta, op. cit.*, p. 292.

113 VIDAL, César. *Las Brigadas Internacionales, op. cit.*, p. 289.

sempre de manera seguida, però irregular, per no cridar l'atenció de l'enemic.[114] Els dies anteriors al dia D, especialment el 20 de juliol,[115] els moviments de tropes i de material en el sector republicà foren constants.

També es van preparar operacions per fer accions de sabotatge darrere de les línies enemigues. Accions com la que el Cos d'Exèrcit XIV preparava el dia 15 de juliol, per realitzar-la el 24 de juliol, el dia D. Tres brigades d'aquest cos havien de creuar el riu per Ginestar, endinsar-se pels ports de Beseit en direcció a la Sénia, ocupar el camp d'aviació i fer «el mayor número de actos de destrucción i sabotaje». A la resta de les forces se'ls encarregava dificultar o sabotejar les vies de comunicació (Casp, Alcanyís, la Sénia i Vinaròs), així com la destrucció de les comunicacions telegràfiques i telefòniques, i altres accions destructives.[116]

Es van preparar dipòsits per a l'artilleria, els serveis d'intendència i enginyers i la sanitat (hospital d'evacuació, hospitals de campanya, equips quirúrgics, trens amb sales d'operacions, trens hospitals, dipòsits de material i de farmàcia, dispensari antipalúdic i possibles llocs per a l'evacuació); serveis de veterinària (hospital veterinari, ambulància veterinària, grup mòbil d'evacuació i evacuacions), i també els serveis de correus i de transports.

Els serveis d'informació (espionatge o intel·ligència) treballaven a ple rendiment. Reunien dades que poguessin tenir importància per a l'operació[117] i les comunicaven en un butlletí (*Síntesis de Información*). Així el 22 de juliol (a les 15 hores), s'explicava que l'enemic, en l'espai que va de Xerta al mar, hi tenia la 105 Divisió, amb sis batallons a primera línia; que el dia 15 de juliol van desembarcar a Vinaròs 10.000 homes que venien de Mallorca i que es van estacionar a Ulldecona, Santa Bàrbara, Sant Carles de la Ràpita i Freginals; que el 16 es va traslladar la tropa a la zona que va d'Amposta a Sant Jaume d'Enveja, perquè van veure moviment a la zona republicana; que a Santa Bàrbara el dia 4 s'havien vist 30 o 40 tancs i 2 més a Sant Jaume d'Enveja; que a la Sénia hi havia un aeròdrom, que pertanyia a la legió Còndor, el qual disposava d'uns 40 aparells i 9 peces d'artilleria antiaèria, refugi subterrani d'avions i un camp proper a l'utilitzat, on hi havia aparells de fusta per enganyar l'aviació republicana en cas d'atac a les instal·lacions del camp. S'informava també que a Sant Carles de la Ràpita hi havia una base d'hidroavions; que a Sant Jaume d'Enveja hi havia un polvorí, al costat de la carretera que anava a Sant Carles de la Ràpita, a la finca «Del amigo», fora de la carretera i sota els arbres propers, es trobaven unes quantes caixes de municions; que a Sant Carles de la Ràpita, el polvorí s'ubicava en uns magatzems que hi havia a la carretera d'Alcanar, el material emmagatzemat eren caixes de municions i material bèl·lic; que a Santa Bàrbara els dipòsits de gasolina de què disposava la població es trobaven plens; que els

114 ESTAT MAJOR DE L'EXÈRCIT DE TERRA. «Operaciones en el Frente del Ejército del Ebro» Directiva n. 1. Secret. Caixa 24/7. Barcelona, 15 de juliol de 1938, 2 p., mecanografiades. FGR-AHN, Madrid.

115 GRUP D'EXÈRCITS DE LA ZONA CATALANA EM. «Operaciones en el Frente del Ejército del Ebro. Orden General N°. 1». RESERVAT. Caixa 24/7. En PC «265». 20 de juliol de 1938, 2 p., mecanografiades. FGR-AHN, Madrid.

116 ESTAT MAJOR DE L'EXÈRCIT DE TERRA. «Orden Particular N° 3 al Cuerpo de Ejército XIV». Secret. Caixa 24/8. Barcelona, 15 de juliol de 1938, 1 p., mecanografiada. FGR-AHN, Madrid.

117 Es recollien dades de l'enemic i del terreny que ocupava, de les seves defenses i forces. LÍSTER, Enrique. *Nuestra Guerra. Aportaciones para una Historia de la Guerra Nacional Revolucionaria del Pueblo Español*, *op. cit.*, p. 212.

dispositius defensius que anaven d'Amposta al mar eren trinxeres, que es feien aprofitant la forma del terreny, i al pla es feien cavant a terra; per últim, els serveis d'informació concloïen que, en el front de l'Ebre, l'enemic, preveient un atac, havia reforçat el sector costaner amb una divisió, mentre la seva esquadra navegava per la zona.[118]

En el resum d'informació del mateix dia (fins a les 18 hores) s'assenyala que a Sant Jaume d'Enveja hi havia dues companyies acampades; que el dia 16 de juliol les forces que estaven entre la desembocadura de l'Ebre i l'oest de Sant Jaume d'Enveja foren rellevades per unes altres que venien de Sant Carles de la Ràpita, que estaven integrades per requetès i falangistes; que la població civil que hi havia de Sant Jaume d'Enveja a la desembocadura havia estat desallotjada per prevenir una invasió de l'altre costat del riu.

El dia 23 de juliol, Rojo comunicà al president del Consell de Ministres, Juan Negrín, que es traslladava a la posició de «Pinto», per resoldre millor les dificultats que podien sortir a última hora abans de començar l'operació de l'Ebre, inicialment programada per al 24 de juliol. També li comunicava que se sentia «completamente gastado» i li demanava el relleu, fos quin fos el resultat de l'operació, per les seves desavinences amb el general Máximo.[119]

El dia 24 de juliol, Rojo comunicava a Negrín que havia ajornat l'operació 24 hores, és a dir, per al 25 de juliol, perquè encara esperava part de l'artilleria i del material que es necessitaria per fer els ponts. A més, l'informava que s'havien adoptat mesures de censura i de control de la gent a la zona d'operacions.[120]

Finalment, el dia 25 de juliol, a les 12.15 hores, va començar la batalla de l'Ebre. Ben aviat, a les 9 del matí, es van donar les primeres novetats. De la 45 Divisió, havien passat el riu tres batallons en el sector d'Amposta i s'estava lluitant cap a Santa Bàrbara. En la lluita, aquestes dues divisions actuaven amb accions complementàries pels flancs.[121] A les 20.20 hores, en la comunicació que es feia al segon cap de l'Estat Major (EM), amb l'ordre que ho comuniqués al ministre d'operacions, el general en cap de l'EMC es felicitava de l'èxit i afegia que s'havien aconseguit tots els objectius assenyalats pel comandament. Parlava dels atacs soferts per part de l'aviació alemanya i italiana i de la resposta de la DCA.[122] En el comunicat del dia 26

118 ESTAT MAJOR DE L'EXÈRCIT DE TERRA. «Síntesis de Información N° 97». Secret. Caixa 24/8. Barcelona, 22 de juliol de 1938, 7 p., mecanografiades. FGR-AHN, Madrid.

119 MINISTERI DE DEFENSA NACIONAL. ESTAT MAJOR DE L'EXÈRCIT DE TERRA. CAP. «Excmo. Sr. Don Juan Negrín. Presidente del Consejo de Ministros y Ministro de Defensa Nacional». Caixa 24/8. Barcelona, 23 de juliol de 1938, 1 p., mecanografiada. FGR-AHN, Madrid.

120 MINISTERI DE DEFENSA NACIONAL. ESTAT MAJOR DE L'EXÈRCIT DE TERRA. CAP. «Excmo. Sr. Don Juan Negrín. Presidente del Consejo y Ministro de Defensa». Caixa 24/8. Posició Pinto, 24 de juliol de 1938, 1 p., mecanografiada. FGR-AHN, Madrid.

121 MINISTERI DE DEFENSA NACIONAL. ESTAT MAJOR DE L'EXÈRCIT DE TERRA. SECCIÓ OPERACIONS. «Se copian novedades hasta las 9h. del día 25 de julio de 1938, dadas por el general Jefe del E. M.». Caixa 24/9. Barcelona, 30 de juliol de 1938, 1 p., mecanografiada. FGR-AHN, Madrid.

122 MINISTERI DE DEFENSA NACIONAL. ESTAT MAJOR DE L'EXÈRCIT DE TERRA. SECCIÓ OPERACIONS. «Copia de teletipo del General Jefe del E. M. C. a 2° Jefe E. M. del día 25-7-38 a las 20.20 horas, desde posición Paz». Caixa 24/9. Barcelona, 30 de juliol de 1938, 1 p., mecanografiada FGR-AHN, Madrid.

de juliol a les 12 hores, es deia que la 45 Divisió, que havia creuat l'Ebre per Amposta, estava lluitant pels carrers del poble[123] (informació que podríem qualificar, com a mínim, d'inexacta, o, més aviat, d'absurda). A les 22.50 hores del mateix 26 de juliol s'informava que les forces de la brigada que havia de desenvolupar l'acció secundària d'Amposta s'havien replegat a les seves bases de partida, després de «sostener violento combate con el enemigo hasta las 19 horas de ayer».[124] El dia 28 de juliol, en el comunicat de les 3.20 hores, s'informava novament de l'acció d'Amposta; es deia que la 45 Divisió, que a l'inici de les operacions havia creuat el riu amb un batalló de la 14a Brigada, trobà gran resistència de l'enemic, que la contraatacà amb gran violència, i va ser obligada a retirar-se a les seves línies la nit del 26 al 27 de juliol[125] (data que no és gaire correcta, perquè l'acció s'efectua el 25 de juliol). En un resum d'operacions del front de l'Ebre, en què dia a dia, del 25 al 29 de juliol, s'especificaven les incidències de l'acció, el dia 26 s'explica: «En la cabeza de puente establecida en Amposta se luchó violentamente durante todo el día de ayer, retirándose nuestras fuerzas a las posiciones de partida.»[126] Aquests breus i lacònics paràgrafs dels comunicats republicans tancaven oficialment la batalla de l'Ebre a la zona d'Amposta, però el desenvolupament de l'operació fou molt més dramàtic i sagnant del que s'havia dit.

A Amposta es va desenvolupar una de les lluites, o batalles, més acarnissades, no tan sols de la batalla de l'Ebre, sinó de tota la guerra. Rojo havia preparat a la zona d'Amposta una acció secundària, amb la finalitat d'anar cap a Santa Bàrbara i ocupar la carretera (que era un important nus de comunicacions) i el ferrocarril, per evitar que l'enemic enviés reforços cap al nord.[127] També es pretenia despistar-lo i així impedir-li localitzar el sector on l'exèrcit pensava desenvolupar el seu principal atac.[128]

Els franquistes, en previsió dels problemes que es podien derivar d'un possible atac republicà –l'atac per sorpresa era la tàctica habitual de l'Exèrcit de la República (Brunete, Belchite, Terol), que contrastava amb la de les grans preparacions d'artilleria característica de les armes de Franco–,[129] van destinar-hi la 13 Divisió, com a reserva de la 105 Divisió, i, a més a

123 MINISTERI DE DEFENSA NACIONAL. ESTAT MAJOR DE L'EXÈRCIT DE TERRA. SECCIÓ OPERACIONS. «Se copia de teletipo del Jefe del Ejército del Ebro de fecha 26 a las 12 h.». Caixa 24/9. Barcelona, 30 de juliol de 1938, 1p., mecanografiada. FGR-AHN, Madrid.

124 MINISTERI DE DEFENSA NACIONAL. ESTAT MAJOR DE L'EXÈRCIT DE TERRA. SECCIÓ OPERACIONS. «Se copia de telegrama del General Jefe del E.M.C. a las 20.50 h. del día 26/7/38». Caixa 24/9. Barcelona, 30 de juliol de 1938, 1p., mecanografiada. FGR-AHN, Madrid.

125 MINISTERI DE DEFENSA NACIONAL. ESTAT MAJOR DE L'EXÈRCIT DE TERRA. SECCIÓ OPERACIONS. «Se copia de teletipo del Jefe del Ejército del Ebro de fecha 28 a las 3,20 horas». Caixa 24/9. Barcelona, 30 de juliol de 1938, 1 p., mecanografiada. FGR-AHN, Madrid.

126 ESTAT MAJOR DE L'EXÈRCIT DE TERRA. SECCIÓ D'INFORMACIÓ. «Frente del Ebro». Del 25 a la data (ms.). Caixa 24/9. Barcelona, 30 de juliol de 1938, 3 p., mecanografiades. FGR-AHN, Madrid.

127 LÍSTER, Enrique. *Nuestra Guerra. Aportaciones para una Historia de la Guerra Nacional Revolucionaria del Pueblo Español*, *op. cit.*, p. 206.

128 MODESTO, Juan. *Soy del quinto regimiento (Notas de Guerra Civil Española)*, *op. cit.*, p. 262-263.

129 PAYNE, Stanley; TUSELL, Javier (dir.). *La Guerra Civil. Una nueva versión del conflicto que dividió Espanya*. Madrid: Temas de Hoy (Historia Viva), 1996, p. 175.

més, el Tabor 292 d'Ifni, que es trobava a Santa Bàrbara.[130] Les tropes franquistes estaven comandades pel general López Bravo.[131]

La República, per mitjà de l'EM del V Cos d'Exèrcit, designa per a l'operació del pas de l'Ebre al subsector d'Amposta la 45 Divisió Internacional, comandada pel tinent coronel Hans Kahle, que tenia com a comissari François Vittorio.

La XIV BI, La Marsellesa,[132] que fou l'encarregada de realitzar-ho,[133] tenia aquest nom perquè estava formada majoritàriament per francesos, a més de belgues, espanyols i d'altres nacionalitats. Els efectius totals de què disposava eren 3.966 homes.[134]

Per poder travessar el riu disposaven de 38 barques i un pont per a la infanteria.[135]

A banda i banda del mas de Miralles (també del pont), fins a la torre de la Carrova, per un costat, i la desembocadura del barranc de la Galera, per l'altre, es van desenvolupar violents combats. Els accidents naturals que afavorien els defensors –els franquistes– eren l'alçada de Mianes[136] i el canal de la dreta.[137]

Les tropes franquistes disposaven d'un sistema de trinxeres[138] (els serveis d'informació republicans ja ho havien descobert i comunicat) a la primera línia, i les parets del canal constituïen les defenses de la segona línia.

130 Als Freginals es trobava el batalló 262, dirigit pel comandant Esteban López Sepúlveda. Entre Ulldecona i Alcanar es trobava el Tabor de Tiradors d'Ifni, sota el comandament del comandant Villaroya. Santa Bàrbara acollia la plana major del batalló de metralladores n. 27, comandada pel comandant Gonzalo de la Puerta i de la Cruz, la quarta companyia del qual, amb 12 metralladores Hotkins, es trobava desplaçada entre Tortosa i la desembocadura del riu. A Santa Bàrbara hi havia també el Tabor 292 d'Ifni. El suport artiller del subsector el proporcionava la 15 Bateria del 3r Regiment Pesat del calibre 10,5 i la 21 Bateria del 9è Regiment Lleuger del calibre 7,5. El coronel Manuel Coco Rodríguez, des de Santa Bàrbara, comandava les sis unitats de la 2a Brigada, el lloc de comandament es trobava al camí del Figueralet. El tinent coronel Teodoro Arredonda Lorza comandava el II Regiment, el qual havia de cobrir de Campredó i Font de Quinto fins a Amposta. MEZQUIDA GANÉ, Luis María. *LA BATALLA DEL EBRO. Asedio de Tortosa y combates de Amposta…, op. cit.*, p. 85-87.

131 THOMAS, Hugh. *La Guerra Civil Española 1936-1939, op. cit.*, p. 901.

132 Dirigida pel comandant Major Marcel Sagnier, el seu comissari era Rol Tanguy. La brigada estava formada pels batallons 53, 54, 55 i 56. MEZQUIDA GANÉ, Luis María. *LA BATALLA DEL EBRO. Asedio de Tortosa y combates de Amposta…, op. cit.*, p. 89.

LÍSTER, Enrique. *Nuestra Guerra. Aportaciones para una Historia de la Guerra Nacional Revolucionaria del Pueblo Español, op. cit.*, p. 207.

133 El 24 de juny, la Divisió estava desplegada entre Benifallet i el mar, la 12a Brigada, l'italiana Garibaldi, al nord; la 14a Brigada, al centre del dispositiu d'atac, i, més al sud, el batalló divisionari enllaçava amb la 151 Brigada de Costes, que es trobava a la mateixa desembocadura.

134 12a Brigada Mixta Internacional, 3.566 homes; 14a Brigada Mixta Internacional, 3.966 homes; 139a Brigada Mixta, 2.656 homes; batalló divisionari, 782: un total de 10.970 homes. MEZQUIDA GANÉ, Luis María. *LA BATALLA DEL EBRO. Asedio de Tortosa y combates de Amposta…, op. cit.*, p. 87.

135 MODESTO, Juan. *Soy del quinto regimiento (Notas de la Guerra Civil), op. cit.*, p. 262-263.

136 LÓPEZ PERALES, Rogelio. *Historia de Amposta, op. cit.*, p. 292.

137 Les companyies que formaven les tropes franquistes, com a conseqüència de l'extensió de terreny que vigilaven –de Campredó i Font de Quinto fins a Amposta–, estaven dividides en seccions, que patrullaven el subsector, especialment a la nit. De dia s'amagaven a la trinxera propera al riu i les companyies, darrere el canal de la dreta, que va paral·lel al riu. El batalló de reserva es trobava al Cine del Botero, de Santa Bàrbara. MEZQUIDA GANÉ, Luis María. *LA BATALLA DEL EBRO. Asedio de Tortosa y combates de Amposta…, op. cit.*, p. 87.

138 Segons informacions orals d'Agustí Cuadrad Bel, la trinxera estava formada per dues línies i enmig de les dues es trobaven les barraques o blocaus, que servien de refugi per als soldats. Les barraques eren uns clots a terra, i la terra que s'havia tret en fer-los, la col·locaven a la part de dalt, fent parapet i aconseguint a més que la barraca fos més fonda. Al damunt hi col·locaven una mena de bigues i, per tapar el sostre, teules, la majoria de les quals havien estat agafades de les casetes de camp de les rodalies.

El dia 25 de juliol, el 53 batalló de la XIV BI *Commune* de París[139] va passar el riu pel mig de la corba que hi ha entre Font de Quinto i el mas de Miquelet amb uns 850 efectius, comandat pel major Cazalá i amb Francisco Parra com a comissari.[140] Aquestes tropes van establir-se a la riba de la dreta –zona d'Amposta– i es van escampar uns dos quilòmetres al costat del riu, amb una profunditat d'uns 200 metres.[141] El comunicat oficial de les operacions de l'Exèrcit del Nord del dia 25 de juliol de 1938 explica que, a la matinada, els republicans van atacar «en todo el frente comprendido entre la isla de Gracia y Mequinenza» i que un batalló va aconseguir infiltrar-se per Amposta en el sector de la 105 Divisió, a la fi, però, van ser refusats i es van fer més de 200 morts.[142] La pel·lícula dels fets fou la següent:

A les 0.30 hores,[143] els republicans van intentar un pas del riu amb barques entre Amposta i el molí d'arròs, però va ser refusat i es van enfonsar tres barques (batallons André Marty i Vaillant-Couturier). Al centre del riu, enfront del mas de Miquelet, es preparava el muntatge d'una passarel·la.

Es va tornar a intentar des de la 1.30 fins a les 2 hores, amb 20 barcasses i nedadors, i es van aconseguir passar dues companyies, que van ocupar les trinxeres abandonades pels franquistes, que ja s'havien posicionat a la segona línia, darrere el canal. Els brigadistes intentaren ampliar aquest cap de pont. Una de les companyies va anar aigües amunt i l'altra, en sentit contrari, però no van aconseguir ampliar gaire el territori dominat.

Assegurat el cap de pont, va accelerar-se el pas de la resta d'efectius brigadistes. El major Cazalá va establir el lloc de comandament a la riba dreta. Un atac directe a Amposta va fracassar.

La primera reacció franquista, a la 1.30 hores, no va prosperar (abans, però, l'aviació i l'artilleria havien, literalment, aixafat els republicans), fet que permeté als brigadistes ocupar el terreny que s'estén entre el riu i el canal, mentre intentaven consolidar els flancs i forçar el pas del canal. Les tropes franquistes les comandava el coronel Coco i el cap de la zona ocupada era el tinent coronel Arredonda, que no solament animava els seus soldats a parar l'atac, sinó que, a més a més, els incitava a pressionar l'enemic. Dos nous atacs franquistes són refusats.

Cap a les 5.30 i les 6 hores del matí van arribar nous reforços franquistes, tropes regulars del Tabor d'Ifni 292. Com que els brigadistes van fracassar en intentar creuar el riu pels extrems del seu cap de pont, les tropes que havien creuat van començar a fortificar-se. Les primeres clarors van portar a la fixació de les línies. Les baixes, per ambdues parts, foren

139 Amb el reforç d'una companyia del 4t. LÍSTER, Enrique. *Nuestra Guerra. Aportaciones para una Historia de la Guerra Nacional Revolucionaria del Pueblo Español, op. cit.*, p. 207.

140 MEZQUIDA GANÉ, Luis María. *LA BATALLA DEL EBRO. Asedio de Tortosa y combates de Amposta..., op. cit.*, p. 89 i 90.

141 En la XIV BI. El batalló André Marty havia de passar per l'illa de Gràcia, més avall d'Amposta. El batalló Vaillant-Couturier, per la dreta d'Amposta, i el *Commune* de París per Campredó. Els batallons André Marty i Vaillant-Couturier van haver de retirar-se ben aviat i amb grans pèrdues, més tard van donar suport al *Commune* de París. VIDAL, César. *Las Brigadas Internacionales, op. cit.*, p. 290-291.

142 LÓPEZ PERALES, Rogelio. *Historia de Amposta, op. cit.*, p. 293.

143 En aquest punt, Modesto discrepa de Líster i de Mezquida, ja que diu que va fer-se a les 0.15 hores. MODESTO, Juan. *Soy del quinto regimiento (Notas de la Guerra Civil Española), op. cit.*, p. 274.

nombroses. Els brigadistes s'havien de traslladar en barques a l'altra riba del riu, sempre hostilitzats per l'artilleria franquista.

A les 6.15 hores es va fer el quart atac franquista, el general. Companyies del Tabor van atacar frontalment, i van arribar a prop de la línia defensiva dels brigadistes; les trinxeres abandonades pels franquistes, però, foren novament refusades (amb el suport de les tropes de l'altra riba).

Quan la llum fou prou clara, els franquistes van descobrir i destruir la passarel·la (15a bateria del 10,5), i van aïllar totalment les forces republicanes. Cada cop era més difícil passar barques de riba a riba.

L'arribada de nous reforços del Tabor va propiciar un nou atac, que fou novament refusat, però l'aïllament dels brigadistes en un terreny contínuament batut feia que la seva situació fos cada cop més difícil i desesperada.

La importància de l'operació va fer que els franquistes concentressin més tropes (batalló 262 i Tabor de Tiradors d'Ifni), i preparessin l'assalt final a les assetjades tropes de les BI. Pretenien pressionar pels flancs i després pel centre.

El republicans estaven disposats en semicercle. El comandament estava en el centre, igual que l'improvisat hospital. Els morters i metralladores es trobaven properes al lloc de comandament.

Quan l'assalt enemic es produí, van atacar pels flancs i pel centre a la vegada. Com que la resistència fou duríssima, les baixes foren més que abundants. Els atacants van aconseguir infiltrar-se pels flancs, en la rereguarda de la primera línia frontal, i van produir una veritable carnisseria als brigadistes. El terreny que els brigadistes dominaven era cada vegada més reduït (300 metres) i la seva situació, insostenible.

L'ocupació de les trinxeres republicanes més properes al canal va obligar els defensors a retirar-se a la segona línia. Llavors el major Cazalá va suïcidar-se. Els brigadistes lluitaven acarnissadament esperant l'arribada de la nit per intentar evacuar les posicions a l'altra riba. Els franquistes pretenien doblegar els atacants abans de la nit.

A les 18 hores va produir-se l'últim assalt, amb granades de mà, que va aniquilar completament els brigadistes republicans. Alguns es van tirar al riu per intentar escapar, però la majoria van morir metrallats o ofegats a les aigües de l'Ebre. Molt pocs van ser els que van aconseguir fugir travessant el riu nedant.

Després, els vencedors van netejar el terreny agafant presoners, molts dels quals eren espanyols. La lluita havia durat 20 hores. Les baixes republicanes foren estimades pels franquistes en un 86% del total dels 1.200 soldats que van passar el riu,[144] és a dir, uns 1.032 soldats.

144 MEZQUIDA GANÉ, Luis María. *LA BATALLA DEL EBRO. Asedio de Tortosa y combates de Amposta...*, *op. cit.*, p. 90-98.

Fonts republicanes[145] expliquen que els brigadistes, abans de replegar-se a les bases de sortida, van refusar vuit atacs de l'enemic, amb baionetes i bombes de mà, i van patir més d'un 60% de baixes (fonts diferents, diferents interpretacions).[146] Aquesta gesta heroica del batalló fou mereixedora de la Medalla al Valor, segons el Govern de la República, que se'ls va concedir a títol pòstum.[147]

A la fi, els franquistes, més ben situats i armats, van aconseguir aniquilar el brigadistes avortant l'acció secundària d'Amposta, primer fracàs de les armes republicanes a la batalla de l'Ebre.

El mateix dia 25 de juliol, Joaquim Caballé Arasa i un grup d'amics marxaven de Santa Bàrbara, disposats a passar uns quants dies de diversió a l'Aluet, en una mena de càmping que es feia amb els carros. Quan baixaven per la costa de Santa Fe, a prop d'Amposta, van sentir clarament els trets i la lluita que es desenvolupava al riu.[148]

Diverses fonts orals que he recollit expliquen que al davant del mas la Cinta fou on es va trobar el nombre més elevat de morts, que disminuïen aquests tant aigües amunt com avall d'aquest centre. Agustí Cuadrad Bel també explica que els franquistes, apostats a l'altre costat del canal, no van necessitar més que col·locar una metralladora a cada pont, que impossibilitava així la penetració més enllà d'aquest límit, en el qual molts van morir. Explica també com en ple desenvolupament de la lluita, un grup de republicans va aconseguir travessar el canal per sota, seguint el curs del barranc de la Galera, però com que les altres tropes no els van seguir van haver de retirar-se, i van perdre d'aquesta manera una clara possibilitat de trencar la línia defensiva franquista, de superar-la i d'atacar-la per darrere.[149]

De la duresa de l'acció d'Amposta, n'és testimoni Cinta Cid Mauri, represaliada pels franquistes i obligada a prestar servei a l'hospital militar ubicat a les escoles de Santa Bàrbara. Cinta recorda que aquell dia, com molts d'altres, estava fregant les escoles (l'hospital) i explica que: «Pobrets! Estaven gitats, *assentats* per allí, per aquells passadissos, que no cabien als llits, hi havia un disbarat de soldats. No en cabien més.» Cinta no entén avui encara per què la van castigar. A més del seu servei es va veure obligada a aportar material, coberts per als soldats i un llit complet, «tot vestit», per a l'hospital, que gràcies a la seva insistència va poder recuperar, però li van retornar tot ple de xinxes.[150] Les condicions higièniques i sanitàries eren pèssimes.

En aquesta ocasió la major part dels brigadistes presoners també van ser ajusticiats sumàriament, mentre que els espanyols republicans van ser tancats en camps de concentració.

145 LÍSTER, Enrique. *Nuestra Guerra. Aportaciones para una Historia de la Guerra Nacional Revolucionaria del Pueblo Español*, *op. cit.*, p. 207.

146 Un altra interpretació ens dóna la xifra de 600 morts. THOMAS, Hugh. *La Guerra Civil Española 1936-1939*, *op. cit.*, p. 902.

147 VIDAL, César. *Las Brigadas Internacionales*, *op. cit.*, p. 292.

148 Entrevista feta a Joaquim Cabalé Arasa, *op. cit.*

149 Entrevista feta a Agustín Cuadrad Bel, *cit.*

150 Entrevista feta a Cinta Cid Mauri, *cit.*

El desenvolupament de la batalla va demostrar ben aviat que les previsions de Rojo i dels republicans eren això, previsions. El 27 de juliol el general en cap del «Grupo Ejércitos» informava el general en cap de l'EMC que l'aviació comunicava que no podia actuar.[151] Tot i això s'havien apoderat de material i s'havien fet presoners: 1.357 soldats, 280 classes, 19 oficials i 2 comandants.[152] El 3 d'agost el segon cap de l'EM de la força aèria, Joaquin Martínez Visiedo, en un comunicat al cap d'EM de la força aèria de València, en què s'especificaven les incidències diàries del 26 al 30 de juliol, el mateix dia 27 ja deia que «no creo que Gandesa caiga tan fácilmente», augmentava, però, les xifres de presoners i les situava en uns 4.000, dels quals 500 eren «moros».[153] El 7 de setembre ja es parlava d'un possible resultat negatiu de l'operació.[154] El 23 d'aquell mes, Rojo, en una nota al cap de propaganda dels serveis d'informació, ordenava que s'evités la divulgació al camp republicà d'un imprès enviat a l'altre sector en què es parlava d'armistici. Volia silenciar els esforços finals que feia la diplomàcia republicana per aconseguir una pau honrosa, que els acords de Munic (setembre de 1938) impedirien. Entre França, Gran Bretanya, Itàlia i Alemanya van sentenciar la sort de la República.[155] El 15 de novembre es va acabar la batalla de l'Ebre.

Els brigadistes que van participar, en lloc destacadíssim, en l'acció secundària d'Amposta i en la resta de la batalla van sortir dels fronts de batalla amb tota heroïcitat, que Líster els reconegué: «Con su marcha se interrumpían 2 años de heroicas luchas en común sobre el suelo español...».[156] De fet, van deixar gravada en la memòria popular la seva empremta, el senyal indeleble del seu pas i, quan el 28 d'octubre de 1938 van desfilar pels carrers de Barcelona,[157] el poble els va demostrar amb escreix el seu agraïment i estimació, oferint-los un acomiadament més que calorós.

5. CONCLUSIONS

Quan les tropes de Franco s'apropaven al sud de les Terres de l'Ebre, la gent tenia por, augmentada pel pas diari de l'aviació franquista. Al Montsià –exceptuant al pont penjant d'Amposta– no hi van deixar caure cap bomba. Diferent fou la situació al Baix Ebre, a l'Aldea,

151 MINISTERI DE DEFENSA NACIONAL. ESTAT MAJOR DE L'EXÈRCIT DE TERRA. «El Gral. Jefe Grupo Ejércitos al Gral. Jefe E.M.C.». Telegrama cifrado. Caixa 24/8. València, 27 de juliol de 1938, 1 p., mecanografiada. FGR-AHN, Madrid.

152 XV COS D'EXÈRCIT. ESTAT MAJOR. 2a secció (INFORMACIÓ). Caixa 24/8. 27 de juliol de 1938, 1 p., mecanografiada. FGR-AHN, Madrid.

153 FORCES AÈRIES. «Información remitida desde Barcelona por el 2º Jefe de E.M. de Fuerzas Aéreas al Jefe de Estado Mayor de las mismas en Valencia». Caixa 24/10, 3 d'agost de 1938, 5 p., mecanografiades. FGR-AHN, Madrid.

154 MINISTERI DE DEFENSA NACIONAL. ESTAT MAJOR CENTRAL. CAP. «Al Jefe del Gr. De Ej. De la región Oriental». Caixa 24/10. Barcelona, 7 de setembre de 1938, 1 p., mecanografiada. FGR-AHN, Madrid.

155 MINISTERI DE DEFENSA NACIONAL. ESTADO MAYOR DEL EJÉRCITO DE TIERRA. CAP. «Al Jefe de Propaganda (Servicio de Información)». Caixa 24/10. Barcelona, 23 de setembre de 1938. FGR-AHN, Madrid.

156 LÍSTER, Enrique. *Nuestra Guerra. Aportaciones para una Historia de la Guerra Nacional Revolucionaria del Pueblo Español, op. cit.*, p. 207.

157 Negrín els va retirar unilateralment del front, mentre tractava de pressionar la Societat de Nacions i el Comitè de No-Intervenció, perquè obliguessin l'altre bàndol a retirar els italians i els alemanys.

Roquetes i Tortosa l'aviació va actuar amb contundència i els seus devastadors efectes van anar més enllà de les simples destruccions materials, algunes persones van morir, i les altres, les que van sobreviure, van quedar psicològicament marcades per a tota la vida. Totes les persones entrevistades coincideixen a assenyalar l'esglai que el pas dels avions els produïa.

També l'artilleria hi arribava, però, com que no avisava –ja que només se sentia el xiulet de l'obús abans d'explotar–, no exercia una pressió psicològica tan gran. Els obusos queien per tot arreu, cap lloc n'estava a resguard. Al Montsià, els estralls dels canons, després de l'ocupació del territori per les tropes franquistes, continuaren, però llavors venien de la zona republicana de Tortosa. Al mateix temps al Baix Ebre arribaven els projectils disparats per les peces d'artilleria instal·lades a les zones més altes de la serra del Montsià. El resultat de tot plegat sempre era el mateix, angoixa por i inseguretat.

Els informants coincideixen també a afirmar que els soldats republicans, després del 15 d'abril de 1938, quan fugien, cercant posicions més segures a la riba esquerra del riu, avisaven la població civil de la proximitat de les tropes de Franco i del perill que això representava. La retirada republicana (de vegades) es va convertir en autèntica desbandada, en una fugida sense ordre, en què els soldats es perdien. Llavors eren la gent del país la que els havia d'ajudar, els indicava la direcció correcta, i els camins i senderes que havien de seguir per poder trobar els ponts i passar el riu. Sembla que hi havia una mútua complicitat entre els uns i els altres. Per contra, els franquistes, com a mínim, eren mirats amb recel. És cert, però, que les informacions que la gent tenia d'aquestes tropes no eren gaire tranquil·litzadores. Els legionaris i els «moros» eren els que tenien més mala imatge. I si bé les entrevistes no expliquen fets remarcables (tret d'un de la Galera, en què una jove primer va desaparèixer i després es va trobar morta), el cert és que la presència d'aquests efectius provocava temor entre la població civil.

Finalment, cal parlar d'un altra coincidència entre tots els entrevistats. Tots afirmen que a pesar de les mancances i penúries, no es va passar gana. És cert que la dieta era limitada, però suficient. L'explicació és clara, ens trobem en una zona agrícola a banda i banda del riu, en què la majoria de la gent era pagesa i dedicava part de la seva producció a l'autoconsum. Per aquelles dates tothom tenia a casa: llegums, productes de l'horta, oli d'oliva i aus de corral, a més d'altres aliments que la natura oferia. El producte que més dificultats presentava en la seva obtenció era el pa, ja que els llocs on el blat es conreava es van convertir en front de guerra i la gent, que tenia el pa com un dels pilars de la seva alimentació, es jugava la seva integritat física per arreplegar la collita. També el fet de moldre'l i coure'l comportava dificultats, però la gent les superava i majoritàriament disposaven d'una alimentació suficient. L'intercanvi d'uns productes per uns altres complementaven la dieta.

En relació a les BI, s'ha d'assenyalar que, tant a l'abril com al juliol de 1938, van ser les tropes de xoc que la República va utilitzar en els moments més delicats de la retirada primer i de l'ofensiva després. Les tropes franquistes, amb ràbia, van procurar exterminar-les. Per això, el nostre record al seu esforç generós.

L'acció secundària d'Amposta va fracassar, però va aconseguir un dels objectius fixats per Rojo, concentrar en aquella zona el màxim d'efectius «nacionals», i va afavorir que el gruix de l'Exèrcit de l'Ebre pogués aconseguir fixar-se a l'altre costat i avancés cap a Gandesa.

No voldria acabar el meu treball sense incidir en el missatge que tota la gent que va viure aquests fets m'ha transmès: «La guerra és la pitjor cosa que hi ha» i «no n'hauríeu de vore cap mai més».

6. FONTS DOCUMENTALS I BIBLIOGRÀFIQUES

Arxiu Històric Terres de l'Ebre (Tortosa)

Fons del general Rojo, Arxiu Històric Nacional (Madrid)

Arxiu Històric Municipal (Santa Bàrbara)

Hemeroteca de Barcelona

LLIBRES

ÁLVAREZ, Santiago. *Historia Política y Militar de las Brigadas Internacionales. Testimonios y Documentos*. Madrid: Compañía Literaria, 1996.

ARDIT, M.; BALCELLS, A.; SALES, N. *Història dels Països Catalans. De 1714 a 1975*. Barcelona: Edhasa, 1980.

ENGEL, C. *Història de las Brigadas Mixtas del Ejército Popular de la República: 1936-1939*. Madrid: Almena Ed., 1999.

GUARNER, Vicenç. *L'aixecament militar i la guerra civil a Catalunya*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1980.

JACKSON, Gabriel. *La República Española y la Guerra Civil 1931-1939*, 2a edició. Barcelona: Mundo Actual de Ediciones, SA, 1976.

LÍSTER, Enrique. *Nuestra Guerra. Aportaciones para una Historia de la Guerra Nacional Revolucionaria del Pueblo Español*. París: Colección Ebro, 1966.

LÓPEZ PERALES, Rogelio. *Historia de Amposta*. Tortosa: Gráfica Dertosense, 1975.

MEZQUIDA GANÉ, Luis María. *LA BATALLA DEL EBRO. Asedio de Tortosa y combates de Amposta. Del río Guadalope al Gayà, con las ocupaciones de Falset, Montblanc, Valls, Reus y Tarragona. (1938-39)*, 2a edició. Tarragona: Diputació de Tarragona, 1993.

MODESTO, Juan. *Soy del quinto regimiento (Notas de la Guerra Civil Española)*, 3a edició. Barcelona: Editorial Laia, 1978.

PAGÈS i BLANC, Pelai. *La Guerra Civil espanyola a Catalunya (1936-1939)*. Barcelona: Els Llibres de la Frontera (Coneguem Catalunya, 19), 1987.

PAYNE, Stanley; TUSELL, Javier (dir.). *La Guerra Civil. Una nueva versión del conflicto que dividió Espanya*. Madrid: Temas de Hoy (Historia viva), 1996.

ROJO, Vicente. *¡Alerta los pueblos!. Estudio político-militar del período final de la guerra española*. Esplugues de Llobregat: Editorial Ariel, 1974.

ROJO, Vicente. *España Heroica. Diez bocetos de la Guerra Española*, 4a edició. Esplugues de Llobregat: Ariel, 1975.

SÁNCHEZ CERVELLÓ, Josep. «Metodologia de la Repressió Franquista.» A: SÁNCHEZ CERVELLÓ, Josep (coord.). *La província de Tarragona durant el franquisme (1938-1976)*. Tarragona: CEHS Guillem Oliver, 1996.

SUBIRATS PIÑANA, Josep. *Tortosa, front de guerra. La rereguarda durant la guerra civil*. Barcelona: Columna i Tresmall, 1996.

SUBIRATS PIÑANA, Josep. *Evocacions 36-38. La Guerra Civil des de Tortosa*. Tortosa: Ed. de l'Autor SA, 1989.

TAGÜEÑA LACORTE, Manuel. *Testimonio de dos guerras*, 2a edició. Mèxic: Ediciones Oasis SA, 1974.

THOMAS, Hugh. *La Guerra Civil Española 1936-1939*, volum II, 10a edició. Barcelona: Ediciones Grijalbo (Dimensiones Hispánicas), 1988.

VIDAL, César. *Las Brigadas Internacionales*. Madrid: Espasa Calpe, 1998.

ENTREVISTES

Entrevista feta a Joaquim Caballé Albacar (Santa Bàrbara, 11 d'abril de 1984).

Entrevista feta a Agustín Cuadrad Bel (Santa Bàrbara, 10 de febrer de 1999).

Entrevista feta a Cinta Rodríguez Cid (Santa Bàrbara, 24 de febrer de 1999).

Entrevista feta a Joaquim Caballé Arasa (Santa Bàrbara, 24 de febrer de 1999).

Entrevista feta a Mercè Caballé Arasa (Santa Bàrbara, 24 de febrer de 1999).

Entrevista feta a Carlos Lleixà Sànchez (Santa Bàrbara, 24 de febrer de 1999).

Entrevista feta a Cinta Cid Mauri (Santa Bàrbara, 24 d'abril de 1999).

Entrevista feta a Maria Josefina Puig Cases (Santa Bàrbara, 24 d'abril de 1999).

Entrevista feta a Mercè Mallén Blanch (Jesús –Tortosa–, 11 de maig de 1999).

Entrevista feta a Joan Solé Tafalla (Jesús –Tortosa–, 11 de maig de 1999).

Entrevista feta a Ramon Ventura Moreso (Santa Bàrbara, 30 de maig de 1999).

Tropes republicanes evacuant Amposta durant el mes d'abril de 1938.
Arxiu del Montsià.

LA SANITAT REPUBLICANA DURANT LA BATALLA DE L'EBRE: L'EXEMPLE DEL XV COS D'EXÈRCIT

Carles Llauradó Bros
Albert Sabaté Rull

Silencio que naufraga en el silencio
de las bocas cerradas de la noche.
No cesa de callar ni atravesado.
Habla el lenguaje ahogado de los muertos.
Silencio.

Abre caminos de algodón profundo
amordaza las ruedas, los relojes,
detén la voz del mar, de la paloma:
emociona la noche de los sueños.
Silencio.

El tren lluvioso de la sangre suelta,
el frágil tren de los que se desangran,
el silencioso, el doloroso, el pálido,
el tren callado de los sufrimientos.
Silencio.

Tren de la palidez mortal que asciende:
la palidez reviste las cabezas,
el ¡ay! la voz, el corazón, la tierra,
el corazón de los que malhirieron.
Silencio.

Van derramando piernas, brazos, ojos,
van arrojando por el tren pedazos.
Pasan dejando rastros de amargura,
otra vía láctea de estelares miembros.
Silencio.

Ronco tren desmayado, envejecido:
agoniza el carbón, suspira el humo
y maternal la máquina suspira,
avanza con un largo desaliento.
Silencio.

Detenerse quisiera bajo un túnel
la larga madre, sollozar tendida.
No hay estaciones donde detenerse,
si no es el hospital, si no es el pecho.
Silencio.

Para vivir, con un pedazo basta:
en un rincón de carne cabe un hombre.
Un dedo sólo, un trozo sólo de ala
alza el vuelo total de todo un cuerpo.
Silencio.

Detened este tren agonizante
que nunca acaba de cruzar la noche.
Y se queda descalzo hasta el caballo,
y en arena los cascos y el aliento.

Miguel Hernández, «El tren de los heridos»
(*Un hombre acecha*, 1938)

1. INTRODUCCIÓ

L'estiu de 1938 la República llançà en terres de l'Ebre la seva ofensiva més ambiciosa, amb l'objectiu d'alleugerir l'anguniosa situació de València i, al mateix temps, aconseguir un reforçament moral i polític després de les lluites pel control de Terol, l'ensorrament del front d'Aragó i el cop psicològic que representà per als governamentals l'arribada al Mediterrani dels franquistes. Però el tancament de fronteres per part de França al pas de nou material de guerra després de l'inici de l'atac, el cansament físic i psíquic dels combatents republicans –algunes unitats dels quals havien protagonitzat les batalles més importants de la guerra–, la manca d'iniciativa dels seus comandaments intermedis, i l'entestament dels franquistes a no deixar-se arrabassar les seves posicions, en feren fracassar l'avanç. En la consegüent contraofensiva, la idiosincràcia de Franco, que no podia permetre que es perdés ni un metre de terreny sense fer tot el possible per reconquerir-lo, tal com havia demostrat al llarg de la contesa, en què no va dubtar d'utilitzar la més gran concentració de boques de foc de tot el conflicte, unit a l'aferrissada defensa que oposaren els republicans, que gaudien de molt bones posicions defensives, convertiren l'anomenada batalla de l'Ebre en la més violenta i sagnant de tot el conflicte.

Això va remarcar de manera considerable –si ens és permès utilitzar aquesta expressió– la importància dels serveis sanitaris i d'evacuació dels exèrcits bel·ligerants, veritables herois anònims, que mai han vist reflectida sobre el paper la seva abnegada tasca. De fet, a l'hora d'analitzar la guerra civil espanyola, cap dels seus protagonistes directes –Rojo, Modesto, Líster, Tagüeña, Henríquez Caubin, per citar-ne alguns dels més importants de la part governamental– fan esment a l'organització de la sanitat durant el conflicte, com si tan sols tingués una importància tangencial.

En qualsevol cas la guerra civil espanyola en general, i la batalla de l'Ebre en particular, han estat objecte d'un ingent nombre de treballs, gairebé sempre des d'una vessant militar, però els aspectes sanitaris, malgrat la seva transcendència, han estat molt poc estudiats, i la bibliografia de què es disposa està integrada bàsicament per testimonis personals, dels quals si bé no es pot negar la seva importància tampoc ens donen una visió global del seu funcionament. L'aparició de treballs monogràfics, en la línia que està seguint la historiografia actual, omple aquest buit; i aquest és el motiu de l'article.

Per a la seva elaboració ens hem basat en 211 certificats de defunció de militars republicans, que es troben als fons dels arxius del Registre Civil de la Torre de Fontaubella i els Guiamets, poblacions del Priorat properes a l'Ebre, en les quals van estar ubicats trens hospital. La documentació ens ha permès un apropament minuciós a la funció que jugaren durant la batalla i que, juntament amb testimonis orals de persones que van patir els esdeveniments i les memòries d'antics combatents, ens ha facilitat l'estudi de l'organització dels serveis sanitaris de l'Exèrcit de l'Ebre, concretament del XV Cos d'Exèrcit (CE), i, al mateix temps, donar a la llum una llista dels que moriren i foren enterrats als encontorns dels trens hospital. D'altra banda, si la publicació d'aquesta llista pot ajudar alguna persona a conèixer on repo-

sa algun parent o conegut seu, ens ompliria de satisfacció saber que la nostra modesta contribució a un millor coneixement d'aquell estiu esgarrifós ha tingut la seva vessant humana.

2. SANITAT DE L'EXÈRCIT REPUBLICÀ DE L'EBRE

L'organització dels serveis sanitaris de l'Exèrcit de l'Ebre estava basada en vuit punts escalonats, que anaven des de la primera línia del front fins als hospitals de rereguarda. Val a dir que seguien el mateix esquema clàssic d'organització de les unitats militars de què tenien cura, és a dir, batalló, brigada, divisió, cos d'exèrcit i exèrcit.

1. El servei de primera línia tenia com a missió recollir els ferits amb lliteres i traslladar-los al punt sanitari del batalló. Sempre que era possible es practicaven cures elementals d'urgència en el mateix camp de batalla, ja que cada soldat anava equipat amb un paquet de cura individual que contenia gases, iode i alcohol.[1] Una vegada dipositats els ferits al lloc de socors, el personal sanitari devia tornar immediatament a la zona de combat per prosseguir en la seva tasca d'evacuació.[2] No cal dir que el nombre de baixes del personal sanitari immediat era elevadíssim, i la feina que desenvolupaven es revelà vital atès el gran nombre de ferits que es produïen durant els xocs frontals.

2. El lloc de socors i curació, també anomenat de batalló, acostumava a estar situat molt a prop de la línia de foc i del punt de comandament del batalló, i sempre que era possible en llocs resguardats (coves, marges), casetes de camp o pagès, en tendes de campanya camuflades, etc. Allí es feien les cures de primera urgència i es classificaven els ferits. Com ens explicà un excombatent:

   > El 23 de setembre de 1938, quan les tropes de Franco volien agafar el coll del Coso a la Venta de Camposines, em van ferir en caure un morter. Em va anar una metralla de morter al peu, era com una serreta, i em van portar a uns 200 metres, on hi havia una cova, que era l'hospital de primera cura i urgències. Allí hi havia un metge amb bata blanca i dos o tres practicants. Em van arrencar la metralla i em van embenar la ferida i, com que faltaven soldats, em van fer tornar a la meva posició a la companyia. Si estaves més malferit, d'aquell hospital et baixaven més avall amb les lliteres i després suposo que et devien evacuar amb una ambulància.[3]

   En condicions normals també s'identificaven els cadàvers, però a la batalla de l'Ebre es va lluitar de manera tan ferotge per part d'ambdós bàndols que en la majoria dels casos no hi havia ni temps per enregistrar les baixes:

1 En teoria, però, hem constatat que moltes vegades no era així. Els continus moviments de la tropa i el fet que els soldats procuraven alleugerir tot el pes que no fos imprescindible, feia que molts no l'utilitzessin mai. Entrevista amb el tinent Leandre Saün Rafales, secretari del general Riquelme (Tarragona, 15 d'abril de 1999).

2 ROJO FERNÁNDEZ, Vicente. «Algunos aspectos de la sanidad Militar durante las operaciones de Teruel». A: *Los médicos y la medicina en la guerra civil española*. Madrid: Monografías Becham, 1986, p. 143. El Dr. Vicente Rojo fou practicant dels equips quirúrgics mòbils del Servei del Dr. Joaquin d'Harcourt Gort.

3 Entrevista a César Parisi, sergent del XV Cos d'Exèrcit, 42 Divisió, 59a BM, 233 batalló, companyia de metralladores (Reus, 14 de març de 1999).

los soldados que resultavan muertos en el campo de batalla recibían sepultura allí mismo, sin que, salvo en casos muy excepcionales, se identificara el cadáver para su posterior recogida. Los muertos ocasionados en la última ofensiva quedaron sobre el campo sin recibir muchos de ellos ni una sola palada de tierra. Hoy día es posible todavía encontrar restos de los mismos desperdigados por doquier.[4]

Per al trasllat de les baixes disposaven de lliteres, però no d'ambulàncies, encara que els que es podien valer per ells mateixos anaven a peu als punts de socors de brigada tot i que moltes vegades estaven a diversos quilòmetres de distància. Així, pels camins es creuaven les forces que anaven a rellevar els del front amb els ferits que l'abandonaven.

3. Del lloc de socors del batalló s'enllaçava amb el punt sanitari de la brigada, també a prop del seu comandament. Aquí es rectificaven i completaven les cures, practicant torniquets o immobilitzacions; s'administrava sèrum i calmants, i es reclassificaven els soldats amb un diagnòstic que especificava l'hora de la ferida, els medicaments utilitzats, la forma en què havien d'evacuar-los, etc. El personal destinat a aquest punt eren un capità metge, un practicant, portalliteres i ajudants. Acostumaven a estar situats en tendes o en masos aïllats, sempre que tinguessin bons camins o carreteres per poder evacuar eficientment.

A partir d'aquest escaló ja es disposava d'ambulàncies lleugeres, pintades amb colors de camuflatge, que podien arribar molt a prop de la línia de combat. Moltes d'aquestes ambulàncies es construïen reciclant cotxes avariats, als quals s'allargava el xassís. Algunes vegades ni tan sols es retocava, sinó que adelantaven l'interior per la dreta del conductor al mateix nivell per col·locar-hi una o dues lliteres, i així a l'altra banda hi cabien dos o tres ferits lleus, que anaven asseguts.[5] És obvi que durant els primers dies, quan encara no havien passat el riu els camions d'intendència sanitària ni les ambulàncies, es treballava en unes condicions molt precàries tal com ho il·lustra un sanitari de brigada:

> Jo tenia, precisament, el lloc de socors a Corbera d'Ebre (a la carretera) i ens vèiem negres per poder evacuar els ferits. Després, al cap d'uns quants dies, vam descobrir, em sembla que a Móra, un trist (Citroën, em sembla que era) descapotable i hi vam posar unes fustes i vam poder improvisar una ambulància... Això va ser el segon o tercer dia després d'haver travessat l'Ebre.[6]

En molts casos es mobilitzaren civils per ajudar en les tasques d'evacuació:

4 Grupo de investigación COSES DEL POBLE. *Estiu ardent. Acción del Alto de los «Auts». Bolsa de Mequinenza-Fayón. Batalla del Ebro-1938*. Mequinensa: Grupo de investigación Coses del Poble, 1996, p. 57.

5 ESTELLES SALARICH, José. «La Sanidad del Ejército Republicano del Centro». A: *Los médicos y la medicina en la guerra civil española*, *op. cit.*, p. 45.

6 TORRES, Estanislau. *La Batalla de l'Ebre*. Barcelona: Nova Terra, 1971, p. 181.

> [...] se había dispuesto a varios paisanos del pueblo para que, con sus mulos y carros y después de instalar unas tablas a guisa de camillas, los subieran hasta la entrada de Almatret donde sí se había dispuesto un hospital de campaña.[7]

4. En el lloc de socors divisionari o hospital de primera línia, situat a menys de 10 km del front, es rectificaven de nou les cures i es tornaven a classificar els ferits distingint entre els lleus i els greus. A aquests darrers, a causa de la naturalesa de les seves ferides i que no podien ser transportats, se'ls operava *in situ*, mentre que els ferits lleus eren evacuats als hospitals de campanya o de rereguarda mitjançant grans ambulàncies, autobusos o trens sanitaris. Cada equip quirúrgic divisionari estava format per un cap, amb el grau de capità, un tinent metge ajudant, dos practicants, un transfusor de sang i infermeres.

   D'hospitals de primera línia tan sols n'hi havia un per divisió i fonamentalment havien de complir aquests requisits:

   a) Estar situats, dins d'unes mínimes condicions de seguretat, al més a prop possible del front, perquè els ferits poguessin ser atesos ràpidament.

   b) Tenir mitjans i personal suficient per realitzar intervencions considerades com a definitives; o sigui, operacions completes, radicals i totals.

   c) Els ferits ja operats i en condicions de ser evacuats ho havien de ser amb les suficients garanties, per ultimar el seu període de recuperació als hospitals de rereguarda, ja que els hospitals divisionaris, per necessitat, disposaven d'un nombre reduït de llits, i les hospitalitzacions havien de ser breus per quedar en disposició de rebre i atendre nous ferits urgents.

   En definitiva, havien de reunir unes mínimes condicions d'aixopluc i estar ben comunicats.

   Els llocs on es podia muntar l'hospital eren molt diversos i tan variats com tendes de campanya, masies, ermites, esglésies, convents, fàbriques, teatres, escoles, monestirs, túnels de ferrocarril, etc. Per a la correcta instal·lació de les tendes era necessari obrir unes rases refugi al seu voltant i disposar d'un cobert de ramatge i arbres per a les ambulàncies i els vehicles, ja que, malgrat la seva funció sanitària, eren objectius militars per a les cadenes de bombardeig franquistes, perquè estaven situades molt a prop del front. Com explicà un combatent republicà:

   > Toda la mañana ha estado rondando la aviación... despejan las tiendas de campaña los heridos que pueden hacerlo por sus propios medios yéndose a esconder en la trinchera-refugio; los que no pueden moverse quedan sobrecogidos de pánico en el interior.[8]

7 Grupo de investigación COSES DEL POBLE. *Estiu Ardent*, *op. cit.*, p. 57.

8 MEZQUIDA i GENÉ, Luis Maria. *La Batalla del Ebro. Asedio y defensa de Villalba de los Arcos en sus aspectos militar, económico, demográfico y urbanístico*. Tarragona: Diputació de Tarragona, 1974, p. 154.

L'avantatge de les tendes sobre les masies, ermites, esglésies, convents, etc., venia donada per la seva mobilitat davant els atacs enemics, en poder-se traslladar a un lloc més resguardat en poca estona: «A media tarde empiezan a llegar ambulancias vacías, se dice hay orden de evacuación... y que este Puesto de Sanidad debe trasladarse a otro lugar más seguro.»[9]

Durant la batalla de l'Ebre el punt sanitari de la 3 Divisió es va col·locar en un turó a prop de la Fatarella. L'hospital de l'11 Divisió estava instal·lat en un parell de túnels, l'un a prop de Gandesa, que havia funcionat com a refugi antiaeri de l'exèrcit nacional, i l'altre al Pinell de Brai, en un llarg túnel de tren sense vies, que va compartir amb un hospital de les Brigades Internacionals (BI). També va estar a l'escola de l'Ametlla de Mar.[10] Com es pot comprovar, la mobilitat era contínua a causa de la permanent activitat dels fronts, i els mateixos desplaçaments produïen una inestabilitat en l'actuació operatòria. Ens pot donar una idea de la precarietat amb què treballaven aquests sanitaris quan estaven instal·lats en un túnel el fet que col·locaven unes lones damunt les taules d'operacions per evitar que caiguessin sobre les sales d'operacions la terra i les pedres del sostre del túnel que es desprenien a causa dels bombardejos. I hem de tenir en compte que els túnels eren dels millors llocs on es podien muntar. En qualsevol cas es treballava en pèssimes condicions. Hilda Bell, infermera nord-americana, manifestà que «Había realmente muy poco equipo... Había que afilar las agujas en las piedras y volver a usarlas... Tuvimos que instalar nuestro hospital provisional en un túnel porque era relativamente seguro ante las bombas fascistas [...].»[11]

Els hospitals de primera línia anaven canviant de lloc segons avançava o s'endarreria el front de combat, com també en el cas de bombardejos continuats. Aquests trasllats es realitzaven mitjançant camions pintats de verd, que subministrava el cos de tren divisionari: per al material de cuina i rebost, per a la farmàcia –ja que aportava el material sanitari per als punts de socors de brigada i batalló–, per als llits, matalassos, mantes, roba en general, sala d'operacions i grup electrogen. A tot això s'hi afegien les ambulàncies per a l'evacuació dels ferits.

5. Distribuïda pels hospitals de divisió hi havia la columna d'evacuació del cos d'exèrcit amb la missió de traslladar els ferits més greus als llocs quirúrgics avançats i els malalts transportables als hospitals de campanya o als punts d'evacuació. D'aquesta manera es constituïa el veritable enllaç a rereguarda amb la columna d'evacuació de l'exèrcit.

   Disposava com a mitjans de transport d'ambulàncies grans, moltes vegades facilitades per organitzacions humanitàries estrangeres (sobretot nord-americanes i angleses) i autobusos. Normalment estava integrada per un oficial metge, portalliteres i

9 Ibidem, p. 156.

10 PICARDO CASTELLÓN, Manuel. «Experiencia personal en un hospital quirúrgico de primera línea durante nuestra Guerra Civil». A: *Los médicos y la medicina en la guerra civil española*, *op. cit.*, p. 182-183.

11 ÁLVAREZ, Santiago. *Historia política y militar de las Brigadas Internacionales*. Madrid: Compañía Literaria, 1996, p. 215.

conductors, els quals anaven proveïts de bosses de primeres cures per a les situacions d'emergència que poguessin sorgir durant el trajecte.

No cal dir que les evacuacions s'havien de portar a terme amb la màxima celeritat, per poder efectuar les intervencions necessàries als ferits i així salvar el nombre més elevat possible de vides. En qualsevol cas, durant la batalla de l'Ebre la presència constant de l'aviació feixista a totes les xarxes de comunicació[12] feia pràcticament impossible dur-les a terme durant les hores del dia i els ferits havien d'esperar al capvespre per poder ser transportats. Hem constatat que a les serres de Pàndols i Cavalls, a causa de la duresa del terreny, moltes vegades ni tan sols s'enterraven els cadàvers, sinó que, estesos a les trinxeres, eren ruixats amb benzina per ser incinerats. No es pot oblidar que els mesos de juliol i agost són molt calorosos en aquelles serres, i aquesta mesura no tan sols era humanitària sinó també profilàctica, per evitar pudors i epidèmies.

6. Una vegada arribats al punt d'evacuació de l'exèrcit, situat, sempre que les circumstàncies ho permetien, en estacions de tren relativament allunyades del front, els ferits passaven a la responsabilitat del Servei d'Evacuació i Transports, que depenia de la Prefectura de Sanitat Militar, la qual s'encarregava d'organitzar les columnes, bàsicament de trens i trens hospital, que connectaven la línia de combat dels cossos d'exèrcit amb els hospitals de rereguarda. Els trens acomplien una doble funció, és a dir, portaven cap al front tropes de refresc i material de guerra i s'enduien els ferits.

   Els punts d'evacuació del XV CE estaven situats al túnel de l'Argentera i, més endavant i com a reforç, en un túnel que hi havia a prop de l'estació dels Guiamets. Els ferits es concentraven a Móra d'Ebre i des d'allí eren traslladats a aquests indrets per ser conduïts més enllà de les línies, als sanatoris Pere Mata i la Savinosa.

   El V CE traslladava les seves baixes per la carretera Rasquera-el Perelló fins a l'Ampolla, on la columna d'evacuació conduïa els combois ferroviaris als hospitals de campanya, com ara els de Cambrils o Montbrió.

   Pel que fa a l'evacuació del XII CE, es feia a través d'Almatret cap a la Floresta i des d'allí als hospitals de campanya d'Arbeca i Valls o d'evacuació de l'Espluga de Francolí. Cal esmentar que *a priori* la via d'evacuació que va utilitzar el XV CE estava destinada al V CE, però el desenvolupament imprevist de la batalla va fer que fos assignada al XV CE.[13]

7. L'hospital de campanya, un punt sanitari fix o de base, era la primera instal·lació de tractament pròpia del cos d'exèrcit, tot i que estava supeditat als moviments que es realitzaven a primera línia. Se solien emplaçar en poblacions importants i amb bona comunicació, no gaire allunyades del front, i s'establien en edificis sòlids i espaiosos, com ara escoles, cases grans, casals, etc.

12 L'aviació governamental era anomenada pels republicans «La Gloriosa», i la franquista «La Numerosa». Vegeu LLARCH, Joan. *La batalla del Ebro (Morir en el Ebro)*. Barcelona: Aura, 1972.

13 HENRÍQUEZ CAUBÍN, Julián. *La Batalla del Ebro*. Imp. Unda y García, 1944, p. 71.

> L'any 1938 jo vaig estar a l'Hospital de Campanya del XII Cos d'Exèrcit, situat en una casa d'esbarjo del poble, on hi havia un teatre, que utilitzàvem de recepció dels ferits; un cinema, que era la sala dels ferits de guerra, i un bar com a sala per als malalts infecciosos.[14]

Qui ens explicà el fet era tinent de sanitat de l'Hospital de Campanya del XII CE, en aquell moment establert a Arbeca.

Els equips quirúrgics d'aquest hospital estaven integrats per un capità metge cirurgià i tres ajudants, un capità metge i dos tinents practicants. També hi havia infermeres de la sanitat militar i voluntàries dels mateixos pobles. La seva funció bàsica era fer un diagnòstic del ferit i recuperar-lo perquè pogués retornar al camp de batalla o bé passar-lo a un hospital de llarga durada a rereguarda. Continuem amb el testimoni de primera mà que ens ofereix el tinent de sanitat:

> Després dels hospitals de primera línia, els de campanya eren el primer lloc on arribava el ferit, eren com un filtre, i si no es curava o recuperava en vuit o deu dies s'enviava cap a hospitals de llarga durada d'Igualada, de Manresa i de Barcelona. A l'hospital de campanya sempre arribaven ferits i malalts infecciosos; havíem de preveure i tenir lloc per als que arribaven, llits buits de recepció dels ferits, així que els que no es recuperaven amb una setmana els evacuàvem cap a la rereguarda i els que es recuperaven, cap al front un altre cop.[15]

8. Les destinacions de les columnes d'evacuació de l'exèrcit eren els hospitals d'evacuació.[16] Estaven situats darrere les línies, en edificis grans que s'havien habilitat per rebre una gran quantitat de pacients en qualsevol moment. Allí eren classificats, i segons la importància de les seves ferides o malalties s'hi quedaven o bé eren distribuïts a altres hospitals habilitats per a l'esdeveniment bèl·lic. Els ferits lleus gaudien d'un espai tranquil per recuperar-se i els més greus podien quedar-s'hi fins a restablir-se i ser enviats de nou cap als fronts. Alguns d'aquests hospitals estaven destinats només com a llocs de recuperació de malalts infecciosos o ferits de poca importància. També n'hi havia d'especialitzats en diferents branques de la medicina, com ara l'Orfenat Ribes a Barcelona, que «tenia instal·lat el Departament de Neurocirurgia, a càrrec del doctor Adolfo Ley i Gràcia... distava un quilòmetre escàs de l'Hospital Militar, a l'altra banda de la carretera que mena a Horta».[17]

Pel que fa a la zona objecte del nostre estudi cal destacar l'Institut Psiquiàtric Pere Mata i el Sanatori de la Savinosa.

L'Institut Psiquiàtric Pere Mata fou confiscat per les autoritats militars, que decidiren instal·lar-hi l'hospital militar base de l'Exèrcit de l'Ebre, ja que el recorregut dels trens i am-

14 Entrevista a M. P. S. (Reus, 23 de març de 1999).

15 Entrevista a M. P. S., *cit.*

16 La terminologia per anomenar aquests hospitals és molt variada. També se'ls denominava hospitals de sang, de rereguarda, de llarga durada, de convalescència. Nosaltres hem preferit emprar el terme oficial utilitzat per l'Estat Major (EM) de l'exèrcit republicà, que és hospital d'evacuació.

17 PARADELL MASSONS, Francesc. *No era la meva guerra*. Santa Coloma de Queralt: Associació Cultural Baixa Segarra, 1995, p. 155.

bulàncies fins als centres hospitalaris de la rereguarda era excessiu, i a més, el gran nombre de ferits no podia ser absorbit pels punts establerts. La primera quinzena de setembre de 1938 evacuaren els malalts mentals i l'Institut passà al servei de l'Exèrcit de l'Ebre.[18]

El Sanatori Preventiu Antituberculós de la Savinosa es posà des de juliol de 1937 a disposició dels «Serveis de Sanitat de l'Exèrcit de l'Est», i a partir de juliol de 1938 fou l'hospital base n. 2 de l'Exèrcit de l'Ebre.[19]

A favor d'aquests dos sanatoris jugà el fet que les vies del tren hi passen molt a prop, i aquest fet facilità enormement la tasca dels serveis d'evacuació, ja que no calgueren ambulàncies ni altres mitjans de transport per conduir els ferits cap a l'hospital.[20]

S'ha de mencionar que les BI tenien els seus centres hospitalaris a rereguarda, tant per als combatents estrangers com per als espanyols que hi estaven enquadrats, on eren atesos majoritàriament per personal sanitari nord-americà.[21] Des de l'abril de 1938 funcionà un hospital a Vila-seca, que tenia cura dels brigadistes ferits a les batalles del Segre i l'Ebre.[22]

Aquests vuit punts esmentats no estaven estructurats de manera monolítica, sinó que permetien una certa flexibilitat a l'hora d'evacuar els ferits. És a dir, depenent de les vicissituds de la batalla es podia passar des de la primera línia fins als hospitals de campanya i obviar els punts intermedis.

Per acabar voldríem citar un testimoni excepcional que ens il·lustra els passos que hem explicat teòricament. El soldat Julio Rovira, de la 3 Divisió 60a Brigada Mixta (BM), escrigué un diari en què va explicant la seva peripècia:

> Acompañado por un sanitario y después de una hora de camino llegamos a una casa de campo camuflada entre frondosos árboles; en primer término y rodeando un majestuoso pino hállanse esparcidos por el suelo trapos, gasas, botellas y cajones vacíos; a la sombra de él, tumbado sobre una manta, un joven más bien regordete i de cara colorada, en traje de paisano, está tomándose el pulso; es el médico de batallón... más allá, unos sanitarios ejercen su profesión practicando curas a compañeros que diariamente han de desplazarse de su Compañía a tal fin...
>
> A las cinco y pico de la tarde, buen rato después de haver llegado al Puesto de Sanidad de Batallón, me mandan con otros cuatro "evacuados" a seguir adelante custodiados por un fusilero hacia el Puesto de Sanidad... Después de una hora de andar, llego a una vaguada en la que en un pequeño caserío rodeado de huerta se instala la Sanidad de la Brigada... Más allá dos

18 POCA GAIA, Josep. *Institut Pere Mata. Cent anys d'història (1896-1996)*. Reus: Institut Pere Mata, 1996, p. 135-136.

19 BONAMUSA, Francesc. *Política i finances republicanes (1931-1939). Lluís Mestres i Capdevila. Comissari conseller a Tarragona (1936-1937) i director general de finances de la Generalitat de Catalunya (1937-1939)*. Tarragona: Edicions El Mèdol, 1997, p. 196.

20 A la Savinosa, fins i tot es va construir una desviació i els ferits es pot dir que passaven directament del tren a l'hospital. TORRES, Estanislau. *La Batalla de l'Ebre, op. cit.*, p. 232.

21 Tot i que hi havia voluntaris i voluntàries de 28 països, el contingent nord-americà era, de llarg, el més nombrós. Vegeu ÁLVAREZ, Santiago. *Historia política y militar de las Brigadas Internacionales, op. cit.*, p. 210-211.

22 Per a la sanitat de les Brigades Internacionals, vegeu VIDAL, César. *Las Brigadas Internacionales*. Madrid: Espasa Calpe, 1998, p. 507-512.

ambulancias parecen estar esperando ser ocupadas... De los cinco que venimos juntos de la Sanidad del Batallón... sólo a dos nos evacuan. Después de unos minutos de espera subimos a una ambulancia. Seguimos adelante, y ya oscurecido llegamos a una cota que según parece se encuentra cerca de la Fatarella... es el Puesto de Sanidad de la División.

Llega una ambulancia y emprendemos la marcha una vez completa... Cruzamos la Fatarella... Llegamos al cruce de Venta de Camposines que se encamina a Gandesa, sitio batido; hay que acelerar la marcha, zumba la artillería... Se pasa la zona de peligro y por fin llegamos a la vista de Móra de Ebro. Ante un gran local se detiene la ambulancia... Nos afilian a medida que vamos entrando... También van dando una inyección antitetánica... Al cabo de un buen rato debemos marchar todos los que estamos listos hacia el río... La barca a motor queda en unos segundos más que repleta... Vamos lentamente separándonos de la orilla... Hacen maniobras de atraque y seguidamente a montar en los camiones que ya nos esperan... Ya de camino... cruzados varios pueblos llegamos a la estación de ferrocarril de Pradell; en la sala de espera y a la luz de un primitivo candil nos toman, cosa rara, la filiación, después de cuyo requisito nos entregan un sobre de gran tamaño y grueso papel con el diagnóstico: allá, ya formado, un tren sanitario nos espera.

Es la una de la madrugada y una pequeña sacudida señala la salida... Llegamos a Reus, estación muy "tocada"; después de un buen rato de espera, el convoy hace maniobras hacia la línea de Tarragona reanudando la marcha... Hemos dejado Tarragona, que está muy bombardeada por la aviación, después de una breve pausa y a los pocos minutos ha parado el tren; nos hallamos en despoblado y frente a unos grandes pabellones que quedan a nuestra derecha; es "La Sabinosa".

3. PUNTS D'EVACUACIÓ I TRENS HOSPITAL DE LA TORRE DE FONTAUBELLA I ELS GUIAMETS

Pocs dies abans de l'inici de la batalla, el general Vicente Rojo, cap de l'Estat Major de l'exèrcit de la república i organitzador de l'ofensiva, havia dictat el pla de funcionament dels serveis,[23] en què, en referència a l'aspecte sanitari, preveia instal·lar hospitals d'evacuació a la Savinosa;[24] de campanya a Cambrils i Montbrió;[25] equips quirúrgics a Marçà, Ulldemolins, l'Ampolla, i dos equips mòbils instal·lats en camions a la carretera de Rasquera-el Perelló;[26] evacuacions sobre Tarragona, Montbrió, Cambrils, Valls i l'Espluga de Francolí;[27] un dispensari antipalúdic a l'Ametlla de Mar; el dipòsit de farmàcia al Morell; un tren hospital a Cambrils[28] i un tren sala d'operacions al túnel de l'Argentera.[29] No es tractava d'una estructura

23 Que comprenien municionament d'Artilleria, Intendència, Sanitat, Veterinària, Correus i Transports. Ministeri de Defensa Nacional. EM de l'Exèrcit de Terra. «Plan para el funcionamiento de los servicios con arreglo a las directivas números 1 y 2, fechas 15 y 17 del actual». Madrid: Arxiu Històric Nacional. Fons del general Rojo, 4 p. policopiades. Agraïm a Carles Lleixà la cessió d'aquest document.

24 També a Igualada i l'Espluga de Francolí, ibídem.

25 I a Valls, Arbeca i Vallfogona de Riucorb, ibídem.

26 També a Bellpuig, Soleràs i Albaigés, ibídem.

27 Igualment a Vilafranca del Penedès, Vilanova i la Geltrú, Vallfogona de Riucorb i Igualada, ibídem.

28 A Igualada i l'Espluga de Francolí, ibídem.

29 I a la Floresta, a prop de Lleida, ibídem.

tancada, sinó que estava subjecta a modificacions, tot depenent del signe que anés prenen la batalla. Era com un punt de partida des del qual s'anaven introduint els canvis necessaris per fer més efectiu el seu funcionament.

Ja hem comentat que la unitat bàsica de tren hospital eren els trens d'evacuació, que enllaçaven els hospitals de divisió amb els de rereguarda. Integrats per vagons convencionals de passatgers, ja que transportaven als ferits menys greus que es podien valer per ells mateixos, a vegades incloïen un vagó sala d'operacions per si era necessària una intervenció d'urgència. També s'utilitzaven vagons de càrrega, i aleshores els ferits anaven ajaguts de la millor manera possible. Hem de pensar que els trens d'evacuació feien el trajecte rereguarda-front diàriament, i no sempre es podia fer servir el mateix comboi.

Aquests trens venien formats des de rereguarda, circulaven de nit, arribaven al punt d'evacuació, carregaven els ferits i marxaven acte seguit per arribar de matinada a zones considerades segures. Podien transportar moltes més persones, més ràpidament i a més baix cost que les ambulàncies o autobusos; per tant, eren emprats sempre que l'existència de vies de ferrocarril ho feia possible. Els que arribaven a les estacions de la Torre de Fontaubella-Pradell i els Guiamets acostumaven a estar formats per una locomotora i quatre vagons, així podien transportar en cada viatge un nombre no inferior a 200 ferits.

L'existència de la línia fèrria Móra d'Ebre-Reus, que forma part de la xarxa que enllaça Barcelona i Madrid, va permetre dur a terme les evacuacions per ferrocarril. A més aquesta línia gaudeix de l'avantatge d'entrar dins la bifurcació de la serralada prelitoral per la serra de l'Argentera, i té nombrosos túnels per poder refugiar el tren en cas d'atacs aeris. També el fet que hi hagués dues vies en un tram del túnel de l'Argentera[30] permetia que s'hi estacionés un altre tren, en aquest cas sala d'operacions, on es podia operar en condicions. Aquest tren quirúrgic funcionava com un hospital estable. Tenia sala d'operacions, lliteres, menjador i cuina. L'equip operador estava format per un cap, amb el grau de capità; un tinent metge ajudant; un anestesista, que acostumava a ser practicant; un instrumentista practicant; un transfusor de sang, i les infermeres, en molts casos voluntàries. Era important la funció del barber a l'hora d'afaitar ràpid i extensament les parts del cos amb ferides importants.

Tal com estava previst, la matinada de Sant Jaume les tropes republicanes varen començar a creuar el riu Ebre per diversos punts, i el dia 25 de juliol el tren hospital n. 12, sota el comandament del major metge del Cos de Sanitat Militar Luis Quemada, arribà a la boca oest del túnel de l'Argentera, on va quedar estacionat. Aquest fet no va sobtar la població civil, ja que des de finals de maig de 1938, la 35 Divisió s'havia instal·lat als pobles dels voltants: la XIII BI Dombrowski a la Torre de Fontaubella i Pradell,[31] i la XV BI Lincoln a

30 Fou inaugurat l'any 1890 i amb els seus 4.040 metres de longitud és un dels més llargs de la Península. Vegeu JOVÉ i HORTONEDA, Ferran. *Algunes notícies sobre la construcció de la línia dels directes, entre Reus i Marçà-Falset*. Les Borges del Camp, 1989, p. 30.

31 Per a l'estada dels brigadistes a Pradell, vegeu AMORÓS, Xavier. *Històries de la Plaça de Prim*. Barcelona: Empúries, 1997, p. 77-97.

Marçà. Els soldats s'allotjaven en barraques[32] i els oficials, així com la plana major, ho feia a les cases del poble; per aquests brigadistes, sembla que era important mantenir una bona relació amb els civils, malgrat la dificultat que representava el fet que molts no parlessin castellà.[33] Per això organitzaven festes, curaven els malalts i donaven menjar a la mainada del poble. Segons explica Joan Sabaté, veí de la Torre de Fontaubella, «les brigades internacionals tenien força menjar i en donaven als del poble. Jo tenia un pot de llauna gran a què vaig posar una ansa de ferro i quan era l'hora anava que ens donessin "ranxo" i un "xusco"; després ho portava cap a casa i ens ho menjàvem entre tota la família.»[34]

Una vegada instal·lats els serveis del tren, es va procedir a muntar un punt d'evacuació a l'edifici de l'estació de Pradell-la Torre de Fontaubella, on afiliaven i classificaven els soldats, com veurem més endavant.

El mateix dia 25 va començar a funcionar, i un dia després ja s'enregistren les primeres defuncions. La primera persona que va ser enterrada a la Torre de Fontaubella fou un presoner franquista anomenat Antonio Ruiz Rejón, i el mateix dia també ho fou Juan García Fuentes, de la 42 Divisió. Durant aquests primers dies s'enterraven al cementiri municipal de la Torre de Fontaubella, però davant l'allau de morts, i tenint en compte que era de reduïdes dimensions,[35] l'alcalde va demanar als militars que els enterressin en un altre lloc per no col·lapsar el cementiri.

El tren romangué estacionat a la Torre durant quatre dies, des del 25 al 28 de juliol. Aleshores féu acte de presència el tinent coronel del Cos de Sanitat Militar, Joaquin d'Harcourt, que dirigia el servei quirúrgic de l'exèrcit,[36] amb la missió d'organitzar els serveis sanitaris de l'Exèrcit de l'Ebre. El Dr. d'Harcourt practicava l'anomenat mètode Trueta de tractaments de ferides recents, descrit pel Dr. Josep Trueta, amb uns resultats molt satisfactoris.[37] Durant Segona Guerra Mundial es va generalitzar la seva utilització.

Atès el gran nombre de ferits que arribaven a l'estació després d'una esgotadora marxa pels camins i sinuoses carreteres de la comarca del Priorat, d'Harcourt decidí traslladar el tren hospital n. 12 a un túnel situat molt a prop de l'estació dels Guiamets; d'aquesta manera l'acostava al front i en permetia les cures i evacuacions en un termini de temps més curt, i més tenint en compte que es preparaven els combats decisius del 30 i 31 de juliol per conquerir Gandesa. Per tant, el 28 de juliol el tren n. 12 va anar cap als Guiamets, i el seu lloc a la Torre fou ocupat pel tren hospital n. 20 –comandat pel capità metge Rafael Pulido Cuchi–, que ja es va quedar estacionat allí fins que va marxar el 16 de setembre.

32 Eren simples abrigalls fets amb branques dels arbres dels encontorns, amb mantes o qualsevol cosa que els pogués ser útil. No es plantaven tendes per fer-les servir com a dormitoris.

33 A començaments de l'estiu de 1938, les brigades internacionals estaven tan malmeses després dels combats a l'Aragó que van haver de refer-se amb reclutes espanyols i soldats recuperats dels hospitals.

34 Entrevista a Joan Sabaté Sabaté (la Torre de Fontaubella, 30 de maig de 1998).

35 L'any 1930 hi havia censades 156 persones. Vegeu DDAA. *Guia de Catalunya. Tots els pobles i totes les comarques*. S. l.: Caixa de Catalunya, 1989.

36 THOMAS, Hugh. *La guerra civil española*, vol. II. Barcelona: Ed. Grijalbo-Mondadori, 1995, p. 599.

37 TRUETA, Josep. *Fragments d'una vida*. Barcelona: Edicions 62, 1978, p. 99.

3.1 Tren hospital n. 12 als Guiamets

El dia 29 de juliol el tren quirúrgic ja estava en ple funcionament. Dels cinc certificats de defunció que es van signar aquell dia, tres ho foren pel tinent coronel d'Harcourt, i després ja no en trobem cap més amb el seu nom. Tot fa pensar que una vegada complerta la seva missió a les estacions dels Guiamets i la Torre de Fontaubella-Pradell, ara ja convertides en punts d'evacuació pel XV CE, marxaria per anar a organitzar els hospitals dels altres cossos d'Exèrcit, com també els que havien d'estar més propers al front.

Elvira Giné, veïna dels Guiamets, fou infermera voluntària al tren hospital i a l'estació, i ens explica com la nit que va arribar el tren van llegir un pregó que demanava dones que volguessin anar a assistir els ferits: «Totes les que érem joves hi vam anar. Jo, una setmana, mentre hi va haver el tren. Després ja no hi vaig tornar.»[38]

Les ofensives i els atacs es duien a terme ininterrompudament durant el dia i la nit i no hi havia gaire temps per fer-se càrrec dels ferits, els quals eren traslladats als llocs de socors de batalló i brigada, on esperaven les hores de foscor, a cobert dels radis aeris, per ser evacuats. «Allí venien, a la nit, ambulàncies, camions, tractors plens de ferits. Uns gairebé morts, els altres gemegant o cridant. Allò era esgarrifós i no s'explica si no es veu. Als ferits els deixaven per allí, per terra, als morts els apartaven i les ambulàncies tornaven a marxar a buscar-ne més.»[39] Els ferits es quedaven estesos sobre mantes, esperant una cura que potser tardaria hores a arribar, depenent del nombre de companys damnificats i de la seva gravetat. Els que estaven més crítics es quedaven al tren quirúrgic per ser operats, però és simptomàtica la declaració de la infermera voluntària: «No en vaig veure curar mai cap d'aquests.»[40]

Els dies 30 i 31 de juliol foren d'intensa activitat per part del equips quirúrgics del tren hospital. El dia 30 van morir 2 soldats, però el 31 ho feren 25. L'1 d'agost, 14, i l'endemà, 21. Davant aquesta allau de morts es va decidir obrir una rasa dins mateix del cementiri del poble, per poder encabir tots aquests combatents. L'alcalde no estava gaire d'acord amb aquesta decisió i va demanar que també n'enterressin als cementiris dels pobles dels encontorns.

En decréixer la intensitat dels combats entorn de Gandesa i Vilalba dels Arcs, també va minvar l'activitat dels equips quirúrgics. El dia 5 d'agost arribà als Guiamets el tren hospital n. 5, en què venia el capità metge José Eznarriaga Fedriani, cap d'hospitals de l'Exèrcit de l'Ebre. Aquest tren va marxar el mateix dia, però Eznarriaga es va quedar per reorganitzar els serveis sanitaris, tenint en compte que el fort dels combats ofensius de la República ja havia passat. Aleshores va ordenar que es retirés el tren quirúrgic n. 12 del túnel dels Guiamets i que es muntés un punt sanitari que el substituís.

A uns cent metres de l'estació dels Guiamets s'alçava un casalot, encara existent avui, tot i que en mal estat de conservació, que havia estat un edifici noble on abans de la guerra

38 Entrevista a Elvira Giné Costa (els Guiamets, 17 de maig de 1999).

39 Ibidem.

40 Ibidem.

s'emmagatzemava vi. S'anomenava Villa Enriqueta i va ser convertit en hospital, denominat pels combatents «de sang»,[41] però més que res era de convalescència, o sigui, els ferits després de ser atesos s'hi estaven uns dies per poder ser reintegrats, si es recuperaven, a les seves unitats o, en cas contrari, ser evacuats cap a la rereguarda.[42]

Juanita Giné, cuinera de l'hospital Villa Enriqueta, ens explica com els metges militars també tenien cura dels civils:

> Em van dir que anés a ajudar a l'hospital però mai he suportat veure la sang, així que els vaig dir de fer de cuinera. A més tenia un sou que anava a cobrar a Reus en el tren d'evacuació. Eren molt bona gent, ja que van curar alguns del poble. Hi havia una noia que tenia tuberculosi i anava a l'hospital. També em van donar alguna vacuna per a les meves filles. Quan hi havia alguna persona molt malalta anava a l'hospital, i quan es necessitava una medecina, com que en aquells temps escassejaven molt, també ens les havien donat.[43]

A partir d'aquest moment als Guiamets tan sols funcionaria un punt de classificació i evacuació. Els trens seguiren arribant cada nit per recollir els ferits, però ja no n'hi hauria cap de fix.

Aquest punt d'evacuació va romandre-hi des del dia 6 d'agost fins, pràcticament, al final de la batalla, i va estendre en aquest temps nou certificats de defunció. No ens ha d'estranyar que en siguin tan pocs, perquè hem de tenir en compte que ja no hi arribaven ferits molt greus que s'haguessin d'operar immediatament, sinó que es limitaven a classificar els ferits i reexpedir-los cap als centres de rereguarda.

El nombre total de certificats expedits als Guiamets és de 96 i el darrer està datat el dia 8 de novembre. Una setmana més tard totes les tropes republicanes havien traspassat el riu Ebre cap a la riba esquerra.

3.2 Tren hospital n. 20 a la Torre de Fontaubella-Pradell

Durant els dies que va funcionar el tren quirúrgic als Guiamets, el tren n. 20 estava a la Torre de Fontaubella. En aquells moments servia com a reforç de l'altre tren més avançat i acollia els seus excedents, que eren nombrosos. Malgrat tot, seguia mantenint una intensa activitat, ja que des del 29 de juliol fins al 4 d'agost es van enterrar 30 persones. Hem de pensar que durant una ofensiva es produeixen més baixes que quan un exèrcit s'està defensant, entre altres motius perquè els atacs moltes vegades s'han de fer al descobert i no s'està resguardat en cap trinxera ni arrecerat en cap parapet; per tant, no ens ha d'estranyar que el nombre de baixes fos molt alt durant els primers dies. També cal remarcar que el nombre de

41 Entrevista a Joan Perpinyà Giné, secretari de l'Ajuntament dels Guiamets (els Guiamets, 17 de febrer de 1999).

42 Entrevista a Rosalia Perpinyà Giné, veïna del Guiamets (els Guiamets, 17 de febrer de 1999).

43 Entrevista a Juanita Giné Estivill (els Guiamets, 17 de febrer de 1999).

certificats de defunció no ens donen la pauta quant als combatents curats un mateix dia pels serveis quirúrgics. O sigui, que un dia poden morir poques persones però moltes ser ateses, i a l'inrevés. Era circumstancial i aleatori.

Des de primera hora a l'edifici de l'estació de la Torre de Fontaubella-Pradell s'hi va instal·lar el punt sanitari de classificació i evacuació. Allí descarregaven les ambulàncies per la part del darrere, i com que els ferits ja venien afiliats –molts duien el paper a la mà, altres, inconscients, el duien a la butxaca–, es decidia qui era necessari operar al tren i qui havia de marxar en el tren d'evacuació. A vegades les ambulàncies arribaven amb un o dos morts, que no havien resistit el viatge o que potser havien carregat molt greus. Leonor Sabaté, infermera voluntària, ens contà que

> Els ferits estaven per terra en lliteres o canyissos. El metge els feia una revisió i omplia una fitxa. Els que estaven malferits eren conduïts al tren hospital i els altres, a un altre tren, que quan estava ple marxava. Els que arribaven morts o es morien al tren els enterraven en unes rases allí a prop.[44]

Hi havia un escrivent encarregat de recollir el nom dels soldats, fer les llistes i elaborar els certificats de defunció i portar-los al jutge, ja que quedaven enterrats dins el terme municipal del poble. Això pel que fa als que arribaven al punt d'evacuació, ja que molts altres, que potser intentaven acostar-s'hi pels seus propis mitjans i no ho aconseguien, eren enterrats allí on queien. Aquest fou el cas del nord-americà John Cookson, tinent de Transmissions de la XV BI i protagonista d'una entranyable història d'amistat.[45]

Després de l'ofensiva sobre Gandesa, l'Exèrcit de l'Ebre passà a la fase defensiva de la batalla,[46] la qual cosa també es reflectí en el volum de ferits que passaren per la Torre de Fontaubella; per tant, quan es va comprovar que els objectius militars inicials no es podien assumir, decidiren atrinxerar-se i van procurar crear un front estable i ben fortificat.

Els ponts que des d'un primer moment es van estendre sobre el riu Ebre, contínuament atacats per l'aviació facciosa, eren insuficients per poder passar l'artilleria i encara menys la intendència sanitària. Els primers dies de la batalla hi mancà una organització sanitària a la vora dreta del riu, tal com explica un soldat republicà de la 11a BI que fou ferit el dia 27 de juliol a l'ofensiva de Gandesa:

> [...] Unos camilleros que me habían recogido me habían conducido a una especie de almacén allá en Corbera, junto a la carretera... Todos esperamos una evacuación imposible. No teníamos

44 Entrevista a Leonor Sabaté (la Torre de Fontaubella, 22 de maig de 1993).

45 Cookson morí un dia indeterminat durant la batalla de l'Ebre i fou enterrat pels seus amics brigadistes, entre els quals un argentí anomenat Fernando Jaffa, en un indret situat a uns quatre quilòmetres de la Torre de Fontaubella. Fins i tot li col·locaren sobre la tomba una làpida vertical en què s'especificava qui era. Jaffa s'acabà casant amb una noia veïna de Marçà, sobrevisqué la guerra i anà a viure a l'Argentina. Amb el pas dels anys passà llargues temporades a Espanya, fins que morí la seva esposa, i retornà definivament al seu país. Quan traspassà, una vegada mort el dictador Franco, deixà escrit de ser enterrat al costat del seu amic Cookson, i efectivament així ho feren els seus descendents. Reposa en una tomba al costat del seu camarada. Vegeu ÁLVAREZ, Santiago. *Historia política y militar de las Brigadas Internacionales*, *op. cit.*, p. 265-267.

46 Que segons Modesto abastà des del 3 d'agost fins al 16 de novembre. MODESTO GUILLOTO, Juan. *Soy del Quinto Regimiento*. Barcelona: Laia, 1978, p. 200.

> ambulancias ni siquiera una camioneta. Se utilizaban carros de labranza tirados por un mulo... Yo llegué a Móra por mis propios medios. Andando. Muchos otros lo hicieron también... En Móra había una enorme desorganización. Todas las bajas de aquel sector se habían concentrado allá y las pasarelas eran insuficientes... Finalmente, ya de madrugada, cuando empezava a temer que habría de soportar los raids aéreos a los puentes y sus consecuencias... me dieron una plaza en un camión y emprendimos la marxa hacia Reus.[47]

Fou a partir del 29 de juliol quan a Ascó es va muntar un pont de fusta que va fer factible la instal·lació d'una sanitat ben organitzada, si bé el dia anterior, la Sanitat del XV CE va aconseguir posar diverses ambulàncies a la riba dreta del riu, algunes pel pont provisional d'Ascó i d'altres per Ginestar.[48] D'aquesta manera es van poder muntar els hospitals divisionaris a la riba dreta de l'Ebre, i des d'aleshores la funció del tren quirúrgic de la Torre de Fontaubella-Pradell passà a ser de recolzament d'aquests hospitals, que eren els que es feien càrrec dels contingents de soldats més greus, ja que estaven més a prop del front i així s'estalviaven el patiment del viatge. Abans d'arribar al punt de col·lapsar-se els hospitals, els ferits eren enviats cap al tren quirúrgic. Un soldat de la 43 Divisió, que a finals d'agost passà pel túnel de l'Argentera, ens en fa una descripció:

> Antes de llegar a Marçà-Falset hay un túnel muy largo, y en este túnel precisamente nos encontramos con un tren hospital. Cuando entrábamos en agujas pudimos ver el quirófano donde estaban interviniendo a un gran número de heridos, heridos del Ebro, porque entonces ya se había iniciado la ofensiva...[49]

El nombre de soldats amb lesions letals anà minvant, però el volum dels que passaven per l'estació es mantenia molt alt, ja que seguia sent un dels dos punts d'evacuació del XV CE, juntament amb el dels Guiamets. Després de la primera embranzida de l'exèrcit republicà, els enterraments s'anaven produint amb un lent però ininterromput degoteig, tret d'alguns dies determinants –la pèrdua del puig Gaeta i les lluites a Quatre Camins i Camposines–, que es convertiren amb els de més activitat del tren sala d'operacions de la Torre. Concretament entre els dies 22 i 28 d'agost, s'inhumaren 39 cadàvers, amb la qual cosa ens podem fer càrrec de la gran quantitat de soldats que serien tractats o operats. Segons Josep Rofes, durant aquelles jornades «les ambulàncies no paraven amunt i avall. Alguna vegada ens donaven cistells plens de braços i cames que havien amputat perquè els enterréssim. Després ja es va calmar la cosa. Cada dia en seguien venint, però no tantes.»[50]

Com hem apuntat, una vegada es va intuir que el cementiri de la Torre quedaria col·lapsat i, al mateix temps, com que estava un xic allunyat del poble i havien d'utilitzar ambulàncies per traslladar els cadàvers des del tren, l'1 d'agost el capità Pulido Cuchi va sol·licitar a l'alcalde de Pradell que s'obrís una altra rasa[51] en uns avellaners propers a la boca del túnel.

47 ESTRADA VIDAL, Fernando. *Los que estuvimos en la batalla del Ebro*. Barcelona: Ed. Jancer, 1972, p. 98.

48 HENRÍQUEZ CAUBÍN, Julián. *La Batalla del Ebro*, *op. cit.* p. 111.

49 Vegeu TORRES, Estanislau. *La Batalla de l'Ebre*, *op. cit.*, p. 11.

50 Entrevista a Josep Rofes Lleixà (la Torre de Fontaubella, 30 de maig de 1989).

51 «Sanidad Militar. Tren Hospital n. 20. Ruego sirva dar las ordenes oportunas...». Pradell, 1 d'agost de 1938, 1 p. policopiada. Arxiu del Registre Civil de la Torre de Fontaubella, carpeta 1938.

Per aquest motiu van demanar permís a Josep Rofes Lleixà, veí de la Torre:

> Em van dir que com que era el propietari hi havia d'anar a treballar. Hi vam anar de nit, ja que hi havia sis morts del dia anterior i calia que l'endemà de bon matí ja estigués la rasa feta. Érem catorze homes i vam fer una rasa d'uns 70 centímetres d'amplada, 1,30 metres de fondària i uns 16 metres de llargada. Els militars feien el transport i jo baixava a baix i, quan col·locaven els morts, feia una petita paret entre mort i mort. Els civils acostumats a treballar la terra en fèiem via; de tota manera, com que sempre ens tocava a nosaltres anar a cavar, el segon dia vam demanar que també vinguessin els homes de Padrell a treballar, com així va ser.[52]

Aviat la van omplir, i seguien les dificultats per traslladar-los, ja que per dur-los fins a la rasa havien de baixar un petit barranc i després tornar-lo a pujar. Aleshores decidiren no obrir-ne cap més en aquell lloc, i ho feren uns metres més enllà de l'estació, al costat del mas d'en Rafael, ja que quedava a peu pla. Allí hi havia un terreny molt llarg i van anar a cavar gent de la Torre i de Pradell, i van construir una rasa d'uns 70 metres de llargada, que també es va acabar omplint. Després van començar-ne una altra i, quan n'havien fet un terç, van retirar el tren sala d'operacions i el punt d'evacuació, i per aquest motiu no es va acabar mai. Era el 16 de setembre i el tren hospital n. 20 abandonava definitivament l'estació de la Torre de Fontaubella.

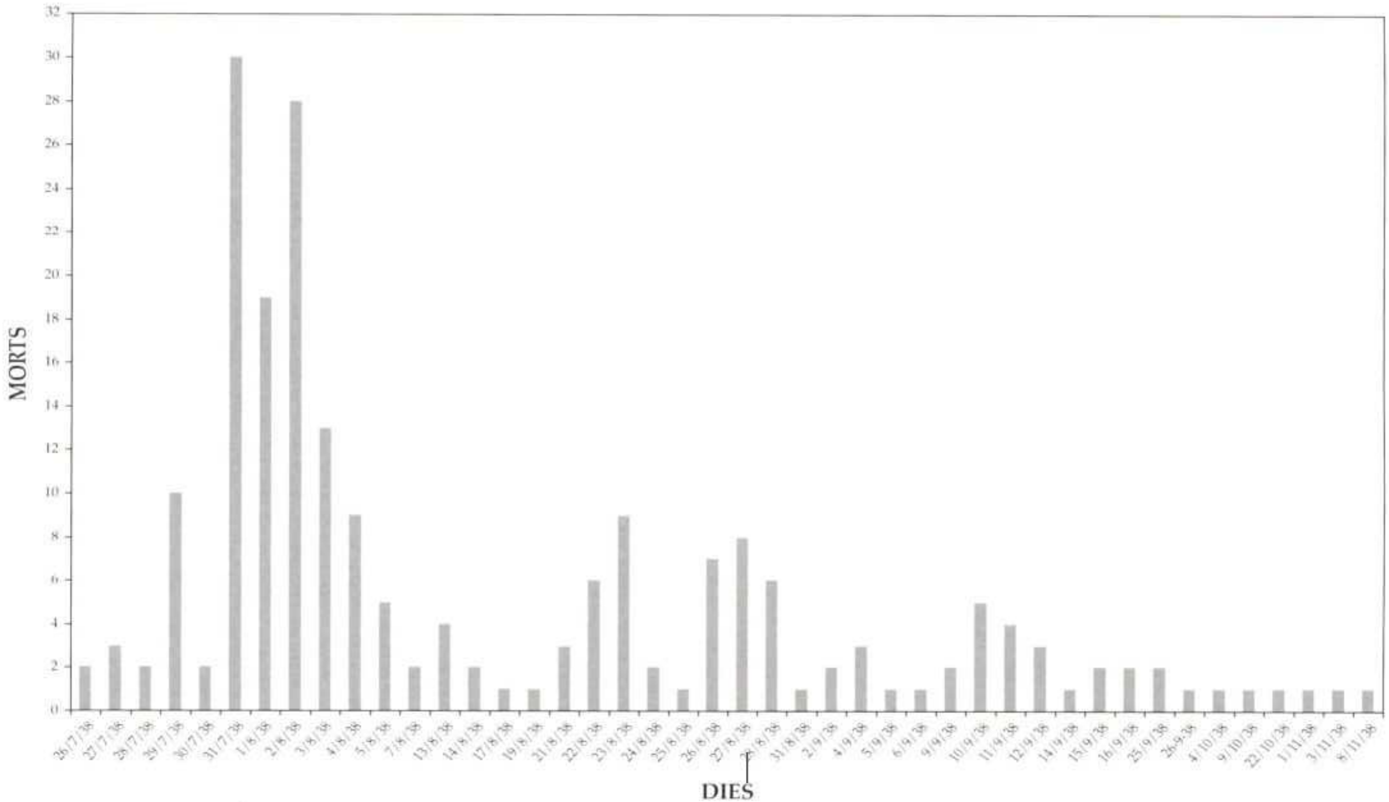
Darrere seu quedaven enterrats en les diverses rases 115 cadàvers de militars morts a la batalla de l'Ebre,[53] la majoria dels quals identificats[54] i amb més sort que molts companys seus, anònimament enterrats entre les vinyes i oliveres de la comarca de la Terra Alta.

52 Entrevista a Josep Rofes, *cit.*

53 També hi foren enterrats els civils Joan Pedret Serres, Josepa Altadell, Emília Callisa Simó i un cert Josep, del qual l'únic que en coneixem és que era sordmut. Tots eren veïns de Falset i van ser ferits en el bombardeig del dia 29 de juliol de 1938.

54 Hi ha 19 certificats amb l'epígraf «soldado desconocido».

GRÀFICA 1. Morts per dia en els punts d'evacuació de la Torre de Fontaubella i els Guiamets.

QUADRE 1. Morts per divisió en els punts d'evacuació de la Torre de Fontaubella i els Guiamets.

DIES	MORTS	MORTS PER DIVISIÓ: V COS D'EXÈRCIT – 11 Divisió	45 Divisió	46 Divisió	XII COS D'EXÈRCIT – 16 Divisió	44 Divisió	56 Divisió	XV COS D'EXÈRCIT – 3 Divisió	35 Divisió	42 Divisió	XVIII COS D'EXÈRCIT – 27 Divisió	60 Divisió	72 Divisió	Altres
26/7/38	2									1				1
27/7/38	3								1					2
28/7/38	2								2					
29/7/38	10				1				5					4
30/7/38	2								2					
31/7/38	30				4			6	12					8
1/8/38	19		1		2			2	6					8
2/8/38	28				5			6	5					12
3/8/38	13				3				4					6
4/8/38	9				2			1	3					3
5/8/38	5				1				1	1	1	1		
7/8/38	2									1		1		
13/8/38	4				1			3						
14/8/38	2	1												1
17/8/38	1													1
19/8/38	1									1				
21/8/38	3				1							1		1
22/8/38	6				2		1					2		1
23/8/38	9				4			2			1	1		1
24/8/38	2				2									
25/8/38	1				1									
26/8/38	7				1			3			2			1
27/8/38	8				3			1			2			2
28/8/38	6				2			1			1	1		1
31/8/38	1							1						
2/9/38	2							1						1
4/9/38	3							2				1		
5/9/38	1											1		
6/9/38	1	1												
9/9/38	2		1							1				
10/9/38	5		1					2	1					1
11/9/38	4					2		1			1			
12/9/38	3							2						1
14/9/38	1								1					
15/9/38	2					2								
16/9/38	2		1						1					
25/9/38	2													2
26/9/38	1													1
4/10/38	1													1
9/10/38	1					1								
22/10/38	1													1
1/11/38	1					1								
3/11/38	1													1
8/11/38	1													1
TOTAL	211	2	4	0	35	6	1	34	44	5	8	9	0	63

4. CERTIFICATS DE DEFUNCIÓ

Els certificats de defunció eren uns documents expedits pel metge militar de més rang –generalment, el capità metge del mateix tren hospital, però quan venien metges de més alta graduació eren ells els que els signaven–, en què s'especificava el nom de la persona que havia mort, la unitat a què pertanyia –divisió, brigada, batalló i companyia– i, a vegades, l'hora del traspàs. La seva funció era comunicar-ho als alcaldes dels pobles[55] que havien d'enterrar-los, ja que, en sepultar dins el seu terme municipal, passava a ser competència civil. Per aquest motiu, a les rases se les anomenava «cementiris provisionals municipals». Fou per això que els certificats s'han conservat als arxius del Registre Civil d'ambdós pobles.

A la vista del quadre hi ha tres fets que destaquen: en primer lloc, l'elevat nombre de morts només durant uns dies determinats; en segon lloc, que siguin només tres divisions les que aporten un nombre més elevat de cadàvers, i, en tercer lloc, que si bé s'ha comentat que les estacions de la Torre de Fontaubella-Pradell i els Guiamets eren els punts d'evacuació del XV CE, s'hi troben reflectides altres divisions alienes a aquest Cos. Aquestes incògnites tenen la seva explicació.

Si analitzem el nombre de baixes i els dies en què es van produir podrem reconstruir alguns dels moments més crítics –fins al 16 de setembre, últim dia en què trobem els certificats al Jutjat de Pau de la Torre de Fontaubella– del XV CE, que també ho foren per a tot l'Exèrcit de l'Ebre. No obstant això, s'ha de tenir en compte que els dies en què estan datats els certificats de defunció possiblement no coincidirien, en molts casos, amb les batusses del mateix dia, ja que els ferits havien de ser transportats des del front, operats i, depenent de la seva gravetat, podien morir en pocs dies o allargar-se'l l'agonia.

Seguint el quadre s'aprecia la gran quantitat de certificats que es van realitzar des del dia 29 de juliol fins al 4 d'agost, més del 50% del total. Aquest gran nombre de morts en un període tan curt es deu als intents per part de l'exèrcit republicà de prendre Gandesa i Vilalba dels Arcs, tal com ho explica el cap del XV CE, el tinent coronel Tagüeña:

> Aunque al cruzar el río nuestra bajas eran mínimas, los ataques sin apoyo de artillería, a un enemigo fortificado, sobre todo en Villalva de los Arcos y Gandesa, nos habían causado graves perdidas, que alcanzaron en el XV Cuerpo más de nueve mil, entre muertos, heridos y desaparecidos.[56]

Prou explícit també és el testimoni d'un sanitari republicà:

> El día que iniciamos el ataque más importante, en Gandesa, me dieron tres mil fichas, pero se agotaron como se nos agotó todo. En una sola noche tuve que atender a tres mil heridos. Uno tenía que recibir suero antitetánico, otro precisaba un tónico cardíaco... Todo esto lo anotábamos en las fichas, se las colgaban al cuello, y de esta forma llegaban al puesto de socorro de la

55 En referència al tren hospital n. 20, es dirigien indistintament a l'alcalde de la Torre de Fontaubella o al de Pradell, fet que demostrava que, com que els termes municipals d'ambdós pobles se superposen, no tenien gaire coneixement d'aquesta circumstància.

56 TAGÜEÑA LACORTE, Manuel. *Testimonio de dos Guerras*. Barcelona: Planeta, 1978, p. 153.

> brigada, donde podían saber, gracias a ellas, la situación del herido... De chapas de identificación no, no llevaban.[57]

Les brigades més castigades, a causa dels seus atacs frontals, van ser la XV BI, la 60a BM i la 24a BM, de les quals hem trobat 16, 11 i 10 certificats, respectivament, en els primers dies.

Llavors hi ha un període, del 8 fins al 12 d'agost, en què no hi ha registrat cap difunt. Fou un moment de reorganització i fortificació dels terrenys conquerits. També cal destacar el creixement del nombre de morts entre els dies 22 i 28 d'agost, quan es produí la tercera contraofensiva de l'exèrcit nacional, començada el 19 d'agost en el sector de Quatre Camins, un punt clau per controlar les comunicacions entre Gandesa, Vilalba dels Arcs, la Fatarella i Corbera. Aquí les brigades més damnificades van ser la 84a BM, la 24a BM i la 149a BM –que destaca amb 9 certificats–. Aquesta darrera brigada el dia 22 va fugir en desbandada, tot i que estava en segona línia, sense haver entrat encara en combat.[58]

Es pot constatar que la quasi totalitat de les baixes d'aquest període van ser de les divisions 35, 3 i 16, –aquesta darrera, agregada des dels primers dies al XV CE–, encarregades, juntament amb l'11 Divisió del V CE, de realitzar els atacs sobre Gandesa i Vilalba dels Arcs. La 35 Divisió, que segons Tagüeña: «[...] a cuyo cargo estuvieron siempre las misiones más difíciles y peligrosas de todo el Ejército del Ebro»,[59] és la que aporta més quantitat de morts, un total de 44, 41 fins al 6 d'agost, moment en què passa a la reserva. Més tard, el 14 d'agost, rellevarà l'11 Divisió a la serra de Pàndols, ja que va quedar esgotada després de cinc dies de lluita heroica.[60] La 16 Divisió conjuntament amb la 3 Divisió són les següents amb més baixes, 35 i 34, respectivament. Totes dues van defensar els enclaus estratègics de la Punta Targa, dominant Quatre Camins, i puig Gaeta, la cota més elevada de la serra de la Fatarella. La 3 Divisió va estar a la línia de foc des de l'inici de la batalla, amb els atacs a Vilalba i la Pobla de Massaluca, fins al 17 d'agost, i retornà de nou a la defensa de Quatre Camins. L'actuació de la 16 Divisió a l'Ebre es reflecteix perfectament al quadre: el dia 28 d'agost va creuar el riu i entrà a l'escenari de la batalla el 29, en què ja trobem un certificat, i així successivament fins a finals d'agost, en què és retirada de l'Ebre per reintegrar-se al XII CE a causa de la desbandada que provocà el fort atac de les tropes franquistes. La retirada de la 16 Divisió va ser una ordre directa del tinent coronel Modesto.[61] De la 42 Divisió, malgrat ser del XV CE, només se certifiquen 5 morts; el fet d'estar situada els primers dies a la bossa de Mequinensa-Faió féu

57 Vegeu TORRES, Estanislau. *La Batalla de l'Ebre, op. cit.*, p. 174.

58 TAGÜEÑA LACORTE, Manuel. *Testimonio de dos guerras. op. cit.*, p. 158. Malgrat l'afirmació de Tagüeña, hem constatat que la 149a BM fou una unitat molt aguerrida, que en els combats per la presa de Gandesa arribà fins al sindicat i les primeres cases del poble abans de ser rebutjada, i va sofrir una gran quantitat de baixes. Cal tenir en compte que la 149a Brigada era una unitat de significació anarquista, com també el cap de la 16 Divisió. D'aquí podrien venir les afirmacions tant de Tagüeña com de Modesto.

59 Ibidem, p. 165.

60 Dels forts combats lliurats a la serra de Pàndols del dia 10 al 15 d'agost per l'11 Divisió, el tinent coronel Modesto comenta: «En la noche del 16 de agosto propuse a la 11 división para el más alto galardón del Ejército Popular: el "Distintivo de Madrid" [...]», per la seva èpica lluita. MODESTO GUILLOTO, Juan. *Soy del Quinto Regimiento, op. cit.*, p. 206.

61 Segons Modesto, el seu cap, Manuel Mora, abandonà el lloc de comandament. Això provocà que decaigués la moral de la tropa i es produís una retirada vergonyosa. Quan el dia 21, Modesto aconseguí parlar amb Mora, aquest darrer, trastocat, repetia que: «más de cien tanques han pasado por el camino... y deben estar ya en el río». Fou destituït a l'acte. Ibidem, p. 209-210. Vegeu la nota 56.

que la seva evacuació es portés a terme per Almatret i la línia de ferrocarril Lleida-Reus, via natural del XII CE.

Ja hem dit anteriorment que els punts d'evacuació objecte del nostre estudi eren del XV CE. No obstant això, el quadre reflecteix també la participació de divisions del V, XII i XVIII cossos d'Exèrcit. Aquest fet s'explica perquè eren batallons i divisions agregats en algun moment de la batalla al XV CE i, per tant, seguien la mateixa via d'evacuació. Les annexions eren el resultat de la mobilitat de la tropa durant les accions, ja fos pel pas de batallons o brigades d'una divisió a una altra per reforçar-la o bé perquè les divisions, després d'estar a primera línia durant tres o quatre dies, passaven a la reserva i es recomponien, i eren rellevades per altres.

Juntament amb el XV CE, l'altra agrupació important de l'Exèrcit de l'Ebre era el V CE. Les seves baixes, però, eren transportades pel sector de la carretera de Rasquera-el Perelló fins a l'Ampolla, on la columna d'evacuació de l'Exèrcit conduïa els combois de trens als hospitals de campanya situats a Cambrils o a la Savinosa. Així les diferents divisions que se li agregaven traslladaven els seus ferits per aquesta línia. És per això que només trobem 6 certificats d'aquest cos, dels quals 4 pertanyen al període en què la 45 Divisió va estar agregada al XV CE, a partir del 6 de setembre.

De les altres divisions pertanyents a l'Exèrcit de l'Ebre cal destacar-ne la 60 Divisió, incorporada el dia 5 d'agost,[62] de la qual hem localitzat 9 certificats. Procedent del XVIII CE, els seus quadres eren del PSUC i estava organitzada amb soldats de la lleva de 1941, coneguda com la «lleva del biberó».

La 27 Divisió és un clar exemple de la mobilitat de les unitats que formaven part de la reserva. Integrada en un primer moment en el V CE, el dia 2 d'agost rellevà la 16 Divisió i va annexar-se al XV CE, i a començaments de setembre es reintegrà de nou al V CE. Durant aquest període foren enterrats als punts d'evacuació 8 soldats.

El dia 10 de setembre la 44 Divisió és agregada al XV CE i l'endemà mateix trobem els seus primers certificats, amb un total de 6. Estava a la reserva i substituí la 27 Divisió. Era una unitat molt ben considerada i per aquest motiu entrà tard en combat, ja que preferien no comprometre-la directament en un sector actiu.

Caldria dir que dels 211 certificats,[63] 63 són de soldats desconeguts, de civils i d'altres divisions o brigades que s'afegiren al XV CE durant la batalla de l'Ebre. La 43 Divisió, que s'havia fet famosa en quedar encerclada a la bossa de Bielsa i haver de passar a França,[64] es reorganitzà a Girona i es traslladà a Falset en qualitat de reserva. El dia 20 d'agost entrà en combat.

62 Tot i que la seva 224a Brigada ho va fer el 30 de juliol.

63 Dels quals 1 era comissari; 1, capità; 4, tinents; 2, sergents; 6, caporals; 191, soldats; 1, guarda de seguretat; 1, presoner, i 4, civils.

64 El Comitè de No-Intervenció li retirà l'armament i fou rearmada amb material guanyat a l'exèrcit enemic.

Com que es van produir moltes baixes i van quedar les unitats tan malmeses, era necessari reemplaçar-les per soldats de lleva, i quan no era possible es traslladaven batallons d'altres escenaris. Jaume Ferran, sergent de la 147 Divisió, estacionada a Coll de Nargó (l'Alt Urgell), ens explicà que «van agafar uns quants soldats de cada companyia, van fer un batalló i ens van portar cap a l'Ebre el dia 9 o 10 d'agost».[65] Fou ferit, evacuat a l'Institut Pere Mata i reintegrat a la seva unitat al Pirineus.

Un altre exemple el tenim en la divisió Zúgar destinada a Extremadura,[66] de la qual trobem 4 soldats enterrats al voltant dels trens hospitals, fet que ens indica que malgrat que ningú ho hagi documentat, algunes de les seves unitats van estar a la batalla de l'Ebre.

Per acabar, tan sols voldríem comentar que l'exèrcit de la República sofrí durant la batalla de l'Ebre un nombre no inferior a 45.000 baixes. La xifra exacta de morts és difícil de saber, però estem convençuts que els serveis sanitaris feren el possible per reduir-la. Valgui això de petit homenatge.

5. CONCLUSIONS

1. En iniciar-se la batalla de l'Ebre, es van muntar les vies d'evacuació sanitària per als dos cossos d'Exèrcit principals, que eren el V i el XV. El V transportava els seus ferits per la carretera Rasquera-el Perelló fins a l'Ampolla, on enllaçava amb el tren que anava fins a Cambrils i els hospitals de rereguarda. El XV cos ho feia per Móra d'Ebre fins a les estacions dels Guiamets i la Torre de Fontaubella-Pradell, on estaven ubicats els trens que els traslladaven a Reus, Tarragona i els hospitals de llarga durada.

2. La sanitat estava organitzada en vuit punts, que anaven des de primera línia fins als hospitals d'evacuació. No era imprescindible seguir-los esglaonadament, sinó que, depenent de les circumstàncies, els ferits eren encaminats cap a un o altre lloc de socors. Aquests vuit punts, a l'efecte d'organització militar, seguien el mateix esquema que les unitats militars: punt de socors de batalló, de brigada, de divisió, columnes d'evacuació i hospitals de campanya i evacuació.

3. Abans de ser traslladats cap a la rereguarda, els soldats passaven pels punts de classificació i evacuació, on eren afiliats i examinats, i on es decidia si calia practicar-los una intervenció ràpida o bé ser transportats per curar-los les ferides en hospitals més allunyats del front. Els punts d'evacuació del XV Cos d'Exèrcit estigueren situats a les estacions de la Torre de Fontaubella-Pradell (des del 26 de juliol fins al 16 de setembre) i dels Guiamets (des del 29 de juliol fins al 8 de novembre).

65 Entrevista a Jaume Ferran Nogués (Reus, 4 de febrer de 1999).

66 Segons l'historiador Carlos Engel, la 66a BM, la 81a Brigada de Metralladores i la 25a BM integants de la divisió Zújar es trobaven a la zona d'Extremadura a finals de juliol de l'any 1938. Vegeu ENGEL, Carlos. *Historia de las Brigadas Mixtas del Ejército Popular de la República 1936-1939*. Madrid: Almena, 1999.

4. En aquestes estacions, aprofitant que hi havia túnels de ferrocarril, s'hi van instal·lar trens sales d'operacions, que permetien operar els ferits més greus que arribaven als punts de classificació. Els primers dies de la batalla van ser els que van absorbir el major nombre de lesions letals, però una vegada van poder muntar els hospitals divisionaris la seva missió passà a ser de reforç. Els trens van estar als Guiamets des del 29 de juliol fins al 7 d'agost, i a la Torre de Fontaubella-Pradell des del 26 de juliol fins al 16 de setembre.

5. A l'hora de transportar els ferits lluny del front, el millor mitjà per fer-ho eren els trens hospital d'evacuació. Eren trens convencionals, a vegades de càrrega, amb alguns vagons habilitats per contenir lliteres i altre material sanitari. Per evitar els atacs de l'aviació enemiga, viatjaven de nit, arribaven al punt de classificació, carregaven els ferits i marxaven seguidament cap als hospitals d'evacuació. Aquests trens van estar funcionant fins al final de la batalla.

6. Els soldats que morien als trens sales d'operacions, als punts d'evacuació, eren enterrats dins dels termes municipals dels pobles on s'ubicaven. Així, els militars expedien uns certificats de defunció per demanar a les autoritats civils que els inhumessin. Per poder-ho dur a terme, i tenint en compte la poca capacitat dels seus cementiris, es veieren obligats a obrir unes rases properes a les estacions, per encabir tanta quantitat de morts.

LA TORRE DE FONTAUBELLA

NOM I COGNOMS	COS D'EXÈRCIT	DIVISIÓ	BRIGADA, BATALLÓ I COMPANYIA
Josefa Altadell (civil)			
Manuel Álvarez (caporal)	V	45	14a BM 14 bat.
Timoteo Anasio López (soldat)	XII	16	149a Br. 594 bat. transmissions
José Arné Ripoll (soldat)	V	11	100a Br. 3 bat. especial
José Bandanas Rifa (soldat)	XVIII	60	95a Br. 377 bat. 3a cia.
Juan Barberá Ferré (soldat)	XV	3	31a BM 124 bat. 1a cia.
Santiago Barroso Vázquez (soldat)	XVIII	27	123a BM 4 bat. 2a cia.
Ramón Becerra Porras (soldat)	XII	16	149a Br. 595 bat. 3a cia.
Rafael Beltran Rubio (soldat)	XV	3	
Antonio Boix Casanovas (soldat)	XV	3	60a Br. 3 bat.
Antonio Buedo Cortijo (soldat)	XVIII	60	84a Br. 333 bat. 1a cia.
Rattko Bukichewich (tinent)	XII	44	145a Br. bat. divisionari
Emília Callisa Simó (Falset) (civil)			
Manuel Cambas Solanes (caporal)	XVIII	27	122a Br. 3 bat. 4a cia.
Salvador Camps Castaños (soldat)	XII	56	3a Br. 495 bat. 1a cia.
Julián Cantó Bravo (soldat)	XV	3	Cos del tren
José Capuchinos (soldat)	XII	16	149a Br. 595 bat. 3a cia.

Gerardo Carreras Esteban (soldat)	XII	16	23a Br. 90 bat. metralladores
Domingo Castella Gansans (soldat)	XV	3	31a Br. 323 bat. 4a cia.
José Cereza Sanz (soldat)			15a bat. metralladores
Dionisio Cobeta Lozano (tinent)	XII	16	149a Br. 595 bat. 1a cia.
Joaquín Collado Navarro (soldat)	XV	3	60a Br. 1 bat. 2a cia.
Alfonso Costa Morata (soldat)	XV	3	31a Br. 2 bat. 3a cia.
Celso Dejusto Guanto (soldat)	XII	44	145a Br. 12 bat. 1a cia. morters
Rafael Domingo (soldat)	XV	35	13a Br. 50 bat. 3a cia.
Aurelio Luis Duerto (soldat)			
Rosendaal Eelis (soldat)	XV	35	11a BI
Jaime Estruch Mas (soldat)			
Fernando Fábregas Margarit (soldat)	XV	3	33a Br. 129 bat. 1a cia.
Francisco Fernando (soldat)			
Francisco Ferrando Vidal (soldat)	XV	3	Cos de Guàrdies d'Assalt
Juan García Fuentes (soldat)	XV	42	59a Br. 2 bat. 3a cia.
Camilo García González (soldat)	XVIII	60	95a Br. 377 bat. 3a cia.
Emilio García Rodríguez (soldat)	XV	3	31a Br. 122 bat. 1a cia.
Daniel García Soto (soldat)	XVIII	60	84a Br. 334 bat. 4a cia.
Pedro Gibert Trill (soldat)	XV	42	59a Br. 2 bat. 2a cia.
Camilo Gil García (soldat)	XV	42	59a BM 2 bat. 3a cia.
Lorenzo Gironés Masó (soldat)			
Julio Gómez Garmacho (soldat)	XV	35	15a Br. 59 bat.
Francisco Gómez Vila (soldat)	XII	16	149a Br. 595 bat.
Antonio Gonzalbo Zarzosa (soldat)	XII	16	149a Br. 96 bat. 1a cia.
Delfino González Calabriuc (soldat)	XV	3	31a Br. 122 bat. 2a cia.
Francisco Gracés Conca (soldat)	XII	44	140a Br. 557 bat.
Juan Gual Sala (soldat)	XVIII	27	27a Br. 457 bat. 3a cia.
Paul Hammer (sergent)	XV		135a BM
Harmente Freixa (soldat)			60a bat.
José Khorschak (soldat)	XV	35	11a BM 2 bat. 1a. cia.
Gedeon Labriffe (soldat)	XV	3	31a Br.
Félix Lambau Mota (guarda de seguretat)			
Antonio López (caporal)	XV	35	13a Br. 4 bat. 4a cia.
José López López (soldat)			
Félix López Lucas (soldat)	XII	56	3a Br. 31 bat. sapadors
José López Puig (soldat)	XV	3	60a Br. 238 bat. 4a cia.
Àngel Llovera Bondía (soldat)	XV	3	33a Br. 130 bat. 3a cia.
José Maparol Ortiz (soldat)	XII	16	149a BM 596 bat. 4a cia.
Antonio Martí Canals (soldat)	XVIII	60	84a Br. 335 bat. 3a cia.
Vicente Martínez Climent (soldat)	XII	16	149a Br. 593 bat. 4a cia.
Servando Martínez Fernández (soldat)	XVIII	27	123a Br. 2 bat. 2a cia.
Marcelino Mayoral Sánchez (soldat)	XII	16	149a Br. Sanitat
Juan Mejías Abat (soldat)	XV	3	33a Br. 132 bat. 2a cia.

Francisco Mingorance Tapia (soldat)	XII	16	24a Br. 1 bat.
Manuel Molinera (soldat)	XV	35	15a Br. 60 bat. 5a cia.
Isidoro Morcillo Marín (soldat)		Zújar	81a Br. metralladores
Francisco Moreno Martínez (soldat)			15a bat. fortificacions 1a cia.
Juan Muñoz Sánchez (soldat)	XVIII	60	84a Br. 135 bat. 1a cia.
Carlos Navarro (soldat)	XVIII	27	124a Br. 2 bat.
Bartolomé Nicolás Botyosa (soldat)	XV		135a Br. 537 bat. metralladores
Juan Nieto Pérez (soldat)			
Carlos Olea Antón (tinent)			
Rafael Pardo Merino (soldat)	XII	16	149a Br. 594 bat. 3a cia.
Juan Pedret Serres (civil)			
José Perelló Franch (soldat)	XV	3	31a Br. 323 bat. 4a cia.
Juan del Pino González (soldat)	XII	16	24a Br. 96 bat. 2a cia.
José Prat Mayer (soldat)	XII	16	24a BM 95 bat. 2a cia.
José Puig Condal (soldat)	XV	3	33a Br. 132 bat. 1a cia.
Pedro Pujolas Vilardell (soldat)	XV	42	59a Br. 377 bat. 2a cia.
Nikita Rakitin (soldat)			129a Br. 19 bat. 2a cia.
Manuel Ravanedo Castillo (comissari)	XII	16	23a Br. 89 bat.
Manuel Reguant Biu (soldat)	XVIII	27	123a Br. Sanitat
Juan Ribes Forcar (soldat)	XV	35	11a Br. 1 bat. 2a. cia.
Juan Ribes Parera (soldat)	XV	35	11a BM
Germán Ricofort Ferrán (soldat)	XVIII	60	84a Br. 23 bat.
Diego Rodríguez Acosta (caporal)	XV	3	31a Br. 123 bat. 1a cia.
Eduardo Rodríguez Cañadillas (soldat)			
Francisco Rodríguez Herranz (soldat)	V	11	100a Br. 3 bat. 2a cia.
Antonio Ruiz Rejón (presoner)			
Rufino Sánchez Gurcón (soldat)	XII	16	24a BM 4 bat. 4a cia.
Manuel Sánchez Pascual (soldat)	XII	16	149a Br. Sanitat
Pascual Sebastiá Mata (soldat)	XV	35	15a Br. 58 bat. 2a cia.
José Serra Galbes (soldat)	XVIII	27	124a Br. 494 bat. 3a cia.
Francisco Serra Torrent (soldat)	XII	16	149a Br. 593 bat. 1a cia.
Bernard Singer (soldat)	XV	35	15a Br. Transmissions 1 bat. 15a cia.
José (sordmut de Falset) (civil)			
Arcadio Soriano Soler (soldat)	XII	16	23a Br. 92 bat. 1a cia.
Juan Suñé Solé (soldat)	XII	16	24a Br. 411 bat. 1a cia.
Tabachik Jacob (soldat)			
Antonio Talavera Herrera (caporal)	XV	3	33a Br. 131 bat. 3a cia.
Mariano Torralva (soldat)	XV	42	227a Br. 205 bat.
José Tudela Vidal (soldat)			
Eugenio Ventura Benito (soldat)	XV	3	31a Br. 122 bat. 1a cia.
Manuel Ventura Revellan (soldat)	V	45	139a Br. 556 bat. 1a cia.
Ramón Vilar Casamitjana (soldat)	XV	3	Cos del tren
Emilio Villadons Batlle (caporal)	XVIII	27	122a Br. 488 bat.

Juan Vitello Nofas (soldat)	V	45	14a Br. 7 bat. 2a cia.
Milos Vucovich (soldat)	XII	44	145a Br. bat. divisionari

ELS GUIAMETS

NOM I COGNOMS	COS D'EXÈRCIT	DIVISIÓ	BRIGADA, BATALLÓ I COMPANYIA
José Agut Navarro (soldat)	XV	35	15a Br. 58 bat. 1a cia.
Juan Alba Alandi (soldat)	XVIII	43	130a Br. 517 bat.
Manuel Alemán Llopis (soldat)	XV	35	15a Br. 58 bat. 3a cia.
Antonio Alonso García (soldat)	XII	16	24a Br. 95 bat. 3a cia.
Manuel Anoro Cabello (soldat)	XII	16	23a Br. 90 bat. 2a cia.
Francisco Badía (soldat)	XV	3	60a Br. 235 bat. 4a cia.
Abraham Barsky (soldat)	XV	35	15a Br. 57 bat. 3a cia.
Francisco Blanco Barrio (soldat)		Zújar	25a BM
Narciso Bruguer Coll (soldat)			
José Ma. Caballero (soldat)			38a Br. 131 bat. 1a cia.
Antonio Cardenas Soriano (soldat)	XII	16	24a Br. 20 bat. 2a cia.
Luis Cardona Castillo (soldat)			
Luis Castrillo (soldat)	XII	16	24a Br.
Castro Domingo (soldat)	XV	35	15a Br. 59 bat. 3a cia.
Hans Cohn (soldat)	XV	35	11a Br. 41 bat. 2a cia.
Guerrero Díaz Sánchez (soldat)			120a Br. 1 bat. 2a cia.
Genaro Díaz Sánchez (soldat)	XII	16	24a Br. 3 bat. 2a cia.
Pedro Escubiro Masjoan (soldat)	XV	3	60a Br. 1 bat. metralladores
Hilario Esquerra Mazo (tinent)		Zújar	25a BM
José Esteban (soldat)	XV	35	13a Br. Transmissions
Pedro Esteve Vilalta (capità)	XVIII	60	84a Br. 336 bat. 2a cia.
Salvador Ferrer (soldat)	XV	3	60a Br. 2 bat. 4a cia.
José Ferrer Fontanillas (soldat)			
Juan Ferrer Masmiguel (soldat)			29a BI
Joaquín Ferrero (soldat)	XV	35	15a Br. 60 bat. 4a cia.
Juan Figos Vila (soldat)	XV	35	Batalló especial
Antonio Figueras Molas (soldat)			90a Br. 3a cia.
José Flor Gallo (soldat)	XV	35	11a Br. 43 bat. 2a cia.
Santiago Font Martínez (soldat)	XV	3	60a Br. 240 bat. 4a cia.
Miguel Fusté Pascual (soldat)	XV	42	227a Br. 906 bat. transmissions
Salvador Gaitán García (soldat)	V	45	12a Br. 31 bat. 4a cia.
Mirne Gambas (soldat)	XV	3	60a Br. 237 bat.
José García Pérez (soldat)	XII	16	24a Br. 96 bat. 2a cia.
Antonio Garolera (soldat)	XV	35	13a Br.
Alejandro Garrigós Mira (soldat)	XV	3	60a Br. 237 bat. 3a cia.
Rudolf Gaulsen (soldat)	XV	35	11a Br. 2 bat. 2a cia.

José Hellín Tello (soldat)	XII	16	23a Br. 1 bat. 3a cia.
Antonio Herranz Terrats (soldat)	XII	44	145a Br. 4 bat. 4a cia.
Felix Krasovete (soldat)	XV	35	13a Br. 49 bat. 4a cia.
José Lesant Sola (soldat)			
Teodor Lissac (soldat)	XV	35	13a Br. batalló Pagafox
Manuel Lobredo Gallego (soldat)	XII	16	23a Br. 39 bat.
Daniel López Munda (soldat)	XVIII	27	122a Br. 4 bat.
Pedro López Pérez (soldat)	XV	35	11a Br. 41 bat. 1a cia.
José Lorenzo Suárez (soldat)	XV	35	11a Br. 43 bat. 2a cia.
A. Lozano Pascual (soldat)	XV	3	60a Br. 4 bat. 1a cia.
Santiago Marín Pastor (soldat)	XII	16	23a Br. 8 bat. 4a cia.
José Martínez Costa (soldat)	XV	35	13a Br. 60 bat. 2a cia.
Juan Martínez Faya (soldat)	XV	3	33a Br. 131 bat. 4a cia.
Blas Mas Mengual (soldat)	XV	35	13a Br. 50 bat.
José Molina Resina (soldat)	XV	35	15a Br. 59 bat. 2a cia.
Clemente Monkons (soldat)	XV	3	60a Br. 240 bat.
José Montserrat (soldat)			(s'ignora)
José Montserrat Blanch (soldat)	XII	16	24a Br. 1 bat.
Claudio Morales Navas (soldat)	XII	16	24a Br. 93 bat. 1a cia.
Tomás Moreno Fariño (soldat)			
José Muñoz Gómez (soldat)	XV	35	15a Br. 58 bat. 3a cia.
Pedro Nadal Llosa (soldat)	XII	16	23a Br. 91 bat. 3a cia.
Miguel Ostes Saumell (soldat)			89a Br. 33 bat.
Antoni Porqueras Almenara (soldat)	XII	16	23a Br. 1 bat.
Joaquin Puig Devall (soldat)		Zújar	66a Br. 224 bat. 4a cia.
Vicente Raspall Planas (soldat)	XV	35	13a Br. 50 bat. 3a cia.
José Recasens Recasens (soldat)	XVIII	60	84a Br. 4 bat. cia. metralladores
Francisco Riquelme (soldat)			50a Br. 17 bat.
Abundio Romero Jiménez (soldat)	XV	35	11a Br. 44 bat. 4a cia.
Moric Rosenberg (soldat)	XV	35	13a Br. 4 bat. 1 cia.
Oliver Ross (soldat)	XV	35	15a Br. 52 bat.
José Royo Gil (soldat)	XV	35	13a Br. 2 bat. 3a cia.
Ramón Ruiz Alino (soldat)	XV	35	15a Br. 60 bat. 4a cia.
Joaquin Sabria Nicolau (soldat)			
Hino Sahemans (soldat)	XV	35	11a Br. 43 bat. 2a cia.
Cyryl Scott (soldat)	XV	35	15a Br. 57 bat.
Miguel Segarra Serrano (soldat)	XV	35	15a Br. 58 bat. 3a cia.
Jaime Simon Riera (soldat)	XV	33	132a Br. 1 bat.
Miquel Soler Roig (soldat)		24	
Francisco Suárez Márquez (soldat)	XII	16	24a Br. 96 bat. 2a cia.
Francisco Tafalla (soldat)	XV	35	15a Br. 59 bat. 4a cia.
Francisco Tarin Díaz (soldat)			50a Br.
Antonio Tello Mas (soldat)	XV	3	33a Br. 430 bat. 3a cia.

Jacinto Tello Torres (soldat)	XV	3	60a Br. 236 bat. 4a cia.
Antonio Tomás Gandía (soldat)	XV	3	60a Br. 3 bat. 4a cia.
Vicente Torre Ramón (soldat)	XII	44	145a Br. 4 bat. 4a cia.
Junker Walter (soldat)	XV	35	11a Br. 4 bat. 3a cia.
Aurelio Zapico Valvidans (soldat)			
Joaquin Zoedena Vidal (soldat)	XV	35	15a Br. 58 bat. 1a cia.
Zsinko Vilmas (soldat)	XV	35	13a Br. 51 bat. 2a cia.

Carregant ferits al tren hospital situat en el punt d'evacuació.

Sanitaris de l'exèrcit republicà transportant un ferit de primera línia durant la batalla de l'Ebre.

Interior d'un tren hospital durant la batalla de l'Ebre. Els trens estaven estacionats en el túnel de l'Argentera i l'estació dels Guiamets.

APROXIMACIÓ A LES CONFISCACIONS I LES COL·LECTIVITATS DEL BAIX PENEDÈS (1936-1939)[1]

Carles Bertran Álvarez

1. INTRODUCCIÓ

L'objectiu del present article és apropar-nos al fenomen de les confiscacions i de les col·lectivitats a la comarca del Baix Penedès. De tal manera que el que es pretén és oferir un marc referencial que pugui ser ampliat en futures investigacions.[2] També estudiem l'evolució de la representació de les diverses forces politicosindicals, a partir de l'estudi dels governs municipals instaurats la tardor de 1936, per conèixer quines són les organitzacions antifeixistes que sortiren beneficiades de les confiscacions i de les col·lectivitzacions.

La base fonamental d'aquest treball ha estat el buidat de la documentació del fons de la Generalitat de Catalunya dipositat a l'Arxiu Històric Nacional –Secció Guerra Civil– de Salamanca (AHNS), referent als pobles que conformaven aleshores la comarca.[3] L'escassa bibliografia referent a la guerra civil al Baix Penedès i la inexistència d'una història d'abast

1 Dedico aquest article al meu amic, recentment desaparegut, Alfons Martorell i Gavaldà. Home honest, íntegre, desinteressat, humil i fidel a l'ideal llibertari fins al darrer dia. Autodidacte incansable, tolerant envers l'opinió de tothom i transmissor, per a les joves generacions, d'anhels, lluites i sofriments de les generacions que varen patir la nostra guerra civil, l'exili i la Segona Guerra Mundial. Per a tots ells i elles, per a tots els que viuen, han mort i moriran oblidats lluny de la seva terra, la meva admiració i el meu respecte. Ells m'han enriquit i m'han fet veure el vessant humà de la vida i de la Història.

Vull manifestar el meu agraïment a Manel Güell Junkert per l'ajut prestat. A Francisco Javier de Madariaga i a Jesús Sáez Faci per haver-me proporcionat molts dels materials per a l'elaboració d'aquest treball, sense els quals el resultat hagués estat un altre.

2 Aquests dos fenòmens han estat tractats, pel que respecta a la comarca del Tarragonès, en l'obra de PIQUÉ i PADRÓ, Jordi. *La crisi de la rereguarda. Revolució i guerra civil a Tarragona (1936-1939)*. Barcelona: Diputació de Tarragona i Publicacions de l'Abadia de Montserrat (Biblioteca Abat Oliba, 193), 1998, p. 331-379. En relació amb les apropiacions efectuades pel comissari de la Generalitat a Tarragona, vegeu BONAMUSA, Francesc. *Política i finances republicanes (1931-1939). Lluís Mestres i Capdevila*. Tarragona: Edicions El Mèdol, 1997, p. 108-112.

3 Vegeu el *Diari Oficial de la Generalitat de Catalunya* (DOGC) n. 360, de 25 de desembre de 1936, en què apareix publicat el Decret de 23 de desembre de 1936 del Departament d'Economia, que determina els municipis que integren les comarques establertes pel Decret de divisió territorial de Catalunya. El Baix Penedès pertany a la Regió tercera i els municipis que formen la comarca són: Albinyana, l'Arboç, Banyeres del Penedès, Bellvei, la Bisbal del Penedès, Calafell, Cunit, Llorenç del Penedès, el Montmell, Sant Jaume dels Domenys, Sant Vicenç de Calders, Santa Oliva i el Vendrell (capital de comarca). L'enumeració d'aquestes poblacions apareix en la p. 1168. Actualment també hi formen part Bonastre i Masllorenç, pobles que no s'inclouen en aquest treball. Vegeu GENERALITAT DE CATALUNYA. *Directori de municipis i comarques de Catalunya*. Barcelona: Departament de la Presidència, 1998, p. 42.

comarcal sobre aquest període, conjuntament amb la predilecció per tractar, gairebé sempre, temes de caire militar, ens ha impulsat a investigar les convulsions del procés revolucionari a la zona.[4]

Dins el panorama historiogràfic, la qüestió col·lectivista –agrícola i industrial– ha estat tractada per diversos autors, els quals, amb més o menys fortuna, rigor i objectivitat, i amb diferents línies ideològiques, han tractat el fenomen revolucionari sorgit arran de l'esclat de la guerra civil.[5] La zona col·lectivitzada més coneguda i de la que hi ha més literatura és la d'Aragó. Ja en plena guerra fou el mirall en el qual el moviment llibertari veia realitzat, de forma més completa, el seu projecte de societat. Sobre la realitat col·lectivista aragonesa podem trobar algunes obres realitzades per simpatitzants i militants àcrates o bé per la mateixa central anarcosindicalista CNT,[6] també se n'han ocupat els historiadors.[7] Quant als Països

4 Alguns estudis que tracten sobre la guerra civil al Baix Penedès són els següents: FERRER VIVES, Anton. *Diari de guerra (1938-1939)*. Sant Sadurní d'Anoia: Amics de la Història del Vendrell, Institut d'Estudis Penedesencs, 1998; RIUS i MORGADES, Josep. *El Baix Penedès: Resultats de la guerra civil 1936-1939. Avantatges d'un diàleg respectuós i constructiu per aconseguir uns adequats nivells de convivència. Mallorca, Morella, Montserrat i altres escrits.* El Vendrell: s. ed., 1980; RUART i GÜIXENS, Jaume. «L'aeròdrom del Vendrell i altres temes de la darrera Guerra Civil». Miscel·lània Penedesenca, XXII (1995 = Vuitenes Jornades d'Estudis Penedesencs. Sant Pere de Ribes, 2, 3 i 4 de juny de 1995. Volum I, Baix Penedès).

Aporta algunes informacions a nivell local l'estudi de CRUAÑES i OLIVER, Esteve. *El llibre de l'Arboç*. Tarragona: Institut d'Estudis Tarraconenses Ramon Berenguer IV i Diputació Provincial de Tarragona, 1985, p. 188-189, 250 i 438-442.

Per a un coneixement previ a la guerra civil pel que fa a la qüestió agrícola, important en el marc del Camp de Tarragona i el Baix Penedès com també en bona part de l'Estat espanyol, es poden consultar, entre d'altres, els treballs de DUCH, Montserrat. «La polèmica de la llei de contractes de conreu». A: *Col·loqui internacional 2a República espanyola. Departament d'Història Contemporània de Tarragona, Universitat de Barcelona, 7-10 d'abril de 1981.* (Comunicacions presentades a les ponències I i II. Tarragona: Universitat de Barcelona, 1981, p. 387-398. També l'obra de la mateixa autora, DUCH, Montserrat. *República, reforma i crisi. El Camp de Tarragona (1931-1936)*. Tarragona: Edicions El Mèdol, 1994. El problema agrari es tracta a les p. 25-34. El problema vinícola durant la Segona República el tracta VIRGILI NOVEL, M. Pilar; MESTRE, Roser. «Relaciones Hispano-Francesas. Problema vinícola en Tarragona.» A: *Col·loqui internacional 2a República espanyola. Departament d'Història Contemporània de Tarragona, Universitat de Barcelona, 7-10 d'abril de 1981.* (Comunicacions presentades a les ponències IV, V i VI). Tarragona: Universitat de Barcelona, 1981, p. 21-27. Quant al Baix Penedès, és interessant l'article de RIUS i BARBERÀ, Aurora. «La crisi de 1893. Aproximació a la qüestió rabassaire al Baix Penedès». A: *Mentalitat col·lectiva i actuacions econòmiques.* Tarragona: Departament d'Història Contemporània, Universitat de Barcelona (Quaderns d'Història Contemporània n. 9), 1986, p. 73-84. Dins el context català i espanyol són interessants, entre d'altres, les obres de BALCELLS, Albert. *El problema agrari a Catalunya (1890-1936)*. Barcelona: Ed. Nova Terra, 1968, i BRENAN, Gerald. *El laberinto español. Antecedentes sociales y políticos de la guerra civil.* Barcelona: Ruedo Ibérico. Ibérica de Ediciones y Publicaciones, 1977. Per a la qüestió agrària vegeu-ne les p. 127-173. L'opinió sobre el camp català es troba en les p. 141-143. També MALEFAKIS, Edward. *Reforma agraria y revolución campesina en la España del siglo XX*. Barcelona: Ed. Ariel, 1970.

5 BERNECKER, Walther L. *Colectividades y revolución social. El anarquismo en la guerra civil española, 1936-1939*. Barcelona: Editorial Crítica, 1982. BERNECKER, W. L. «La revolución social». A: *La guerra civil. Una nueva visión del conflicto que dividió España.* Madrid: Ediciones Temas de Hoy, 1996, p. 485-583. GARRIDO GONZÁLEZ, Luis. *Colectividades agrarias en Andalucía: Jaén (1931-1939)*. Madrid: Siglo XXI de España Editores, 1979. LEVAL, Gastón. *Colectividades libertarias en España.* Madrid: Editorial Aguilera, 1977. MINTZ, Frank. *La autogestión en la España revolucionaria.* Madrid: Las Ediciones de la Piqueta, 1977. És interessant l'article de COBOS, Josep M.; OLLÉ, Maribel; SANTACANA, Carles. «Col·lectivitzacions industrials, un debat que resta obert». *L'Avenç* [Barcelona], n. 105 (juny de 1987), p. 56-62.

Els corrents de pensament, dins el món àcrata, envers aquesta qüestió anteriors a la guerra civil, han estat estudiats per PIQUÉ i PADRÓ, Jordi. *Anarco-col·lectivisme i anarco-comunisme.* Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat (Biblioteca Serra d'Or, 91), 1989. També per PANIAGUA, Xavier. *Agrarismo e industrialización en el anarquismo español 1930-1939.* Barcelona: Ed. Crítica, 1982, p. 30-33.

6 CARRASQUER, Félix. *Las colectividades de Aragón. Un vivir autogestionado promesa de futuro.* Barcelona: Editorial Laia, 1986; CONFEDERACIÓ NACIONAL DEL TREBALL D'ESPANYA. REGIONAL D'ARAGÓ, RIOJA I NAVARRA. *Realizaciones revolucionarias y estructuras colectivistas de la Comarcal de Monzón (Huesca). Con notas sobre la represión comunista.* Esplugues de Llobregat: Ediciones Cultura y Acción, 1977; SOUCHY BAUER, Agustín. *Entre los campesinos de Aragón. El comunismo libertario en las comarcas liberadas.* Barcelona: Tusquets Editor (Colección Acracia, 21), 1977.

7 CASANOVA, Julián. *Anarquismo y revolución en la sociedad rural aragonesa, 1936-1938.* Madrid: Siglo XXI de España Editores, 1985.

Catalans, han investigat el tema Josep M. Bricall, Antoni Castells, Albert Pérez Baró i Fernando Quilis, entre d'altres.[8] Al mateix temps, s'ha portat a terme l'estudi de les col·lectivitats del Baix Llobregat.[9]

2. CONFISCACIONS

En referència amb el procés confiscador del Baix Penedès hem d'assenyalar que les llistes amb els noms i cognoms de persones confiscades, que oferim per pobles, poden no estar correctament escrites en algun cas. Hem optat per transcriure-les directament.[10] Així mateix, la data que apareix encapçalant les llistes sempre es refereix a la data en la qual l'ajuntament o l'organització política o sindical s'adreça a la Comissió de Responsabilitats de la Generalitat de Catalunya. Per tant, no és indicatiu en cap moment que les confiscacions s'haguessin produït en aquell mes i any. Generalment, s'havien efectuat durant el transcurs dels primers mesos de la guerra.[11]

El fons consultat només ens proporciona informació d'algunes de les poblacions que llavors constituïen el Baix Penedès. No en tenim constància d'Albinyana, Cunit i el Montmell.

8 BRICALL, Josep M. *Política econòmica de la Generalitat (1936-1939)*, 2 vol. Barcelona: Edicions 62, 1970 i 1979; CASTELLS DURAN, Antoni. *Las transformaciones colectivistas en la industria y los servicios de Barcelona (1936-1939)*. Madrid: Editorial Fundación Salvador Seguí, 1992; CASTELLS DURAN, Antoni. *Les col·lectivitzacions a Barcelona 1936-1939*. Barcelona: Editorial Hacer, 1993; CASTELLS DURAN, Antoni. *El proceso estatizador en la experiencia colectivista catalana (1936-1939)*. Madrid: Nossa y Jara Editores, 1996; PEIRATS, José. *La CNT en la revolución española*, 3 vol. Cali: Asociación Artística La Cuchilla, 1988; PÉREZ BARÓ, Albert. *30 meses de colectivismo en Cataluña*. Esplugues de Llobregat: Editorial Ariel, 1974; PÉREZ BARÓ, Albert. *Trenta mesos de col·lectivisme a Catalunya cinquanta anys després*. Barcelona: Edicions 62, 1986. QUILIS TAURIZ, Fernando. *Revolución y Guerra Civil. Las colectividades obreras en la provincia de Alicante 1936-1939*. Alacant: Institut de Cultura «Juan Gil-Albert», Diputació d'Alacant, 1992. També DDAA. «Anarcosindicalisme i col·lectivitats». A: *Revolució i guerra civil. Recerques a l'Arxiu Històric Nacional de Salamanca (S.G.C.)*. Tarragona: Departament d'Història Contemporània. Universitat de Barcelona (Quaderns d'Història Contemporània n. extra), 1983, p. 107-194. És interessant la comunicació presentada per MONJO, Anna; VEGA, Carme; VILANOVA, Mercedes. «Anarquisme i treballadors als anys trenta: un planteig metodològic pel seu estudi». A: *Col·loqui internacional 2a República espanyola. Departament d'Història Contemporània de Tarragona, Universitat de Barcelona, 7-10 abril 1981* (Comunicacions presentades a la ponència III). Tarragona: Universitat de Barcelona, 1981, p. 267-287. La versió negativa i ultradretana de les col·lectivitats i les seves realitzacions es pot consultar en les obres de FERNÁNDEZ FERNÁNDEZ, Joaquín. *La propiedad expropiada. Jaque a la economía*. Barcelona: Editorial Mare Nostrum, 1990. ROLDÁN, Manuel. *Las colectivizaciones en Cataluña. Dos años y medio de destrucción de vidas y riquezas*. Barcelona: Talleres Gráficos Rel. Baso y Pagés, 1940.

9 Vegeu ADÍN, Josep Lluís; CALPE, R.; CASES, R.; COBOS, Josep M.; GUTIÉRREZ, G.; MALARET, A.; MARTÍNEZ, C.; OLLÉ, Maribel; PADRÓ, J.; ROCOSA, V.; SANTACANA, Carles; SIMÓN, Anna Maria; TRIBÓ, G.; VILARDELL, R. *Col·lectivitzacions al Baix Llobregat (1936-1939)*. Barcelona: Centre d'Estudis Comarcals del Baix Llobregat i Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1989.

10 Hem comprovat, mitjançant el cens electoral de 1934, que hi ha diferències ortogràfiques entre els documents referents a confiscacions i l'esmentat cens. Arxiu Històric de la Diputació de Tarragona (AHDT), Censos i eleccions. Llibres n. 33-40 (1934).

11 L'ordenació legal sobre confiscacions a Catalunya es pot trobar en el Decret de 5 d'agost de 1936, del Departament de Justícia i Dret (*Butlletí Oficial de la Generalitat de Catalunya*, n. 220, de 7 d'agost de 1936, p. 946), el Decret de 20 de novembre de 1936, del Departament de Finances (DOGC del n. 329, de 24 de novembre de 1936, p. 719-720), el Decret de 9 de gener de 1937 i el Decret de 12 de gener de 1937, el Departament de Finances (DOGC n. extraordinari, de 18 de gener de 1937).

2.1 L'Arboç[12]

2.1.1 Confiscació de propietats urbanes

La relació de propietaris confiscats és la següent, tot indicant l'organisme confiscador i la seva destinació:

DESEMBRE DE 1936[13]

PROPIETARIS	BÉNS CONFISCATS	UBICACIÓ	ORGANISME CONFISCADOR	DESTINACIÓ
Església	Casa	C/ Major	Ajuntament	Béns comunals
Rectoria	Casa	C/ Major, 9	Ajuntament	Béns comunals
Bertomeu Escarré	Casa	C/ Major, 65	Ajuntament	Evacuats Madrid
Josep Rovirosa	Casa	C/ de Prat de la Riba	Ajuntament	Evacuats Madrid
Josep Romagosa	Casa	C/ Major	CNT	Local CNT
Josep O. Rossell	Casa	C/ Major	CNT	Garatge
Joaquim Freixas	Casa	C/ de l'Hospital	CNT	—
Joan Vives	Celler	C/ del Penedès	CNT	Col·locar vi
Julià Borrell	Celler	P. Riba	CNT	Col·locar vi
Ramon Mainer	Celler	C/ de Jusà	CNT	Col·locar vi
Vídua de Bertran	Casa	Mas Mari	CNT	Treball col·lectiu
Vídua de Bertran	Celler	Plaça del 14 d'Abril	CNT	Col·locar vi
Francesc Bonsoms	Celler	C/ de Verdaguer	CNT	Col·locar vi
Joan Pons	Casa	C/ de Verdaguer	Unió de Rabassaires	Local social
Antoni Romagosa	Casa	C/ Major	CNT	Evacuats Madrid

FEBRER DE 1937[14]

PROPIETARIS	BÉNS CONFISCATS	UBICACIÓ	ORGANISME CONFISCADOR	DESTINACIÓ
Josep Romagosa Rosell	Casa	C/ Major, 33	CNT	Sindicat
Frederic Alburnà	Casa	C/ de l'Hospital	CNT	Sindicat
Hereus de José Bertran	—	Plaça del 14 d'Abril, 37	CNT	Col·lectivitat
Joan Pons	Casa torre	C/ de Verdaguer, 21	Unió Rabassaires	Local Rabassaires

12 Vegeu CRUAÑES i OLIVER, Esteve. *El llibre de l'Arboç, op. cit.*, per tenir un coneixement de la història del poble al llarg del temps. També n'hi ha un petit esbós històric a DDAA. *Coneguem la comarca: El Baix Penedès*, 2 vol. Barcelona: Centre de Recursos Pedagògics del Baix Penedès. Grup de Ciències Socials, 1991, p. 141-149.

13 Font: AHNS. Fons de la Generalitat, lligall 175/3, n. 2-3.

14 Font: AHNS. Fons de la Generalitat, lligall 175/3, n. 2-3.

PROPIETARIS	BÉNS CONFISCATS	UBICACIÓ	ORGANISME	DESTINACIÓ
Rectoria	Casa	C/ Major, 9	Ajuntament	Dispensari
Josep Soler Ribé	Casa	C/ de Prat de la Riba, 8	Ajuntament	Refugiats
Bertomeu Escarré	Casa	C/ Major, 65	Ajuntament	Refugiats
Josep Rovirosa	Casa	C/ de Prat de la Riba	Ajuntament	Refugiats
Gabriel Aixelà	Casa	C/ Major, 52	Ajuntament	Refugiats
Santiago Urgell	Casa i magatzem	Plaça del 14 d'Abril, 75	Ajuntament	Sindicat Agrícola
—	Carmelites Religioses	C/ de l'Hospital, 48	Ajuntament	Escoles nacionals

AGOST DE 1937[15]

Societat Agrícola	Edifici	C/ de Jusà, 5	CNT	Magatzem i esbarjo
Joan Barreres Nogués	Casa	C/ de Prat de la Riba, 12	CNT	Oficina de la col·lectivitat i cooperativa
Hereus de Josep Bertran	Quadra	Plaça del 14 d'Abril, 37	CNT	Quadra
Francesc Bonsums	Casa amb forn de pa	—	CNT	Forn de pa i habitatge
Julià Borrell	Celler	C/ de Prat de la Riba	CNT	Col·locar vi
Hereus Gener i Torres (*a*)	Pati	C/de Francesc Macià, s/n	CNT	Recria de bestiar
Josep Oriol Rosell	Casa	C/ Major, 37	CNT	Local de les Joventuts Llibertàries
Pere Pi (*b*)	Celler	C/ de Casanovas, s/n	CNT	Magatzem
Josep Romagosa Rosell	Casa	C/ Major, 33	CNT	Oficina Sindicat
Santiago Urgell Urgell	Casa	Plaça del 14 d'Abril, 75	CNT	Magatzem de vi i habitatge
Joan Vives Mañé	Celler	C/ del Penedès, s/n	CNT	Magatzem

OCTUBRE DE 1937[16]

Isidro Marquès Calderó	Torre [xalet]	C/ del Penedès, s/n	CNT (Federació Nacional d'Indústria Ferroviària)	Colònia de nois refugiats de Madrid i Aranjuez del col·legi d'orfes ferroviaris

(*a*) Cedit pel mateix propietari.

(*b*) Es diu que és de Rubí.

15 Font: AHNS. Fons de la Generalitat, lligall 175/3, n. 6-16. Elaboració pròpia.

16 Font: AHNS. Fons de la Generalitat, lligall 175/3, n. 17-18. Elaboració pròpia.

2.1.2 Confiscació de propietats rústiques

La relació de propietaris confiscats és la següent:

FEBRER DE 1937[17]

PROPIETARIS *(a)*	ORGANISME CONFISCADOR	DESTINACIÓ
Josep Romagosa Rosell	CNT	Sindicat i col·lectivitat
Frederic Alburnà	CNT	Sindicat i col·lectivitat
Hereus de José Bertran	CNT	Col·lectivitat
Ramon Mainer Vidal	CNT	Col·lectivitat
Juan Vivas Mainer	CNT	Col·lectivitat
Julià Borrell Rosell	CNT	Col·lectivitat
Josep Soler Ribé	CNT	Col·lectivitat
Jaume Alburnà Vidal	CNT	Col·lectivitat
Joan Castellví Orpí	CNT	Col·lectivitat
Gabriel Vidal Papiol	CNT	Col·lectivitat
Francisco Bonsums	CNT	Col·lectivitat
Gabriel Aixelà Vidal	CNT	Col·lectivitat
Jaume Pujol Soler	CNT	Col·lectivitat

(*a*) A tots els propietaris se'ls va confiscar el vi.

2.2 Banyeres del Penedès[18]

En aquest municipi es produirà, durant els primers dies de la guerra civil, la confiscació de la Casa Sabartés, propietat del marquès de Grinyi, per part de la Unió de Rabassaires de Llorenç del Penedès. L'esmentada localitat és veïna de Banyeres i aquest fet provocarà que el consistori banyerenc hagi de demanar, la tardor de 1936, la intercessió del Comitè d'Apropiacions de la Generalitat perquè legalitzi la confiscació a favor de l'Ajuntament de Banyeres. A canvi, el Consell Municipal cedeix a la Generalitat la casa pairal i el jardí. L'Ajuntament es quedarà els cellers, la casa dels masovers, dos trossos de terra amb avellaners, la «vinya d'en Tono», «l'horta d'en Sabartés», i els boscos del mateix nom.[19] Tenim constància de la confisca-

17 Font: AHNS. Fons de la Generalitat, lligall 175/3, n. 5. Elaboració pròpia.

18 Sobre el poble ha estat editada l'obra d'URPÍ i CASALS, Rosa M.; RESINA NAVAS, Juan Antonio. *El castell i terme de Banyeres del Penedès. Dels seus orígens al segle XIV*. Sant Sadurní d'Anoia: Ajuntament de Banyeres del Penedès, Regidoria de Cultura, 1991. Unes breus pinzellades històriques del poble es troben a DDAA. *Coneguem la comarca: El Baix Penedès, op.cit.*, p. 224-226.

19 AHNS. Fons de la Generalitat, lligall 175/3, n. 20-23.

ció de béns rústics i urbans, però tot sembla indicar que les actes no es varen realitzar. Així ens ho indica l'escrit del secretari de l'Ajuntament, amb registre d'entrada de 4 de desembre de 1936, adreçat al secretari del Comitè d'Apropiacions de la Generalitat, en què li diu que «En aquest terme municipal s'han fet confiscacions de terres i cases sense haver fet les corresponents actes de confiscació.»[20] És per això que dels béns rústics no tenim informació dels propietaris confiscats i les seves terres.

Quant als béns urbans, la relació de propietaris és la següent:

2.2.1 Propietats urbanes

JUNY DE 1937[21]

PROPIETARIS	BÉNS CONFISCATS	UBICACIÓ	ORGANISME CONFISCADOR	DESTINACIÓ
Magí Pié, Josep M. Ventosa, Pau Ferrer i Magí [?]	Local Centre de Dretes	C/de García Hernández	CNT	Local social del Sindicat
Lluís Escofet	Celler	C/ de la Pau	CNT	Magatzem de vi i productes químics de la col·lectivitat
Filles de J. Torras	Tancat, pallissa i corral	—	CNT	Granja vinícola de la col·lectivitat
Josepa Figueras	Local	C/ de García Hernández	CNT	Cavalleries de la col·lectivitat
Josepa Figueras	Casa	C/ d'Ignasi Iglesias	CNT	Oficines, vaqueria i assumptes d'agricultura
Josep M. Ventosa	Local	C/ d'Ignasi Iglesias, 4	CNT	Per a carruatges
Josep M. Ventosa	Corral i pallissa	—	CNT	Quadra bestiar llanar
Francesc Heredero	Torre [xalet]	C/ Laiyet [?], 1	CNT	Ateneu llibertari, centre cultural i biblioteca pública
J. Mata	Casa	C/ de la República (Barri de Saifores)	CNT	Magatzem de productes químics, quadres d'animals de la col·lectivitat
Marquès de Grinyi	Casa	Barri de Saifores	CNT	Elaboració oli de la col·lectivitat

20 AHNS. Fons de la Generalitat, lligall 175/3, n. 19.

21 Font: AHNS. Fons de la Generalitat, lligall 175/3, n. 24-25. Elaboració pròpia.

22 Durant la Generalitat republicana la denominació oficial del poble, establerta l'any 1932 per Pompeu Fabra, Joan Coromines i Josep M. de Casacuberta, era Bellvei del Penedès. Vegeu DDAA. *Coneguem la comarca: El Baix Penedès*, *op. cit.*, p. 278. Una concisa història del poble la trobareu a ibídem, p. 285-286.

2.3 Bellvei[22]

2.3.1 Confiscació de propietats urbanes

L'organisme que porta a terme la major part de les confiscacions és l'ajuntament, tal com queda reflectit en el quadre següent:

DESEMBRE DE 1936[23]

PROPIETARIS	BÉNS CONFISCATS	UBICACIÓ	ORGANISME CONFISCADOR	DESTINACIÓ
Salvador Arigós Sanllehí	Casa	C/ de Blasco Ibáñez, 16	Ajuntament	Casa consistorial
Josep Figueras Batlle	Casa	C/ de Blasco Ibáñez, 9	Ajuntament	Habitatge
Josep Figueras Batlle	Casa	C/ de Blasco Ibáñez, 11	Ajuntament	Habitatge
Josep Figueras Batlle	Casa	C/ de Blasco Ibáñez, 12	Ajuntament	Habitatge
Josep Figueras Batlle	Casa	C/ de Blasco Ibáñez, 13	Ajuntament	Garatge
Josep Figueras Batlle	Casa	C/ de les Dues Províncies, 8	Ajuntament	—
Matilde Martí Via	Casa	C/ Major, 3	Ajuntament	—
Matilde Martí Via	Casa	C/ Major, 5	Ajuntament	—
Matilde Martí Via	Casa	C/ de la Carretera, 2	Ajuntament	—
Josep Urgell Figueras (*a*)	Casa	C/ de Fermín Galán, 6	Ajuntament	—
Ramon Mayner (*b*)	Casa	Plaça de la República, 1	Ajuntament	—
Ramon Mayner (*b*)	Casa	C/ Major, 7	Ajuntament	—
Ramon Mayner (*b*)	Casa	Plaça de l'Església, 1	Ajuntament	—
Josep Güell Janer	Casa	C/ de Fermín Galán, 20	Ajuntament	—
Josep Güell Janer	Casa	C/ de Fermín Galán, 21	Ajuntament	—
Josep Güell Janer	Casa	C/ de Fermín Galán, 23	Ajuntament	—
Joan Suau Urgell (*c*)	Casa	Raval, 35	Ajuntament	—
Josep Figueras Batlle	Casa	C/ de la Carretera, 39	POUM	POUM
Josep Güell Janer	Casa	C/ de Fermín Galán, 25	CNT	CNT
Josep Figueras Batlle	Casa	C/ de Blasco Ibáñez, 7	UGT	UGT
Ramon Mayner (*b*)	Casa	Plaça de la República, 2	PSUC	PSUC

(*a*) El seu hereu és Joan Armajach.

(*b*) Els seus hereus són Joan Vilella i la seva esposa.

(*c*) L'hereva és Dolors Suau.

23 Font: AHNS. Fons de la Generalitat, lligall 175/3, n. 27-28.

JUNY DE 1937[24]

PROPIETARIS	BÉNS CONFISCATS	UBICACIÓ	ORGANISME CONFISCADOR	DESTINACIÓ
Manuel Pedrerol	Casa	C/ de Fermín Galán, 23	CNT	Centre de distribució de productes alimentaris, químics i agrícoles
				Biblioteca pública i oficina del Sindicat
Dolors Suau Nostench	Casa	Raval, 33-35	CNT	Magatzem de productes agrícoles de la col·lectivitat
Manuel Pedrerol	Cobert i cellers	C/ de la Carretera, 21	CNT	Col·locar vi i guardar carros
Joan Vilella Puig	Casa i celler	Plaça de la República, 2	CNT	Quadra i animals de la col·lectivitat

2.3.2 Confiscació de propietats rústiques

Les confiscacions d'aquestes propietats les realitza el sindicat local de la CNT. El quadre que s'insereix tot seguit ens indica, a més dels propietaris confiscats i altres dades, la destinació que es dóna a aquestes terres un cop confiscades.

JUNY DE 1937[25]

PROPIETARIS	PARTIDA/ TERME MUNICIPAL	EXTENSIÓ	TIPUS DE CONREU	DESTINACIÓ
Joan Vilella Puig	La Coma/el Vendrell	10 mujades	Pasturatge	Col·lectivitat
Joan Vilella Puig	La Coma/el Vendrell	7 mujades	Blat, vinya i olivers	Col·lectivitat
Joan Vilella Puig	C/ de la Carretera, 6/Castellet i la Gornal	—	Horta	Col·lectivitat
Joan Vilella Puig	Martina /—	5 mujades	Pasturatge	Col·lectivitat
Joan Vilella Puig	Castellnou/Castellet i Gornal	2 mujades	—	Col·lectivitat
Joan Vilella Puig	Arenal/Bellvei	1 mujada	Garrofers	Col·lectivitat
Joan Vilella Puig (a)	La Sínia/Bellvei	5 mujades	—	Col·lectivitat
Joan Vilella Puig	Parellada/Bellvei	4 mujades	—	Col·lectivitat
Joan Vilella Puig	Veremadors /—	1/4 de mujada	—	Col·lectivitat
Josep Vilà Vidal	Darrere les cases/Bellvei	1/2 mujada	—	Col·lectivitat
Josep Vilà Vidal	La Coma/Bellvei	10 mujades	—	Col·lectivitat
Josep Vilà Vidal	La Coma/Bellvei	10 mujades	Muntanya	Col·lectivitat
Josep Vilà Vidal	Goribifà/Bellvei	3 mujades	—	Col·lectivitat
Josep Vilà Vidal	Goribifà/Bellvei	1 mojada	Muntanya	Col·lectivitat
Josep Vilà Vidal	Perruc/Bellvei	6 mujades	—	Col·lectivitat
Josep Vilà Vidal (a)	Miguelets/Bellvei	3 mujades	—	Col·lectivitat
Josep Vilà Vidal	Palau/Bellvei	9 mujades	—	Col·lectivitat

24 Font: AHNS. Fons de la Generalitat, lligall 175/3, n. 29 (1-3).

25 Font: AHNS. Fons de la Generalitat, lligall 175/3, n. 29 (1-3). Elaboració pròpia. Una mujada equival a 0,50 ha.

PROPIETARIS	PARTIDA/ TERME MUNICIPAL	EXTENSIÓ	TIPUS DE CONREU	DESTINACIÓ
Josep Vilà Vidal	Soldat/Bellvei	3 mujades	—	Col·lectivitat
Josep Vilà Vidal	Trocet/Bellvei	3 mujades	—	Col·lectivitat
Josep Vilà Vidal	Pelliça/Bellvei	3 mujades	—	Col·lectivitat
Josep Vilà Vidal (*a*)	Cuballets/Bellvei	5 mujades	—	Col·lectivitat
Josep Figueras Batlle	Esplana/Bellvei	3 mujades	—	Col·lectivitat
Josep Figueras Batlle	Caseta/Bellvei	4 mujades	—	Col·lectivitat
Dolors Suau Nostench	Esplanes/Bellvei	4 mujades	—	Col·lectivitat

(*a*) Dos trossos de terra

SETEMBRE DE 1937[26]

Josep Figueras	La Caseta/Bellvei	2 jornals	Ametllers i olivers	Ocupada el 15 d'octubre de 1936 i treballada per Anton Suau, Pere Colet i Anton Torres
Josep Figueras	Les Planes/Bellvei	2 jornals	Vinya, ametllers i olivers	Ídem
Dolors Suau	Les Esplanes/Bellvei	5 1/2 jornals	Ametllers i olivers	Ocupada el 15 d'octubre de 1936 i treballada per Anton Suau i Pere Colet
Joan Vilella Puig	La Perellada/Bellvei	4 jornals	Horta	(*a*)
Joan Vilella Puig	La Sínia/Bellvei	4 jornals	Horta	(*a*)
Joan Vilella Puig	Castellnou/Castellet i la Gornal	2 jornals	—	Ocupada el 15 d'octubre de 1936 i treballada per Anton Torres, Francesc Rovira, Tomàs Urgell i [?]
Joan Vilella Puig	Pujada dels pedrissos /el Vendrell	2 jornals	Ametllers i olivers	(*a*)
Joan Vilella Puig	Coll del Vendrell /el Vendrell	2 1/2 jornals	Vinya, garrofers i ametllers	(*a*)
Joan Vilella Puig	Pedrissos del Vendrell	1 jornal	Vinya i ametllers	(*a*)
	/el Vendrell			
Concepció Urgell Ferré	La Taueta/Bellvei	8 jornals	Terra campa, vinya i olivers	Ocupada el 15 d'octubre de 1936 i treballada per Anton Suau i Pere Colet
Concepció Urgell Ferré	Les Esplanes /Bellvei	5 jornals	Vinya, ametllers, garrofers i olivers	Ídem
Concepció Urgell Ferré	El Torrent /Bellvei	1 jornal	Terra campa	Ocupada el 15 d'octubre de 1936 i treballada per Anton Suau i Pere Colet

26 Font: AHNS. Fons de la Generalitat, lligall 175/3, n. 30-57 (2). Elaboració pròpia. Un jornal és equivalent a 0,22-0,62 ha.

Josep Milà	Els Cuballets/Bellvei	4 jornals	Vinya i olivers	Ídem
Josep Milà	Carretera de Calafell /Bellvei	1 jornal	Ametllers i olivers	Ídem + Joan Marcillas
Josep Milà	Soldat/Bellvei	2 jornals	Vinya i terra campa	Ídem + Joan Marcillas
Josep Milà	Parruc i Micalet /Bellvei	5 jornals	Vinya, terra campa i olivers	Ídem + Joan Marcillas
Josep Milà	Palou/Bellvei	4 jornals	Vinya, terra i campa	Ocupada el 15 d'octubre de 1936 i explotada per Fèlix Morros, Josep Castellví i Anton Rius
Josep Milà	La Coma del Gori Bifi /Bellvei	2 jornals	Terra campa	Ídem
Josep Milà	La Coma/Bellvei	1 jornal	Garrofers	Ocupada el 15 d'octubre de 1936 i treballada per Anton Torres i Francesc Rovira
Josep Milà	La Coma/Bellvei	12 jornals	Vinya, terra campa, garrofers i ametllers	Ídem

(*a*) Abans de produir-se la confiscació, estaven com a assalariats fixos Anton Torres, Francesc Rovira i Tomàs Urgell. Cobraven un jornal de cinc pessetes.

2.4 La Bisbal del Penedès[27]

En referència a aquest municipi, només tenim constància documental d'haver-se realitzat una confiscació urbana. L'entitat que la porta a terme és la Unió Republicana Federal amb seu a la plaça de la República. En concret, l'ofici adreçat al Comitè d'Apropiacions diu que «[...] aquesta entitat [...] acorda per unanimitat apropiar-se provisionalment del seu local social [...]».[28] L'esmentada organització pertany a ERC i en l'ofici no es fa constar el propietari de l'immoble, que tot indica que era de lloguer, possiblement.

2.5 Calafell[29]

El Sindicat d'Obrers Pescadors de la UGT de la vila confisca l'immoble del carrer de Francesc Joan, 6 i 7 bis, del qual era propietari Ramon Girona. Segons consta a l'escrit adreçat a la Comissió de Responsabilitats, de 28 de juny de 1937, el propietari va fugir.[30]

Alhora i amb la mateixa data, s'adreça al mateix organisme el Sindicat de Treballadors de la Terra de la UGT de Calafell. La confiscació portada a terme per aquesta organització es

27 Vegeu SOLÉ CARALT, J. *Bisbal Histórica. Resumen histórico del Panadés*. Tarragona: s. ed., 1948; i CARALT SOLÉ, Joan. *La Bisbal del Penedès en l'entramat de la història general del país*. Santes Creus: Fundació d'Història i Art Roger de Belfort, 1992, per tenir-ne un coneixement fins al segle XIX. També vegeu DDAA. *Coneguem la comarca: El Baix Penedès*, *op. cit.*, p. 348-351.

28 AHNS. Fons de la Generalitat, lligall 175/3, n. 58.

29 Una mica d'història local es troba a DDAA. *Coneguem la comarca: El Baix Penedès*, *op. cit.*, p. 432-457.

30 AHNS. Fons de la Generalitat, lligall 175/3, n. 59.

concreta amb l'ocupació del «local de dretes» del carrer de Francesc Macià. En aquest cas també es fa constar que es troben fugitius. L'escrit no ens especifica l'adscripció política dretana dels socis propietaris del local.[31] Tenim constància de la confiscació de la fàbrica Llançà per part del Comitè Antifeixista. Era l'única indústria tèxtil del poble.[32]

Pel que fa referència a confiscacions de finques rústiques, la documentació investigada no ens aporta cap testimoni documental.

2.6 Llorenç del Penedès[33]

Les propietats confiscades en aquest poble de les quals ens ha quedat testimoni escrit es refereixen totes tres a propietats de tipus urbà. Les sol·licituds de destinació definitiva a la Comissió de Responsabilitats porten data d'1 de febrer de 1938 i estan signades per Magí Ribas, president del Sindicat Únic de Treballadors de la CNT de la població.

La relació de propietaris, immobles i la seva ubicació queda reflectida en el quadre següent:

FEBRER DE 1938[34]

PROPIETARIS	BÉNS CONFISCATS	UBICACIÓ	ORGANISME CONFISCADOR	DESTINACIÓ
Pau Andreu	Casa	C/ de Prat de la Riba, 9-11	CNT	Local del Sindicat
Joan Güell	Casa	Plaça de Vilar, 5-6	CNT	Local del Sindicat
Joan Romagosa	Casa	C/ de Rafael Casanova, 2	CNT	Local del Sindicat

En els tres casos, i analitzades les tres sol·licituds, podem comprovar que els tres propietaris apareixen descrits com a militants destacats de dretes, que han fugit del poble, i que tots tres varen realitzar, segons el president del Sindicat Únic de la CNT del poble, denúncies contra companys del Sindicat en diverses ocasions, una de les quals pels fets del 6 d'octubre de 1934.[35]

31 AHNS. Fons de la Generalitat, lligall 175/3, n. 60.

32 Vegeu DDAA. *Coneguem la comarca: El Baix Penedès*, *op. cit.*, p. 454.

33 El resum històric es troba a DDAA. *Coneguem la comarca: El Baix Penedès*, *op. cit.*, p. 609-611.

34 Font: AHNS. Fons de la Generalitat, lligall 175/3, n. 61-63. Elaboració pròpia.

35 En la documentació apareix en les tres sol·licituds l'any 1936 en comptes de 1934. És, evidentment, un error de la persona que ho va escriure.

36 Vegeu PALAU i FERRER, Pere C. *Penedesenques. Historietes vuitcentistes de Sant Jaume dels Domenys*. Sant Sadurní d'Anoia: Ajuntament de Sant Jaume dels Domenys, 1991, per tenir un coneixement aproximatiu del poble. També DDAA. *Coneguem la comarca: El Baix Penedès*, *op. cit.*, p. 720-721.

2.7 Sant Jaume dels Domenys[36]

2.7.1 Confiscació de propietats urbanes

Totes les confiscacions adreçades a la Comissió de Responsabilitats estan realitzades pel Sindicat Únic de Treballadors de la CNT del poble, i en nom seu pel president Salvador Oliver. Porten data de 20 d'agost de 1937. Els propietaris i les seus béns confiscats són els següents:

AGOST DE 1937[37]

PROPIETARIS	BÉNS	UBICACIÓ CONFISCATS	ORGANISME	DESTINACIÓ CONFISCADOR
[L'Església (?)]	Rectoria	Plaça de la República	CNT	Magatzem economat, instal·lacions de maquinària tocinaire, etc.
Vídua de Mestres	Casa «anomenada els Archs de Lleger»	—	CNT	Magatzem de productes agrícoles, quadres, carros, corts, etc.
Rafael Giró	Celler «de Cal Giró»	—	CNT	Magatzem d'elaboració de vins de la col·lectivitat
Jaume Roig	Celler «de Cal Porroig»	—	CNT	Ídem
Desconegut. Societat Industrial sense formalitzar	Central elèctrica	C/ de Bakunin, s/n	CNT	Garatge, magatzem de maquinària agrícola, llenyera, bótes
Josep Gener	Casa	C/ d'Alfons Maseres, 9	CNT	Magatzem d'eines de treball, quadra d'animals
Anton Rovira Bolet	Casa	C/ d'Alfons Maseres, 7 i de Bakunin, s/n	CNT	Domicili social
Teresa Castells	Casa anomenada «Casa Palau»	C/ Torregassa	CNT	Magatzem de productes agrícoles, vi i bestiar

2.7.2 Confiscació de propietats rústiques

Durant el mes d'abril de 1937 el Consell Municipal sol·licita l'apropiació d'un bosc propietat dels hereus de Pau Palau. També es demana talar-ne els pins.[38] Segons Joaquín Fernández són confiscades, entre d'altres, les terres dels senyors Ferrés i Peixolí.[39]

2.8 Santa Oliva[40]

De les possibles confiscacions portades a terme en la localitat de Santa Oliva, només ens queda constància de l'efectuada al veí Camil Raspall i Urpí, que apareix, juntament amb Àngel Milà Nin i Pere Borrell Claramunt, com a component del comitè polític de l'Agrupació

37 Font: AHNS. Fons de la Generalitat, lligall 175/3, n. 66-73. Elaboració pròpia.

38 AHNS. Fons de la Generalitat, lligall 175/3, n. 64.

39 FERNÁNDEZ FERNÁNDEZ, Joaquín. *La propiedad expropiada. Jaque a la economía, op. cit.*, p. 70.

40 Vegeu DDAA. *Coneguem la comarca: El Baix Penedès, op. cit.*, p. 783-786, per a un mínim coneixement històric del poble.

de Rabassaires. Penya Catalanista d'Esquerra Republicana de Santa Oliva pel mes de maig de 1934, sent el nombre de socis aleshores de quinze.[41]

A aquest veí se li confisca, el 16 de setembre de 1936, un cafè amb sala de reunions de la seva propietat: «[...] punt de reunió dels elements republicans i d'esquerra de la població i actualment serveix d'estatge oficiós de l'Esquerra Republicana de Catalunya [...]».[42] En l'escrit que presenta, adjunta avals del comitè comarcal d'ERC del Baix Penedès, del PSUC de Santa Oliva i un del Sindicat Únic d'Oficis Varis de la CNT del poble, per demostrar el seu republicanisme i antifeixisme molt abans de la guerra. La confiscació la demana una comissió de veïns i es porta a terme per part dels quatre veïns que formen el comitè de la població acompanyats «[...] d'altres cinc subjectes [...]».[43] Al cap de dos mesos, i sempre seguint l'escrit de declaració del confiscat, l'alcalde li lliurarà 293 pessetes en concepte dels licors confiscats que hi havia al cafè, i li'n farà signar un rebut.

2.9 Sant Vicenç de Calders

Joaquín Fernández fa esment, en la seva obra, que totes les terres del terme municipal, aleshores independent, varen ser confiscades.[44] Per la nostra part, el fons consultat no ens aporta cap testimoni documental referent a aquesta població.

2.10 El Vendrell[45]

El procés de confiscacions no tan sols es portava a terme amb els béns immobles, rústics o urbans, dels considerats addictes a la sublevació militar del 19 de juliol. Els reconeguts com a desafectes al règim republicà es trobaven amb els seus comptes bancaris bloquejats per part de la Generalitat de Catalunya. Aquest és el cas del veí del Vendrell Josep Rovira Totusaus, que tenia dos comptes corrents: l'un a la Caixa de Pensions i l'altre a la Banca Arnús. El Consell Municipal del Vendrell sol·licità a la Comissió de Responsabilitats la forma de desbloquejar aquests comptes corrents, per poder disposar dels diners per emprar-los en la construcció de l'hospital de sang a la vila. Prèviament, i segons diu l'alcalde del Vendrell en la seva sol·licitud, el propietari dels comptes n'havia cedit a l'Ajuntament l'import total.[46] L'hospital s'estava construint en l'antic col·legi de les Germanes Carmelites per encàrrec del Consell de Sanitat de Guerra de la Generalitat.[47]

41 AHNS. Secció Politicosocial. Barcelona 1441.

42 AHNS. Fons de la Generalitat, lligall 175/3, n. 76 (1). Escrit del confiscat a la Comissió de Responsabilitats amb data 29 de setembre de 1937.

43 AHNS. Fons de la Generalitat, lligall 175/3, n. 76 (1).

44 Vegeu FERNÁNDEZ FERNÁNDEZ, Joaquín. *La propiedad expropiada. Jaque a la economía*, *op. cit.*, p. 70.

45 La història vendrellenca en època contemporània es pot trobar sintetitzada a DDAA. *Coneguem la comarca: El Baix Penedès*, *op. cit.*, p. 867-878.

46 AHNS. Fons de la Generalitat, lligall 175/3, n. 84.

47 AHNS. Fons de la Generalitat, lligall 175/3, n. 85.

Coneixem dos casos més en els quals es varen portar a terme confiscacions d'aquest tipus a la vila del Vendrell. A Tomàs Fontanilles Montserrat se li confiscà un compte corrent del Banc de Biscaia amb un líquid de 800 pessetes, destinades a obres municipals.[48] A Josep Figueres Batlle se li confiscà un resguard de la Generalitat per valor de 2.370,45 pessetes en monedes d'or. La destinació era per a obres municipals. Ambdues confiscacions les portà a terme l'Ajuntament del Vendrell.[49]

La colònia estrangera ubicada a la comarca i a la resta de Catalunya es veié immersa també en l'espiral revolucionària del 19 de juliol. Els estrangers, amb interessos al país, seran víctimes algunes vegades de persecució política i també de confiscacions dels seus béns.[50] Un exemple és el ciutadà colombià resident al Vendrell Rafael Larrañaga. Aquest súbdit s'instal·là cap a l'any 1927 al Vendrell i va comprar una finca anomenada mas del Puig amb deu jornals de terra, tenint com a soci Daniel Olivé de l'Espluga de Francolí. La finca de regadiu posseïa també una granja amb 500 aus. Amb l'esclat de la guerra civil, aquest propietari i el seu soci, amb les respectives famílies, es veieren obligats a refugiar-se a casa del representant de l'ERC que formava part del Comitè Revolucionari. Aquest Comitè exigí que en un termini de 24 hores Larrañaga els entregués 5.000 pessetes. A més no reconeixien ni acceptaven els certificats emesos pel cònsol general de Colòmbia a Barcelona ni els emesos pel cònsol del mateix país a Reus, en el sentit que la finca d'aquest súbdit colombià era propietat estrangera.[51]

2.10.1 Confiscació de propietats urbanes

La relació de propietats confiscades en el terme municipal del Vendrell són les que s'adjunten en el quadre següent:

JUNY DE 1937[52]

PROPIETARIS	BÉNS CONFISCATS	UBICACIÓ	ORGANISME CONFISCADOR	DESTINACIÓ
Pau Nin Bonsoms	Finca urbana	C/ d'Àngel Guimerà, 5	Ajuntament	Propietat de renda municipalitzada
Ídem	Ídem	C/ del 14 d'Abril, 26	Ídem	Ídem
Ídem	Ídem	C/ del Dr. Murillo, 9	Ídem	Ídem

48 AHNS. Fons de la Generalitat, lligall 175/3, n. 87 (4).

49 AHNS. Fons de la Generalitat, lligall 175/3, n. 87 (4).

50 Com a exemple de les mesures preses per evitar fets lamentables a súbdits estrangers a la demarcació, tenim les accions que pren el cònsol de Colòmbia a la província de Tarragona per ordre del cònsol general de Colòmbia a Barcelona, en el sentit de concentrar tots els compatriotes disseminats per Riudoms, Tortosa, el Vendrell i, fins i tot, Lleida i Maldà, a la ciutat de Tarragona. Vegeu *Escrit de Pedro Fergusson, cònsol de Colòmbia a la província de Tarragona (Reus) al Comissari de la Generalitat a Tarragona (Reus-Tarragona), 31 de juliol de 1936*. AHDT. Governació CPF, n. 23 (1936). Ordres del Front Popular. Confiscacions.

51 *Escrit de Pedro Fergusson, cònsol de la República de Colòmbia a la província de Tarragona (Reus) al Comissari de la Generalitat de Catalunya a Tarragona (Reus-Tarragona), 8 d'agost de 1936*. AHDT. Governació CPF, n. 23 (1936). Ordres del Front Popular. Confiscacions.

52 Font: AHNS. Fons de la Generalitat, lligall 175/3, n. 87 (1-4), 90 i 92.

PROPIETARIS	BÉNS CONFISCATS	UBICACIÓ	ORGANISME CONFISCADOR	DESTINACIÓ
Ídem	Ídem	C/ del Dr. Robert, 34	Ídem	Ídem
Josep Serra Manyé	Ídem	C/ d'Àngel Guimerà, 7	Ídem	Ídem
Ídem	Ídem	C/ d'Àngel Guimerà, 9	Ídem	Ídem
Ídem	Ídem	C/ d'Àngel Guimerà, 23	Ídem	Ídem
Ídem	Ídem	C/ d'Àngel Guimerà, 32	Ídem	Ídem
Ídem	Ídem	Rambla del 4 de Març, 16	Ídem	Ídem
Ídem	Ídem	C/ de Riego, 11	Ídem	Ídem
Ídem	Ídem	C/ de Riego, 13	Ídem	Ídem
Josep Serra Manyé	Finca urbana	C/ de Riego, 15	Ajuntament	Propietat de renda municipalitzada
Ídem	Ídem	C/ de Riego, 17	Ídem	Ídem
Ídem	Ídem	C/ de Riego, 19	Ídem	Ídem
Melchor Escofet Manyé	Ídem	C/ d'Àngel Guimerà, 11	Ídem	Ídem
Ídem	Ídem	C/ de S. Raventós, 77	Ídem	Ídem
Ídem	Ídem	C/ de S. Raventós, 77 bis	Ídem	Ídem
Ídem	Ídem	C/ de S. Raventós, 77 dupl.	Ídem	Ídem
Salvador Mata Jané	Ídem	C/ d'Àngel Guimerà, 4	Ídem	Ídem
Ídem	Ídem	C/ de Pi i Margall, 14	Ídem	Ídem
Josep Nin Vives	Ídem	C/ d'Àngel Guimerà, 6	Ídem	Ídem
Ídem	Ídem	C/ de Méndez Núñez, 18	Ídem	Ídem
Ídem	Ídem	Nova, 40	Ídem	Ídem
Ídem	Ídem	C/ del Pou, 2	Ídem	Ídem
Ídem	Ídem	C/ de Salmerón, 5	Ídem	Ídem
Caritat Trayner Jansà	Ídem	C/ d'Àngel Guimerà, 10	Ídem	Ídem
Josep Bonsoms Colet	Ídem	C/ d'Àngel Guimerà, 30	Ídem	Ídem
Josep Bonsoms Colet	Finca urbana	C/ del 14 d'Abril, 26	Ajuntament	Propietat de renda municipalitzada
Ídem	Ídem	C/de Cristina Alta, 45	Ídem	Ídem
Ídem	Ídem	C/ de Cristina Alta, 46	Ídem	Ídem
Ídem	Ídem	C/ del Dr. Robert, 47	Ídem	Ídem
Ídem	Ídem	C/ del Dr. Robert, 49-51	Ídem	Ídem
Ídem	Ídem	C/ de Pau Casals, 24	Ídem	Ídem
Ídem	Ídem	C/ de Pau Casals, 24 bis	Ídem	Ídem
Ídem	Ídem	C/ de Pau Casals, 26	Ídem	Ídem
Ídem	Ídem	C/ de Zurbano, 8	Ídem	Ídem
Anton Nin Rallé	Ídem	C/ de Bta. Baixa, 24	Ídem	Ídem
Anton Nin Rallé	Finca urbana	C/ de Jaume Ramon, 6	Ajuntament	Propietat de renda municipalitzada
Ídem	Ídem	C/ de Jaume Ramon, 8	Ídem	Ídem
Francesc Guitart Jansà	Ídem	Carreró, 25	Ídem	Ídem

PROPIETARIS	BÉNS CONFISCATS	UBICACIÓ	ORGANISME CONFISCADOR	DESTINACIÓ
Ídem	Ídem	C/ del Dr. Murillo, 8	Ídem	Ídem
Ídem	Ídem	C/ del Dr. Robert, 46	Ídem	Ídem
Ídem	Ídem	C/ Major, 1	Ídem	Ídem
Ídem	Ídem	C/ de Trulls, 9	Ídem	Ídem
Ídem	Ídem	C/ de Trulls, 11	Ídem	Ídem
Ídem	Ídem	C/ de Trulls, 11 bis	Ídem	Ídem
Maria Salvó Virgili	Ídem	Carreró, 31	Ídem	Ídem
Ídem	Ídem	Carreró, 33	Ídem	Ídem
Ídem	Ídem	C/ de S. Victòria, 8	Ídem	Ídem
Maria Eures Sonet	Ídem	Carreró, 51	Ídem	Ídem
Patronat de Santa Anna	Ídem	Carreró, 8	Ídem	Ídem
Josep Opraser	Ídem	Carretera d'Oliva, 14	Ídem	Ídem
Ídem	Ídem	C/ de Colón, 3	Ídem	Ídem
Salvador Solé Eures	Ídem	C/ del 14 d'Abril, 22	Ídem	Ídem
Salvador Solé Eures	Ídem	C/ de S. Raventós, 20	Ídem	Ídem
Josep Figueres Batlle	Ídem	C/ del Dr. Robert, 13	Ídem	Ídem
Josefa Rabassó Borrut	Ídem	C/ del Dr. Robert, 25	Ídem	Ídem
Ídem	Ídem	C/ del Dr. Robert, 29	Ídem	Ídem
Ídem	Ídem	C/ del Dr. Robert, 39	Ídem	Ídem
Ídem	Ídem	C/ de García Hernández, 7	Ídem	Ídem
Ídem	Ídem	C/ Nou, 92	Ídem	Ídem
Ídem	Ídem	C/ de Pau Casals, 18	Ídem	Ídem
Ídem	Ídem	C/ de Joaquim Maurín, 45	Ídem	Ídem
Mercè Queraltó Romeu	Finca urbana	C/ del Dr. Robert, 27	Ajuntament	Propietat de renda municipalitzada
Maria Negre Olivar	Ídem	C/ del Dr. Robert, 55	Ídem	Ídem
Jaume Palau Badia	Ídem	C/ del Dr. Robert, 38	Ídem	Ídem
Ídem	Ídem	C/ de García Hernández, 6	Ídem	Ídem
Ídem	Ídem	C/ Nou, 5	Ídem	Ídem
Ídem	Ídem	C/ Nou, 7	Ídem	Ídem
Ídem	Ídem	C/ Nou, 9	Ídem	Ídem
Ídem	Ídem	C/ Nou, 6	Ídem	Ídem
Josep Rovira Totusaus	Ídem	C/ del Duc Victòria, 11	Ídem	Ídem
Ídem	Ídem	C/ del Duc Victòria, 13	Ídem	Ídem
Ídem	Ídem	C/ del Duc Victòria, 15	Ídem	Ídem
Ídem	Ídem	C/ de la Pau, 6	Ídem	Ídem
Ídem	Ídem	C/ de Joaquim Maurín, 32	Ídem	Ídem
Ídem	Ídem	C/ de Joaquim Maurín, 34	Ídem	Ídem

PROPIETARIS	BÉNS CONFISCATS	UBICACIÓ	ORGANISME CONFISCADOR	DESTINACIÓ
Josep Vives Socies	Ídem	C/ d'Estrella, 37	Ídem	Ídem
Manuel Trayner Gasull	Ídem	C/ de Fermín Galán, 4	Ídem	Ídem
Ídem	Ídem	C/ de Fermín Galán, 6	Ídem	Ídem
Salvador Eures Sonet	Ídem	C/ de Fermín Galán, 26	Ídem	Ídem
Ídem	Ídem	C/ de S. Raventós, 28	Ídem	Ídem
Ídem	Ídem	Barri de Sant Salvador (platja), 43	Ídem	Ídem
Jaume Miró Salvó	Ídem	C/ de Garcia Hernández, 39	Ídem	Ídem
Josep Solé Gené	Ídem	C/ de la Llibertat, 5	Ídem	Ídem
Josefa Huguet	Ídem	C/ Major, 5	Ídem	Ídem
Ídem	Ídem	C/ Major, 79	Ídem	Ídem
Ídem	Ídem	C/ Major, 13	Ídem	Ídem
Ídem	Ídem	C/ Major, 13 bis	Ídem	Ídem
Joan Recasens Jansà	Ídem	C/ Major, 27	Ídem	Ídem
Maria Roig Trilles	Finca urbana	C/ Nou, 10	Ajuntament	Propietat de renda municipalitzada
Ídem	Ídem	C/ Nou, 11	Ídem	Ídem
Ídem	Ídem	C/ Nou, 12	Ídem	Ídem
Josep Vilanova Martí	Ídem	C/ de Pau Casals, 5	Ídem	Ídem
Ídem	Ídem	C/ de Pau Casals, 32	Ídem	Ídem
Ídem	Ídem	C/ de Pau Casals, 13	Ídem	Ídem
Josep Calaf Balsells	Ídem	C/ de la Pau, 11	Ídem	Ídem
Germans Carmelites	Ídem	C/ de la Pau, 15	Ídem	Ídem
Bisbat de Barcelona	Ídem	C/ de S. Raventós, 6	Ídem	Ídem
Ídem	Ídem	Barri de Sant Salvador (platja), 3 bis	Ídem	Ídem
Ídem	Ídem	Barri de Sant Salvador (platja), 3	Ídem	Ídem
Pau Nin Bonsoms	Ídem	C/ del Progrés, 18	Ídem	Ídem
Ídem	Ídem	C/ del Racó, 14	Ídem	Ídem
Anton Nin Rallé	Ídem	C/ de Joaquim Maurín, 38	Ídem	Ídem
Vídua de Pau Torres	Ídem	Barri de Sant Salvador (platja), 1	Ídem	Ídem
Vídua de Pau Torres	Ídem	Barri de Sant Salvador (platja), 3	Ídem	Ídem
Rosendo Monconill	Ídem	Barri de Sant Salvador (platja), 10	Ídem	Ídem
A. Mercadé Rigualt	Ídem	Barri de Sant Salvador (platja), 14	Ídem	Ídem
Maria Garriga Galofré	Ídem	C/ de Joaquim Maurín, 73	Ídem	Ídem

PROPIETARIS	BÉNS CONFISCATS	UBICACIÓ	ORGANISME CONFISCADOR	DESTINACIÓ
Ídem	Ídem	C/ de Joaquim Maurín, 75	Ídem	Ídem
Isidre Totusaus Alegret	Ídem	C/ de Joaquim Maurín, 52	Ídem	Ídem
C. Coll, Germanes Carmelites	Ídem	C/ de Joaquim Maurín, 54	Ídem	Ídem
Isidre Totusaus Alegret	Ídem	C/ de Castelar, 14	Ídem	Ídem
Patrimoni eclesiàstic	Ídem	C/ Major, 30	Ídem	Ídem
Joan Ferrer Nin	Ídem	C/ de Prat de la Riba, 2	Ídem	Ídem
Federico Bassa Nicolau	Ídem	Plaça de Pi i Margall, 17	Ídem	Ídem
Josep Figueres Batlle	Ídem	C/ del Dr. Robert, 30	UGT (Federació Local de Sindicats)	Local social
Dolors Escofet Galofré	Finca urbana	C/ del Dr. Robert, 32	UGT (Federació Local de Sindicats)	Local social
Ídem	Ídem	C/ del Progrés, 3	UGT (Federació Local de Sindicats)	Magatzem
Ramon Manyer Socies	Ídem	C/ del Dr. Robert, 26	POUM (Comitè local)	Local del partit
Ídem	Ídem	C/ del Dr. Robert, 28	POUM (Comitè local)	Local del partit
Josep Figueres Batlle	Ídem	C/ del Dr. Robert, 13 baixos	POUM (Comitè local)	Garatge
Josep Prats Fontana	Ídem	C/ de Josep Marcé, 15	Cooperativa La Reforma	Local social
Vídua de J. Cullaré Cudinachs	Ídem	Rambla del 4 de Març	Cooperativa La Reforma	Local Social

OCTUBRE DE 1937[53]

PROPIETARIS	BÉNS CONFISCATS	UBICACIÓ	ORGANISME CONFISCADOR	DESTINACIÓ
Salvador Eures Sonet	Finca urbana	C/ de Joaquim Maurín, 25	CNT (Sindicat Únic de Treballadors del Vendrell)	Local de les Joventuts Llibertàries
Salvador Palau Rabassó	Ídem	Plaça de Pi i Margall, 6	Ídem	Local de l'organització

2.10.2 Confiscació de propietats rústiques

Disposem d'informació referent a la confiscació, efectuada per l'Ajuntament, d'una finca rústica en el terme del Vendrell a nom de Salvador Eures Sonet. La finca, un pinar, és destinada a esbarjo escolar.[54]

53 Font: AHNS. Fons de la Generalitat, lligall 175/3, n. 93 (1-2) i 94 (1-2).

54 AHNS. Fons de la Generalitat, lligall 175/3, n. 87 (4).

Al propietari Francesc Fons Borras, de reconeguda militància republicana molt abans de 1931, li és confiscada la seva finca de 62 ha, anomenada La Papiola, per part de la Unió de Rabassaires del Vendrell. La finca està plantada de garrofers, vinya i oliveres, i l'extensió conreada és de 16 ha. L'entitat rabassaire, a més, s'apropia d'una mula i d'estris agrícoles (arada, carro, etc.). Francesc Fons demana la restitució de la seva finca ja que és el seu mitjà de vida.[55] També són confiscades les terres dels senyors Rovira, Escofet, Vidal, Romeu «y de todas las personas asesinadas o consideradas de derechas».[56]

3. NOTÍCIES DE LES COL·LECTIVITATS

La documentació estudiada i algunes dades bibliogràfiques recollides ens aporten una visió de les col·lectivitats del Baix Penedès. La informació es troba exposada per poblacions. Com es podrà comprovar, d'algunes no en tenim cap constància. És per això que no apareixen en aquest apartat.

3.1 L'Arboç

A la localitat es constitueix una col·lectivitat coneguda al poble sota el nom del «col·lectiu», la qual, a més de les terres, com és evident, posseïa una quadra amb 30 animals. Hi havia uns caps de colla, o de grup de pagesos, que repartien les feines que s'havien de fer. Els fruits obtinguts eren repartits entre els col·lectivistes i les seves famílies. Els productes repartits eren patates, oli, verdures, fruita i vi, especialment. Els altres productes eren venuts i els guanys eren distribuïts entre els associats. Sabem que els petits propietaris pagesos varen aportar lliurement les seves terres; la resta eren de propietaris que varen fugir.[57] La denominació oficial de la col·lectivitat era «Colectividad de agricultores CNT Arbós».[58]

Segons Bernecker fou constituïda abans del mes de desembre de 1936. El nombre de col·lectivistes era 63 i la seva filiació era la CNT i la Unió de Rabassaires. Hi havia un sistema de remuneracions sobre la base d'un salari individual. L'intercanvi de productes s'efectuava mitjançant l'economia monetària. Els conreus principals eren les oliveres, el blat i altres cereals.[59] Si tenim en compte que el nombre d'habitants totals era 1.559 l'any 1936, un 4,04% de la població formava part de la col·lectivitat agrícola.[60]

55 AHNS. Fons de la Generalitat, lligall 175/3, n. 95-96 i 101.

56 FERNÁNDEZ FERNÁNDEZ, Joaquín. *La propiedad expropiada. Jaque a la economía, op. cit.*, p. 71-72.

57 CRUAÑES i OLIVER, Esteve. *El llibre de l'Arboç, op. cit.*, p. 188-189.

58 AHNS. Fons de la Generalitat, lligall 175/3 n. 5, en què apareixen estampats els segells del «Sindicato Único CNT Arbós» i de la col·lectivitat. En la documentació consultada no apareix el segell de la Unió de Rabassaires.

59 BERNECKER, W. L. «La revolución social», *op. cit.*, p. 201.

60 Les dades poblacionals es poden consultar a GENERALITAT DE CATALUNYA. *Moviment demogràfic de la població de Catalunya*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, 1937.

Quant a l'afiliació sindical, sabem que el juliol de 1936 hi havia a l'Arboç 47 persones afiliades a la UGT.[61] Sobre la CNT tenim constància, a través de les seves acreditacions, que José Marqués i Ramon Andreu havien d'assistir en representació del Sindicat Únic, amb 112 afiliats el maig de 1937, al «Pleno Regional de Sindicatos, Secciones y Colectividades de campesinos de la CNT de Catalunya» dels dies 29 i 30 de maig.[62] Pel Congrés Regional de Camperols del gener de 1938, els delegats assistents són Juan Ventura, Juan Andreu i Ricardo Bayo.[63]

3.2 Banyeres del Penedès

Sota el nom de «Col·lectivitat agrícola CNT Banyeres»[64] es crea abans del desembre de 1936 l'esmentat col·lectiu agrari.[65] Hi formen part 70 membres, els quals tenen la seva afiliació a la CNT i la Unió de Rabassaires. El seu sistema de remuneració es basa en bestretes mensuals i l'intercanvi es fa sobre la base de l'economia monetària. Els tipus de conreus són la vinya i els cereals.[66] Tenint com a dada poblacional per a l'any 1936, a Banyeres, 680 habitants, resulta que un 10,29% de la població formava part de la col·lectivitat, que apareix clarament dominada per la CNT, tal com es pot apreciar en l'escrit adreçat a la Comissió de Responsabilitats de data 29 de juny de 1937.[67] En aquesta sol·licitud consta com a president de la col·lectivitat Cosme Ferré i com a secretari Joan Figueras, el qual també és president del Sindicat Únic del poble. Serà aquest darrer el que representarà la població, com a delegat, en el ja esmentat «Pleno Regional de Sindicatos, Secciones y Colectividades» de maig de 1937.[68] Segons consta a la memòria d'aquest ple, el nombre d'afiliats de la CNT a Banyeres del Penedès era de 90 en aquells moments. La UGT tenia, el juliol de 1936, 22 afiliats.[69] El domini de la CNT es troba també en el Sindicat Agrícola, en què el president, dos vocals i la majoria de membres de la Junta són de la central anarquista.[70] El gener de 1938 assisteixen al Congrés

61 Vegeu ARTACHO, Ma. Nieves. «Sindicats de la UGT a les comarques tarragonines». A: *Revolució i guerra civil. Recerques a l'Arxiu Històric Nacional de Salamanca (S.G.C.)*. Tarragona: Departament d'Història Contemporània de la Universitat de Barcelona (Quaderns d'Història Contemporània, n. extra). 1983, p. 104.

62 AHNS. Secció Politicosocial. Barcelona 920 (Acreditacions). En aquest lligall també hi ha la memòria del ple regional, entre els fulls tercer i sisè es troba mecanografiada la llista, per ordre numèric, amb els noms dels delegats, població a la qual representen, nombre de delegacions i d'afiliats. Curiosament els delegats de l'Arboç no hi consten. Un estudi d'aquesta memòria ha estat fet per BUIGUES VILLAR, Juan Carlos. «El Pleno Regional de Sindicatos, Secciones y Colectividades de campesinos de la CNT de Catalunya de Mayo de 1937». A: *Revolució i Guerra Civil. Recerques a l'Arxiu Històric Nacional de Salamanca (S.G.C.)*, *op. cit.*, p. 109-121.

63 AHNS. Secció Politicosocial. Barcelona 920. Acreditació de delegats.

64 AHNS. Fons de la Generalitat, lligall 175/3, n. 25, en què apareix el segell de la col·lectivitat i el del «Sindicato Único CNT Bañeres» en la sol·licitud adreçada a la Comissió de Responsabilitats.

65 Vegeu BERNECKER, W. L. «La revolución social», *op. cit.*, p. 202.

66 Ibidem, p. 202.

67 AHNS. Fons de la Generalitat, lligall 175/3, n. 24-25.

68 AHNS. Secció Politicosocial. Barcelona 920. «Memoria del Pleno Regional de Sindicatos». Barcelona, juny de 1937.

69 Vegeu ARTACHO, Ma Nieves. «Sindicats de la UGT a les comarques tarragonines», *op. cit.*, p. 104.

70 AHNS. Secció Politicosocial. Barcelona 920.

Regional de Camperols com a delegats de la col·lectivitat Modest Galimany Calaf i Emili Masip. Pel Sindicat Únic hi van Joan Figueras Miret i Damià Solé Benach.[71]

3.3 Bellvei

Tenim constància de l'existència d'una col·lectivitat agrícola al poble. La documentació ja tractada anteriorment, que fa referència a confiscacions, així ens ho demostra. Fèlix Morros Altet era president del Sindicat Únic d'Oficis Varis de la CNT i de la col·lectivitat camperola de Bellvei. Antoni Suau era el secretari de la col·lectivitat.[72] El maig de 1937 l'afiliació a la CNT en la localitat se situa en 78 persones, les quals estaran representades per José Borrell en el «Pleno Regional de Sindicatos, Secciones y Colectividades», que tindrà lloc a Barcelona els dies 29 i 30.[73] A principis de gener de 1938, Jaime Solé Altet i Fèlix Morros Altet foren designats delegats per representar els 80 afiliats en el Congrés Regional de Camperols dels dies 8 i 9 de gener.[74]

3.4 Calafell

A part de les confiscacions ja tractades, a la població es constituirà una col·lectivitat agrària.[75] El Sindicat Agrícola té la intervenció de la CNT, de què 52 membres d'aquest sindicat són socis el maig de 1937.[76] Francisco Borrell i Jaime Palau assisteixen com a delegats al «Pleno Regional de Sindicatos, Secciones y Colectividades» del maig de 1937 en representació de 100 afiliats de la CNT de Calafell.[77] En el Congrés Regional de Camperols del gener de 1938, els delegats de la CNT del Sindicat Únic d'Oficis Varis són José Grifoll i Ginés Dalit.[78] Per la col·lectivitat hi va Enrique Dolit.[79]

3.5 Sant Jaume dels Domenys

L'existència d'una col·lectivitat queda documentada per diferents fonts.[80] Alhora sabem que el nombre d'afiliats al «Sindicato Único de Trabajadores de la CNT de Domenys del Penedès» era, l'1 de gener de 1937, de 195 persones. Sebastián Palau, J. Bosch i P. Sanahuja

71 AHNS. Secció Politicosocial. Barcelona 920. Acreditació de delegats.

72 AHNS. Fons de la Generalitat, lligall 175/3, n. 29 (1).

73 AHNS. Secció Politicosocial. Barcelona 920. Acreditació de delegats.

74 AHNS. Secció Politicosocial. Barcelona 920. Acreditació de delegats.

75 AHNS. Secció Politicosocial. Barcelona 920. Informació de gener de 1938. Vegeu també DDAA. *Coneguem la comarca: El Baix Penedès*, *op. cit.*, p. 454.

76 AHNS. Secció Politicosocial. Barcelona 920. Acreditació delegats.

77 AHNS. Secció Politicosocial. Barcelona 920. «Memoria del Pleno Regional de Sindicatos». Barcelona, juny de 1937.

78 AHNS. Secció Politicosocial. Barcelona 920. Acreditació de delegats.

79 AHNS. Secció Politicosocial. Barcelona 920. Acreditació de delegats.

80 Vegeu LLORACH, Lourdes; PIQUÉ, Jordi. «Josep M. Alomà Sanabres. Militant cenetista.» A: *Revolució i guerra civil. Recerques a l'Arxiu Històric Nacional de Salamanca (S.G.C.)*, *op. cit.*, p. 256. També FERNÁNDEZ FERNÁNDEZ, Joaquín. *La propiedad expropiada. Jaque a la economía*, *op. cit.*, p. 70.

seran els delegats designats per representar-los en el «Pleno Regional de Campesinos de Cataluña».[81] El maig d'aquell any Sebastián Palau assistirà al «Pleno Regional de Sindicatos, Secciones y Colectividades» en representació de 140 membres.[82] Al Congrés Regional de Camperols de principis de gener de 1938, hi assisteixen Antonio Palau, en representació de la col·lectivitat, i Juan Sivill, com a delegat del Sindicat Únic de Treballadors.[83]

3.6 Sant Vicenç de Calders

Joaquín Fernández es refereix, de forma inequívoca, a l'existència d'una col·lectivitat al municipi aleshores independent.[84] Creiem que el seu testimoni, marcadament dretà, el fa exagerar a l'hora d'explicitar la dimensió d'aquest fenomen revolucionari, ja que afegeix que totes les terres del municipi varen passar a ser propietat col·lectiva, fet que trobem inversemblant.

3.7 El Vendrell

En la capital de la comarca varen ser col·lectivitzades les terres del senyor Masió, exalcalde del poble.[85] A principis de gener de 1937, amb motiu del «Pleno Regional de Campesinos de Catalunya», el Comitè Comarcal de la CNT designa Pedro Solé com a delegat. Aquest Comitè agrupa 22 pobles amb sindicat i compta amb uns 2.000 afiliats.[86] Pel Sindicat Únic de Treballadors del Vendrell hi va Magín Miró.[87] El maig d'aquell mateix any, i amb motiu del «Pleno Regional de Sindicatos y Secciones Campesinas...», Pedro Morató hi anirà com a delegat en representació de 40 afiliats de la CNT del Vendrell.[88] També sabem que aleshores hi havia 9 col·lectivistes.[89] Al Congrés Regional de Camperols de principis de gener de 1938 hi assisteixen els delegats Magín Miró i Juan Ivern en representació del Sindicat Únic.[90]

4. TARDOR DE 1936: CONSTITUCIÓ DE NOUS AJUNTAMENTS

Amb la dissolució del Comitè Central de Milícies Antifeixistes, l'1 d'octubre, era ja evident que la vida política en els municipis havia de prendre també un altre rumb. Tant és així

81 AHNS. Secció Politicosocial. Barcelona 920. Acreditació dels delegats amb data d'1 de gener de 1937. Pel que fa a aquest ple regional, vegeu PEIRATS, José. *La CNT en la revolución española, op. cit.*, vol. II, cap. XVII, p. 29-35.

82 AHNS. Secció Politicosocial. Barcelona 920. Memòria del ple i l'acreditació del delegat.

83 AHNS. Secció Politicosocial. Barcelona 920. Acreditació de delegats.

84 Vegeu FERNÁNDEZ FERNÁNDEZ, Joaquín. *La propiedad expropiada. Jaque a la economía, op. cit.*, p. 70.

85 Ibídem, p. 70.

86 AHNS. Secció Politicosocial. Barcelona 920. Acreditació de delegats.

87 AHNS. Secció Politicosocial. Barcelona 920. Acreditació de delegats.

88 AHNS. Secció Politicosocial. Barcelona 920. «Memoria del Pleno Regional de Sindicatos». Barcelona, juny de 1937.

89 AHNS. Secció Politicosocial. Barcelona 920. Acreditació de delegat.

90 AHNS. Secció Politicosocial. Barcelona 920. Acreditació de delegat.

que al poc temps els comitès de caire local deixen d'existir.[91] L'11 d'octubre, la Conselleria de Seguretat Interior de la Generalitat publica un decret pel qual s'ordena la formació i constitució de nous ajuntaments a Catalunya.[92] Els seus components, tant dels partits polítics com sindicals, s'hauran d'ajustar a la representació proporcional que hi ha en el Consell de la Generalitat de Catalunya.[93]

Seguint les disposicions oficials, la comarca del Baix Penedès va elegir els seus consellers (regidors) i alcaldes. Fou així com la vida municipal reprenia les seves tasques de govern. L'elecció dels alcaldes per poblacions, la seva militància política o sindical i la data de la seva presa de possessió, que és la mateixa que la de la constitució dels nous consistoris, queda reflectida en el quadre següent:

ALCALDIES AL BAIX PENEDÈS[94] (TARDOR DE 1936)

MUNICIPI	ALCALDE	FILIACIÓ POLÍTICA	PRESA DE POSSESSIÓ
Albinyana	Josep Marlès Figueras	CNT	12 d'octubre de 1936
L'Arboç	Josep Marquès Domingo	CNT	16 de desembre de 1936
Banyeres del Penedès	Josep Canyes Ventosa	ERC	22 d'octubre de 1936
Bellvei	Joan Castellví	CNT	26 d'octubre de 1936 (*a*)
La Bisbal del Penedès	Llorenç Urpí Cañellas	CNT	22 d'octubre de 1936
Calafell	Jaume Palau Papiol	CNT	18 d'octubre de 1936 (*a*)
Cunit	Jaume Mestres Jané	CNT	20 d'octubre de 1936 (*a*)
Llorenç del Penedès	Josep Brugal Palau	Unió de Rabassaires	16 d'octubre de 1936
El Montmell	Josep Saperas Cendrós	ERC	20 d'octubre de 1936 (*a*)
Sant Jaume dels Domenys	Josep Pallisé Palau (*b*)	CNT	30 d'octubre de 1936
El Vendrell	Jaume Tous Salvà	Unió de Rabassaires	19 d'octubre de 1936

(*a*) És la data de la relació nominal.

(*b*) Deixa de ser-ho el 17 de febrer de 1937.

Dels 11 municipis de què en tenim constància documental, podem constatar com la central CNT obté 7 de les 11 alcaldies aquella tardor, ERC n'obté 2 i la Unió de Rabassaires també 2. L'alcaldia de la capital de la comarca es troba en poder d'aquesta darrera formació. Cal, però, no quedar-nos tan sols amb quina força politicosindical ocupava l'alcaldia a cadascuna de les poblacions estudiades. Creiem convenient i oportú estudiar quines forces tenien implantació i representació en cada població, així com esbrinar qui tenia les alcaldies segona i tercera en cada consistori. Aquestes qüestions queden sintetitzades en el quadre següent:

91 Vegeu BONAMUSA, Francesc. *Política i finances republicanes (1931-1939). Lluís Mestres i Capdevila, op. cit.*, p. 115-122, per saber les relacions del comissari de la Generalitat a Tarragona, Lluís Mestres, amb els comitès locals de la província.

92 Decret de 9 d'octubre de 1936. DOGC n. 285, d'11 d'octubre de 1936, p. 140-141. Vegeu BONAMUSA, Francesc. *Política i finances republicanes (1931-1939). Lluís Mestres i Capdevila, op. cit.*, p. 122-130, per a les relacions amb els nous ajuntaments.

93 Vegeu l'article primer de l'esmentat Decret.

94 Font: AHNS. Fons de la Generalitat. lligall 292/1, n. 1-3, 8, 10, 15-16, 18-21, 25, 27-29, 31, 36, 41-42, 49 i 52-53. Elaboració pròpia.

REGIDORS AL BAIX PENEDÈS[95] (TARDOR DE 1936)

MUNICIPI (*a*)	ALCALDE	ALCALDE	CNT	ERC	PSUC	UGT	ACR	POUM	UdR
	2N	3R					(*b*)		
Albinyana	UGT		3	3 (*c*)		2	1 (*c*)	1 (*c*)	1
L'Arboç	ERC	CNT	3	3					1
Banyeres del Penedès	ERC		3	3	2				1
Bellvei	PSUC		3		2			1 (*e*)	1
La Bisbal del Penedès	PSUC	ERC	3	3	2 (*f*)				1
Calafell	PSUC	PSUC	3	3	2			1	1
Cunit	ERC		3	3	2		1	1	1
Llorenç del Penedès	ERC		3	3	2		1 (*c*)	1 (*c*)	1
El Montmell	POUM		3	3		2		1	1
Sant Jaume dels Domenys	(*d*)	(*d*)	6	3					1
El Vendrell	(*d*)	(*d*)	3	2	2			2	2

(*a*) Els municipis compresos en el quadre, pel seu nombre d'habitants –no passen dels 5.000– i segons el Decret de 9 d'octubre de 1936, article 1r, els corresponen a tots 11 consellers (regidors) en els seus respectius ajuntaments.

(*b*) Acció Catalana Republicana.

(*c*) La documentació consultada ens diu explícitament que aquests llocs es troben vacants. En les dues poblacions es deu a una manca de constitució i representació polítiques d'aquestes forces.

(*d*) La documentació consultada no ens aporta aquesta informació.

(*e*) Dimiteix pels volts del 9 de novembre de 1936.

(*f*) Dimiteixen el 20 de desembre de 1936.

Tal com queda palès, podem observar com només 2 municipis, Cunit i el Vendrell, aconsegueixen complir el que estipula el Decret de la Generalitat en el seu article 1r quant al nombre de regidors –11–. La resta de municipis es queden per sota de la norma establerta a causa de la manca de constitució d'algunes forces polítiques o sindicals en l'àmbit local.

La nova vida municipal, encara que dirigida, atentament observada i artificiosament creada des de Barcelona, no estarà exempta de problemes en algunes de les poblacions del Baix Penedès. Just quan feia un mes de la data del Decret de constitució dels ajuntaments catalans, l'alcalde de Bellvei comunica que el regidor Salvador Solé i Suau, del POUM, havia presentat la seva dimissió del càrrec.[95] El mateix succeeix amb Josep Pujol Marcillas i Magí Vidal i Huguet, tots dos del PSUC, el juny de 1937.[96] Unes setmanes més tard, Joan Castellví,

95 Font: AHNS. Fons de la Generalitat, lligall 292 / 1, n. 1-3, 8, 15, 18, 25, 31, 36, 41-42, 49 i 52-53. També el lligall 309 / 2, n. 7 (1-2). Elaboració pròpia.

95 AHNS. Fons de la Generalitat, lligall 292 / 1, n. 19. Ofici n. 154. De l'alcalde president de Bellvei al director general d'Administració local. Bellvei-Barcelona, 9 de novembre de 1936.

96 AHNS. Fons de la Generalitat, lligall 292 / 1, n. 20. Ofici n. 139. De l'alcalde president de Bellvei al director general d'Administració local. Bellvei-Barcelona, 3 de juny de 1937.

l'alcalde, comunica que no «[...] ha estat possible constituir el nou Consell municipal d'aquest poble, tal com es va quedar davant el delegat enviat per aqueixa Direcció General, per no haver-se presentat els representants del P.S.U. i la Unió de Rabassaires [...]».[98]

A la Bisbal del Penedès el clima dins el consistori no era precisament de consens. Tots els grups polítics, a excepció de la CNT, varen donar a conèixer a les seves respectives formacions locals el seu parer sobre la política municipal. Així, els dos regidors del PSUC manifestaren davant l'assemblea extraordinària local d'aquesta formació que a l'Ajuntament hi havia «[...] falta de col·laboració de certs elements que formen part del Consistori i davant la tasca negativa que aquest es veu obligat a desenvolupar i preveient el fracàs de la Corporació [...]»,[99] l'assemblea aprovà per unanimitat la decisió dels regidors de dimitir dels seus càrrecs. No va arribar tan lluny el Comitè Executiu d'ERC a la Bisbal i decidí no acceptar la dimissió dels seus dos representants a l'Ajuntament «[...] donades les actuals circumstàncies [...], demanant, però, per la bona convivència i per l'obra a realitzar, una modificació dels càrrecs representatius del Consell Municipal».[100] Per finalitzar es fa saber clarament que si aquesta proposta no és atesa, retiraran la seva representació política del consistori. En la mateixa línia, es manifestà el Consell Directiu de la Unió de Rabassaires del poble. El seu regidor també volia dimitir, però el Consell creié oportú intentar obtenir una modificació en la representació municipal. En cas contrari, es faria efectiva la voluntat del seu regidor.[101]

Una constitució irregular, quant al nombre de regidors assignats a cada força, es produí a Sant Jaume dels Domenys. El dia 20 d'octubre de 1936, el jutge municipal de la població va constituir del nou Consell Municipal. En aquesta reunió es notificà a les forces politicosindicals la distribució de les seves representacions dins l'Ajuntament: 3 regidors de la CNT, 3 d'ERC i 1 de l'Unió de Rabassaires. Les forces esmentades varen estar d'acord totes de no acceptar la distribució assignada, i nomenar aquell mateix dia una comissió de 2 regidors (1 de la CNT i 1 d'ERC) per tractar el tema amb la Direcció General d'Administració Local de la Generalitat a Barcelona, cosa que es va fer el dia següent. En la reunió, i seguint l'ofici del jutge municipal, el director general «[...] va repetir la decretació de constitució ordenada, pro [sic] va semblar dir que si un poble no podia constituir-se tal com la decretació, havent-hi una intel·ligència entre els sectors sindicals i polítics podien constituir-se sota les circumstàncies locals [...]».[102] Motiu pel qual el jutge municipal disposà la constitució del consistori segons els

98 AHNS. Fons de la Generalitat, lligall 292/1, n. 21. Ofici s/n. De l'alcalde president de Bellvei del Penedès al director general d'Administració local. Bellvei-Barcelona, 23 de juny de 1937.

99 AHNS. Fons de la Generalitat, lligall 292/1, n. 27. Còpia certificada de l'escrit adreçat pel secretari general, A. Olivella, del PSUC de la Bisbal del Penedès, a l'alcalde president de la Bisbal. La Bisbal del Penedès, 20 de desembre de 1936.

100 AHNS. Fons de la Generalitat, lligall 292/1, n. 28. Còpia certificada de l'escrit adreçat pel president de l'ERC de la Bisbal del Penedès, Salvador Vidal, al ciutadà alcalde de la mateixa població. La Bisbal del Penedès, 22 de desembre de 1936.

101 AHNS. Fons de la Generalitat, lligall 292/1, n. 29. Còpia certificada de l'escrit adreçat pel president del sindicat agrícola Agricultors Rabassaires de la Bisbal del Penedès, Pere Batet, al senyor president del Consell Municipal de la Bisbal. La Bisbal del Penedès, 27 de desembre de 1936.

102 AHNS. Fons de la Generalitat, lligall 309/2, n. 7 (1-2). Ofici s/n. Del jutge municipal de Domenys del Penedès al conseller del Departament de Seguretat Interior. Secció de Comarques. Generalitat de Catalunya. Sant Jaume dels Domenys-Barcelona, 16 de gener de 1937.

desitjos de les forces politicosindicals representatives de la localitat i va donar lloc a la distribució següent: 6 consellers (regidors) de la CNT, 3 de l'ERC i 1 de la Unió de Rabassaires ho va posar en coneixement, segons el jutge municipal, de l'esmentada Direcció General. Posteriorment, tot sembla indicar que la Direcció General d'Administració Local va enviar un escrit el 26 de gener de 1937 pel qual es deuria comunicar que l'esmentada constitució era il·legal. És per això que el jutge municipal, el dia 17 de febrer de 1937, va constituir-lo segons els paràmetres estipulats pel Decret de 9 d'octubre de 1936, i es va donar el cas «[...] que després d'haver elegit l'alcalde president no hi va haver conformitat pels consellers del sector sindical CNT al·legant disconformitat per considerar que l'elegit ni l'organització d'aquest esmentat Unió de Rabassaires no estant tant identificats com els disconformes (CNT) a la causa revolucionària [...]».[103] Aquest fet portarà que les parts enfrontades no cedeixin en les seves posicions i, per tant, els representants de la CNT prenen la determinació de cessar dels seus càrrecs de regidors i abandonar l'Ajuntament. Així doncs, al final, el consistori de Sant Jaume dels Domenys quedà constituït el 17 de febrer de 1937 de la manera següent: alcalde president, Antoni Bartra i Clarassó Unió de Rabassaires; president segon, Salvador Saperas i Rovira (ERC); president tercer, Josep Pros i Urgell (ERC), conseller, Antoni Batet i Freixas (ERC), i queden 7 vacants.[104]

5. CONCLUSIONS

La documentació consultada que fa referència a la comarca ens indica que el fenomen confiscador va ser intens al Baix Penedès. Preferentment i de forma majoritària les confiscacions es varen portar a terme sobre persones de significació dretana i religiosa. La documentació ens assenyala, més concretament, com a causes de les apropiacions el fet que els propietaris confiscats fossin de la CEDA, Tradicionalistes, d'Acció Ciutadana, de la Lliga, de Falange, o bé són qualificats de facciosos, feixistes o simplement propietaris. També un dels motius d'apropiació es troba en el fet que algun bé sigui propietat de l'Església. Per últim, hi ha propietaris dels quals es desconeix el motiu de l'apropiació. No hem cregut convenient realitzar una quantificació sobre la base de la causa de l'apropiació per considerar que molt probablement no s'ajustaria veritablement a la realitat. De tota manera hem pogut comprovar com algunes vegades els propietaris confiscats varen tenir responsabilitats polítiques durant la dictadura de Primo de Rivera o bé es varen destacar abans de la República o durant el bienni negre en la repressió dels moviments rabassaires o obrers.[105] De tota manera no es

103 AHNS. Fons de la Generalitat, lligall 309/2, n. 9. Ofici s/n. Del jutge municipal de Domenys del Penedès a la Junta de Seguretat Interior de la Generalitat de Catalunya. Secció Comarques. Sant Jaume dels Domenys-Barcelona, 24 de febrer de 1937.

104 Ibidem.

105 A tall d'exemple podeu consultar AHNS. Fons de la Generalitat, lligall 175/3, n. 29 (1-2), referent al poble de Bellvei. Quant a Llorenç del Penedès vegeu AHNS. Fons de la Generalitat, lligall 175/3, n. 61-63. Per a Sant Jaume dels Domenys vegeu AHNS. Fons de la Generalitat, lligall 175/3, n. 68-69 i 71-73. En referència a càrrecs durant la dictadura, vegeu AHNS. Fons de la Generalitat, lligall 175/3, n. 24, per a Banyeres del Penedès. Per al Vendrell vegeu AHNS. Fons de la Generalitat, lligall 175/3, n. 87 (2).

pot obviar el fet que les confiscacions es varen exercir també sobre elements partidaris del Front d'Esquerres. Recordem els casos ja exposats de Camil Raspall, militant d'ERC a Santa Oliva, i el del republicà Francesc Fons, del Vendrell, i la confiscació de la seva finca i estris agrícoles per part de la Unió de Rabassaires de la mateixa població. Fruit, molt probablement, d'odis personals o col·lectius covats durant temps, que, amb l'esclat de la guerra, veieren la conjuntura per materialitzar-se més enllà d'ideologies polítiques. En aquest aspecte, la creació de la Comissió d'Apropiacions i posteriorment la de Responsabilitats, intentaran posar ordre en les arbitrarietats portades a terme.

Amb la documentació estudiada podem dir que la força més beneficiada per les confiscacions a la comarca fou la CNT. A pobles com l'Arboç, Banyeres del Penedès, Bellvei, Llorenç del Penedès o Sant Jaume dels Domenys es trobava al capdavant de les apropiacions. Això no és estrany si tenim en compte que, en primer lloc, la CNT era el grup politicosindical amb un nombre més elevat d'afiliacions. Tal com es demostra en l'apartat referent a les col·lectivitats de l'Arboç, Banyeres del Penedès, Bellvei i Sant Jaume dels Domenys. La UGT, a pesar de tenir afiliacions documentades a l'Arboç i Banyeres, no arriba a tenir representació, durant la tardor de 1936, en aquests consistoris. Només l'assoleix a Albinyana i al Montmell. La CNT en té a tots els municipis estudiats. Tanmateix, però, no s'ha de menysprear la força i la presència de la Unió de Rabassaires en tots els municipis investigats; aquest factor provocarà, per exemple, que a Sant Jaume dels Domenys l'alcalde de la CNT deixi de ser-ho per l'aliança dels regidors d'ERC amb l'únic regidor rabassaire, el qual esdevindrà el nou alcalde. Aquest fet implicarà la dimissió dels regidors de la CNT.

Una anàlisi diferent ha d'efectuar-se a l'hora de tractar el cas del Vendrell, on el poder de la central anarquista sembla quedar difuminat per la major multiplicitat de forces polítiques implantades i presents en l'Ajuntament. Aquesta hipòtesi queda reforçada si es té en compte que hi havia, el maig del 1937, 9 col·lectivistes i 40 afiliats. Per últim, cal fer constar que l'alcaldia es trobava a mans de l'Unió de Rabassaires.

Quant a les col·lectivitats estudiades, es pot constatar que es trobaven dirigides per la CNT, ja que tenien els càrrecs de responsabilitat –president, secretari– militants d'aquesta central anarquista. Bernecker afirma que a les de l'Arboç i Banyeres del Penedès hi havia col·lectivistes de l'Unió de Rabassaires. No ho posem en dubte, però podem afirmar que en la documentació estudiada i que fa referència a les confiscacions només apareixen els segells de les col·lectivitats i dels Sindicats Únics de la CNT dels respectius pobles. Possiblement la presència de col·lectivistes rabassaires féu que les esmentades col·lectivitats no fossin tot l'ortodoxes que els anarquistes haguessin volgut. La prova la tenim que a l'Arboç i a Banyeres hi havia economies monetàries.

A la fi de la guerra, amb l'ocupació de Catalunya per les forces de Franco, les confiscacions de béns continuaren. En aquest cas les propietats confiscades eren de les persones que havien format part d'alguna formació politicosindical del Front Popular o del Front d'Esquerres. Al Baix Penedès tenim constància de la confiscació de propietats urbanes a Banyeres

del Penedès, la Bisbal del Penedès i el Montmell.[106] La pràctica confiscadora efectuada també pels franquistes en zona sublevada durant la guerra es continuarà posteriorment com un dels diversos actes de revenja envers els vençuts.[107]

Milicians marxant al front. Dibuix de SIM, l'any 1936.

106 Vegeu SÁNCHEZ CERVELLÓ, Josep, «La formació del patrimoni de Falange a les comarques tarragonines (1939)». A: *Recull Miquel Melendres i Rué (1905-1974)*. Tarragona: Estació de Recerca Bibliogràfica i Documental «Margalló del Balcó», 1995, p. 137-148. En concret, a Banyeres del Penedès es confiscaren dos locals: una casa de dos pisos, propietat de Magí Ventosa Lloret, i un cafè amb sala de ball d'una «sociedad anarquista». A la Bisbal del Penedès, Falange confiscà el Centre Republicà Socialista per convertir-lo en seu del partit, p. 141. Al Montmell es confisca un local de tres plantes seu de la «Sociedad Agrícola Revolucionaria». La seva destinació és per a local del partit, escoles i per a la CNS, p. 143.

107 Com a exemple de les confiscacions del bàndol franquista durant la guerra civil, i en concret amb referència a Burgos, vegeu RUIZ VILAPLANA, Antonio. *Doy fe... Un año de actuación en la España Nacionalista*. s. l.: Epidauro Ediciones, 1977, p. 171-185.

LA GUERRA CIVIL A TARRAGONA: Visions del periodista Lluís de Salvador i Andrés

M. Elena Virgili i Bertran

L'any 1994 Ramon de Salvador va fer donació a la Biblioteca Hemeroteca Municipal de Tarragona (a partir d'ara, BHMT) d'una caixa plena de documents, alguns pràcticament il·legibles i d'altres trencats, que havia escrit el seu pare, el periodista Lluís de Salvador.

Els documents, un cop han estat revisats i posats a l'abast del públic, ens han permès conèixer més a fons el seu autor i la seva visió dels esdeveniments. Es tracta de la història viva d'una ciutat en temps de guerra escrita per una persona que per la seva feina diària estava molt ben informada i sentia una gran estima per Tarragona, i permeten apropar-nos a la vida ciutadana de la rereguarda.

Són uns papers que van patir, primer, la guerra civil espanyola i, posteriorment, la Segona Guerra Mundial. Ens explicarem: van ser escrits per l'aleshores director del *Diari de Tarragona* (a partir d'ara, DT), possiblement amb la intenció que fossin publicats un cop acabat el conflicte bèl·lic; però les circumstàncies, per tots conegudes, no ho van fer possible, tot el contrari. El seu autor, juntament amb la seva família, van haver de marxar a l'exili cap a França i després de les vicissituds que comentem en un altre apartat es van instal·lar al país veí. La Segona Guerra Mundial i la por de les possibles represàlies dels alemanys van fer que Salvador els amagués fins que el perill va passar. Això ens demostra el valor que l'autor els va donar, ja que en molts altres casos sovint s'han destruït documents que podien comprometre els seus propietaris, i s'han perdut per a les generacions futures. No cal dir que com a font històrica té moltes interpretacions i ni de bon tros estan esgotades totes les seves possiblitats. Nosaltres només hem volgut fer una aproximació al personatge i la seva obra inèdita, com un homenatge a Lluís de Salvador i a tots aquells ciutadans que van lluitar per la defensa de les llibertats i per la seva ciutat. I un agraïment sincer a la família en dipositar-ho a la BHMT.

Una part dels documents són unes notes escrites, algunes a mà i d'altres a màquina, on tracta diversos aspectes de la vida d'una ciutat en temps de guerra. Trobem temes quotidians com són l'alimentació, les cues, els preus dels productes, la gana, la manca d'electricitat, les institucions matrimonials, etc.; el món de la cultura i el patrimoni artístic i documental; els

fets polítics i socials més rellevants; la vida a la reregurada des dels bombardejos, la construcció de refugis, l'arribada d'evacuats; la cultura i les festes i un llarg etcètera.[1] Tot i que aquesta documentació ha estat a bastament tractada per Jordi Piqué i Padró[2] en el seu darrer llibre, precisament les nombroses cites que fa de les notes són testimoni de la seva vàlua. El seu estat de conservació no ens permet saber si l'autor havia donat un títol provisional al plec de quartilles, per la qual cosa nosaltres l'hem anomenat *Apunts sobre la Guerra Civil a Tarragona*. La seva redacció i manera d'estructurar-ho ens fa creure que Salvador pensava publicar-ho algun dia. Un segon bloc de documents el formen els que el mateix autor titula *Memòria relativa als bombardejos soferts per la població de Tarragona. Període comprès entre els mesos d'abril del 1937 a gener del 1939*. Aquest últim és el que tractarem en un apartat d'aquest article. A banda hem anat reconstruint alguns textos, que estan escrits com a esborrany (en llapis i paper molt fi) del que ell va titular *Tarragona Sacrificada*.

1. LLUÍS DE SALVADOR I ANDRÉS: APUNTS BIOGRÀFICS

Lluís de Salvador i Andrés va néixer a Tarragona el 10 de juliol de 1893 de pare tortosí i mare tarragonina. Cursà estudis al Col·legi Pau Delclós, a l'exconvent dels Caputxins i al Col·legi Provincial.

El 1914 marxà cap a Alacant. Allí va ser nomenat oficial auxiliar del ferrocarril Alacant-la Vila Joiosa. També treballà com a redactor en cap al diari *El Tiempo* de 1920 a 1924. Des d'Alacant enviava articles als diaris locals DT i *Tarragona*, que posteriorment va dirigir.

Va ser el primer periodista espanyol que viatjà en el correu aeri inaugurat l'1 de setembre de 1919 i que feia el trajecte Tolosa-Barcelona-Alacant-Màlaga-Rabat-Casablanca. Les seves impressions de vol van ser publicades al DT, entre el 26 i el 30 de setembre del mateix any (sembla que van ser les primeres cròniques enviades des d'Alacant) amb el títol «De Alicante a Málaga en 3 horas. Viaje aéreo (Impresiones tomadas de mi carnet de viaje)» i en molts altres diaris de l'època. Del recorregut en va fer una sèrie de fotografies força interessants.

Dies més tard, el 26 d'octubre, apareixia el seu primer article literari al DT, titulat «Profecías románticas». També literari va ser el primer article al diari *Tarragona* el 14 d'octubre de 1921: «Del reino de las vagas ideas. El clérigo, los enamorados y la columna rota».

Se li coneix, a banda de la seva faceta periodística, una faceta literària, que va anar conreant al llarg de la seva vida, en què va escriure nombrosos guions teatrals i novel·les. Va ser primer actor i director de companyies de teatre a Alacant i a Tarragona (a l'Ateneu de Tarragona, a Ràdio Tarragona o a l'Orfeó Canongí) i posteriorment a París (a l'Ateneu Hispanista i a la Universitat de la Sorbona). El van premiar als Jocs Florals d'Elx l'abril de 1920 pel conte «El

1 Sobre els *Apunts* podem llegir, en aquesta mateixa miscel·lània, l'article de GISBERT i CANES, Joan. *Tarragona durant la Guerra Civil: aspectes de la vida ciutadana, vistos a través dels escrits de Lluís de Salvador*.

2 Vegeu PIQUÉ i PADRÓ, Jordi. *La crisi de la rereguarda: Revolució i Guerra Civil a Tarragona (1936-1939)*. Barcelona: Diputació de Tarragona i Publicacions de l'Abadia de Montserrat (Biblioteca Abat Oliba, 193), 1998.

coro de Redención», que incloïa escenes a Cornudella i a Tarragona. Guanyà el concurs del Centre d'Escriptors i Artistes d'Alacant l'agost de 1921 amb el lema «Rambla C».

L'any 1922 va escriure l'argument de la pel·lícula *Heroismos*, filmada a Tarragona i amb actors tarragonins a benefici de la Creu Roja. La novel·la va ser adaptada al cinema per Lluís Bonet Amigó i se'n va publicar un llibret amb fotografies dels actors.[3]

La vida de Salvador està íntimament lligada a la història de la premsa de Tarragona, ja que veiem la seva empremta, ja sigui com a director ja sigui com a col·laborador o articulista, en nombroses publicacions periòdiques tarragonines anteriors a 1939. Periodísticament parlant, Salvador va ser membre de la redacció de la revista *Ideal científico literario*, que sortí a la llum el 10 de gener de 1911. Era un periòdic quinzenal que editaven un grup d'estudiants. Era col·laborador també de la revista *El Temps, gaseta hebdomària*, publicada a partir del 25 de febrer de 1929, que tingué una curta durada; Salvador signava les cròniques titulades «Pels camins de l'aire». També segons Josep P. Virgili[4] col·laborà en la *Revista Estudiantil*, el primer número de la qual sortí el 12 de desembre de 1931.

Però la seva etapa més coneguda és quan col·labora amb els diaris *Tarragona* i DT, en un principi enviant cròniques des d'Alacant per passar posteriorment a ser-ne director; també va ser col·laborador del diari antifeixista *Llibertat*.

El 14 de febrer de 1925, a la mort de Francesc de P. Vila, director del diari *Tarragona*,[5] el succeí. Els seus articles van ser durament censurats durant la dictadura de Primo de Rivera. Virgili diu que el censor, Carlos Landa, sempre li corregia i modificava els textos i afegeix que amb la seva prosa irònica «[...] sabia disfressar amb conceptes i figuracions que feien portar de cap el censor».[6] El diari es caracteritzava per defensar la ciutat en tots els seus aspectes.

Quan el 1927 l'Editorial Tarragona tornà a fer-se càrrec del DT, el continuà el mateix equip de redacció que hi havia al *Tarragona*. Salvador dirigirà el DT fins al març de 1937,[7] i segons Virgili sense cap mena de pressió; quan la seva manera de pensar discrepava de la de l'editor, signava els articles i se'n feia responsable; si no els signava, el criteri no era personal sinó col·lectiu.

3 *Heroismos: Novela original de Luis de Salvador A. Adaptada al cinematógrafo, en un prólogo y dos episodios por Luis Bonet Amigó.* Tarragona: Editorial Tarragona, 1922. Els actors principals eren coneguts personatges de la societat tarragonina com: Amparo Sanromà Anguiano, Raquel Malé, Ma. Dolores Balcells de Suelves, Benigno Dalmau, Francisco Cidón, etc.

4 VIRGILI SANROMÀ, Josep P. *Tarragona i la seva premsa (1900-1980)*, vol. I. Tarragona: Hemeroteca de Tarragona, 1980, p. 162.

5 Sobre els motius que van portar a l'aparició del diari *Tarragona* i els problemes amb el *Diario de Tarragona*, vegeu l'obra de Josep P. Virgili, p. 16 i s.

6 Notes inèdites de Josep P. Virgili Sanromà. Volem aprofitar per agrair al Sr. Josep Virgili (fill) la facilitat per consultar l'arxiu del seu pare, que ens ha permès refer la biografia i llegir les cartes enviades per Lluís de Salvador.

7 Durant els anys que va estar vinculat als diaris *Tarragona* i DT va deixar escrits centenars d'articles d'opinió i comentaris a l'editorial sobre temes molt diversos, ja fossin d'actualitat política com cultural, social o artística, d'un gran interès.

L'1 d'abril de 1937 la CNT-FAI confiscà el diari, Josep Alomà i Sanabra en serà el director i Salvador passarà a la subdirecció; cada dia en feia un comentari a l'editorial i signava la secció «Els dits i els fets». Segons hem llegit a les notes de Virgili, Salvador estava afiliat a la CNT, però Josep Recasens Jordà ens comenta que no es trobava bé durant aquest període, el van obligar a quedar-se com a subdirector, i sembla que no compartia l'ideari del director, tot eren amenaces «[...] no era cap extremista, Lluís de Salvador era un home molt moderat veia les coses en el seu volum normal [...]».[8]

El dimecres 9 de febrer de 1938 s'acomiada com a periodista amb un article titulat «Fi d'una etapa professional: El nostre comiat», en què expressa com va entrar en el món del periodisme, primer fora de Tarragona i com a aficionat, i el que pensava de la professió:

> El periodista –nosaltres– que s'havia hagut de consagrar, contra la seva voluntat i per imperi de les circumstàncies a la professió periodística fent-ne el seu únic mitjà de vida, l'abandona ara, després d'uns anys de ben accidentada tasca [...] en haver d'incorporar-nos professionalment a la vida periodística, repugnant-nos tot allò que de corrupte i arcaic hi havia en l'esmentat estament, ens vam fer la prometença íntima, ferma, de no deixar-nos endur dels vells vicis i corruptelles i procurar, a costa de qualsevol sacrifici, que en acomplir dignament i netament el nostre comès a la Premsa, honoréssim el periodisme professional en lloc d'explotar-lo o prostituir-lo.[9]

A partir d'aquest moment, segons explica, es dedicarà a una tasca de buròcrata, i si torna al món periodístic ho farà com a aficionat.

El 1928, en plena dictadura de Primo de Rivera, Salvador va ser empresonat per la publicació d'un acròstic, una poema de Setmana Santa en què es llegia «VISCA CATALUNYA LLIURE».[10] El diari va ser suspès durant més de dos mesos i va tornar a sortir el 14 de juny. A la presó aprofità per escriure les seves impressions i la penosa situació penitenciària que es vivia a Pilats,[11] que publicà en forma d'articles els diumenges al mateix diari entre el 24 de juny i el 26 d'agost, amb el títol de: «Entre rejas (apuntes periodísticos de once días de vida carcelaria)».

Arran dels fets d'octubre de 1934 va tornar a ser empresonat per ordre de l'autoritat militar, durant vuit dies als vaixells *Andalucía, Cabo Cullera* i *Manuel Arnús*. En una nota al DT[12] agraïa

> [...] les mostres de consideració rebudes del personal del cos de Carrabiners, que realment han donat als detinguts un tracte humà i benèvol, dintre allò que permet el compliment del seu

8 Entrevista a Josep Recasens Jordà, octubre de 1998. Recasens va dirigir el diari *Llibertat* des del primer número fins que marxà al front a finals de març de 1937. Va ser bon amic de Lluís de Salvador, del qual ens comenta que era una persona estupenda i un bon periodista.

9 *Diari de Tarragona*, 9 de febrer de 1938, p. 1.

10 Sobre aquest fet vegeu: RAMON, Salvador. «Petita història d'un acròstic». *Opuscle de Setmana Santa de l'Agrupació d'Associacions* [Tarragona] (1980), i amb el mateix títol a *Diari de Tarragona*, 21 de setembre de 1991, p. 5; VILÀ MAYO, Octavi. «El director del *Diario de Tarragona* empresonat». *Diari de Tarragona*, 17 de setembre de 1991, p. 2

11 GÓMEZ CRUZ, Carmen. *La ciutat de Tarragona a l'època de la dictadura de Primo de Rivera: aspectes de la vida urbana*. Tarragona: CEHS Guillem Oliver del Camp de Tarragona, 1994, p. 39-41.

12 *Diari de Tarragona*, 16 d'octubre de 1934, p. 1.

> deure. Igualment és d'agrair l'absoluta correcció i respecte a la dignitat humana amb què són tractats els detinguts al Manuel Arnús, pels oficials de la marina de guerra de l'Almirante Valdés, amb tot i haver tingut d'imposar, en fer-se càrrec de l'Arnús, una certa disciplina.

Va col·laborar al diari antifeixista *Llibertat* signant, a la primera plana del diari, les cròniques titulades «Meditacions lliures» amb el pseudònim «Ludovicus». L'última que hem vist data del 12 de març de 1937 (núm. 197), per aquestes dates també deixa de dirigir el DT, per passar a la subdirecció.

Segons Virgili, «[...] sostingué campanyes fortes a profit i millorament no sols de la ciutat sinó de les seves institucions, entitats, societats, centres polítics i culturals etc.». De fet, molts problemes ciutadans que havia plantejat en els seus articles van ser resolts després de la guerra. Formà part de «Los amigos de la playa» (del Miracle) i va aconseguir el seu millorament; una campanya per no separar els matrimonis vells en entrar a les Germanetes dels Pobres; va tenir un disgust amb el jutge municipal José Macián Pérez per demanar que les incripcions al Registre Civil fossin gratuïtes; valorà figures artístiques com el tenor Forès o el barítom Pau Vidal, entre moltes altres actuacions que es poden llegir a diari en els seus comentaris a la premsa.

Salvador tenia una especial sensibilització pels temes relacionats amb la cultura, les arts i l'arqueologia. En aquest sentit, a banda dels nombrosos articles als diaris de l'època, va publicar articles als opuscles de Setmana Santa dels anys trenta sobre temes relacionats amb la processó del Sant Enterrament i el patrimoni monumental. L'any 1935 publicà un opuscle amb fotografies i comentaris sobre el Passeig Arqueològic, una de les grans obres de la Segona República. D'aquí la seva gran preocupació quan els bombardejos afectaven qualsevol resta arqueològica o monumental de la ciutat.

En el suplement especial que el DT va treure per commemorar el primer aniversari de la proclamació de la República signà diversos articles: «Crònica de la Proclamació de la República a Tarragona», «L'obra de la República a Tarragona», «L'erecció del monument als Màrtirs» –la seva col·locació a la Rambla va considerar-se un dels grans fets de l'època, per la polèmica que havia generat anys abans– i «Escultures romanes que cal retrobar».

Els anys trenta, i com a director del DT, va ser l'impulsor dels concerts natura a la pedrera romana del Mèdol. El primer concert va tenir lloc el mes de setembre de 1930 i van continuar celebrant-se anualment fins a l'any 1933. Van tenir molt d'èxit i un important ressò amb l'assistència de personalitats del món polític i cultural de l'època, com Francesc Macià o Pau Casals. Al DT podem llegir extenses cròniques sobre l'esdeveniment.[13]

Quan va ser nomenat per l'Ajuntament cronista oficial de la guerra començà a redactar la memòria dels bombardejos de la ciutat. Veient com es desenvolupava el conflicte, a finals de

13 CARRERAS, Jaume; GARRIGA, Enric. *El Mèdol: acta general d'un espai peculiar*. Tarragona: Edicions El Mèdol, 1992. Els autors realitzen un estudi sobre la història, la toponímia, la cultura, l'art, la flora i la fauna, etc., del Mèdol.

l'any 1938, va marxar a Barcelona i d'allí, amb la seva família, cap a l'exili a França. El van retenir a la frontera, al camp de refugiats del Barcarès, durant vuit mesos, pels seus coneixements de la llegua francesa, perquè fes d'intèrpret entre les autoritats franceses i els refugiats. Quan les tropes nacionals van entrar a Tarragona, Salvador va ser buscat amb insistència per les autoritats franquistes i les persones del seu entorn van ser interrogades.

A França, es va establir en una granja, on va haver de fer de pagès i granger. Acabada la Segona Guerra Mundial treballà a Montmartre com a secretari del pianista Josep Sentís quan aquest es traslladà a Amèrica del Sud. Allí va dedicar-se a una de les seves aficions, la pintura, però també va treballar en un refugi per a animals, va ser membre de l'Ateneo Hispanista de París i aprofità per escriure nombroses obres de teatre.

Els anys seixanta tornà de l'exili i s'instal·là a Barcelona, on va col·laborar en la traducció al francès de l'*Enciclopedia del Mundo Submarino*, editada per M. Arimany, i va ser col·laborador de *La Historia Ilustrada*, editat per Dalmau i Jover en 4 volums. Treballava a *El Mundo Deportivo* i, a banda, escrivia molt, arguments, guions, etc. Durant uns quants anys es van emetre a Ràdio Tarragona unes xerrades, signades amb el pseudònim Luis de Tarragona, sobre temes d'interès local.

Tornà a Tarragona l'any 1970, ja jubilat, i s'instal·là al barri de Sant Salvador amb la seva esposa i la seva néta. Allí es va dedicar a les seves aficions: pintar i escriure, malgrat els greus problemes de visió que tenia. Morí l'estiu de 1975.

2. PREMSA A TARRAGONA DURANT EL CONFLICTE BÈL·LIC[14]

Abans dels fets de juliol de 1936 hi havia a Tarragona tres diaris, amb ideologies diferents. També es publicaven algunes revistes de caire religiós i esportiu. Els diaris eren el DT, *La Cruz* i *Catalònia*. Després de l'aixecament militar del mes de juliol els dos últims diaris van desaparèixer.

La Cruz, Diario católico havia aparegut l'any 1901 i es publicà fins al 21 de juliol de 1936. El *Catalònia, Diari d'avisos i notícies*, aparegut per primer cop l'1 d'agost de 1935, va ser confiscat pel front antifeixista, de fet, el darrer número, del 22 de juliol de 1936, apareix amb el subtítol de: *Portantveu del Front Popular d'Esquerres*. L'endemà, el 23 de juliol, ja es publicà el *Front Popular*,[15] amb el mateix subtítol, i va veure la llum fins al 9 d'agost de 1936, quan canvià de nom i passà a anomenar-se *Front Antifeixista, Portantveu del Front Antifeixista*, tot i que en continuà la numeració. Sobre el canvi de nom del periòdic s'expressaven de la manera següent: «[...] l'òrgan dels lluitadors antifeixistes surt amb un nom més adequat a la seva significació. Aquest canvi obeeix a la unificació del Front i està fet d'acord amb el Comitè

14 Per a qualsevol referència sobre la premsa de Tarragona cal consultar l'estudi de Josep P. Virgili citat anteriorment.

15 El *Front Popular* el dirigia Josep Bru Ferrer.

Central de la lluita Antifeixista».[16] El diari, d'un sol full, s'acomiadava el 30 del mateix mes per donar pas al diari *Llibertat*, que es publicà seguint la numeració del *Front Antifeixista*, des de l'1 de setembre (núm. 35) fins al mes de febrer de 1938, quan, per manca de paper, deixa d'aparèixer.[17]

També es va publicar a Tarragona el *Frente Anti-fascista Portavoz del Frente-Anti-fascista*, entre l'agost i l'octubre de 1936. Aparegut amb caràcter, com ells mateixos diuen, «accidental» per informar els combatents del front d'Aragó del que succeïa a la rereguarda i als altres fronts, i desapareix quan arriben al front altres periòdics de Madrid i Barcelona.

Dels tres diaris anteriorment esmentats, només va continuar publicant-se el DT. L'1 d'abril de 1937 és confiscat per la CNT-FAI fins que es veu obligat a suspendre la publicació per manca de paper el 13 d'agost de 1938.[18] Com expressava el mateix Salvador: « Per primer cop després de moltíssims anys la ciutat de Tarragona es quedava sense òrgans d'expressió periodística. La guerra, element de bàrbara destrucció, demostrava un cop més que era l'antítesi de la cultura.»[19]

Durant l'any 1937 van veure la llum altres publicacions, setmanaris adscrits a partits polítics o grups sindicals, però de poca durada. Així apareix: *Acció, Òrgan de la Joventut Comunista Ibèrica POUM de les comarques tarragonines*, i *Endavant, Portantveu del Partit Socialista Unificat de Catalunya (Internacional Comunista)*. Es publicaven alguns setmanaris portaveus de les milícies de guarnició a Tarragona. Virgili en cita tres: *El Guerrillero*, òrgan del 2n Regiment d'Infanteria; *El Luchador*, del Regiment d'Almansa destacat a Tarragona; i *El Campesino*, de la 46 Divisió.[20]

El 13 de juliol de 1938 es comença a publicar el *19 de juliol*. Va ser l'últim diari que sortí a la llum en aquest període. Aleshores era l'únic periòdic antifeixista que es publicava a la ciutat, ja que el DT i el *Llibertat* havien plegat mesos abans per manca de paper. Segons Virgili, va desaparèixer el desembre del mateix 1938, però tenim constància, per una llibreta amb retalls de premsa de l'època, conservada a la BMHT, que va continuar publicant-se, almenys, fins al dia 10 de gener de 1939. També diu que n'era director Salvador, però no ens consta així.

Acabada la guerra l'interès dels vencedors en un òrgan periodístic únic porta a l'aparició del *Diario Español*; el primer número va sortir el 17 de gener de 1939.[21] Va ser l'únic diari tarragoní durant molts anys. Tarragona, una ciutat que, d'ençà la llibertat de premsa decreta-

16 *Front Antifeixista*, n. 17, 11 d'agost de 1936, p. 1.

17 El *Llibertat* sembla que torna a sortir setmanalment el mes de setembre –a la BHMT es conserva una carpeta amb retalls de premsa del 6 i 13 de setembre de 1938– i el diari *19 de juliol*, li dóna la benvinguda en una nota del dia 31 d'agost.

18 Desapareixia una capçalera històrica, que havia vist la llum per primera vegada el 8 de novembre de 1808. La capçalera *Diari de Tarragona* no es recuperarà fins a l'any 1986.

19 SALVADOR, Lluís de. *Apunts inèdits sobre la Guerra Civil a Tarragona*, p. 56.

20 VIRGILI SANROMÀ, Josep P. *Tarragona i la seva premsa (1900-1980)*, *op. cit.*, p. 19.

21 Vegeu: VIRGILI i BERTRAN, M. Elena. «60 anys de l'aparició del *Diario Español*». *Diari de Tarragona*, 17 de gener de 1999, p. 5 (Bloc).

da el 1868, havia viscut períodes de gran producció periodística, veurà com durant moltes dècades el partit únic i el control exercit sobre els mitjans de comunicació pel règim franquista van portar a una situació de manca de pluralitat informativa.

3. BOMBARDEJOS DE TARRAGONA[22]

Com hem dit a la introducció, entre els documents donats per la família de Salvador a la BHMT trobem una relació exhaustiva dels bombardejos que patí la ciutat de Tarragona entre l'abril de 1937 i el gener de 1939. L'original d'aquesta memòria, que incloïa plànols, gràfics i potser imatges, Salvador la volia portar a París, al Ministeri de Guerra, però es va veure obligat a deixar-la al comandament militar de la frontera, ja que li van exigir per la força que així ho fes. Per sort, no els va dir que en tenia una còpia tot i que va portar-li problemes; en aquest sentit escrivia a Virgili dient: «[...] prescindeixo d'altres angoixoses vicissituds per les quals vam passar a causa de la dita memòria, car podria fins i tot escriure'n una novel·la d'aventures».

Una part de la documentació es troba en molt mal estat de conservació, ja que Salvador va enterrar els papers prop del riu Garona quan els alemanys van entrar a França per por de possibles represàlies. La revinguda del riu i les difícils condicions en què fou guardada la documentació la van malmetre molt i expliquen el seu deteriorament. Manquen molts fragments i el paper es trenca amb molta facilitat, per la qual cosa vam fotocopiar, en primer lloc, tots els fulls per poder-los manipular i llegir; alguns, però, ha estat impossible de recuperar-los.

Del darrer bombardeig de què deixa constància és el del 6 de gener de 1939, tot i que van continuar fins a l'entrada dels nacionals a la ciutat el 15 del mateix mes. Tal com el mateix autor explica en una carta enviada a Virgili quan l'Ajuntament popular el nomenà cronista oficial de la guerra: «[…] em vaig imposar l'obligació de redactar l'esmentada memòria per la qual cosa després de cada bombardeig anava al punt d'impacte a prendre totes les dades: dia, hora, nombre i gènere d'avions, impactes visuals, nom de les víctimes, estralls ocasionats, etc.».

Després d'una introducció especifica el dia a dia de cada bombardeig, en què consten, en un primer apartat, les dades generals de la incursió, on hi fa constar l'hora del bombardeig, el nombre d'aparells, el tipus i la direcció en què volava, les bombes llençades, el nombre de morts i ferits, els edificis malmesos i la zona afectada. A continuació explica de manera extensa com es va efectuar la incursió, el lloc on van esclatar les bombes, la llista de víctimes mortals i els ferits amb el nom i cognoms, l'edat, el domicili i, en alguns casos, l'ofici o parentiu amb altres víctimes. En els primers bombardejos fins i tot fa constar l'illa del cementiri i el

22 Sobre els bombardejos de Tarragona, tot i que els han tractat diversos autors, l'estudi més precís i sistemàtic és de GONZÁLEZ HUIX, Francisco. *El asedio aéreo de Tarragona (1937-1939)*.Tarragona: IET Ramon Berenguer IV, 1990.

número de nínxol on varen ser enterrades les víctimes. També s'especifiquen els edificis malmesos i, en cas que els danys haguessin estat denunciats i avaluats, el seu l'import. En els darrers bombardejos la informació és molt més reduïda, Salvador ja no estava a la ciutat i la informació li va enviar Virgili, a qui va demanar les dades per poder completar el que va haver de deixar quan fugí l'any 1938.

Als bombardejos més sagnants i als que van impactar més a la ciutadania, els dedica moltes planes, en què especifica gran nombre de detalls, també aclareix les diverses incursions realitzades per l'aviació en un mateix dia.

A banda dels comentaris esmentats, quan ho creu oportú, escriu les seves reflexions sobre la vida quotidiana a la rereguarda, com, per exemple, la importància i el deure de protegir-se als refugis en cas d'alarma i no posar en perill la vida de forma innecessària, de l'eficàcia de la migrada defensa antiaèria, i molts aspectes que mostren el seu sentiment de rebuig al que en aquells moments estava succeint a la ciutat.

Ens dóna a conèixer aspectes quotidians que només estan a la memòria dels qui els van viure: sempre que esclataven bombes al port, dins l'aigua, els treballadors de la descàrrega aprofitaven, quan les aigües tornaven a estar tranquil·les, per recollir els nombrosos peixos morts a causa de les explosions i que anaven apareixent a la superfície. O quan, per manca de millors sistemes d'alarma per avisar la població d'un possible bombardeig, els motoristes recorrien la ciutat fent sonar les seves sirenes.

Sovint i de nit se sentien avions que sobrevolaven la ciutat, sense cap objectiu concret perquè la foscor els impedia veure res, però mantenien la població en un estat de tensió que minava la moral dels ciutadans sense cap mena de mirament. Altres cops aparells de reconeixement sobrevolaven la ciutat sense deixar caure cap explosiu; la seva missió era fotografiar i informar.

Sempre s'ha dit que Tarragona no era un objectiu militar, i així ho deixa ben clar Salvador quan comenta sovint que per als avions facciosos precisar el tir no era el més important, senzillament era una excusa per justificar el bombardeig. Es pretenia causar el major nombre de víctimes entre la població civil: «Era així com ells entenien la guerra i era aquest el concepte que tenien de la pròpia estimació com a éssers humans dotats d'intel·ligència i de sensibilitat moral.»[23] El cost del material llençat tampoc no era proporcional als danys ocasionats: «no atorgaven gaire importància a la part material dels seus fets»,[24] importava més minar la moral de la rereguarda.

Es lamentava que sovint hi havia gent que creia que posar-se als refugis no era d'homes valents i no acomplien amb el «deure cívic» de protegir-se «car a ningú no li és lícit el suïcidi no convé als interessos del país que els ciutadans posin inútilment en perill la seva vida».[25]

23 SALVADOR, Lluís de. *Memòria relativa als bombardejos soferts per la població de Tarragona.* Bombardeig del 3 de juny de 1938.

24 SALVADOR, Lluís de. *Memòria relativa als bombardejos soferts per la població de Tarragona.* Bombardeig del 6 de juny de 1938.

25 SALVADOR, Lluís de. *Memòria relativa als bombardejos soferts per la població de Tarragona.* Segon bombardeig del 26 de juliol de 1938.

Alguns ho feien perquè creien que d'aquesta manera aixecaven la moral ciutadana per fer creure que el perill no era tan gran, però de vegades això els suposava la mort. Aquests fets se suposen freqüents quan llegim diverses vegades a la premsa local que la Junta de Defensa Passiva establia unes normes a seguir en cas de bombardeig, com era no circular amb vehicles, apagar els llums, no aturar-se davant els refugis i impossibilitar-ne l'accés, no estar dins els refugis més temps del necessari, etc., per evitar possibles víctimes per imprudència.[26] Davant els senyals d'alarma sempre hi havia qui es quedava al mig del carrer per veure quants avions i quins models sobrevolaven la ciutat. Salvador s'expressava de la manera següent: «[…] i en tots els casos, a la rereguarda, allò més encertat, més assenyat i més d'acord amb els dictats de l'humanitarisme i amb els interessos de la Causa, és que tots els ciutadans no obligats per deures ineludibles a mantenir-se ferms als seus llocs, acudint en cas d'alarma als refugis. I constituint això un veritable deure, caldria, fins i tot, penalitzar el seu incompliment».[27]

Una altra qüestió que es planteja és l'eficàcia de la defensa antiaèria i destaca la seva important missió malgrat que no es va veure caure cap avió facciós. Tot i les condicions adverses, com podien ser l'alçària amb què volaven els avions facciosos o les condicions meteorològiques, les defenses antiaèries actuaven intensament: «[…] per regla general els encarregats de fer accionar les peces de foc antiaeri, van acomplir a bastament amb el seu deure en forma lloable pel que fa a la rapidesa de la seva actuació i al fet de no abandonar mai el seu lloc, a disgrat de tots els riscos i perills [...]».[28] Cal recordar, però, que no va ser fins després dels primers bombardejos amb víctimes mortals, l'any 1937, que no es va fer palès que Tarragona no disposava d'una eficaç defensa passiva i es va veure clarament que els ciutadans es trobaven indefensos davant l'ofensiva de l'aviació facciosa.[29]

Sovint les agressions nocturnes es realitzaven de la mateixa manera, seguint la mateixa tàctica, aquesta gosadia no era d'estranyar perquè els atacants jugaven amb enorme avantatge, les defenses aèries eren insuficients. No disposaven de mitjans eficaços, el 6 de gener de 1939 és el primer cop que actua un canó antiaeri situat a la carena de l'ermita de la Salut, no disposaven de cap reflector i fins ben entrat el conflicte combatien els avions facciosos amb metralladores; els seus esforços resultaven gairebé estèrils, tot i que impedien que volessin a més baixa alçària. El juliol de 1938 diu que es començà a veure l'eficàcia de la defensa antiaèria, ja que es disposava de nou material, canons de gran calibre.

També dedica un apartat al personal dedicat al transport, la seva missió i la seguretat. Remarca la important tasca duta a terme pels conductors, però creu que molts cops es posava la seva vida en perill i també comprometia la missió que els havia estat encomanada: «Els

26 En aquest sentit trobem avisos i comentaris a la premsa de l'època que ens mostren que la normativa no es devia complir, ja que es recorda a la població amb molta freqüència com calia actuar en cas d'alarma o de bombardeig.

27 SALVADOR, Lluís de. *Memòria relativa als bombardejos soferts per la població de Tarragona.* Segon bombardeig del 26 de juliol de 1938.

28 SALVADOR, Lluís de. *Memòria relativa als bombardejos soferts per la població de Tarragona.* Bombardeig del 16 de juny de 1938.

29 PIQUÉ i PADRÓ, Jordi. *La crisi a la rereguarda: Revolució i Guerra Civil a Tarragona (1936-1939), op. cit.*, p. 584 i s.

conductors dels esmentats vehicles, per tant, demostraven un constant i absolut menyspreu pels riscos de l'aviació facciosa nocturna...».[30] Feia referència que, un cop acabat el bombardeig, reprenien la seva marxa amb els llums novament encesos, i segueix: «[...] No és que pugui ésser massa lloat un gest així, pel que té de veritablement temerari, a banda el fet de comprometre seriosament aital conducta importants interessos de l'exèrcit confiats llavors als conductors.»[31]

4. CONCLUSIONS

Com a conclusió i com ja hem comentat, tots aquests documents van tenir molta importància per al seu autor. Només cal pensar en les imatges que malauradament s'estan repetint darrerament sobre exiliats de guerra. Hem pogut veure per televisió milers de refugiats travessant les fronteres d'un país a un altre, amb el mínim imprescindible i molt sovint sense res més que el que portaven posat. En una situació similar, emportar-se i guardar una documentació que, a més, podia resultar compromesa, és un fet digne de ser reconegut i d'agrair. Amb aquesta exposició hem volgut donar a conèixer un fons dipositat a la BHMT, que, tot i que el seu estat de conservació no és molt bo, ens apropa a un període històric de la ciutat.

Volem acabar amb un fragment d'una carta que Salvador enviava a Virgili en què feia referència que res del que escrivia es publicava per la seva condició de «rojo». A Salvador li quedava «[...] el sol confort que pot ser dintre d'uns anys quan jo ja no hi sia, alguna cosa del que faig pugui sortir a la llum a profit, del que em succeeixin i en homenatge pòstum meu a Tarragona, a l'art i a la cultura». Esperem haver-hi contribuït.

30 SALVADOR, Lluís de. *Memòria relativa als bombardejos soferts per la població de Tarragona*. Bombardeig del 12 de juliol de 1938.

31 SALVADOR, Lluís de. *Memòria relativa als bombardejos soferts per la població de Tarragona*. Bombardeig del 25 de juliol de 1938.

Lluís de Salvador i Andrés, l'any 1937.
Biblioteca Hemeroteca Municipal de Tarragona.

Vista aèria del camp d'exiliats del Barcarès (ciutat de fusta), l'any 1939.
Biblioteca Hemeroteca Municipal de Tarragona.

TARRAGONA DURANT LA GUERRA CIVIL

Aspectes de la vida ciutadana, vistos a través dels escrits de Lluís de Salvador

Joan Gisbert i Canes

El periodista Lluís de Salvador i Andrés (1893-1975), nomenat cronista oficial de la guerra civil espanyola per l'Ajuntament popular de Tarragona (1936-1939), es proposà, en començar els bombardejos franquistes sobre la ciutat, redactar una memòria molt completa sobre els estralls de les bombes i el sofriment de la indefensa població civil.[1] També elaborà uns apunts sobre la vida quotidiana a Tarragona durant la guerra, en què intentà reflectir l'impacte de la revolució que seguí l'aixecament militar contra la República i l'organització de la vida a la rereguarda.

El desembre de 1938 Lluís de Salvador marxà a Barcelona, i un mes després emprengué el camí de l'exili. Els que, a partir d'ara, podem anomenar *Apunts sobre la guerra civil a Tarragona* foren redactats probablement a partir del 9 de febrer de 1938, quan es veié obligat a deixar la seva tasca al *Diari de Tarragona*. El contingut del text fa pensar que els deixaria d'escriure pocs mesos després, ja que les darreres referències apareixen datades el mes d'abril, no es diu res de la batalla de l'Ebre, i no es reflecteix el dramatisme del darrer període de la Tarragona republicana.

Salvador s'inicià en el periodisme el 1914 a Alacant. Aleshores la premsa «constituïa un dels instruments més odiosos i sovint més vils, que posava en joc la baixa i immoral política dels cacics i altres capitostos de la monarquia».[2] Ell mateix deia, però, que n'havia acabat fent el seu únic mitjà de vida, per imperi de les circumstàncies.

Si primer va haver de lluitar per dignificar la seva tasca de periodista, després, durant la dictadura de Primo de Rivera, hagué de fer-ho contra la censura. Mentre durà la guerra civil mantingué, tot i les dificultats, unes bones relacions amb les diverses forces del Front Antifeixista, malgrat que, alguns cops, estiguessin enfrontades entre elles mateixes. Segons el

1 Vegeu en aquest llibre el treball de M. Elena Virgili, també sobre Lluís de Salvador, i PIQUÉ i PADRÓ, Jordi. *Revolució i Guerra Civil a Tarragona (1936-1939)*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat i Diputació de Tarragona, 1998.

2 SALVADOR, Lluís de. «Fi d'una etapa professional». *Diari de Tarragona*, 9 de febrer de 1938.

testimoni de Josep P. Virgili,[3] estava afiliat a la CNT, però el mateix Lluís de Salvador escriu a les seves notes que: «nosaltres hem estat professionalment sindicats a la UGT [...]. Hem mantingut, també, relacions professionals amb la CNT, sense que ens fos imposada l'obligació d'abandonar aquella sindical [...]».[4]

A través dels *Apunts sobre la guerra civil a Tarragona* veiem un escriptor que viu intensament l'ideari republicà, i per a qui la guerra suposarà –al principi– la possibilitat d'avançar en unes reformes que la mateixa República amb prou feines s'havia atrevit a iniciar. Avui veiem que són fidels a l'emotivitat del moment, encara que exageren un xic la normalització de la vida ciutadana. També és cert que, malgrat les limitacions, el poble i les autoritats trobaren solucions a les incomoditats de la guerra, i durant un temps es mantingué la il·lusió dels avenços de la revolució i l'orgull d'aconseguir una certa normalitat de la rereguarda. S'entén que en aquells moments volgués escriure un text per encoratjar els ciutadans, i això també s'ha de tenir en compte en el moment de fer la crítica històrica.

Entre els documents que han estat llegats a la ciutat, hi ha dues còpies del pròleg de l'informe que presentà a les autoritats fronteres el 7 de març de 1939. Ho feu encarregat per les institucions tarragonines, per fer arribar al Govern francès i a la Lliga de Drets de l'Home la informació que, com a historiador dels fets, havia aplegat. En reproduïm la traducció d'alguns fragments:

> A la Història [...] quedarà enregistrat el martiri de Tarragona, com un dels casos més característics de la brutalitat totalitària [...] que ha merescut ser l'objectiu d'una obra sistemàtica de destrucció per part dels països estrangers que han intervingut a la Guerra d'Espanya, sense cap consideració al seu gloriós passat i a la seva condició de ciutat oberta i pacífica [...].

Per ell, com per molta gent, Espanya fou un camp d'experimentació de «la boja ambició dels totalitaris» i, en previsió de futures guerres –desgraciadament ben properes–, presentà l'informe per:

1) Preservar [...] una documentació que ha estat considerada com a valuosa, entre altres coses pel fet que estableix la veritat més estricta, sobre els aspectes determinants de la intervenció totalitària a Espanya.

2) Facilitar els elements de judici i de dades precises i innegables a França i a la cultura universal, sobre la destrucció de Tarragona. Això amb l'objectiu d'impedir, per una acció internacional, que altres ciutats de no importa on puguin sofrir, en el futur, la mateixa mala sort.[5]

3 VIRGILI i SANROMÀ, Josep P. Text mecanografiat inèdit.

4 SALVADOR, Lluís de. *Apunts sobre la guerra civil a Tarragona*, Biblioteca Hemeroteca Municipal de Tarragona (BHMT), p. 99.

5 A les còpies conservades del pròleg de l'informe (*Avant-propos*...), hi ha unes anotacions posteriors fetes al camp de refugiats del Barcarès (Rosselló), probablement l'abril de 1939, en què s'especifiquen alguns detalls de l'entrega del document (BHMT).

Les circumstàncies de l'exili i l'esclat de la Segona Guerra Mundial dificultaren les accions que volia emprendre internacionalment. No sabem el destí posterior de la documentació entregada a la frontera, ni el de la còpia que havia deixat a Barcelona, a la Generalitat. Probablement fou destruïda, o confiscada, respectivament, pels exèrcits de Hitler i Franco. Per això són molt importants els apunts que conservà enterrats, a prop de la Garona, per por dels nazis.

La nostra intenció ha estat donar a conèixer la seva existència i retre un petit homenatge a qui fou testimoni i cronista d'uns anys molt dramàtics de la història de Tarragona.

1. REVOLUCIÓ: PROJECTES I REALITATS

A l'adveniment de la República, una de les preocupacions dels nous governants fou la resolució del problema escolar, molt descuidat en temps de la monarquia. Per això, el primer Consell Municipal republicà formulà un pla per dotar de centres de primer ensenyament suficients, per tal de donar acollida a tot el cens escolar. Lluís de Salvador diu, però, que la tolerància que la República va tenir envers els establiments dedicats a l'ensenyament religiós, i els recursos de tota mena amb què els ordes religiosos afectats comptaven fins i tot dins el camp republicà, impediren que el projecte esdevingués una realitat. Fou després del 19 de juliol quan

> desapareguts els obstacles [...] els homes del Front Antifeixista es proposaren de forma fulminant la resolució del problema [...] perquè tots els infants tarragonins, sense distinció de classes, comptessin amb escoles dignes dels nostres temps i dels avenços fets en el terreny de la pedagogia democràtica.[6]

En denunciar problemes heretats de la monarquia, Salvador també critica que la República no els solucionés. Els seus escrits reflecteixen l'idealisme dels qui creien que la revolució que s'estava produint ho resoldria tot. Parlant del salvament del patrimoni artístic, acusa l'Estat de la descurança i l'abandonament del Museu Arqueològic, malgrat les múltiples campanyes de denúncia fetes des de la premsa local, i diu que una de les primeres mesures preses després del 19 de juliol fou intentar salvar tot allò que constituïa el nostre valuós patrimoni artístic i arqueològic: «Els homes del Front Antifeixista començaren per nomenar un grup de tècnics –historiadors, arqueòlegs i artistes–, que immediatament posessin mans a l'obra [...]».

Descriu amb entusiasme l'obra de depuració artística a la Catedral de Tarragona, on

> l'especial psicologia del clergat catòlic espanyol havia arribat a cometre veritables atemptats a la puresa artística d'aquell recinte de severa grandesa [...]. Sota la direcció del Departament de Museus de la Generalitat de Catalunya, començà tot seguit la tasca de neteja moral i material de la seu. Res no es respectà de tot allò que profanava amb notes de gust barroer o de punible descurança la bellesa austera del monumental recinte. En canvi, tot allò altre que responia a un

6 SALVADOR, Lluís de. *Apunts sobre la guerra civil a Tarragona*, *op. cit.*, p. 74.

> veritable sentit artístic i enriquia aquell ambient amb motius de delectança estètica, no tan sols fou respectat, ans valoritzat, car fou deixat en forma que en resultés fàcil la contemplació [...]. Es féu una feina molt important en posar en condicions de poder ésser visitades diverses dependències que el Capítol havia convertit en magatzems de materials vells i de refús [...]. Ensems fou continuada amb gran cura l'obra de descobriment de les pintures al tremp aparegudes a diversos indrets del temple amb anterioritat, en ocasió de determinades obres de reforma a les capelles laterals de la tanca del Cor.[7]

Cal recordar que el que escriu això és un gran defensor del patrimoni històric i cultural de Tarragona, com ja havia demostrat durant la seva carrera periodística amb nombrosos articles, a més a més de participar en diverses campanyes ciutadanes de caire social i cultural i, fins i tot, impulsar-les.

En parlar de les biblioteques, denuncia també la situació de deixadesa de quan depenien de l'Estat, que contrasta amb la nova Biblioteca Popular de la Generalitat, «[...] en envejables condicions de modernitat i de bona conservació [...] fins que a conseqüència dels estralls que li ocasionà l'explosió d'una bomba facciosa a pocs metres de distància, l'abril de 1938, va haver de tancar les seves portes». I, en referir-se als arxius municipals, critica l'anterior corporació, ja que «estaven en tan defectuoses condicions que uns cops la humitat, altres la pols, i en tot moment els paràsits, realitzaren una constant obra destructora [...]»; per això hagué d'esperar-se als «homes que després del 19 de juliol van prendre a càrrec seu el govern de la ciutat», per traslladar la documentació «a cobert de tot perill de destrucció».[8]

Les seves profundes conviccions el porten a escriure contra els excessos que es produïren en els primers moments de la revolució. Diu que en aquelles circumstàncies eren difícils de dominar, ja que era fàcil que entre les masses exaltades s'hi introduïssin elements que trobaven el camp lliure per a les seves expansions delictives, liquidació de revenges i satisfacció de baixos afanys materialistes. Molts d'aquests actes no haurien tingut lloc si «la revolució provocada per l'aixecament militar espanyol no hagués promogut la vinguda a ciutat d'elements forans que es van constituir, des dels primers moments, en principals executors de la part més violenta i irresponsable de la revolució». Opina que no s'hauria produït el dramatisme sagnant que van adquirir els fets i que «fan pensar en la possibilitat de l'existència de veritables casos de delinqüència patològica [...] que, naturalment, tenien consternada la població pacífica de Tarragona i repugnaven a les consciències indefugiblement humanitàries dels veritables revolucionaris».[9]

Comenta que per equipar les milícies ciutadanes i atendre la seva alimentació als llocs on es concentraven, es requisà tota mena de gèneres, i això, inevitablement, donà lloc també a nombrosos abusos; tant és així que els sindicats «s'adonaren aviat que més d'un desaprensiu

7 SALVADOR, Lluís de. *Apunts sobre la guerra civil a Tarragona*, *op. cit.*, p. 77-80.
8 SALVADOR, Lluís de. *Apunts sobre la guerra civil a Tarragona*, *op. cit.*, p. 81-82.
9 SALVADOR, Lluís de. *Apunts sobre la guerra civil a Tarragona*, *op. cit.*, p. 90-91.

feia ús del nom de les pròpies sindicals, per pescar, com se sol dir, en riu tèrbol [...]. A poc a poc, però amb la necessària energia, es va anar posant aturador [...]». Salvador creu que, per a un moralista rigorós, aquests actes mereixen la més severa condemnació, però que un sociòleg actuaria amb més prudència, per poc que aprofundís un xic en les circumstàncies que precediren el moviment de juliol:

> El poble treballador estava travessant de molt de temps ha, un període de gran crisi de treball, que havia esgotat totes les seves possibilitats de resistència [...]. La mendicitat vergonyant havia assolit termes veritablement esgarrifosos. Milers de treballadors [...] vagabundejaven de poble en poble, i de ciutat en ciutat, a la recerca, no de feina, que enlloc n'hi havia, ans d'una miserable almoina [...].
>
> Establertes així les coses, caldria que el proletariat hagués estat constituït per àngels enlloc d'homes, perquè, en produir-se la sublevació facciosa [...] no sentís l'afany de gaudir de tot allò al qual fins llavors havia hagut de renunciar. Aquest és –ens sembla indiscutible– el veritable origen dels grans abusos que en aquella esmentada ocasió s'haguessin pogut cometre [...]. Ens fa parlar així el nostre deure humanitari d'ésser benèvols i comprensius amb els que per la seva modesta condició social són mereixedors d'aquest tracte.[10]

Dins l'àmbit laboral, i amb motiu de la reducció de la jornada de treball a 40 hores setmanals (abans era de 48 hores), de Salvador opina que és una mesura contraproduent, ja que, precisament en els moments que seguiren l'aixecament dels militars, el que calia era intensificar els esforços en el treball per produir tot allò necessari per suportar el pes de la guerra que començava. En defensa dels treballadors diu que el poble està

> afeblit moralment i materialment pel baix nivell de la seva cultura, i això fa que la seva intel·ligència voli molt baix i que la seva imaginació no assoleixi desenvolupar-se sinó dintre el limitat perímetre de les coses tangibles [...]. És culpa dels que han exercit la missió d'educadors de les masses populars, des dels llocs de Govern, des de l'Escola, des dels púlpits, des de les tribunes públiques [...].

Malgrat les crides de les mateixes sindicals obreres, no s'obriren els ulls a la realitat fins que «l'avanç vers Catalunya de les forces invasores constituí una seriosa amenaça». Aleshores se seguí l'exemple de les paraules de Durruti: «calia renunciar a tot menys a la victòria, i fou decretat el retorn a la jornada de 48 hores, com a mitjà més eficient d'incrementar la producció i posar-la d'acord amb les necessitats de la guerra contra el feixisme».[11]

D'aquells anys, comenta que la majoria de ciutadans no pertanyia a cap sindicat, però, com a conseqüència de la revolució, s'establí la sindicació obligatòria, i aleshores la UGT i la CNT entaularen una aferrissada pugna per conquerir l'hegemonia. La realitat era, al seu parer, que cap dels dos grups es trobava preparat per prendre a càrrec seu la tasca de controlar i dirigir el moviment revolucionari i, passats els primers dies de febre enderrocadora, estructurar la nova vida del país sobre la base d'una tasca essencialment constructiva.

10 SALVADOR, Lluís de. *Apunts sobre la guerra civil a Tarragona*, *op. cit.*, p. 94-96.

11 SALVADOR, Lluís de. *Apunts sobre la guerra civil a Tarragona*, *op. cit.*, p. 85-87.

Els Fets de Maig de 1937 clogueren l'etapa revolucionària i foren conseqüència de l'enfrontament de dues mentalitats: la que donava preferència a guanyar la guerra i la que posava els interessos de la revolució per damunt de tot. Salvador relata el que va succeir a Tarragona,[12] i entre les causes que hi portaren esmenta la mort de l'advocat Francesc Ixart i d'un sindicalista ugetista, en enfrontar-se a tres membres de les Joventuts Llibertàries.[13]

Per no crear més divisió entre les forces republicanes, no vol tractar de la pugna del govern amb anarquistes i trotskistes, ni vol creure del tot determinant la rivalitat entre la UGT i la CNT. Atribueix els fets de Tarragona a alguns individus que s'havien infiltrat dins les Joventuts Llibertàries amb intencions irregulars, entre els quals hi havia Josep Recasens Oliva *Sec de la Matinada*, que «s'havia distingit per les repressions sagnants a què es lliurà en els primers moments de la Revolució». Finalment, en acabar el seu relat detallat d'aquells dies dramàtics, diu que, contràriament al que succeí després a Barcelona, aquí «imperà el bon sentit i fou reconegut que les errades [...] per res desvirtuaven els bons serveis prestats a la causa pels homes de la Confederació».[14]

2. ASPECTES D'UNA SOCIETAT EN GUERRA

Els qui després del 19 de juliol de 1936 regeixen la política local volen que la nova situació revolucionària es manifesti també a través dels actes públics. Per això es donarà una nova imatge a antigues celebracions populars, com la Festa dels Reis d'Orient, que el 1937 es transformarà en la Festa dels Infants. Aquell any, tots els estaments polítics i sindicals hi col·laboraren generosament, i es repartiren «una quantitat crescuda de joguines als nens i nenes fills de lluitadors antifeixistes, als dels refugiats i a tots els concorrents a les escoles». L'any següent, els repetits bombardejos sobre Tarragona feren minvar considerablement el nombre d'infants que concorrien a les escoles, i «la festa abastà, gairebé exclusivament, els nens refugiats i els de l'Assistència Social».[15]

Lluís de Salvador, sensible amb el paper que els ha tocat fer a les dones dins la història, vol deixar constància de l'actuació que tingueren en tot el procés revolucionari, i aprofita també per fer una petita anàlisi de la situació de la dona els anys trenta. Els textos següents són prou eloqüents:

> D'ençà que començà el moviment popular contra els despotismes reaccionaris, ja abans de la proclamació de la República, la dona tarragonina havia manifestat una clara tendència a abandonar la seva tradicional passivitat en tot allò relacionat amb la política. Durant la campanya electoral de les eleccions del 12 d'abril de 1931, es va veure a Tarragona, amb certa sorpresa, que

12 Hi ha abundant bibliografia sobre els Fets de Maig a Catalunya. Aquí ens referim tan sols a la visió de Lluís de Salvador sobre els esdeveniments a la ciutat de Tarragona.

13 Vegeu també sobre aquest fet PIQUÉ, J. *Revolució i Guerra Civil a Tarragona (1936-1939), op. cit.*, p. 153 i s.

14 SALVADOR, Lluis de. *Apunts sobre la guerra civil a Tarragona, op. cit.*, p. 101-109.

15 SALVADOR, Lluis de. *Apunts sobre la guerra civil a Tarragona, op. cit.*, p. 84.

> les dones feien acte de presència als mítings de la coalició d'esquerres [...]. La repressió duta a terme durant el bienni negre amb motiu dels fets d'octubre, contra els homes liberals i d'esquerra de la nostra terra, colpí vivament les nostres dones [...]. Els qui [...] estiguerem presos a bord dels vaixells presons al port de Tarragona, no podrem mai oblidar la valentia amb què les dones tarragonines ens demostraven la seva solidaritat i adhesió, a despit de la presència dels esbirros d'aquella dictadura disfressada de règim republicà [...]. Quedava fetací el miracle que representava en una ciutat de tan arrelada tradició religiosa haver arrancat les dones –la seva gran majoria almenys– de les urpes del fanatisme i de la influència o la suggestió del clergat, i haver-les fet prendre partit lliurement, sense pressió [...] per la causa de les llibertats populars.
>
> Així, doncs, no ens va estranyar que, un cop esclatat el moviment de reacció popular contra l'intent de les castes militars d'implantar el règim feixista a Espanya, les dones es decidissin a secundar la revolució subsegüent amb veritable entusiasme [...].

Relata, sobretot, l'actuació de les dones joves, que eren les que, per la seva condició, podien participar més activament en la revolució, i diu que les de la UGT fins i tot varen arribar a acceptar l'ús de l'uniforme i la semimilitarització. També comenta que entre les que s'incorporaren a les milícies voluntàries i marxaren al front de combat, s'hi havien barrejat dones de dubtosa conducta contra les quals es van haver de prendre serioses mesures de proscripció.

Tot i la important participació femenina en el moviment proletari, Salvador s'estranya que no es cregués oportú ni convenient, en constituir-se els diversos comitès antifeixistes de Tarragona, donar-hi participació a les representants del proletariat femení. Malgrat això,

> a fora, doncs, de les tasques dirigents, les dones tarragonines cooperaren en la forma que els fou demanat a tota obra relacionada amb la missió que els Comitès Antifeixistes s'havien imposat: ajut als combatents, cooperació en l'endegament de les casernes de milícies sindicals, atenció d'Hospitals de Sang, Cases d'Assistència Social, Reformatoris, etc. [...].

Critica durament que la manca de consideració per part dels homes envers la tasca de les dones impedís la persistència de l'abrandament femení dels primers dies, i diu que, llevat de casos excepcionals, «els homes són refractaris a reconèixer sense reserves la facultat de l'heroisme entre les companyes».[16]

Entre els costums que més havien canviat amb la proclamació de la República hi havia la forma de celebració del matrimoni, que, després de la separació de l'Església i l'Estat, portà un increment de cerimònies exclusivament civils. Amb l'esclat de la guerra i la desaparició dels elements eclesiàstics al territori lleial a la República, desaparegué també el matrimoni religiós. Com era d'esperar, les dretes combateren i criticaren les noves formes de casament i, sobretot, la llei del divorci. Ara bé, quan els afectava directament, si els convenia, l'acceptaven de grat, «i és que sempre, entre la gent d'aquell especial tarannà, les coses són bones o dolentes, lloables o dignes del més violent refús, segons que s'avingui o no als seus particulars interessos».[17]

16 SALVADOR, Lluís de. *Apunts sobre la guerra civil a Tarragona*, *op. cit.*, p. 168-170.

17 SALVADOR, Lluís de. *Apunts sobre la guerra civil a Tarragona*, *op. cit.*, p. 174.

A la Tarragona de 1938, com a gairebé tota la rereguarda republicana, la població civil pateix pels resultats adversos del conflicte, pels caiguts en un front, que cada cop es veu més proper, per les notícies de la repressió que arriben de les zones ocupades per l'exèrcit rebel i, sobretot, pels continuats bombardejos. A més a més, hi ha escassetat de tot: queviures, combustible, medicaments i, fins i tot, de fluid elèctric, a banda d'altres elements menys primordials per a la vida diària. Les autoritats intenten pal·liar aquestes mancances, però cada cop és més difícil amagar-les.

A les darreres anotacions, per cert molt deteriorades, Lluís de Salvador comenta l'avançament de 60 minuts de l'horari oficial d'estiu, mesura que s'empra per primer cop l'any 1937, talment com ho feien altres països europeus. La manca de fluid elèctric fa que el 28 d'abril de 1938 l'avançament sigui de dues hores. Aquesta decisió, que va semblar tan agosarada aleshores, es va repetir a la postguerra i és, des de l'any 1974, una pràctica habitual a l'estiu.

El 1938, però, a pagès se seguia amb l'horari solar habitual, i la feina al camp es regia per les hores de llum. Donat que molts tarragonins, per defugir el perill de bombardeig, es traslladaven a la nit als pobles de la rodalia, es donava el cas d'haver d'adequar-se a dos horaris diferents.[18]

Salvador, amb el gran sentit de responsabilitat que caracteritza els seus escrits, comenta el fet gairebé com una anècdota de la vida a la rereguarda i critica els que ho censuraven amb evident esperit de rebequeria, mentre altres, com ell mateix, procuraven adaptar-se des del primer moment a les noves disposicions, «[...] anant-se'n al llit, sense preocupar-se si en posar-s'hi hi havia o no claror de dia. Això a banda, gaudien de l'avantatge de disposar de llum natural fins al moment d'acabar la jornada, cosa que permetia aprofitar molt més el temps».

Quan el Govern determinà el doble avançament de l'hora, no va donar altra raó que la d'estalviar tot el possible el fluid elèctric. La moral de la població s'havia de mantenir alta i així ho entengué també Lluís de Salvador:

> Hagués resultat llavors indiscret i fins perillós fer saber a l'opinió pública que havent assolit els facciosos privar-nos de les centrals hidroelèctriques de la banda del Pirineu, no es disposava per a tot Catalunya d'altra deu de fluid que la proporcionada per les centrals tèrmiques de Barcelona [...] i les petites centrals [...] d'algunes localitats [...].

El poble tenia molt bona disposició a col·laborar, però l'exèrcit de la República anava perdent cada cop més terreny i l'esperit de supervivència dels catalans començava a defallir. Salvador, però, encara tenia esma per escriure que

18 M. Elena Virgili, al seu treball, ja citat, tracta àmpliament de les ressenyes dels bombardejos, fetes per Lluís de Salvador. Sobre aquest tema, l'estudi més complet publicat fins ara és de GONZÁLEZ HUIX, Francisco. *El asedio aéreo de Tarragona (1937-1939)*. Tarragona: IET Ramon Berenguer IV, 1990.

un cop passats els actuals moments de penombra i la normalitat es restableixi, hom es farà creus que una situació tan greu [...] fos superada i suportada pel poble català. Cas memorable i exemplar de resistència contra les majors adversitats, que possiblement no té parió en cap altra guerra [...].[19]

3. *APUNTS SOBRE LA GUERRA CIVIL A TARRAGONA* SEIXANTA ANYS DESPRÉS

Avui ens sembla una feina inacabada i no tenim constància que el seu autor, després de les difícils situacions que visqué, la volgués completar. Probablement els redactaria motivat per la seva desvinculació forçosa a la premsa i la necessitat de transmetre les seves vivències de la guerra. Cal recordar que també estava escrivint la memòria dels bombardejos soferts per la ciutat.

No són un diari personal, però volen reflectir l'opinió de Lluís de Salvador sobre els fets. Una part dels *Apunts sobre la guerra civil a Tarragona* semblen reelaborats i amb anotacions afegides posteriorment. Això fa pensar que tenia la intenció de publicar-los més endavant, com unes memòries de guerra. La seva lectura, seixanta anys després de ser escrits, ens ajuda a comprendre les esperances, els neguits i, sobretot, les múltiples contradiccions que patia un ciutadà compromès amb els esdeveniments i que, al mateix temps, intentava presentar-los raonadament:

> [...] de fet ens trobàvem en els inicis d'un període revolucionari, amb tots els ressorts del poder a mans del poble i amb uns representants d'aquest poble posats al capdavant de les corporacions públiques, que no sempre eren escoltats per la massa, ni acatades les seves ordres [...]».[20]

L'escriptor intentà reflectir amb objectivitat –ben difícil en aquelles circumstàncies– tot el que passava al seu entorn. I ho feu amb sentit crític, però amb clau positiva, perquè, malgrat la dura realitat, quedés palesa la bona voluntat d'aquell poble, les seves idees i les seves il·lusions.

I, com a darrer exemple, tan sols unes paraules d'optimisme, i a la vegada de clarividència urbanística, amb motiu de l'obertura de l'avinguda de Pau Casals[21] que, segons Salvador, promouria una nova zona d'expansió urbana cap al nord, vers el tossal de l'Oliva: «Tenim la certesa, en escriure aquestes ratlles, que bon punt la pau reneixi i es normalitzi la vida ciutadana, aquell serà l'indret preferit per a les noves edificacions».

Recuperar documents ens ajuda a retrobar-nos amb la nostra història. Avui, la lectura de textos com aquests ens aporta una visió directa dels fets, a través d'un testimoni que els

19 SALVADOR, Lluís de. *Apunts sobre la guerra civil a Tarragona, op. cit.*, p. 184-186.

20 SALVADOR, Lluís de. *Apunts sobre la guerra civil a Tarragona, op. cit.*, p. 90.

21 Correspon al carrer que actualment està dedicat a Rovira i Virgili, al tram comprès entre la Rambla i l'avinguda de Catalunya, i que aleshores estava gairebé sense cap edificació. SALVADOR, Lluís de. *Apunts sobre la guerra civil a Tarragona, op. cit.*, p. 65.

visqué amb passió i que, com molts d'altres, també en pagà un preu. I s'estigui d'acord amb el contingut ideològic o no, és innegable l'extraordinària vàlua de la seva aportació.

Relació dels temes tractats per Lluís de Salvador als *Apunts sobre la guerra civil a Tarragona*

Hem cregut interessant elaborar aquest petit índex, per facilitar l'accés a aquesta documentació. Donat que el mateix autor hi anava afegint fulls que volia intercalar amb temes tractats anteriorment, no seguim l'ordre de la numeració que ell va donar, sinó que ho fem en tres blocs, dos dels quals guarden relació amb l'esquema general d'aquest treball.

REVOLUCIÓ: PROJECTES I REALITATS

Ensenyament	74-76
Patrimoni artístic i cultural. Biblioteques i arxius	77-83
Salvament del patrimoni arqueològic	175
Excessos i abusos. Causes que els determinaren i efectes	94-96
Àmbit laboral	85-88
Rivalitat entre la UGT i la CNT. Afiliacions	97-99, 167
Fets de Maig a Tarragona. Origen. Conseqüències	100-110
Vida política i social. El fracàs de la sublevació militar i la repressió posterior	89-93, 161
Incendi de dos convents	162-166
El cas del POUM	121-122
Casals de les milícies ciutadanes	93-94

ASPECTES D'UNA SOCIETAT EN GUERRA

Actuació de les dones	168-172
Institucions matrimonials	173-174
Festa dels Infants	84
Manca d'electricitat i restriccions. L'hora d'estiu	178-186
Alimentació (preus, racionament, especulació...)	1-50,* 115-116, 134-135, 140
Combustibles domèstics i medicaments	51-55
Premsa local	56-58
Espectacles	59-63
Millores urbanes	64-69
Camp d'aviació. La granja de la Generalitat	70-73
Refugiats	111-114, 136-139
Bombardejos de la CAMPSA	116-120
Construcció de refugis	123-126
Junta de Defensa Passiva	126-129
Una aurora boreal	130-131
Ressò del front de Terol	132-133
Construcció	141-142

DIVERSOS

Pilots aviadors tarragonins	143-148
Casos curiosos produïts pels bombardejos	149-151
Edifici del Seminari. Els ponts de Tarragona	152-155
Comitè de proveïments	156-159
Robatoris de verdures	159 bis-160
Delinqüència vulgar	176-177

*fulls en molt mal estat de conservació

Imatge d'una secció del taller col·lectiu de la Societat d'Obrers Sastres (UGT) de Tarragona. *Acció*, núm. 9, 12 de desembre de 1936.
Biblioteca Hemeroteca Municipal de Tarragona.

«ALEA IACTA EST»
Quatre tarragonins i un destí: Batet, Battestini, Nin i Mestres

Francesc Bonamusa
Catedràtic d'Història Contemporània de la UAB

Durant la guerra civil i els primers anys del franquisme nombrosos tarragonins i tarragonines moren a causa de la violència generada a partir de l'aixecament militar i feixista del juliol de 1936. Sense comptar els morts a l'exili, 186 persones moren violentament a la ciutat de Tarragona durant el govern republicà (1936-1939), 230 a causa dels bombardejos feixistes i 59 durant els primers anys del franquisme (1939-1943). O sia, 186 morts atribuïbles a la repressió republicana i 289, a la franquista. En el conjunt de les comarques tarragonines, les xifres són més semblants: 1.486 a la republicana per 1.475 a la franquista (657 víctimes dels bombardejos feixistes més 818 de 1939 a 1943).[1] No pretenc fer un estudi sobre la repressió, ja que comencem a disposar d'estudis rigorosos sobre la guerra civil a les comarques tarragonines.[2] El que voldria és fer notar l'ampli ventall de la violència i la duresa militar i feixista, comparant la vida de quatre republicans tarragonins d'una certa rellevància política i professional: Domènech Batet i Mestres, Rafael Battestini i Galup, Andreu Nin i Pérez i Lluís Mestres i Capdevila.

No es tracta d'una tria a l'atzar. Hi ha altres tarragonins destacats i molts més de no destacats que van viure i patir la guerra civil.[3] El primer criteri que ha guiat la tria és agafar unes persones que no han propiciat l'aixecament militar i feixista i, per tant, no s'han llençat a la lluita de forma voluntària, sinó que s'han trobat davant una insurrecció feixista contra la República. El segon criteri és que hagin mort de forma violenta a causa del conflicte. Arribats

1 BONAMUSA, Francesc. *Política i finances republicanes (1931-1939). Lluís Mestres i Capdevila.* Tarragona: Edicions El Mèdol, 1997, p. 259-265.

2 Entre els quals l'excel·lent obra de PIQUÉ i PADRÓ, Jordi. *La crisi de la rereguarda. Revolució i guerra civil a Tarragona (1936-1939).* Barcelona: Diputació de Tarragona i Publicacions de l'Abadia de Montserrat (Biblioteca Abat Oliba, 193), 1999, i la citada *Política i finances republicanes (1931-1939)*, de Francesc Bonamusa.

3 Citaré, a tall d'exemple, republicans com el compositor Pau Casals, del Vendrell; el polític radical-socialista Marcel·lí Domingo Sanjuán, de Tarragona; l'anarquista Joan Garcia Oliver, de Reus; el republicà Antoni Rovira i Virgili, de Tarragona; el cardenal Francesc Vidal i Barraquer, de Tarragona; el comunista i editor Joan Grijalbo Serres, de Gandesa; l'alcalde d'Acció Catalana (AC), Pere Lloret i Ordeix, de Tarragona; el bisbe Manuel Borràs i Ferré, de la Canonja; l'advocat d'ERC Josep Andreu i Abelló, de Montblanc, o insurgents com el carlí Joaquim Bau i Nolla, nascut a Tortosa, o el falangista José María Fontana Tarrats, de Reus.

a aquest punt podríem comptar amb Domènech Batet, Rafael Battestini, Andreu Nin, Lluís Mestres i el bisbe Manuel Borràs. El fet que no hagi inclòs aquest últim, nascut a la Canonja l'any 1880 i assassinat el 12 d'agost de 1936, és que dels quatre primers en tenim una biografia escrita, i incloure Borràs hauria significat un treball de recerca afegit que desbordava el marc d'aquest petit estudi. Es tracta d'un militar respectuós amb les ordenances militars i les institucions polítiques vigents (Batet), un metge centrat en la seva professió (Battestini), un mestre amb sòlida base cultural i partidari d'una utopia revolucionària (Nin) i un químic que ens descobreix una gran capacitat de direcció i gestió política (Mestres).

Tots quatre moren violentament. Dos, Batet i Battestini, són sotmesos a judici militar i afusellats pels rebels franquistes. El primer en els inicis de la guerra i l'altre ja finalitzada. El tercer, Nin, és assassinat en territori republicà pels serveis soviètics d'informació. El quart, Mestres, es treu la vida a Mèxic un 18 de juliol.

Penso que les paraules d'Hilari Raguer dedicades a Batet es poden generalitzar a tots quatre: tenen «un coratge serè, una capacitat de sacrifici, un sentit del deure i de la justícia i un estoïcisme temperamental que són l'heretatge que Roma ha deixat en molta gent de les comarques tarragonines».[4]

El primer acte d'aquesta tragèdia s'obre a Tarragona el 30 d'agost de 1872, amb el naixement de Batet, i l'últim es tanca a Tehuacan, a l'estat mexicà de Puebla, el 18 de juliol de 1968, amb el suïcidi de Mestres. Entre mig la guerra de Cuba; les guerres del Marroc, amb la Setmana Tràgica i el desastre d'Annual; la dictadura de Primo de Rivera; la Segona República, la guerra civil i la repressió i l'exili.

1. FAMÍLIA, ESTUDIS I FORMACIÓ CULTURAL

Tres són nascuts a les comarques tarragonines: dos a la ciutat de Tarragona, Batet, el 30 d'agost de 1872; Mestres, el 6 de març de 1897, i un al Vendrell, Nin, el 4 de febrer de 1892. El quart nasqué a Barcelona el 1886, però visqué i treballà a Tarragona tants anys de la seva vida adulta o més que els altres tres.

Tots quatre provenen de famílies de classe mitjana o menestral. Segurament la família de Batet és la que disposa d'una posició econòmica més benestant. El seu pare explotava un negoci de magatzem de fustes especialitzat en les d'importació i té 3 germans, un dels quals mor a 4 anys. Battestini té una pare que ha estat mestre a Puerto Rico i a Barcelona, i té un germà i una germana. El pare de Nin –fill únic– és sabater al Vendrell i molt aficionat a la música. Per últim, el més jove, Mestres, és fill d'un serraller de la plaça de Prim –abans de la Mitja Lluna– de Tarragona, i té un germà i una germana. Els quatre disposen d'estudis i de professió reconeguda. Batet és militar; Battestini, metge; Nin, mestre, i Mestres, químic enòleg. Batet estudia a l'Acadèmia General Militar de Toledo i a l'Escola Superior de Guerra a

4 RAGUER, Hilari. *El general Batet*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1994, p. 358.

Madrid; Battestini, a la Facultat de Medicina de Barcelona; Nin, a l'Escola de Magisteri de Tarragona i a la Universitat de Barcelona; Mestres, enginyeria química a l'Escola Industrial de Barcelona i enologia a l'estació de Vilafranca del Penedès.

És difícil mesurar qui és el més lletrat dels quatre. En tot cas, el que té més obra publicada és Nin. Trobem nombrosos articles seus a periòdics republicans, socialistes i comunistes. Publica molts opuscles –alguns en rus–, uns de tipus sindical, derivats de les seves activitats a la Internacional Sindical Roja (ISR); d'altres sobre el feixisme, i uns altres de divulgació comunista. És autor de llibres com *Les dictadures dels nostres dies* (Barcelona, 1930), *Las Organizaciones Obreras Internacionales* (Madrid, 1933) i *Els moviments d'emancipació nacional* (Barcelona, 1935), i traductor de grans obres literàries russes i d'altres d'historicopolítiques com la *Història de la revolució russa*, de Trotski.

Mestres escriu durant els primers anys de la República en el diari d'ERC de Tarragona, *Avançada*. En el seu cas cal destacar l'ús que fa de la ràdio. Els primers dies de la guerra, el comissari de la Generalitat, Mestres, usa contínuament els micròfons d'EAJ 33 Ràdio Tarragona. En els seus discursos crida tots els demòcrates a una mobilització seriosa i ordenada. Així, per exemple, en el del 21 de juliol diu, entre altres qüestions: «Escau ara, com sempre, restar fidels i amatents a la veu del Govern de la Generalitat i de la República. És hora de justícia i no de venjances, hora de serenitat i no de nerviosisme, hora d'alta responsabilitat per a tothom [...].»[5]

Els escrits de Battestini i Batet estan més relacionats amb la seva professió. Els de Battestini són informes mèdics i de gestió de l'Hospital de Sant Pau i Santa Tecla, i els de Batet, informes militars, com els realitzats arran del desastre d'Annual (Marroc, 1921).

2. CONEIXEMENT MUTU I MILITÀNCIA POLÍTICA

Les relacions, el coneixement i el tracte mutu entre els quatre són de característiques diverses. Mestres és, potser, el que té una relació més dilatada o més intensa amb els altres tres. El 1931 Mestres es troba a Tarragona organitzant l'ERC i Batet hi està destacat uns mesos. En aquests moments, si hi ha alguna relació és mínima, ja que Batet marxa molt aviat a Barcelona. L'octubre de 1934 Mestres és detingut i empresonat al vaixell *Mariano Arnús*, ancorat al port de Tarragona com a resultat de l'estat d'alarma imposat pel cap de la IV Divisió de l'exèrcit, precisament Batet.

Mestres podria haver conegut Battestini durant les seves estades a Tarragona, en què organitzava l'ERC de les comarques tarragonines. No oblidem que en aquests anys Tarragona és una ciutat d'uns 30.000 habitants, amb uns cercles professionals i culturals molt reduïts, en què tothom es coneix. La seva relació pot venir, també, a través del germà de Battestini,

5 BONAMUSA, Francesc. *Política i finances republicanes (1931-1939). Lluís Mestres i Capdevila*, *op. cit.*, p. 101.

Nicolau, que de ben segur és conegut de Mestres, ja que és regidor de l'Ajuntament de Barcelona, diputat al Parlament català i ambdós coincideixen en la direcció d'ERC. En tot cas, en iniciar-se la guerra civil i ser nomenat comissari de la Generalitat a Tarragona, Mestres disposa d'àmplies atribucions de control i fiscalització sobre l'Hospital, d'acord amb les normes de la Generalitat. El comissari Mestres reuneix les persones de la nova Junta de l'Hospital General de les Comarques Tarragonines, nom que pren l'Hospital de Sant Pau i Santa Tecla, del que Rafael Battestini és el metge director. La Junta es reuní almenys tres vegades durant l'estada de Mestres a Tarragona.

Possiblement Mestres coneix Nin entre 1931 i 1936. En tot cas, és segur que es tracten durant el període en què Nin encapçala el Departament de Justícia de la Generalitat (setembre-desembre de 1936) i en un parell d'ocasions s'entrevista a Tarragona amb el comissari de la Generalitat, Mestres.

Probablement existí algun contacte o certa relació entre Batet i Battestini, potser durant 1926, quan Batet és destacat a Tarragona i Battestini és el director de l'Hospital. Una segona ocasió es dóna durant el poc temps que Batet és destacat a Tarragona arran de la proclamació de la República i abans que es traslladi a Barcelona i ocupi el comandament de la IV Divisió.

Més difícil és que Nin mantingui alguna relació amb Battestini i segurament menys amb Batet, tot i que Nin hagué de patir l'estat de guerra declarat pel general l'octubre de 1934.

Tot i la diferència de les seves idees, els quatre són republicans. Des del conservador Batet fins al d'esquerra radical Nin, passant pel centrista Battestini i el socialdemòcrata Mestres.

Tres són reconeguts catalanistes, Battestini, Nin i Mestres. No obstant això, a partir del triomf de les dretes (novembre de 1933), Batet rebé crítiques, fins i tot insults, per no manifestar públicament una abrandada actitud espanyolista, com li reclamen agraristes, cedistes i falangistes com José Antonio Primo de Rivera, que, en una anàlisi dels fets d'octubre de 1934 en el Parlament, afirmava:

> el Gobierno se ha visto ante la dificultad de tener muchos servidores tibios y traidores en los puestos de mando; yo me reservo formular en su momento la acusación. El Gobierno ha tenido incluso entregado el ejército de Cataluña –digámoslo claro desde ahora– a un general que no creía en España.[6]

Dos tenen una militància de partit i ocupen llocs de direcció. Mestres és dirigent d'ERC i Nin, secretari polític del POUM. Els altres dos, Batet i Battestini, no tenen militància reconeguda, si bé aquest últim es mou a l'entorn d'AC.

Mestres i Nin ocupen càrrecs polítics importants durant la guerra. Mestres és comissari de la Generalitat a les comarques tarragonines (juliol de 1936-gener de 1937), director gene-

6 «Discurso pronunciado en el Parlamento el 9 de octubre de 1934». *Obras de José Antonio Primo de Rivera*. [Recopilació d'Agustín del Río Cisneros], 5a edició. Madrid: Editorial Almena, 1970, p. 306.

ral del Crèdit i de la Tresoreria (1937-1938) i director general del Patrimoni i les Rendes (1938-1939) de la Generalitat. Nin és membre del Consell d'Economia (1936) i conseller de Justícia i Dret de la Generalitat (setembre-desembre de 1936). Ara bé, com a cap de la IV Divisió orgànica, Batet també juga un paper polític destacat, sobretot a partir de la declaració de l'estat de guerra el 6 d'octubre de 1934, ja que no solament deté el president i els consellers de la Generalitat, sinó que nomena militars per ocupar la presidència de la Generalitat, l'alcaldia de Barcelona i altres càrrecs.

Respecte de la dedicació a la política, cal considerar que Batet es manté al marge de la política de partit; Battestini es mou en els medis simpatitzants d'AC i durant la República refusà presentar-se diputat per Tarragona. La vida política activa de Mestres es mou entre 1931 i els inicis de la dècada dels cinquanta i sempre en el marc de l'ERC. Així doncs, és Nin el que viu una més llarga, variada i intensa vida política: des de la vaga general de 1909 a mitjan 1937 de forma continuada. Adherit i afiliat a la UFNR, a la federació catalana del PSOE, a la CNT, al PCUS, a l'OC, a l'EC i al POUM.[7]

Tots quatre coneixen la presó per raons polítiques. Batet, la de Tarragona, arran de la conspiració civicomilitar de 1926 (la «Sanjuanada»), i la de Burgos, al final de la seva vida. Battestini coneix la de Tarragona entre la seva detenció (9 de març de 1939) i el seu afusellament (22 d'abril de 1939). Mestres és tancat al vaixell *Manuel Arnús*, atracat al port de Tarragona arran de la insurrecció del 6 d'octubre de 1934. Per la seva part Nin coneix diverses presons europees, com les de Berlín i París, durant els anys vint, mentre és secretari de la ISR, i d'espanyoles com la de Barcelona, diverses vegades, Valladolid, Algecires i Alcalá de Henares, des de la seva detenció fins al seu assassinat a mitjan juny de 1937.

Dos són catòlics practicants, Battestini i Batet, molt relacionat amb els jesuïtes. Els altres dos són agnòstics i han passat per la maçoneria catalana. Nin s'hi inicia el 1914 amb el nom de Pestalozzi, i Mestres s'aproxima a la maçoneria l'any 1936, s'hi inicia el 1937 com a aprenent i el 1938 és nomenat company de la lògia Humanitat. Cap dels dos s'hi manté gaire temps.

Tots quatre han viatjat, han vist món. Batet marxa voluntari a Cuba (1895-1897) i anys després, arran del desastre d'Annual (1921), és enviat al Marroc com a jutge de causes derivades de l'expedient Picasso. Battestini està embarcat com a metge un any en el vaixell *Infanta Carlota* (1919-1920). Mestres realitza viatges professionals a l'Argentina, Xile i, més tard, durant la República, als EUA, com a delegat de la Conselleria d'Agricultura de la Generalitat de Catalunya. Exiliat a partir del febrer de 1939, viatja per França (París, la Provença, el Rosselló, el Vallespir). Coneix Tànger i Mèxic, en particular els estats de Veracruz, Nuevo León i Puebla. Nin viatja pel Caire, i l'Orient Mitjà, per tal d'introduir-hi els productes comercials de la casa Tusell. Delegat per la CNT, marxa a Moscou i, en quedar-se com a alliberat de la ISR, visita Berlín, París, Roma, Amsterdam i Londres.

7 UFNR (Unió Federal Nacionalista Republicana), PCUS (Partit Comunista de la Unió Soviètica), OC (Oposició Comunista), EC (Esquerra Comunista) i POUM (Partit Obrer d'Unificació Marxista).

3. FINS A LA PRIMERA GUERRA MUNDIAL

La guerra de Cuba i l'emancipació de les últimes colònies espanyoles a Amèrica solament és coneguda per Batet, que el 1898 té 26 anys. Per als altres tres és una referència infantil. Battestini solament té 12 anys, Nin en té 6 i Mestres, tot just 1 any.

Batet ingressa a l'Academia General de Toledo (agost de 1887) i el maig de 1891 és destinat a Tarragona. La seva primera actuació coneguda és més pròpia de la policia que dels militars, tot i que habitual en l'exèrcit espanyol. El seu batalló és desplaçat a Barcelona per intervenir contra una vaga obrera el maig de 1892. De retorn a Tarragona s'hi quedà destinat durant més de tres anys. Amplia estudis a l'Escola Superior de Guerra i finalment marxa voluntari com a segon tinent a les forces colonials de Cuba, on ha esclatat la insurrecció independentista.

Batet està a Cuba dos anys (abril de 1895-abril de 1897). Pren part en nombroses operacions, és condecorat en diverses ocasions, ascendeix a capità, sobreviu a la febre groga i una lesió òssia l'obliga a tornar a Tarragona. Reingressa a l'Escola Superior de Guerra, a Madrid, per seguir els estudis d'Estat Major i, sempre segons Raguer, és destinat als sometents armats de Catalunya durant set anys (1902-1907).

Ascendit a comandant (1909), és enviat a Tarragona, Lleida i la Seu d'Urgell; com a tinent coronel (1915), a Pamplona i de nou a Tarragona, i com a coronel (1919), a Lleida, Tarragona i Osca. Aconsegueix mantenir-se al marge de l'enfrontament entre els militars africanistes i els de les Juntes, si bé no tindrà cap simpatia als africanistes, com es veurà poc després, quan sigui nomenat jutge pel desastre d'Annual (1921).

La primera experiència revolucionària d'Andreu Nin es dóna durant la vaga general del juliol de 1909 contra l'embarcament de soldats per lluitar al Marroc, en sabotejar la via del ferrocarril a l'alçada del seu poble, el Vendrell. El 1910 marxa a Barcelona per estudiar magisteri superior. Funda la Associació d'Estudiants Normalistes de la Universitat de Barcelona i és detingut per primera vegada arran d'un conflicte estudiantil el 1911 o 1912. Inicia la seva tasca pedagògica en diversos ateneus obrers i a l'Escola Horaciana, al mateix temps que col·labora en la revista pedagògica *Quaderns d'Estudi*.

Delegat pel periòdic *El Baix Penedès* a la assemblea fundacional de la Unió Federal Nacionalista Republicana (1911), participa en l'Ateneu Enciclopèdic Popular, en el Consell General de la Joventut Federal Nacionalista Republicana i és col·laborador d'*El Baix Penedès* i d'*El Poble Català* fins al seu ingrés a l'agrupació barcelonina de la Federació Socialista Catalana del PSOE (1913-1919), en què defensa el nacionalisme català des de les pàgines de *La Justícia Social*, de Reus. Durant aquest període ingressa a la maçoneria (1914) i la seva formació pedagògica i l'adscripció als corrents laics de l'ensenyament el porten a prendre el nom de Pestalozzi.

Viatja per l'Orient Mitjà com a representant comercial de la societat Hispano-Franco-Oriental (Tusell). És detingut arran de la vaga general de 1917, i inicia una llarga i activa vida

sindical. Organitza i presideix el Sindicat Únic de Professions Liberals de la CNT. Favorable a l'ideari de la revolució russa, és empresonat arran del *lock-out* de Barcelona (1920) i, després de patir un atemptat, assumeix la secretaria del comitè nacional de la CNT, càrrec que ocupa en ser assassinat el cap del Govern, Eduardo Dato. Serà implicat en l'assassinat posteriorment per raó del càrrec. Poc després marxa a Moscou per participar en el congrés fundacional de la ISR.

El mateix any que Batet ascendeix a comandant i Nin inicia la seva pràctica revolucionària (1909), Battestini obté el títol de llicenciat en Medicina per la Universitat de Barcelona. A partir d'aquí comença la seva carrera exercint de metge rural a Calafell (1909-1914) i a l'Espluga de Francolí (1914-1919) per embarcar-se després, durant un any, en el vaixell *Infanta Carlota* (1919-1920).

Per últim, el més jove dels quatre, Mestres, té 13 anys durant la Setmana Tràgica i segueix els seus estudis a Tarragona, Barcelona i Vilafranca del Penedès.

4. ANYS VINT: «ALEA IACTA EST»

Durant els anys vint tots quatre arriben a assumir una sòlida posició en la seva vida professional. Batet entra en la dècada com a coronel i ascendeix al generalat durant la Dictadura. Battestini, després d'exercir de metge rural, arriba a ser el metge director de l'Hospital de Sant Pau i Santa Tecla de Tarragona a partir de 1924. Nin, que ha començat la dècada com a delegat de la CNT a la Internacional Comunista i a la ISR, arriba a ser secretari general de la ISR. Mestres, especialitzat en enologia, exposa els seus coneixements per Amèrica Llatina.

En els primers anys de la dècada, la vida política gira a l'entorn de la gran derrota d'Annual (juliol de 1921), que els rifenys han infligit a l'exèrcit espanyol del Marroc i a la investigació que s'encarrega al general Juan Picasso González –oncle del pintor– amb el fi d'escatir les responsabilitats del desastre. Precisament el coronel Batet és nomenat jutge de causes en el procediment derivat de l'expedient obert pel general Picasso (abril de 1922). Els documents i informes que Batet recull revelen una gran i estesa corrupció dins l'exèrcit, molt en particular el d'Àfrica. La majoria d'oficials apareixen com incompetents i corruptes. Batet observa les arbitrarietats i les zones obscures que conté la instrucció com, per exemple, l'exclusió de les activitats i la documentació del general Dámaso Berenguer, alt comissari o màxima autoritat política i militar al Marroc, i el fet d'obviar les implicacions del propi monarca. Observa també que en alguns casos tant l'Auditoria de Guerra com l'Alta Comissaria han amagat documentació o retiren alguns casos per traslladar-los a autoritats que suprimeixin el processament o a jutges que resolguin a favor de l'implicat.

En la documentació de Batet –segons Hilari Raguer– es pot advertir la contundència amb què desqualifica la majoria dels oficials i caps africanistes. Incompetència, comportament «chulo» i «matón», covardia i ganduleria són característiques destacades que utilitza:

> Algunos oficiales de Regulares y del Tercio se sienten valientes a fuerza de morfina, cocaina o alcohol; se baten, sobre todo los primeros, en camelo: mucha teatralidad, mucho ponderar los hechos y mucho echarse para atrás y a la desbandada cuando se encuentran verdadera resistencia.

Batet considera que hi ha hagut ascensos immerescuts i opina de forma molt crítica de militars com José Sanjurjo, Miguel Primo de Rivera, Cavalcanti, Emilio Barrera o el comandant del Terç, Francisco Franco, del qual diu:

> tan traído y llevado por su valor, tiene poco de militar... se pasó cuatro meses en la plaza para curarse enfermedad voluntaria... que no le impedía estar todo el día en bares y círculos. Oficial como éste, que pide la laureada y no se le concede, donde con tanta facilidad se ha dado, porque sólo realizó el cumplimiento de su deber, ya está militarmente calificado.

Batet acaba aquesta desagradable missió l'abril de 1923 i és destinat a Osca, on l'agafa el cop d'estat del general Primo de Rivera amb el suport del rei, que significarà el «carpetazo» definitiu a la recerca de responsabilitats pel desastre d'Annual. La tardor de 1925 és ascendit a general de brigada i destinat primer a Alacant i després a Tarragona, on és acusat, injustament, de participar en la conspiració civicomilitar del juny de 1926 (la «Sanjuanada») contra la Dictadura. El corresponent consell de guerra de l'abril de 1927 l'absol de tota responsabilitat i és destinat a Mallorca, on es trobarà quan es proclami la República.[8]

Batet –amb tota la seva honradesa– s'havia creat força enemistats entre els africanistes, i en particular la de Franco. Dissortadament, 14 anys després Batet es troba a les seves mans i Franco no havia oblidat.

Battestini pren possessió del càrrec de metge a l'Hospital de Sant Pau i Santa Tecla de Tarragona, l'1 d'agost de 1923. El desembre, en inaugurar una nova sala d'operacions, Battestini ocupa provisionalment el càrrec de director, que li serà confirmat per cinc anys el gener de 1924. A partir d'aleshores, s'obre un llarg període de tensions i enfrontaments de Battestini amb el Col·legi de Metges i la Diputació de Tarragona. L'Hospital de Sant Pau i Sant Tecla era privat i sostingut per determinades rendes amb l'ajut de donatius. Tenia les característiques d'un establiment de beneficència privada i depenia de l'arquebisbat, que nomenava un patronat i en controlava la gestió administrativa. De fet era un hospital de caritat en la línia més antiquada de la beneficència religiosa, on calia introduir nous aires científics i tècnics. Battestini brega per convertir l'Hospital en una institució pública, provincial, inútilment, perquè la mateixa Diputació provincial s'oposa a fraccionar la seva personalitat jurídica i crear institucions autònomes.

El Col·legi de Metges de Tarragona també s'oposa a la variació de l'estatus jurídic i a la modernització de l'Hospital per por de trencar el rosari de privilegis, basat en els consultoris i les clíniques privades que atenen tota la població menys els pobres, que són desviats a

8 Les cites corresponen a RAGUER, Hilari. *El general Batet, op. cit.*, p. 62-69. Aquesta excel·lent biografia de Batet indueix a un error respecte a la data en què Batet és ascendit a general de brigada. A la pàgina 94 s'escriu que és el 17 de novembre de 1925 i a la pàgina 105 que és el 13 de novembre de 1929. He agafat la de 1925 perquè si durant 1925-1929 és nomenat cap de les brigades d'infanteria de Tarragona, de Mallorca i fins i tot governador militar de Mallorca, he suposat que ja era general.

l'Hospital. Un bon hospital li podria sostreure clientela i beneficis. Les tensions amb aquest poderós gremi comporten la dimissió de Battestini del càrrec de metge director ben aviat (juliol de 1925) i, més endavant, li manifesten la seva prevenció posant-li una multa (agost de 1926) per no solidaritzar-se amb un metge culpable d'un atropellament automobilístic a una nena, que fou curada a l'Hospital. A finals de 1927 torna a la direcció, però les tensions segueixen, fet que significa una nova dimissió (octubre de 1929), que no es féu efectiva.

Malgrat la resistència gremialista, la població és cada cop més sensible a la modernització del Dr. Battestini, i l'Hospital veu créixer el nombre d'assistències, que passen de 5.065 estades el 1921 a 11.542 el 1925 i a 19.854 el 1931.

Possiblement alguns dels metges més contrariats per l'actitud modernitzadora i poc corporativista de Battestini no oblidaran la seva gestió i aprofitaran l'entrada de l'exèrcit rebel a Tarragona per denunciar-lo.

Nin, secretari del comitè nacional de la CNT, participa activament en el congrés fundacional de la ISR, que va tenir lloc a Moscou el juliol de 1921. La delegació espanyola impulsà la creació d'uns Comitès Sindicalistes Revolucionaris a Espanya, a semblança dels francesos, que es materialitzà a la tornada de Maurín a Espanya, amb la publicació del setmanari *La Batalla*, que rebia la col·laboració de Nin des de Moscou. Nin forma part del buró executiu de la ISR, s'afilia al Partit Comunista rus i és nomenat membre del soviet de Moscou. A la tardor del mateix any 1921, Nin és delegat a la primera de les oficines de la ISR a l'exterior, la d'Europa Central, amb seu a Berlín. És detingut i empresonat i, fins a la seva expulsió, a principis de 1922, estarà pendent de l'extradició a Espanya arran del judici per l'assassinat del cap de Govern, Eduardo Dato, i de la qual se salvà a causa de la seva ciutadania russa. De retorn a Moscou s'incorpora a les tasques de la ISR i en el segon congrés (desembre de 1922) presenta la ponència més delicada, la de les relacions entre la ISR i la IC.

D'aquest segon congrés Nin en sortí com a secretari general adjunt de la ISR i responsable per Espanya i Amèrica Llatina. Al mateix temps és nomenat delegat de la IC per Espanya i a principis de gener de 1924, delegat de la ISR a Itàlia –en ple ascens del feixisme–, on intervé en els debats entre socialistes i comunistes i sobre la política sindical que cal portar enfront del feixisme. De retorn d'Itàlia, a finals de març de 1924, connecta amb els comunistes espanyols exiliats a París i arribat a Moscou, on es quedà durant una llarga temporada entre 1924 i 1925.

El juliol de 1924 tenia lloc a Moscou el tercer congrés de la ISR i s'obria un fort debat entre Nin i algunes delegacions amb el secretari dels sindicats soviètics, Tomski, que volia imposar una política internacional dels sindicats soviètics independent dels acords de la ISR. El mateix any Nin, com a secretari adjunt de la ISR, intervé en la crisi del PCE, tot i que ja és suspecte de trostkista i té pendent, per iniciativa de Zinoviev, una enquesta amb la comissió central de control del partit rus. Tot i que el poder de Zinoviev minvava, Nin hagué de proclamar-hi (1925) la seva lleialtat i exposar públicament que durant els debats de 1923-1924 havia estat contra l'Oposició i a favor de la política del comitè central del PCUS. Després de

l'enquesta, Nin encara participarà (desembre de 1925) en el moviment sindical comunista holandès i britànic.

Mentrestant, Trotski, Zinoviev i Kamenev, relegats de les institucions de poder, havien optat per la constitució (abril de 1926) de l'Oposició Unificada. Tot i que Nin participà en aquesta plataforma, encara pogué dirigir en solitari –per malaltia de Lozovski– la ISR a partir del març de 1926, i és enviat a París per intervenir, de nou, entre els comunistes espanyols.

De retorn a Moscou l'activitat de Nin entra en davallada. A partir de 1926, dins el politburó del PCUS, Stalin amb els seus incondicionals Molotov i Voroshilov i el suport de Bujarin, Rykov i Tomski desplacen Zinoviev i Kamenev. Nin es troba sempre del costat dels perdedors. Problemes amb Zinoviev quan estava al poder; malestar amb Tomski durant el seu ascens i sempre problemes amb Stalin. El seu futur era previsible. A principis de 1928 l'Oposició encara es manté, tot i que molt desballestada, després de la reclusió de Trotski a Alma Atta. Per últim, amb el politburó sorgit del XVI Congrés del PCUS (juliol de 1930), Andreu Nin no tenia res més a fer que les maletes. A començaments de setembre de 1930 surt de la URSS cap a Catalunya, amb la seva dona i dues filles. Sis anys després Nin cau a les mans dels serveis soviètics d'informació, i Stalin no l'ha oblidat.

Durant els anys vint Mestres es dedica a viatjar per Europa i Amèrica. Amplia estudis sobre enologia a Lausanne i aprèn diverses tècniques que després divulga per Catalunya i Amèrica. Expert en electroquímica del vi, realitza viatges científics per Amèrica Llatina, sobretot per Xile, on l'any 1926 (a 28 anys) estudia les característiques vitivinícoles del país, dóna a conèixer i divulga els procediments electroquímics aplicats al vi estudiats pels professors Dutoit, Duboux i Weise, de la Universitat de Lausanne. A Santiago de Xile (octubre de 1926) visita i dicta diverses conferències en el Servei de Viticultura i Enologia i a l'Institut Agronòmic, on ressenya el desenvolupament de l'electroquímica des de Berthelot fins a les més noves descobertes. Un any després, l'octubre de 1927, segueix amb la seva tasca professional i s'estableix a la ciutat de Mendoza, el centre vinícola més important de la província argentina del mateix nom i d'Amèrica del Sud.

5. NOU RÈGIM REPUBLICÀ

Els dies de les eleccions municipals i de la proclamació de la República (12 i 14 d'abril), el general de brigada Batet es troba destacat a Palma de Mallorca. Una setmana després és destinat a Barcelona. El 6 de maig ocupa de forma provisional, i a mitjan juliol de forma definitiva, la Capitania General de Catalunya o IV Divisió orgànica (segons la reordenació republicana), substituint López Ochoa. Deixa Catalunya a finals de març de 1935, quan és nomenat cap de la Casa Militar del president de la República, Alcalá Zamora.

Battestini, director de l'Hospital de Sant Pau i Santa Tecla, segueix el procés de modernització. Feia uns mesos s'havia comprat i estava en funcionament un nou i modern aparell de radioteràpia. Completava un servei per a diagnòstic i amb eficaços mitjans per a la secció de

cancerologia, la primera que funciona a la província de Tarragona. Poc després de proclamada la República és suprimit l'hospital militar i els militars són atesos pels serveis del propi Hospital de Sant Pau i Santa Tecla. Així l'octubre de 1933 els baixos són ocupats per servei de radiologia.

Als set mesos de proclamada la República (novembre de 1931) es posa en funcionament un servei de maternitat, que ja figurava en la programació de Battestini des de feia dos anys. Durant aquesta època Battestini prosseguí en les tasques de modernització de l'Hospital amb la instal·lació d'un servei de raigs X, la instal·lació de dispensaris municipals, cursos d'infermeria per a les monges que atenen els malalts, cursos mèdics monogràfics, etc. Ara sorgeixen uns altres tipus de problemes, com la secularització del cementiri de l'Hospital i, després de l'octubre de 1934, importants limitacions a les seves funcions de director. Amb el triomf del Front d'Esquerres, Battestini recuperarà de ple les seves funcions.

Nin fa poc que s'ha instal·lat a Barcelona. Políticament, ja que no pot participar en el BOC dirigit per Maurín, acaba creant primer l'OC i després l'EC. A través dels seus escrits defensa amb força la República catalana, estudia els moviments d'emancipació nacional i s'estén en l'anàlisi de les dictadures i el feixisme, tot a través d'una sòlida formació marxista i bolxevic. Juntament amb la seva obra teòrica, Nin es dedica professionalment a traduir algunes de les obres més importants de la literatura russa (Tolstoi, Dostoievski, Pilniak, etc.).

Per la seva part, Mestres, que ha tornat d'Amèrica, participa activament en la fundació d'ERC (abril de 1931) i en el primer congrés nacional (febrer de 1932) és elegit un dels 15 membres del Comitè Executiu Central del partit, juntament amb Francesc Macià, Lluís Companys, Jaume Aiguader, Ventura Gassol, Martí Rouret, Joan Lluhí, etc. Milita activament en la Joventut Federal de Tarragona, que impulsà el moviment de consolidació d'ERC a les comarques tarragonines i col·laborà en el seu setmanari, *Avançada*. Constituïda la Federació Comarcal d'ERC de Tarragona (febrer de 1933), Mestres n'és elegit secretari. Nou mesos després és comissionat pel conseller d'Agricultura i Economia de la Generalitat de Catalunya, J. Ventosa i Roig, per visitar els EUA amb l'encàrrec d'estudiar la possibilitat d'introduir els vins catalans i tractar tot el que faci referència a la qüestió vitivinícola.

Després de dos anys de govern republicà-socialista, les eleccions legislatives espanyoles del novembre de 1933 donaren la victòria a les dretes (Partit republicà-radical, CEDA, Lliga, etc.), mentre que el Parlament de Catalunya, els ajuntaments catalans i el Govern de la Generalitat seguien en mans de l'esquerra. Les tensions socials i nacionalistes esclataren l'octubre de 1934, fonamentalment a Catalunya i Astúries. Els dies 5 i 6 s'estén la vaga general convocada per Aliança Obrera, esclata l'agitació rabassaire i el president Companys proclama l'Estat català. Batet, que comanda la IV Divisió (Catalunya), reprimeix la insurrecció però no amb la duresa que exigeix Franco, cap de l'Estat Major, i que practiquen a Astúries López Ochoa i, sobretot, Juan Yagüe, que comanda la Legió. Un segon motiu de rancor que tindrà Franco envers Batet.

Nin forma part del comitè d'Aliança Obrera en representació d'EC, que es fusionarà amb el BOC, dirigit per Maurín, per formar el POUM (1935), nou partit comunista que funcionarà al marge de la Internacional Comunista i del qual Nin serà el responsable sindical. Nin dirigirà la FOUS fins al seu ingrés, als inicis de la guerra, a la UGT.

Lluís Mestres és detingut durant l'estat de guerra imposat pel general Batet a tot Catalunya i és conduït successivament als vaixells *Cabo Cullera*, *Andalucía* i, finalment, *Manuel Arnús*, ancorats al port de Tarragona i acompanyat per un nombrós grup de tarragonins d'ERC, tant de la capital com de tots els indrets comarcals, dirigents d'Aliança Obrera i rabassaires.[9]

6. AIXECAMENT MILITAR I FEIXISTA

El 18 de juliol de 1936, el general Batet és, des de fa un mes, el cap de la VI Divisió orgànica, que, amb seu a Burgos, agrupa les províncies de Santander, Logronyo, Palència, Navarra, Biscaia, Vitòria, Sant Sebastià i Burgos. Un territori on hi ha un gran nombre de militars i civils compromesos amb l'aixecament i és el feu conspirador del general Emilio Mola. Solament a Burgos hi havia dues juntes conspiradores, una de civil i una altra de militar. La civil, formada per falangistes i tradicionalistes, és presidida pel general Fidel Dávila Arrondo, i la militar és encapçalada pel general Gonzalo González de Lara.

Batet intenta, el 16 de juliol, convèncer Mola perquè no se sublevi i aquest li dóna paraula de no fer-ho. L'endemà esclata la insurrecció i Batet deté els conjurats general González de Lara, el comandant Luis Porto Rial i els capitans Luis Moral Movilla i Nicolás Murga Santos. Després de diversos intents dels sublevats per convèncer Batet perquè s'uneixi a la conspiració, el 18 de juliol Mola li comunica que s'ha sublevat, que assumeix el comandament de la Divisió i que el destitueix.

El mateix dia 18, el comandant Antonio Algar Quintana i el coronel Marcelino Gavilán Almuzara detenen Batet i l'empresonen al penal de Burgos. El seu ajudant, el coronel Arturo Herrero Company, també detingut, és tret de la presó i assassinat l'endemà al costat del penal. Un mes després, el 24 d'agost, Mola, preocupat per la vida de Batet i dels altres dos generals empresonats a Burgos, Nicolás Molero i Julio Mena, els trasllada a la penitenciaria militar de Pamplona.

Durant l'aixecament rebel, Battestini es troba a l'Hospital. El primer cop que rep el centre és la detenció i assassinat del seu prior –que ho era des de 1914–, el capellà Anton Parera i Constantí, que, per raó del seu càrrec, n'era també majordom i caixer.

9 Dirigents de la capital com Lluís Prunés, Martí Rouret, Benet Sardà, Josep Sagalà, Josep Salvat, Antoni Secall, Joaquim Fort, Josep Jorba i Ramon Sanahuja. Dirigents d'Aliança Obrera com Francesc Ollé, Miquel Valdés i Joan Sendra (tots tres posteriorment del PSUC); Eduard Emperador (més endavant del POUM); Josep Catalán, de la UGT; Amós Ruiz, del PSOE, i d'altres.

L'Hospital és expropiat pel govern de la Generalitat a partir del 28 de juliol i se cedeix al comissari de la Generalitat, precisament Lluís Mestres, la intervenció, el control i la fiscalització en tots els aspectes del seu funcionament. Uns dies després (4 d'agost) Mestres reuneix les persones que havien de constituir la nova junta de l'Hospital General de les Comarques Tarragonines, nom que a partir d'aleshores porta l'Hospital de Sant Pau i Santa Tecla. Sota la presidència d'Albert Oliva, Battestini segueix de director i és nomenat vocal de la Junta, acompanyat de Manuel Miró i Esplugas i de Domènec Almenara. Finalment, la Generalitat confiscarà l'Hospital el febrer de 1937 i Battestini cessarà en el càrrec.[illegible]

El 19 de juliol Mestres és nomenat pel president Companys comissari delegat de la Generalitat a Tarragona i exerceix aquest càrrec executiu –equiparat al de conseller– a les comarques tarragonines fins al gener de 1937. Es troba davant una dura problemàtica caracteritzada per: 1) la insurrecció i la posició defensiva de les institucions de la Generalitat; 2) les insuficients forces d'ordre públic –Guàrdia d'Assalt, Guàrdia Civil, Mossos d'Esquadra– amb què compta el comissari–; 3) la inexistència d'un servei d'informació; 4) el gran nombre de persones armades a la rereguarda, el doble que d'agents d'ordre públic; 5) les grans possibilitats d'introducció d'espies, quintacolumnistes i delinqüents en algunes de les organitzacions antifeixistes. Per últim, no cal oblidar la proximitat del front de guerra de l'Aragó amb totes les servituds que comporta i la pressió de les delegacions consulars sobre la Comissaria per protegir les persones i els béns estrangers. Mestres intenta imposar ordre i salva el cardenal Vidal i Barraquer, el bisbe de Tortosa i altres persones.

El 19 de juliol, el secretari general del POUM, Maurín, es trobava de viatge a Galícia, on és detingut i se'l dóna, equivocadament, per mort. Nin assumeix la direcció del POUM, amb el càrrec de secretari polític i és delegat al Consell d'Economia de Catalunya, des de la seva creació (11 d'agost) fins que és nomenat conseller de Justícia i Dret (26 setembre de 1936).

Des del Departament de Justícia, Nin, malgrat el que les seves idees poguessin fer suposar, col·laborà amb la reordenació de la vida política catalana. Així una de les primeres mesures que pren és eliminar les oficines jurídiques creades arran de l'ocupació del Palau de Justícia els primers dies de la guerra i que havien degenerat en coves de «xoriços» i xantatgistes. En el seu lloc crea set tribunals populars amb la seva corresponent reglamentació i procediment (13 d'octubre de 1936), quatre per a Barcelona i un per a cadascuna de les capitals de Girona, Lleida i Tarragona. Nin eixampla les competències de la Generalitat en proposar al president Companys la possibilitat d'exercir la facultat d'indult, reservada al president de la República. El president assumí aquesta facultat i Nin en proposà la primera, la del tinent Carmelo Espeleta Sancho. Per últim, Nin impulsa una sèrie de canvis en els serveis correccionals i en els establiments penitenciaris i impulsa una sèrie de mesures per millorar la convivència civil: agilitza les normes del matrimoni civil, rebaixa la majoria d'edat legal de 21 a 18 anys, i normalitzà i facilità l'adopció de menors.

[illegible] Miró és tinent d'alcalde d'ERC l'abril de 1931 i jutge de Primera Instància i Instrucció de Tarragona a partir del setembre de 1936. Almenara és president del Jurat Mixt del Treball Rural de Tarragona des de mitjan desembre de 1936.

No obstant això, les tensions polítiques que hi ha entre les diverses forces polítiques i sindicals acaben provocant la crisi de l'únic govern de la Generalitat que ha comptat amb la participació de totes les forces antifeixistes catalanes. El 17 de desembre es forma un nou govern amb l'exclusió d'AC i del POUM, i Rafael Vidiella, del PSUC, substitueix Nin en la Conselleria de Justícia i Dret.

7. S'INICIA LA TRAGÈDIA (1937-1939)

Com he dit, un cop detingut Batet, el general Mola l'havia traslladat a Pamplona per evitar el seu «passeig» i assassinat, tal com s'havia produït amb el seu ajudant. No obstant això, en arribar Franco a Burgos (16 d'agost), el cas Batet s'escapa del control de Mola. Als quinze dies (1 de setembre) el general cap de la VI Divisió, José López Pinto, obre la causa judicial militar contra Batet i nomena jutge instructor el general Manuel García Álvarez i l'endemà es fa retornar Batet a la presó de Burgos. Després de la intervenció de diversos testimonis, el 18 de setembre el jutge dicta acte de processament contra Batet i durant més de tres mesos es configura la causa.

Per fi, el 8 de gener de 1937 és convocat el Consell de Guerra d'Oficials Generals, sota la presidència del general Ángel García Benítez, i la sentència, que porta la mateixa data del Consell de Guerra, és la de mort i el pagament de cinc milions de pessetes com a responsabilitat civil. Un mes després Franco, sense fer cas a les peticions d'alts càrrecs de l'exèrcit i de l'Església (el general Queipo de Llano i el cardenal Gomà, entre d'altres), confirmava la sentència, i el 18 de febrer de 1937, després d'haver rebut tots els ajuts espirituals propis de la seva fe cristiana, Batet és afusellat en el camp de tir Vista Alegre, de Burgos.

En deixar la Comissaria de la Generalitat a Tarragona i tornar a Barcelona, Mestres és nomenat delegat de la Generalitat al Banc Exterior (19 de gener de 1937) i poc després, el 8 de juliol, s'incorpora al Departament de Finances, des d'on el conseller Tarradellas, que es també conseller primer, procura aconseguir el màxim de poder en el si d'un Consell Executiu de la Generalitat. És director general del Crèdit i de la Tresoreria i disposa d'una gran autoritat sobre totes les entitats bancàries, de crèdit i d'estalvi amb seu i instal·lació a Catalunya i sobre el sector d'assegurances, a més de ser el responsable de la Tresoreria General de la Generalitat de Catalunya. Dissolta aquesta Direcció General (15 de desembre de 1938), ocupa la del Patrimoni i les Rendes fins que el Govern de la Generalitat traspassa la frontera amb França, i manté el seu càrrec en el directori d'ERC (febrer de 1939).

A partir del desplaçament de Nin i del POUM del Govern de la Generalitat, els delegats de la IC, fonamentalment l'italoargentí Vittorio Codovilla, inicien una escalada de persecució política sobre el POUM, que és secundada pels dirigents del PCE i del PSUC. El cònsol Antonov Ovseenko –potser per netejar els seus antecedents oposicionistes a la URSS i sense que després li servís de res– llençà forts atacs al POUM als pocs dies que Nin deixés la Conselleria. *Mundo Obrero*, òrgan central del PCE, el titlla d'irresponsable i provocador acusant-

lo de lluitar contra el Front Popular en profit de Franco, tot introduint elements de referència i de paral·lelisme amb la situació soviètica arran de la mort del secretari del CC del PCUS, Sergeï Kirov (1934), que havia obert el camí als successius processos de Moscou, el primer dels quals fou contra alguns dels principals protagonistes de la revolució i antics aliats de Stalin, Zinoviev, Kamenev, Smirnov, etc.

Per la seva part el POUM tampoc es queda callat i, a través dels seus mítings, plens i premsa, ataca amb duresa el PCE i el PSUC acusant-los de contrarevolucionaris. El gener de 1937 té lloc a Moscou el procés contra Piatakov, Radek, Sokolnikov, Serebriakov i altres històrics bolxevics acusats d'antisoviètics trotskistes. La tensió política a Catalunya s'accelera, esclaten els enfrontaments del maig de 1937 i la persecució sobre el POUM, que ha intervingut activament en el moviment, avança. Malgrat que no sigui trotskista i molt menys quintacolumnista, el POUM es troba, després dels Fets de Maig, en l'ull de l'huracà de la IC i del PCE-PSUC. Comorera, Del Barrio, Vidiella i el mateix secretari general del PCE, José Díaz, establien sense citar noms una clara relació entre Piatakov o Radek i Nin, tot en el marc de la línia indicada pel màxim dirigent de la IC, Manuilski, que havia afirmat que «en España los trotskistas llenan el mismo papel de cómplices del fascismo [...] se esfuerzan por ayudar a Franco a quebrar la unidad del Frente Popular».[11]

A començaments de juny de 1937 comencen les detencions de dirigents del POUM, *La Batalla* és suspesa i el seu director Julián Gómez *Gorkin*, processat. El 16 de juny Nin és detingut. *Mundo Obrero* escriu: «Ayer Nin, el renegado Nin, actualmente uno de los cabecillas trotskistas fue detenido. Ésta es la ruta a seguir.» Detingut per membres del cos de seguretat arribats a Barcelona des de Madrid, és passejat pels serveis de seguretat de Barcelona, València i Madrid, i entregat als serveis del contraespionatge lligats al NKVD. És traslladat a Alcalá de Henares i, a través de personatges com Alexander Orlov, Vittorio Vidali i altres membres dels serveis soviètics, torturat i assassinat.

No fou suficient l'assassinat, sinó que, per justificar la seva detenció i ocultar el seu assassinat, els serveis del NKVD muntaren un parell de rondalles fantàstiques. La primera, relacionar Nin i els dirigents del POUM amb l'operació d'espionatge d'un cert Golfín, i la segona, divulgar que un imaginari comando de la Gestapo assaltà les dependències on era Nin i se l'emportà a Berlín.

8. FINALITZA LA TRAGÈDIA (1939-1968)

Durant l'ofensiva rebel sobre Catalunya, després de la batalla de l'Ebre, el 15 de gener de 1939 forces del Cos d'Exèrcit de Navarra de Solchaga i del marroquí De Yagüe ocupen la capital de Tarragona. Batet i Nin són morts de fa temps. Battestini observa com el seu germà Nicolau marxa a l'exili amb altres diputats d'ERC i decideix amagar-se a Barcelona. Caiguda

11 MANUILSKI, Dimitri Z. *El cerco capitalista de la URSS y el peligro trotskista*. Barcelona, 1938, p. 20-22.

Barcelona (26 de gener), el 5 de febrer Mestres s'exilia juntament amb els presidents català, Companys, i basc, Aguirre, i els consellers de la Generalitat a través de la Vajol, el Coll de Lli i les Illes fins a l'Hostal dels Trabucaires. D'aquí cap a Perpinyà i directament a París.

Un mes després Mestres s'ha traslladat a Nimes i viu una temporada al Midi francès, entre la Provença i el Conflent, tot i que viatja amb freqüència a París, fins a l'ocupació alemanya (juny de 1940). Mentrestant, Battestini ha estat destituït de l'Hospital i, el 18 de febrer, el nou degà, el canonge José María Vallés, «propone [segons les Actes de l'Hospital] el nombramiento de otro para dicho cargo, dándose prioridad al que, aparte de sus conocimientos científicos, tenga demostrada su religiosidad y sentimientos patrióticos». Dies després, Battestini torna a Tarragona i, el 10 de març, *El Pueblo Español* informa que «ayer fue detenido el doctor Battestini conocido médico de Tarragona, quien pertenecía al Frent Popular local». El 31 de març és jutjat i condemnat a mort i el 22 d'abril és afusellat.[12] Aquest procés podria ser degut a una denúncia d'alguna ànima caritativa del sector reaccionari del Col·legi de Metges, tot recordant els anys vint?

La persecució de Battestini no acaba amb el seu assassinat. Set mesos després del seu afusellament, el 22 de novembre de 1939, el Tribunal de Responsabilitats Polítiques li obre un expedient a Tarragona i com a primera diligència formal se'l cita a declarar. Com que no hi compareix, lògicament, el jutge inicia el procés (5 de desembre), sol·licitant informes a FET i de les JONS, a la policia, a l'Església i als bancs. Li troben un compte corrent, algunes obligacions i la informació que podia tenir algun bé immoble a Barcelona. Després de la investigació, el setembre de 1940 s'arriba a la conclusió que no hi havia cases a nom de Battestini.[13]

Morts Batet, Nin i Battestini s'obre l'últim acte de la tragèdia. Mestres ha de fugir tant de la França ocupada pels alemanys com de la col·laboracionista de Vichy. Troba refugi a Mèxic (març de 1942) i s'estableix primer a la capital i posteriorment a Monterrey (Nuevo León). Es naturalitza mexicà i la seva professió de químic més el seu coneixement de l'anglès li faciliten la relació amb el món comercial dels productes químics nord-americans.

Mestres torna a Europa a finals de juliol de 1946, després de la Segona Guerra Mundial, i s'instal·la de nou a la Provença. Mentrestant, és encausat en la «Causa general contra la dominación roja», tot i que no se l'acusa de res en concret. Així mateix, entre el desembre de 1939 i el gener de 1940 el Tribunal Especial per a la Repressió de la Maçoneria i el Comunisme (TERMC) li obre un expedient que servirà per processar-lo i declarar-lo en rebel·lia. Arxivat provisionalment l'expedient (30 d'abril de 1950), encara el 17 de març de 1960 la Comissaria General d'Investigació Social sol·licita al TERMC informació sobre Mestres.

12 ADSERÀ MARTORELL, Josep. *El Doctor Rafael Battestini i Galup i el seu entorn. Director de l'Hospital de Sant Pau i Santa Tecla (1923-1937)*. Tarragona: Estarraco-Junta del Port de Tarragona, 1992, p. 307.

13 THOMÀS, Joan Maria. «La repressió que no cessava». *Kesse*. Cercle d'Estudis Històrics i Socials Guillem Oliver [Tarragona], n. 24 (desembre de 1997), p. 20-24. Així doncs, ja que no es va localitzar la que tenia al carrer de Muntaner, que devia estar a nom de la seva dona, el Tribunal s'hagué d'acontentar amb els diners i les obligacions intervinguts via bancària.

Durant aquest període, en sol·licitar Mestres el benefici dels restringits indults dictats pel govern franquista (maig de 1947), és encausat pel Consell Suprem de Justícia Militar (CSJM), que l'octubre de 1947 li comunica que

> La conducta de Luis Mestres Capdevila, actualmente en el exilio, se halla exceptuado de los beneficios de indulto otorgados por los Decretos de 9 de octubre de 1945 y 27 de diciembre de 1946. Todo ello sin perjuicio del resultado que una detenida investigación judicial pudiera aportar, en el caso de que el solicitante fuera a ella sometido en su día.

No cal dir que Mestres oblidà la recomanació i advertí, també, que la possibilitat de tornar a Catalunya es dilatava indefinidament.[14]

Per tant, marxa de França i, el novembre de 1949, el trobem a Tànger (Marroc) possiblement cridat per Josep Andreu i Abelló, el qual, amb Antoni Pedrol Rius, ha creat el Banc Immobiliari i Comercial del Marroc (24 de maig de 1948). Mestres es converteix en el cap de Negociat del Banc, tot i que solament hi resideix poc més d'un any. Possiblement a causa de les relacions establertes entre el Banc, contrabandistes, especuladors i dirigents franquistes, marxa de nou cap a Mèxic i a finals de maig de 1951 ja és a Monterrey.

Després d'observar que el triomf dels aliats en la Segona Guerra Mundial no ha facilitat el retorn dels exiliats i que la dictadura es consolida, desenganyat políticament i, sobretot, personalment de molts dels seus col·legues de partit, s'allunya de l'activitat política.

Amb l'inici de la dècada dels seixanta, Mestres inicia una dura davallada personal i professional amb dificultats per trobar feina en el marc de la crisi econòmica mexicana. Fruit de tot plegat, el 18 de juliol de 1968, precisament el 18 de juliol, als trenta-dos d'iniciar-se la guerra civil es treu la vida en el balneari Hotel México, de la ciutat de Tehuacan (Puebla). Amb la mort de Mestres cau el teló de l'últim acte de la tragèdia iniciada amb el naixement de Batet.

El presentador de l'obra indica, amb el teló ja baixat, que mort el més jove dels protagonistes, Lluís Mestres, encara hauran de passar vuit mesos i mig (fins a l'1 d'abril de 1969) perquè el govern franquista disposi la prescripció de tots aquells fets comesos amb anterioritat a l'1 d'abril de 1939 que considerava delictius.

9. ÚLTIM ADÉU

Les despulles de Batet, enterrades provisionalment al cementiri de Burgos, són traslladades i inhumades al panteó familiar del cementiri de Tarragona el 13 de desembre de 1957. Les de Battestini són enterrades al cementiri de Tarragona, el mateix dia del seu afusellament. Les de Mestres descansaren al cementiri de Tehuacan (Puebla), a Mèxic fins al desembre de 1997, en què les seves cendres són traslladades a Barcelona i, d'acord amb el seu desig, distribu-

14 BONAMUSA, Francesc. *Política i finances republicanes (1931-1939). Lluís Mestres i Capdevila, op. cit.*, p. 265-277.

ïdes pel mar Mediterrani el 7 d'abril de 1998. Les de Nin, no localitzades, deuen seguir mal enterrades als afores d'Alcalá de Henares.

10. OBLIT INSTITUCIONAL

Està bé i és festiu que es gastin diners públics en una escultura de bronze, a la Rambla Nova de Tarragona, que reprodueix un castell de quatre per vuit amb 200 figures, onze metres d'alçada i quinze tonelades.[15]

Penso que també estaria bé que una societat democràtica recordés els que defensaren la democràcia i lluitaren per intentar evitar que s'imposés la dictadura més cruel que ha vist la nostra història. De fet, dels quatre personatges d'aquest estudi, solament un ha rebut un reconeixement per part de les institucions polítiques tarragonines. Es tracta de Battestini, que ha donat nom a un carrer de Tarragona sota l'alcaldia de Recasens. Una bona iniciativa com fou l'establiment del Premi Andreu Nin per l'alcalde Martí Carnicer, del Vendrell, solament s'ha convocat un cop (gener de 1995). Batet i Mestres no han merescut fins avui l'atenció de les institucions tarragonines. En el cas de Mestres, la Diputació refusà l'1 de gener de 1998, sense cap argumentació científica, la coedició i la col·laboració per editar-ne una biografia.

15 *El Periódico*, 27 de maig de 1999.

Dr. Rafael Battestini i Galup (Barcelona, 1886-Tarragona, 1939), director de l'Hospital de Sant Pau i Santa Tecla de Tarragona (1923-1937).

GENERALITAT DE CATALUNYA

Director general
de Crèdit i Tresoreria

LLUIS MESTRES I CAPDEVILA

El President de la Generalitat,

El titular,

Lluis Mestres i Capdevila (Tarragona, 1897-Tehuacan –Puebla, Mèxic–, 1968), membre del comitè executiu d'ERC, comissari delegat de la Generalitat a Tarragona (juliol de 1936-1937), director general de Crèdit i Tresoreria de la Generalitat (1937-1938) i director general del Patrimoni i les Rendes (1938-1939).

Domènech Batet i la seva esposa als seus apartaments de la Capitania General de Catalunya.

NOTES SOBRE EL SALVAMENT DEL PATRIMONI ARTÍSTIC RELIGIÓS A REUS I TARRAGONA (1936-1937)

Jaume Massó Carballido

Artem non odit nisi ignarvs.

1. JUSTIFICACIÓ

Un dels arguments més repetidament exhibits pels defensors del bàndol rebel, durant la guerra civil i després de la seva victòria, va ser el de la destrucció del patrimoni artístic i cultural de l'Església catòlica portada a terme en el territori republicà, tot vinculant-la a l'assassinat de religiosos.[1] I també fou, és clar, una qüestió que tingué una forta repercussió a l'exterior de les nostres fonteres i que afectà força negativament el crèdit i el prestigi internacional de la República Espanyola i –en la seva part corresponent– de la Generalitat de Catalunya.[2] Els esforços que van fer les administracions espanyola i catalana foren molt considerables,[3] però la derrota final i la propaganda franquista els van emmascarar –durant molt de temps– d'una manera realment efectiva i evidentment del tot injusta. El tema és encara més desconegut o confús a l'hora d'esbrinar l'activitat realitzada a les diferents comarques o localitats catalanes (és a dir, a fora de Barcelona),[4] d'una manera aïllada al començament però aviat –i fins al final de la contesa– prou coordinada i ben estructurada.

1 Com a exemples d'aquesta bibliografia franquista, vegeu ESTELRICH, Joan. *La persécution religieuse en Espagne*. Paris: Librairie Plon, 1937; CASTRO ALBARRÁN, A. de. *La gran víctima. La Iglesia Española mártir de la Revolución roja*. Salamanca: Talleres Cervantes, 1940 [1939], i –amb una truculència portada al límit– *Causa General. La dominación roja en España. Avance de la información instruida por el Ministerio Público*, 2a edició revisada. Madrid: Ministeri de Justicia, s. a. [posterior a 1943].

2 Sobre el salvament i la protecció del patrimoni cultural en general, cal destacar els treballs complementaris d'ÁLVAREZ LOPERA, José. *La política de bienes culturales del Gobierno republicano durante la guerra civil española*. Madrid: Ministeri de Cultura, 1982, i ALTED VIGIL, Alicia. *Política del Nuevo Estado sobre el patrimonio cultural y la educación durante la guerra civil española*. Madrid: Ministeri de Cultura, 1984. Vegeu també LEÓN, María Teresa. *La Historia tiene la palabra. (Noticia sobre el Salvamento del Tesoro Artístico)*. Madrid: Editorial Hispamerca (Textos Recuperados, 3), 1977, i JULIÁN, Imma. «La protección del patrimonio artístico durante la guerra civil (por el Gobierno de la República)». *Boletín del Museo e Instituto «Camón Aznar»* [Saragossa], IV (1981), p. 38-63.

3 Pel que fa a Catalunya, les aportacions més interessants i accessibles segueixen sent les de JOSEPH i MALLOL, Miquel. *Opus IV. Èxode 1939. De retorn a Catalunya*. Barcelona: Editorial Pòrtic, 1974, i PI SUNYER, Carles. *La guerra. 1936-1939. Memòries*. Barcelona: Editorial Pòrtic (Memòries, 32), 1986. Vegeu també GUDIOL i RICART, Josep Maria. «En su defensa: la intervención de Josep Gudiol en el salvamento del patrimonio artístico durante la guerra civil». A: *Tres escritos de Josep Maria Gudiol i Ricart*. Barcelona: Arturo Ramón i Manuel Barbié (Opera Minora, 3), 1987, p. 85-115; MONREAL y TEJADA, Luis. *Arte y Guerra civil*. Angüés: La Val de Onsera (Sindéresis, 8), 1999, i –és clar– l'obra citada en la nostra nota 8.

Atesa l'amplitud del tema i l'espai de què disposo, em limitaré a descriure succintament les vicissituds del salvament del patrimoni artístic religiós durant la primera meitat de la guerra civil i també deixaré per a una altra ocasió l'estudi dels altres àmbits patrimonials (arqueològic, monumental, arxivístic, etc.). Tampoc no puc esplaiar-me, evidentment, sobre les causes i motivacions de la destrucció portada a terme durant les primeres setmanes de la revolució, ni sobre les responsabilitats d'uns i altres. A Catalunya, molts dirigents i intel·lectuals republicans van lamentar de seguida les malvestats realitzades a la zona lleial pels tristament famosos «incontrolats»,[5] però només uns quants van col·laborar d'una manera efectiva a evitar-les i reduir-ne els efectes. En tot cas, la tasca que van aconseguir portar a terme va ser molt més dura i meritòria que la que –propaganda i tergiversació a banda– van arribar a fer els de l'altre bàndol.

2. REVOLUCIÓ

2.1 Barcelona

La rebel·lió militar provocà un esclat revolucionari que afectà greument la seguretat del patrimoni cultural, tot i la immediata derrota dels facciosos a Catalunya. Podem dir que el 19 de juliol de 1936 s'inicià, amb els primers incendis i destruccions, el calvari pel qual va haver de passar el nostre patrimoni artístic.[6]

A Barcelona, centre i clau de la revolta, fou on hi hagué, és clar, els primers atemptats iconoclastes i anticlericals, que van ser exportats i imitats ràpidament a tot Catalunya.[7] La Generalitat, per poder aturar d'alguna manera els incendis provocats i les destruccions violentes, manà radiar un missatge prou curt i entenedor, però que resultà majoritàriament des-

4 Vegeu, per exemple, RIURÓ, Francesc. «La lluita per la salvaguarda del Patrimoni Artístic». *Revista de Girona* [Girona], n. 116 (maig-juny de 1986), p. 44-49.

5 Per exemple, entre les files de la CNT es va destacar el mataroní Joan Peiró, autor d'un seguit d'assenyats articles que van tenir molta repercussió a l'època. En un d'aquests articles («Justícia i persecució»), publicat el 5 de setembre de 1936, hi ha un paràgraf que explica prou bé la seva postura: «Jo no justifico el mal gust dels qui, essent o no essent religiosos, conserven coses que volien expressar motius d'una religió falsa com totes les religions o la santedat d'uns éssers reals o imaginaris que res no han tingut de sants. Molt menys, però, no justifico el mal gust dels qui ara, quan tant hi ha per fer, esmercen llurs energies perseguint les pintures i les obres cisellades pel sol fet de llur caràcter religiós. És un joc infantívol que res no té de just, que res no té d'útil a la causa de la revolució.» (PEIRÓ, Joan. *Perill a la reraguarda*. Mataró: Edicions Llibertat, 1936, p. 57.)

6 Des de la perspectiva catòlica, es tractà d'un veritable «martiri de les coses». Vegeu MONTERO MORENO, Antonio. *Historia de la Persecución Religiosa en España 1936-1939*. Madrid: La Editorial Católica, SA (Biblioteca de Autores Cristianos), 1961 (n'hi ha una reimpressió de 1998), p. 627-653, i MANENT i SEGIMON, Albert; RAVENTÓS i GIRALT, Josep. *L'Església clandestina a Catalunya durant la guerra civil (1936-1939) (Els intents de restablir el culte públic)*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat (Biblioteca Serra d'Or, 48), 1984, p. 21-42.

7 No cal dir que el gran nombre de destruccions portades a terme a Barcelona va ser un dels ingredients truculents indispensables en obres com la de LACRUZ, Francisco. *El Alzamiento, la revolución y el terror en Barcelona*. Barcelona: Talleres Tipográficos de Fidel Rodríguez, 1943, p. 123-127 i 296-307. És clar, però, que els fets –injustos i criminals– de 1936 tenien prou precedents, a la mateixa Barcelona i en altres llocs de l'Estat, com recorda ESCOFET, Frederic. *Al servei de Catalunya i de la República. La victòria (19 de juliol de 1936)*. París: Edicions Catalanes de París (Frontera Oberta, 7), 1973, p. 372: «Molt aviat començaren els incendis i saqueigs de les esglésies i convents, actes encomanadissos i freqüents en les revoltes de la nostra "catòlica" Espanya».

oït: «El Govern de la Generalitat s'ha incautat de tots els edificis religiosos i, per tant, prega tothom que siguin respectats.»[8]

Ventura Gassol, amb pocs elements tècnics disponibles per raó del període vacacional i per la dispersió territorial provocada pel cap de setmana, en els primers moments va haver de mobilitzar, a través de l'Escola Normal i amb finalitats de salvament patrimonial, tots els mestres que fou possible de localitzar.[9] També va fer imprimir amb urgència uns cartells amb l'escut del Govern català i la frase «Edifici a propiat per la Generalitat per al servei de les institucions del poble», per tal d'enganxar-los en un lloc visible de les façanes dels immobles en perill (esglésies i convents, especialment).[10]

El pintor tarragoní Ignasi Mallol i Casanovas i l'escultor reusenc Joan Rebull i Torroja, codirectors del Taller-Escola de Pintura i Escultura de Tarragona,[11] es trobaven aleshores a Barcelona i sembla que col·laboraren decididament –igual que altres artistes catalans– amb el conseller de Cultura per evitar *in situ* l'actuació indiscriminada d'alguns grups armats incontrolats (bàsicament anarquistes), que poc abans havien participat en la derrota dels militar subversius. Les notícies que en tenim ens diuen, d'una manera una mica confusa, que Rebull i Mallol van ajudar a salvar, al capdavant d'un escamot de Mossos d'Esquadra, el museu i una bona part de la biblioteca del Seminari barceloní.[12] Després d'aquesta actuació eficaç, Gassol els va fer anar a Tarragona, on la Comissaria de la Generalitat s'enfrontava a problemes similars.

8 Vegeu JOSEPH i MALLOL, Miquel. *El salvament del Patrimoni artístic català durant la guerra civil*. Barcelona: Editorial Pòrtic (Llibre de Butxaca, 36), 1971, p. 19.

9 Vegeu CARNER-RIBALTA, Josep. *De Balaguer a Nova York passant per Moscou i Prats de Molló (Memòries)*. París: Edicions Catalanes de París (Col·lecció Frontera Oberta, 5), 1972, p. 161-162, i FORT i COGUL, Eufemià. *Ventura Gassol. Un home de cor al servei de Catalunya*. Barcelona: EDHASA, 1979, p. 225-228. Un exemple, novel·lat però versemblant i colpidor, de l'actuació d'un dels mestres mobilitzats el podeu trobar al llibre de ROMERO, Luis. *Tres días de julio (18, 19 y 20 de 1936)*. Esplugues de Llobregat: Ediciones Ariel (Horas de España, 3), 1967, p. 527-532.

10 Podeu veure una fotografia d'aquest cartell, enganxat al costat de la porta d'una església barcelonina, a VALLES, Edmon. *Història gràfica de la Catalunya autònoma 1931-1939. II. La Guerra (del 19 de juliol de 1936 a l'11 de febrer de 1939)*, 3a edició. Barcelona: Edicions 62, 1990, p. 133.

11 En funció d'aquest càrrec de codirector i en representació del Taller Escola, Rebull havia ocupat una vocalia en la Comissió Provincial de Monuments, de la qual va prendre possessió en la sessió de 29 d'agost de 1935, extraordinàriament presidida per l'aleshores comissari de la Generalitat a Tarragona, Emili Vila (Llibre d'actes de la Comissió de Monuments de Tarragona, anys 1935-1963, p. 1. Arxiu Històric de Tarragona).

12 Així ho explica BOSCH GIMPERA, Pere. *Memòries*. Barcelona: Edicions 62, 1980, p. 192: «enmig de l'incendi del Seminari, Gassol hi envià els artistes Mallol i Rebull amb mossos d'esquadra que aconseguiren salvar almenys el museu i la part més important de la biblioteca i portar-ho a la Generalitat». En canvi, l'arquitecte Gudiol [*Tres escritos de Josep Maria Gudiol i Ricart, op. cit.*, p. 90] només esmenta «un grupo de artistas dirigidos por el escultor Federico Marés» com a responsables de la recuperació dels materials «salvados de las llamas y del saqueo del Seminario». Val a dir que tant Gudiol com Bosch no van poder arribar a Barcelona fins al dia 22 de juliol [vegeu RIPOLL, Eduard; SANMARTÍ; Enric. «El juliol de 1936 de Pere Bosch-Gimpera». *L'Avenç* [Barcelona], n. 42 (octubre de 1981), p. 15]. Vegeu també COROMINES, Pere. *La República i la guerra civil. Tercer volum dels Diaris i records* (edició a cura de Max Cahner i Joan Coromines). Barcelona: Curial, 1975, p. 211, en què s'esmenta l'activitat del «Sindicat d'Artistes Pintors i Escultors».

2.2 Tarragona

La situació a Tarragona va anar a remolc de la de Barcelona.[13] El dia 21 de juliol van ser publicats en el *Butlletí Oficial de la Generalitat de Catalunya* (d'ara endavant, BOGC) dos decrets de Presidència: en el primer s'acceptava la dimissió de Joaquim Fort i Gibert, fins aleshores comissari delegat interí de la Generalitat a Tarragona (era alcalde de la ciutat), i en el segon es nomenava per al mateix càrrec Lluís Mestres i Capdevila. Després d'aconseguir que el cardenal Vidal i Barraquer accedís a deixar la ciutat, escortat per funcionaris de la Generalitat,[14] la nit del 21 al 22 de juliol elements sense control invaeixen el palau arquebisbal. Gràcies a l'enèrgica acció del comissari Mestres, la Generalitat aconsegueix salvar els documents del valuós arxiu del cardenal, tot i que hom va trobar «els papers una mica desordenats i remenats per alguns membres dels comitès [antifeixistes] locals. No sembla, però, que se n'haguessin endut res».[15]

El conjunt documental del cardenal, publicat miscel·làniament per M. Batllori i V. M. Arbeloa des de 1971, va ser portat en un primer moment a les dependències de la Comissaria –que ocupava les que havien estat de la Diputació– i traslladat més endavant a Barcelona –per mitjà de P. Bosch Gimpera– i confiat a Josep Vidal i Barraquer, germà del cardenal.[16] Per prevenir noves agressions, la catedral va ser apropiada i tancada, i el palau arquebisbal i el seminari es van convertir en hospitals de sang. Menys afortunats foren la resta d'edificis religiosos tarragonins, més o menys profanats i saquejats; uns quants van patir greus incendis i destruccions, com l'església de les carmelites descalces o els convents dels carmelites i de les clarisses.[17] L'incendi més vistent i recordat per qui el va poder veure és el del vell convent de Santa Clara.[18]

13 Vegeu PIQUÉ i PADRÓ, Jordi. *La crisi de la rereguarda. Revolució i guerra civil a Tarragona (1936-1939)*. Barcelona: Diputació de Tarragona i Publicacions de l'Abadia de Montserrat (Biblioteca Abat Oliva, 193), 1998, especialment les p. 125-129.

14 Vegeu BONAMUSA, Francesc. *Política i finances republicanes (1931-1939). Lluís Mestres i Capdevila, comissari conseller a Tarragona (1936-1937) i director general de Finances de la Generalitat de Catalunya (1937-1939)*. Tarragona: Edicions El Mèdol, 1997, p. 92-94. Sobre el salvament del cardenal, vegeu també SERRA i VILARÓ, Joan. *Víctimas sacerdotales del Arzobispado de Tarragona durante la persecución religiosa del 1936 al 1939*. Tarragona: Successors de Torres & Virgili, s. a. [1948], p. 21-36; FORT i COGUL, Eufemià. *Eduard Toda, tal com l'he conegut*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat (Biblioteca Abat Oliva, 6), 1975, p. 302-305; MUNTANYOLA, Ramon. *Vidal i Barraquer. Cardenal de la Pau* (nova edició revisada). Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat (Biblioteca Abat Oliva, 9), 1976, p. 353-415; LEÓN DUASO, Sylvia. «La orden que salvó la vida de Vidal i Barraquer». *Diari de Tarragona*, 5 de juny de 1994, p. 3; MASSÓ CARBALLIDO, Jaume. «Vidal i Barraquer, Tarragona i la guerra civil». *Diari de Tarragona*, 3 d'agost de 1998, p. 9, i MASSÓ CARBALLIDO, Jaume. «Companys i Vidal i Barraquer (24 de juliol de 1936)». *El Punt* [Tarragona], 24 d'agost de 1998, p. 19.

15 *Arxiu Vidal i Barraquer. Església i Estat durant la Segona República Espanyola 1931-1936* (edició a cura de M. Batllori i V. M. Arbeloa), volum I. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1971, p. VIII.

16 Vegeu BOSCH GIMPERA, Pere. «La vida d'un català exemplar. Vidal i Barraquer el "Cardenal de la Pau"». *Xaloc* [Mèxic], n. 41 (28 d'abril de 1971), p. 48 i 52, amb confusions pel que fa als noms dels comissaris de Tarragona (rectificades a BOSCH GIMPERA, Pere. *Memòries*, *op. cit.*, p. 194 i 273).

17 Vegeu TRENS i RIBAS, Manuel (dir.). *Monumentos sacros de lo que fué España roja. Homenaje a las iglesias caídas*, tom I (Catalunya). Barcelona: Fomento de la Producción Española, 1940, p. 5-8; *Los Monumentos Arqueológicos y Tesoro Artístico de Tarragona y su Provincia durante los años 1936-39. Memoria de la Real Sociedad Arqueológica Tarraconense*. Poblet: Reial Societat Arqueològica Tarraconense, 1942, p. 37-41, i CLIMENT, Luis. *Rojos en Tarragona y su provincia*. Tarragona: Sucessors de Torres & Virgili, 1942, p. 162-163. Val a dir que algunes de les afirmacions que s'hi fan són errònies o molt tendencioses.

18 Vegeu, per exemple, PRATS i BIARNÉS, Josep M. *Memòries d'un tarragoní absent. Notes per a la història local amb interpolacions en castellà* [sic]. Barcelona: Gràfiques Reunides, 1988, p. 24-25, i les fotografies publicades per CLIMENT, Luis. *Rojos en Tarragona y su provincia*, *op. cit.*, p. 88 i 160.

Hi ha nombrosos testimonis –sobretot des de l'òptica catòlica o conservadora– del seguit d'actuacions revolucionàries negatives que es portaran a terme contra les persones i els béns religiosos durant els dies immediatament posteriors al 19 de juliol, i no cal recordar-los un per un.[19] És evident, tanmateix, que el patrimoni artístic de caire religiós va ser afectat de forma considerable, especialment el moble, però no és menys cert que hom pogué salvar elements molt valuosos i que la catedral romangué pràcticament intacta fins al final de la guerra. En aquest salvament hi participaren –com veurem– elements molt heterodoxos: comissaris i delegats de la Generalitat, professors i estudiants d'art i fins i tot alguns membres de partits o organitzacions teòricament anticlericals. El més representatiu d'aquests últims és Josep Maria Alomà i Sanabras (el Catllar, 1909 – Tarragona, 1993), que recordava en tercera persona –pocs anys després dels fets– la cursa dramàtica de destruccions i salvaments:

> [...] La quema de la iglesia de San Agustín [...] seguramente sería llevada a cabo por elementos llegados aquel día [21 de juliol] de Barcelona con el fin de extender el terrorismo del que la ciudad hasta entonces había estado preservada. Por el contrario, fue el día de referencia, en unión de elementos de la Generalidad y alumnos de la escuela-taller de escultura y pintura de la misma, cuando para preservar los edificios religiosos del furor de las masas, se dedicó a fijar y amparar que dichos elementos colocaran carteles y pasquines invitando al pueblo a respetarlos, por considerarlos de interés nacional. / Apercibido de que en la iglesia de San Lorenzo se procedía a la quema de imágenes por un grupo de incontrolados trasladóse con la mayor rapidez en auxilio de los elementos que intentaban rescatar del saqueo y destrucción un retablo de valor incalculable, sin poderlo conseguir por la actitud hostil de la masa que amenazaba tomar un mal cariz. Afortunadamente su personación oportuna y decidido gesto permitió recuperar el retablo mentado, siendo inmediatamente trasladado, bajo su custodia, a la E.T. de P. y E. de la G. para su conservación y reparación. / Pero donde había de culminar su gestión fue en salvar a la Catedral del saqueo, destrucción y robo de objetos de culto y obras de arte que gracias a su decidida y valiente intervención pudieron ser conservados incólumes al igual que el edificio. En cierta ocasión se opuso enérgica y rotundamente a que penetrasen en el sagrado recinto elementos de las JJ.LL. que, pretextando un registro, intentaron destruir las imágenes y altares que no querían fuesen conservados, puesto que todo lo que se refiriese a religión decían que tenía de ser destruido y quemado. / Como no atendían a razones les propuso que delegaran a dos o tres miembros para que, en su unión y de la del conservador de aquélla, comprobasen que si se guardaban era porque constituían cosas artísticas e históricas y que por otra parte tenían que tener presente que aquello se destinaba a Museo. Aceptada la proposición, se les permitió la entrada retirándose completamente decepcionados y contrariados.[20]

19 Vegeu, per exemple, RAMON, Salvador. «Recordant...». A: *Semana Santa MVMLXIII*. Barcelona: Confraria de Sant Magí de Barcelona, 1963, s. p.; COSTA i SARSANEDAS, Jaume. «De com i per què es van salvar les campanes de la catedral». *Diari de Tarragona*, 16 de setembre de 1998, i ALEU i PADRENY, Miquel. «Noves dades sobre la salvació del pas "El Cirineu" durant la guerra civil». A: *Setmana Santa. Tarragona, 1991*. Tarragona: Reial Germandat de Jesús Natzarè, 1991, p. 27-31, aquest darrer molt interessant i significatiu de com actuaven els escamots anarquistes i quines eren les possibilitats reals d'intervenció dels representants polítics municipals.

20 *Declaració jurada de Josep Maria Alomà Sanabras* [1942]. Tarragona: Ateneu de Tarragona, 1992, p. 19-20. Hi he corregit els accents gràfics i les comes; els punt i a part els he senyalat per mitjà de barres.

2.3 Reus

El dia 21 de juliol hom cremà l'església de Sant Francesc i el 22 el santuari de la Misericòrdia (on fou destruït pràcticament tot el seu patrimoni artístic).[21] Dels molts testimonis que han estat publicats sobre aquells moments tan difícils, es pot destacar el que va oferir Josep Iglésies quaranta anys després:

> L'estiu del 1936 fou angoixós per l'amic Vilaseca. L'esclafit de la guerra civil, amb l'aparició incivil d'uns petits grups que anaven d'un temple a l'altre, armats de malls que brandaven enfurits i ho destruïen tot, el deixà anorreat. Ell, que s'havia erigit en vetllador del tresor artístic ciutadà, es trobava completament impossibilitat d'evitar la salvatgia que es manifestava. La destrucció dels tresors artístics que guardaven les esglésies fou obra d'un dia. Recordem la visita que li férem en aquella avinentesa i que el trobàrem pres d'un gran aclaparament. No se sabia treure del cap que haguessin pogut ésser cremades les imatges i pintures, algunes importantíssimes, de la Sang, del Roser, de Misericòrdia i, darrerament, de Sant Pere. Ens estàvem darrera els vidres del balcó del seu despatx [en el número 32 bis del carrer de Sant Joan].
>
> –Veig passar per aquest carrer els grups d'incendiaris. Criden. Tots parlen castellà. Han pujat de les pedreres de Salou. N'hi ha que tenen fatxa d'abissinis. No n'hi ha un de sol que sigui de Reus, ni un... –ens comunicava.
>
> Quan reaccionà, es pogué encara salvar molta cosa de la parroquial de Sant Pere i aleshores vingué l'hora d'anar –junt amb en Rius– d'un lloc en un altre a recollir el que en podríem dir materialment els testos. Però en alguns llocs ni testos de cap mena en quedaren. I no solament a Reus, sinó que anà pels pobles a intentar de salvar el que encara era salvable, perquè arreu havia ocorregut l'onada malastruga. Això li comportà córrer perills, i superar-los.[22]

L'agressió a l'edifici de la Prioral començà, el dia 21 de juliol, per la seva mateixa façana.[23] Hom va fer caure a terra l'antiga imatge de pedra de Sant Pere que hi havia dins de la fornícula oberta en el frontó de la portalada major. L'escultura va ser trencada i els seus fragments, dispersats. El 1961, vint-i-cinc anys després, en obrir-se una rasa al carrer de Balmes, va reaparèixer el malmès cap de l'apòstol, avui conservat al Museu Comarcal Salvador Vilaseca.[24]

Quant a l'interior del temple, hom va cremar o fer desaparèixer la majoria dels seus mobles, inclosos diversos elements dels altars i retaules. Es van poder salvar, tanmateix, de-

21 Vegeu la fotografia de com va quedar l'interior del santuari de Misericòrdia a ANGUERA, Pere; ARNAVAT, Albert; AMORÓS, Xavier. *Història gràfica del Reus contemporani, I. 1803-1939*. Reus: Ajuntament de Reus, 1986, p. 201.

22 IGLÉSIES, Josep. *Salvador Vilaseca, excursionista científic*. Reus: Associació Excursionista de Reus, 1976, s. p. Sobre la controvertida qüestió de la participació de forasters o emigrants en la destrucció del patrimoni religiós (a Reus i a tot Catalanya), vegeu BLASCO, Juan. *Estampas de mi cautiverio*. Buenos Aires: Sociedad Editora Internacional, 1940, p. 71.

23 Deixant de banda les autoritats municipals, no es pot dir que els elements catòlics de Reus –fins i tot els que no temien per la seva vida– fessin gaire cosa per defensar aquest i els altres temples de la ciutat. És significatiu l'episodi que explica CORREIG i MASSÓ, Antoni. *Temps de guerra. Apunts autobiogràfics (del 1936 al 1939). (Des de la fe)*. Reus: Edicions del Centre de Lectura (Assaig, 63), 1999, p. 13-14: «Ingènuament vaig trucar per telèfon a un alt càrrec municipal molt conegut meu, demanant-li que fessin sortir alguna força a protegir aquella església atacada. Digué que no hi podien fer res.»

24 Les circumstàncies d'aquesta singular «troballa» les va donar a conèixer VILASECA ANGUERA, Salvador. «Fragment d'una escultura de Sant Pere de l'Església Prioral». *Reus. Semanario de la Ciudad* [Reus], n. 793 (24 de juny de 1967), p. 49.

terminades parts dels retaules de l'altar major i de l'altar del Roser, que van romandre *in situ* mentre la nau de l'església esdevenia un mercat públic –cobert– de fruites i verdures.[25]

Com a molts altres llocs, també a Reus es van destruir o malmetre edificis i objectes de titularitat eclesiàstica que, tot i no tenir pràcticament cap interès artístic, haurien estat molt útils per al patrimoni cultural, pedagògic o social de tots els ciutadans. Un cas paradigmàtic és l'incendi del col·legi de Sant Pere Apòstol dels Fills de la Sagrada Família, anomenat dels «Padres», al carrer Ample.[26] Pocs mesos després, el socialista reusenc Josep Recasens i Mercadé comentava des de les planes del *Diari de Reus* aquests fets:

> Els primers actes revolucionaris foren destruir, saquejar i cremar edificis, mobles, mercaderies, valors artístics, àdhuc bitllets de Banc... Posats a fer heroïcitats, fins i tot emprenguérem contra les nostres pròpies propietats i els nostres propis béns. I avui, com és sabut, manquen locals per a escoles i per allotjar refugiats, manquen subsistències i diners, manca en fi el que tindríem si no haguéssim intentat fer una extemporània revolució.[27]

3. ACTIVITAT LEGISLATIVA DE LA GENERALITAT

El president Companys i el conseller Gassol havien signat el 2 de juny un decret que reorganitzava el Servei de Belles Arts, de Conservació del Patrimoni Artístic Nacional, d'Excavacions i d'Arxius i Biblioteques.[28] El decret, publicat en el BOGC el dia 4, creava la Secció de Biblioteques (amb Jordi Rubió i Balaguer com a cap), la Secció d'Arxius Documentals (Agustí Duran i Sanpere), la Secció de Museus (Joaquim Folch i Torres), la Secció de Monuments (Jeroni Martorell) i la Secció d'Excavacions (Pere Bosch-Gimpera).

El 24 de juliol, en unes circumstàncies ben diferents, el BOGC publicà un decret de Cultura que disposava la constitució immediata «a cada localitat de Catalunya d'un Comitè presidit per l'Alcalde i sota la salvaguarda de les Milícies ciutadanes, per vetllar i assegurar la conservació dels edificis públics, que el Govern de la Generalitat destina a institucions populars, així com els objectes, que són també Patrimoni del Poble». Al dia següent, el mateix mitjà oficial publicà un nou decret de Cultura pel qual la Generalitat s'apropiava «tots els materials i objectes d'interès pedagògic, científic, històric, arqueològic, bibliogràfic i documental que es trobin situats en els edificis o locals d'institucions públiques del territori de Catalunya afectats pels actuals esdeveniments, o que a judici dels senyors Comissaris de la Generalitat, Alcaldes i altres Autoritats legals podessin ésser-ho», alhora que ordenava que

25 Vegeu el *Diari de Tarragona*, any LXXXIII, n. 187 (6 d'agost de 1936), p. 3, i BLASCO, Juan. *Estampas de mi cautiverio, op. cit.*, p. 53, en què comenta la transformació del temple en «"mercado de casa Pedro", pues los santos pasaron a la historia».

26 Vegeu-ne la descripció que dóna BLASCO, Juan. *Estampas de mi cautiverio, op. cit.*, p. 28-30.

27 El text complet de l'article, publicat l'11 de desembre de 1936, ha estat reproduït per ANGUERA i NOLLA, Pere; PÉREZ SEGURA, Lluís Miquel. «Polèmica guerra-revolució en els textos de J. Recasens i Mercadé». A: *Col·loqui Internacional 2a República Espanyola. Comunicacions presentades a les ponències I i II.* Tarragona: Universitat de Barcelona-Facultat de Filosofia i Lletres, 1981, p. 15-17.

28 Aquesta reorganització es portà a terme d'acord amb la Llei de conservació del patrimoni històric, artístic i científic de Catalunya, de 26 de juny de 1934 (el text d'aquesta Llei és reproduït a ROSSELL, Mercè. *La Generalitat de Catalunya. II. La política cultural. El bilingüisme. L'ensenyament. El patrimoni. La cultura popular*. Barcelona: Editorial Undarius, 1977, p. 56-62).

tots els comitès creats pel decret publicat el dia 24 posessin «sota la salvaguarda de les Milícies ciutadanes i altres forces de les autoritats constituïdes, tots els susdits materials i objectes» i obligava els alcaldes a donar «compte del compliment d'aquesta disposició al Conseller de Cultura de la Generalitat, pels mitjans de comunicació més ràpids que tinguin a llur abast».

El dia 27 de juliol es constituí a la capital del Tarragonès el «Comitè d'Incautacions d'Obres Culturals de Tarragona». Els seus càrrecs es van distribuir així:

> President: Joaquim Fort i Gibert, Alcalde d'aquesta ciutat. Vice-president: Estanislau Salvador i Fortuny, Conseller Regidor [sic] de Cultura de l'Ajuntament. Vocals: Ignasi Mallol i Casanovas, Joan Rebull Torroja, Directors de l'Escola d'Art de Tarragona; Bertomeu Darder, Director accidental de l'Institut de Segona Ensenyança; Montserrat Bertran, director de l'Escola Normal de Tarragona, i dos vocals del Front Popular, que els nomenarà oportunament.[29]

Molt aviat, però, el Govern de la Generalitat decidí retornar als seus diferents serveis tècnics patrimonials (Arxius, Biblioteques, Museus, Monuments i Excavacions) llurs funcions. Companys i Gassol van signar, el 31 de juliol, un decret que anul·lava «totes les Delegacions d'inspeccció d'edificis i d'objectes del Patrimoni del Poble i totes les autoritzacions per a requisar i apropiar-se els esmentats objectes». Es considerava, doncs, «ja realitzada [...] l'acció immediata del Govern de la Generalitat en defensa del patrimoni del poble i dels objectes d'interès artístic, històric i pedagògic, en la qual ha estat assistit per tota mena d'iniciatives privades, espontànies i per ciutadans i grups de ciutadans que s'han posat a les seves ordres». El decret deia també que «tots els ciutadans que descobreixin objectes que ells creguin d'interès artístic, històric, científic o pedagògic, en compte de dur-los, com havien fet fins ara, al Servei del Patrimoni de la Generalitat, caldrà que notifiquin abans a l'esmentat Servei llur troballa, perquè el tècnic autoritzat dictamini si el seu interès justifica o no la incautació o el trasllat». Aquest decret es va fer públic primer a través de la premsa diària, uns quants dies abans d'inserir-lo en el BOGC.[30]

Dins del mateix procés de regularització –i per mitjà de sengles decrets (de 30 de juliol, publicats al BOGC l'1 d'agost)– va ser suprimida la Junta de Museus de Barcelona, substituïda per la Comissaria General de Museus, i nomenat comissari general Pere Coromines i Muntanya.[31] Tot seguit fou substituït el Patronat del Museu d'Arqueologia de Catalunya per la nova Comissaria General de Museus Arqueològics, de la qual és nomenat comissari Pere Bosch-Gimpera (decrets de 31 de juliol, publicats el 2 d'agost).

29 *Diari de Tarragona*, any LXXXIII, n. 179 (28 de juliol de 1936), p. 1. Sobre aquest Comitè, vegeu PIQUÉ i PADRÓ, Jordi. «Revolució i guerra civil al Tarragonès (1936-1939)». A: *Història del Camp de Tarragona. I. El Tarragonès*. Tarragona: Diputació de Tarragona, 1989, p. 237-238; PIQUÉ i PADRÓ, Jordi. «Revolució i guerra civil». A: *El segle XX a Tarragona*. Tarragona: Nou Diari, 1995, p. 112, BONAMUSA, *Francesc. Política i finances republicanes (1931-1939). Lluís Mestres i Capdevila, comissari conseller a Tarragona (1936-1937) i director general de Finances de la Generalitat de Catalunya (1937-1939), op. cit.*, 1997, p. 199-200, i PIQUÉ i PADRÓ, Jordi. *La crisi de la rereguarda. Revolució i guerra civil a Tarragona (1936-1939), op. cit.*, p. 127-128.

30 Vegeu el *Diari de Tarragona*, any LXXXIII, n. 186 (5 d'agost de 1936), p. 3, i el *Butlletí Oficial de la Generalitat de Catalunya*, n. 222 (9 d'agost de 1936), p. 988.

El 6 d'agost es formà el Comitè Antifeixista de Tarragona i des d'aleshores es va fer càrrec de la responsabilitat municipal de Cultura el militant cenetista Josep Maria Alomà Sanabras, en representació de la FAI. Més endavant, el 22 d'octubre, en reconstituir-se l'Ajuntament, Alomà va prendre possessió formal de la Regidoria de Cultura.[32] Paral·lelament, sense afectar teòricament l'àmbit cultural o artístic, es creà també un departament municipal anomenat d'«Incautacions», dirigit per Josep Pechs Franch, del POUM, tant durant l'època del Comitè Antifeixista com la del primer Ajuntament reconstituït.[33]

El 7 d'agost, el BOGC publicà un decret del Departament de Justícia i Dret per mitjà del qual la Generalitat confiscava, a més a més dels béns dels individus i «persones morals» que haguessin participat d'alguna manera en el moviment sediciós, els «de l'Església i de les Ordres i Congregacions Religioses» que «el dia 19 de juliol corrent es trobaven en possessió de les esmentades Corporacions». Aquests béns «es dedicaran, d'una manera especial, a obres de caràcter sindical i social, així com al compliment dels serveis administratius de la Generalitat. Resten exceptuats els béns comunals i les cases parroquials, de les esmentades Corporacions, els quals passaran en plena propietat als Ajuntaments respectius».[34]

L'11 d'agost és publicat al BOGC el decret pel qual tots els museus, col·leccions, ruïnes i monuments arqueològics de Catalunya quedaven incorporats «al Patrimoni del Poble» i passaven a dependre de la Conselleria de Cultura. El mateix decret declarava apropiats «la zona arqueològica de Tarragona, els seus museus i col·leccions arqueològiques, la Necròpolis i el Museu de la Fàbrica de Tabacs».

Amb data 13 d'agost, la Generalitat va trametre una circular amb instruccions per a tots els «Alcaldes Presidents de Comitès i Delegats per [a] la protecció del Patrimoni del Poble»:

> Edificis. Es procurarà impedir la destrucció dels monuments arquitectònics de mèrit destacat, en el conjunt i detalls escultòrics. En el cas d'edificis incendiats, es recomana a l'autoritat local cuidi de tapiar les portes, per motiu de seguretat pública. Serà tramesa a la Comissió del Patrimoni, sinó ha sigut ja feta, una Nota dels edificis incautats a cada població.
>
> Objectes artístics, Arxius i Biblioteques. Es dipositaran en lloc segur de la localitat, guardant-los fins que d'acord amb la Comissió del Patrimoni se'ls doni nova destinació. En cap manera s'entregaran a delegats que no vagin expresament autoritzats. Es farà un inventari el més detallat possible, que serà tramès a la Comissió del Patrimoni del Poble, de la Generalitat.[35]

31 Vegeu-ne les referències, escasses però significatives, que en dóna el mateix COROMINES, Pere. *La República i la guerra civil. Tercer volum dels Diaris i records*, *op. cit.*, p. 211-212.

32 Sobre l'actuació d'Alomà en defensa del patrimoni artístic, vegeu LLORACH, Loudes; PIQUÉ, Jordi. «Josep M. Alomà Sanabres, militant cenetista (73 anys)». *Quaderns d'Història Contemporània* [Tarragona], n. extra [*Revolució i guerra civil. Recerques a l'Arxiu Nacional de Salamanca* (SGC)], 1983, p. 245-259, i sobretot la *Declaració jurada de Josep Maria Alomà Sanabras*, *op. cit.*

33 PIQUÉ i PADRÓ, Jordi. *La crisi de la rereguarda. Revolució i guerra civil a Tarragona (1936-1939)*, *op. cit.*, p. 41 i 50. Cal fer esment que tant Alomà com Pechs eren paletes de professió.

34 CASTRO ALBARRÁN, A. de. *La gran víctima. La iglesia española mártir de la revolución roja*, *op. cit.*, p. 100-101, li dóna aquesta interpretació tendenciosa: «No habían pasado quince días desde que comenzó el Movimiento y la revolución cuando el Gobierno de la Generalidad de Cataluña se incautaba de todos los bienes de las Ordenes Religiosas que "*Hubiesen intervenido* –decía el Decreto– *en la sublevación*".» (He mantingut les cursives de l'original.)

35 Còpia mecanoscrita conservada en un arxiu particular (des d'ara, AP) de Tarragona. Hi he corregit els accents i les comes. La tramesa d'aquestes instruccions oficials és anunciada, entre d'altres, pel *Diari de Reus*, n. 182 (15 d'agost de 1936), p. 2.

El 14 d'agost, el BOGC feia públic el nomenament d'Eduard Toda i Güell i de Pere Lloret i Ordeix com a comissaris dels monestirs de Poblet i Santes Creus, alhora que eren dissolts els respectius patronats.[36]

El 22 d'agost, apareixia al BOGC el decret pel qual eren «dissoltes totes les Juntes de Museus i totes les altres entitats que, amb un nom o altre, tenien per funció l'ordenació i l'administració dels Museus en les diverses localitats de Catalunya.» Aquestes juntes, pràcticament inoperants aleshores, serien substituïdes per «un Delegat» que havia de servir «d'enllaç entre la Comissaria general de Museus, d'una banda, i els Ajuntaments, Milícies i Comitès locals, d'altra banda».

El dia 19 de setembre de 1936, el ja intitulat *Diari Oficial de la Generalitat de Catalunya* (d'ara endavant, DOGC) publicà un decret pel qual «la Generalitat de Catalunya s'apropia tots els Santuaris i Ermites situats en el territori català de la seva jurisdicció», amb la indicació que «els Alcaldes i autoritats de tota mena procuraran que no sofreixi cap dany aquest nou Patrimoni de la Generalitat.» Aquest decret, a causa dels dubtes «sobre la situació jurídica en què es podrien trobar determinats Santuari i Ermites», va ser modificat en el DOGC del 17 d'octubre: «són exceptuats de l'apropiació general [...] els Santuaris i Ermites que en l'expressada data eren propietat d'Ajuntaments de Catalunya».

El 17 d'octubre, un altre decret publicat al DOGC feia saber que no podia ser enderrocada «cap obra d'arquitectura civil i religiosa, anterior a la segona meitat del segle XIX, sense autorització especial del Conseller de Cultura de la Generalitat».

L'aleshores conseller primer i interí de Cultura del Govern de la Generalitat, Josep Tarradellas, signà el 27 d'octubre un decret (publicat al DOGC del dia següent) que autoritzava «el Conseller de Cultura per prendre totes aquelles mesures de precaució que estimi necessàries per a la salvaguarda de les obres que es custodien en els nostres Museus d'art, requerint, si cal, la col·laboració de les altres Conselleries per a portar a terme la seva comesa».

El nou conseller de Cultura, Antoni Maria Sbert i Massanet, va procedir a una nova reorganització al si del seu Departament. El DOGC del 28 de gener de 1937 va suprimir la Comissaria General dels Museus d'Arqueologia de Catalunya i va traspassar-ne les funcions a la nova Secció d'Excavacions i Arqueologia, amb seu al Museu d'Arqueologia de Catalunya (Barcelona).[37]

Un cop superats els Fets de Maig, el successor d'Sbert, Carles Pi Sunyer, també va emprendre reformes administratives. EL DOGC del 25 de setembre estructurà el Departament a

36 Ambdós, Toda i Lloret, havien presidit prèviament els corresponents patronats. D'altra banda, és simptomàtic que Gassol, per protegir l'emblemàtic monestir de Montserrat, també va confiar successivament en dos conterranis seus: Joan Puig i Ferrater (la Selva del Camp, 1882–París, 1956) i Carles Gerhard i Ottenwaelder (Valls, 1895–Cambridge, 1970).

37 Pere Bosch-Gimpera va continuar, és clar, al capdavant d'aquesta nova Secció. Vegeu *Servei d'Excavacions i Arqueologia de Catalunya. Memòria 1936-1937*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, 1937, especialment p. 45-54.

base de dues Seccions: la General i la d'Ensenyaments. La Secció General tenia al seu càrrec «la tramitació i proposta de resolució administrativa de tot el que fa referència als Serveis del Patrimoni Artístic: Arxius, Biblioteques, Monuments, Museus i Excavacions».

El DOGC del 31 d'octubre va publicar un llarg i raonat decret en què s'ordenava als Ajuntaments catalans vetllar «per la protecció del Patrimoni Històric, Artístic i Científic que es trobi en llur terme municipal» i intensificar «la tasca de vigilància i de conservació dels edificis històrics i dels objectes, llibres i documents, d'interès cultural existents en el referit terme». A més a més, es recordava l'obligació de sol·licitar al conseller de Cultura «la utilització, reforma o enderroc d'alguna obra d'arquitectura civil o religiosa antiga» i s'especificava que

> Els objectes arqueològics, artístics, documentals i bibliogràfics, com són obres de pintura i escultura, exemplars de ceràmica, mobiliari, orfebreria, indumentària, llibres i documents, procedents d'esglésies, d'associacions religioses o civils o de particulars, que hagin estat apropiats per Municipis, Sindicats, Centres polítics, Comitès i particulars, són considerats Patrimoni nacional, i en conseqüència prohibida llur cessió o alienació, per tant, hauran de tenir-los en les millors condicions de conservació i seguretat i en trametran inventari al Departament de Cultura de la Generalitat.

El mateix decret acabava dient que

> La Generalitat, per mitjà del Servei de Protecció del Patrimoni Històric, Artístic i Científic de Catalunya, proveirà en la forma més convenient i segons les circumstàncies de cada cas a la salvaguarda i utilització culturals dels ojectes esmentats.

Per cloure aquest apartat, no podem oblidar el llibre editat en francès per la Comissaria de Propaganda de la Generalitat, *Le sauvetage du patrimoine historique et artistique de la Catalogne*,[38] que venia a complementar eficaçment l'exposició «L'Art Catalan» que es va exhibir a París a partir del març de 1937.[39]

4. RESPONSABLES DE LA RECUPERACIÓ PATRIMONIAL

4.1 Delegats territorials

A tot Catalunya, la custòdia dels béns recuperats s'encarregà primerament als diferents delegats territorials que la mateixa Generalitat nomenà pel que fa als seus mèrits o coneixements personals. Coordinades originalment per la Comissaria de la Generalitat a Tarragona, es van formar ben aviat a l'entorn de Tarragona diverses delegacions locals del Patrimoni

38 El text (sense paginar) sembla que va ser redactat per Josep Gudiol i Ricart i defensa la tesi que només s'havia perdut, des del 19 de juliol de 1936, «un 5 %» quant à l'ensemble du trésor artistique de la Catalogne», corresponent a la tercera part del tresor moble que hi havia hagut a les esglésies parroquials i rurals del país. Inclou quatre paràgrafs dedicats al patrimoni artístic de la ciutat de Tarragona, en què es destaca especialment el bon estat de la Catedral («est restée intacte») i la seva conversió en «Musée d'Art Romain».

39 Vegeu VIDAL, Mercè. «La salvaguarda del patrimoni artístic. L'exposició d'art medieval català a París el 1937». *Serra d'Or* [Barcelona], n. 438 (juny de 1996), p. 29-31.

Artístic (la de Tarragona, amb Mallol i Rebull al capdavant, tenia en la pràctica unes competències d'àmbit gairebé provincial). Una de les més importants –com veurem– fou la de Reus, de la qual s'encarregà el conservador del Museu Municipal, Pere Rius.

A Poblet, el president del Patronat del Monestir, Eduard Toda, fou nomenat, ja el 27 de juliol, «delegat especial per a la incautació dels edificis i els seus continguts artístic-arqueològics de la comarca de la Conca de Barberà i els seus contorns i especialment el Monestir de Vallbona de les Monges, filial del de Poblet».[40] Toda reaccionà immediatament i –al dia següent– reclamà al comissari Mestres que posés a la seva disposició «el Comitè d'Incautacions d'obres culturals de Tarragona, particularment els Srs. Mallol i Rebull quals serveis poden ésser de major utilitat donats llurs coneixements de les obres que es tracta de salvar».[41]

Pel que fa al monestir de Santes Creus, uns quants membres i funcionaris del seu Patronat –assistits per l'alcalde i el secretari municipal– van aconseguir salvar la major part del seu patrimoni, inclosos «tots els objectes del culte, casulles, robes, etc., i el copó amb les sagrades formes», segons recordava anys després Pere Lloret. Lloret, nomenat poc després comissari de Santes Creus, també havia tractat de demanar l'ajut de les autoritats legalment constituïdes: «Des del primer moment es reclamà, encara que inútilment, l'auxili de la força pública: podríem, si la tinguéssim a mà, reproduir la comunicació escrita que es cursà. Se'ns contestà verbalment per telèfon que no ens refiéssim més que dels nostres propis mitjans. Així ho procuràrem fer».[42]

És clar que hi hagué persones poc escrupoloses que intentaren aprofitar-se de la situació. Una nota oficial, radiada aquells dies, feia saber que

> El Senyor Comissari de la Generalitat de Catalunya a Tarragona s'ha assabentat que recorre les nostres comarques un camió que, usant del nom de la Generalitat, es dedica a la recollida d'objectes artístic-arqueològics i com sia que no es té notícia oficial d'haver-se establert aquest servei, fa avinent a tots els Alcaldes i Presidents dels Comitès del Front Popular que no tenen de lliurar res absolutament a ningú, sinó que els objectes reunits deuen guardar-los degudament. / També fa avinent a dits Srs. que ha estat nomenada una Comissió per a les comarques, integrada pels Srs. Ignasi Mallol i Joan Rebull, professors de l'Escola d'Art de Tarragona, que des d'ahir està recorrent els pobles per tal de fer els aclariments i assessoraments necessaris. Únicament aquests Srs. estan facultats per recollir objectes, en casos necessaris.[43]

40 Segons l'ofici tramès a Toda pel comissari Mestres, «en virtut de les ordres rebudes de l'Honorable Senyor Conseller de Cultura [i] en nom del Govern de la Generalitat de Catalunya». Còpia mecanoscrita, AP (Tarragona).

41 Segons la còpia mecanoscrita conservada en AP (Tarragona). Sobre la tasca portada a terme per la Comissaria de Poblet, vegeu TODA y GÜELL, Eduardo. «Los grandes monasterios tarraconenses: Poblet, Santas Creus, Vallbona de las Monjas y Escornalbou». A: *Los Monumentos Arqueológicos y Tesoro Artístico de Tarragona y su Provincia durante los años 1936-39*, *op. cit.*, p. 85-90, i FORT i COGUL, Eufemià. *Eduard Toda, tal com l'he conegut*, *op. cit.*, p. 301-311.

42 LLORET i ORDEIX, Pere. *El Patronat i la Comissaria de la Restauració del Monestir de Santes Creus (1932-1938)*. Santes Creus: Publicacions de l'Arxiu Bibliogràfic, 1978, p. 61-62. Cal recordar que Lloret (director general d'Administració Local de la Generalitat) havia participat molt activament –quan era alcalde de Tarragona– en la creació del Taller Escola de Pintura i Escultura de Tarragona i que, per tant, coneixia de temps Mallol i Rebull [vegeu, per exemple, el *Diari de Tarragona*, any LXXXIII, n. 172 (19 de juliol de 1936), p. 1-3]. Sobre l'activitat de la Comissaria de Santes Creus, a més del títol que encapçala aquesta nota (p. 61-100), vegeu també FORT i COGUL, Eufemià. *Santes Creus de l'exclaustració ençà. La gestió dels organismes que n'han tingut la tutela*. Tarragona: Publicacions de l'Arxiu Bibliogràfic de Santes Creus (n. 30), 1972, p. 199-233.

43 «Nota Ràdio», còpia mecanoscrita, sense data, conservada en AP (Tarragona). He corregit els accents gràfics, les comes i uns quants errors evidents d'escriptura; també he regularitzat les majúscules i he senyalat el punt i a part per mitjà d'una barra.

En aquest mateix sentit, a finals de juliol, el *Diari de Tarragona* informava que «els senyors Rebull i Mallol han visitat molts pobles de les nostres comarques per tal de recollir objectes d'art» i qualificava aquestes visites de «bona feina cultural».[44]

La gran majoria dels objectes d'art religiós salvats durant les primeres setmanes de la revolució es van dipositar en els museus de Reus i Tarragona i a les comissaries de Poblet i Santes Creus. La quantitat de materials recuperats era enorme, fins al punt que hom va haver de recórrer a nous locals per emmagatzemar-los degudament.

Per assegurar el compliment del decret publicat l'11 d'agost, el comissari general de Museus Arqueològics, Pere Bosch-Gimpera, nomenà –pocs dies després– Ignasi Mallol i Joan Rebull «Delegats d'aquesta Comissaria a la ciutat de Tarragona», amb el «principal encàrrec [de] vetllar per a que sia resolta la instal·lació en un edifici adient del Museu arqueològic de Tarragona». Bosch va posar sota les ordres de Mallol i Rebull «el personal procedent dels Serveis de l'Estat o qualsevol altre que estés afecte als Museus, Monuments o Excavacions de Tarragona»; a més, ambdós delegats tenien la facultat de proposar «a la Comissaria dels Museus Arqueològics el que estimin pertinent per al millor compliment del seu comès, prenent les mesures que calgui i comunicant-les després a la Comissaria».[45]

Una nota apareguda en el *Diari de Reus* del 3 de setembre anunciava molt succintament quina havia de ser la nova destinació de dos importants edificis tarragonins: «Sembla que prevaldrà el criteri dels artistes Mallol i Rebull d'instal·lar el Museu arqueològic en el que fou Palau Arquebisbal. S'indica també la Catedral com a Museu d'Art Medieval.»[46]

El comissari general de Museus, Coromines, es desplaçà a diferents localitats per tal d'organitzar puntualment les seves delegacions. El 22 de setembre, per exemple, visità Tarragona, Reus i Tortosa. La premsa tarragonina es va fer ressò de la visita i en destacà els trets més importants:

> El senyor Coromines manifestà als informadors que havia nomenat a Tarragona al senyor Ignasi Mallol; així la Comissaria General tindrà delegats a tot Catalunya, els quals la posaran en relació amb els Comitès locals, poguent d'aquesta manera, fer una tasca de conjunt. / En general, la nostra idea –seguí dient el senyor Coromines– és de que cada cosa trobada quedi, per ara, al seu lloc i les recollides en les petites localitats, siguin distribuïdes en la forma següent: tot el romà, romànic i gòtic, a Tarragona; el barroc i modern a Reus. / Després d'haver visitat el futur emplaçament del Museu i la Catedral, durant el matí, a la tarda marxà cap a Reus des d'on es traslladarà a Tortosa per tal de deixar enllestida la tasca de constitució de les Delegacions a tot Catalunya.[47]

44 *Diari de Tarragona*, any LXXXIII, n. 180 (29 de juliol de 1936), p. 1. També informava, també molt succintament però amb una certa confusió, del nomenament d'Eduard Toda com a «incautador del patrimoni artístic de les comarques tarragonines» [sic].

45 El document original tramès a Mallol, datat el 28 d'agost de 1936, es conserva en AP (Tarragona).

46 *Diari de Reus*, n. 198 (3 de setembre de 1936), p. 3.

47 *Llibertat* [Tarragona], any I, n. 54 (23 de setembre de 1936), p. 1. He senyalat els punts i a part per mitjà de barres.

Per la seva banda, Bosch-Gimpera estigué a Tarragona el 9 d'octubre.[48] El 17, un decret publicat al DOGC confirmà com a seu del Museu Arqueològic «l'ex-Palau Arquebisbal», alhora que destinava la Catedral a Museu d'Art Medieval i el Seminari a «la Biblioteca Tarragonina i altres serveis de Cultura». La cura de les instal·lacions fou encarregada a Mallol i Rebull, «delegats del Servei del Patrimoni del Poble de Tarragona».[49]

Coromines, mentrestant, ja havia nomenat oficialment els delegats territorials de la seva Comissaria. Pel que fa a les comarques meridionals, van ser designats Ignasi Mallol a Tarragona, Pere Rius a Reus, Ismael Balanyà a Montblanc,[50] i Joan Cid i Mulet a Tortosa.[51] És una mica sorprenent que no aparegui Valls en aquesta relació.[52]

Mallol, a Tarragona, i Rius, a Reus, van exercir els seus càrrecs fins al final de la guerra.[53] Rebull es mantingué, si més no nominalment, al costat de Mallol fins a l'últim trimestre de 1938.[54]

A mitjan mes de setembre de 1936 –després de sortir de la presó de Pilats– es va afegir a aquest grup l'exdirector del Museu Diocesà de Tarragona, el reusenc Pere Batlle i Huguet, primer en qualitat d'assessor tècnic municipal[55] i més endavant, a partir de l'agost de 1937, com a conservador del Museu Arqueològic de Tarragona.[56]

48 Vegeu el *Diari de Tarragona* del 10 d'octubre de 1936, p. 1. El dia 10, en una carta tramesa a Joan Rebull, Bosch confirmava el bon resultat de la visita: «Ahir he parlat amb en Gassol, qui m'ha promès que sortirà el Decret destinant els edificis de Tarragona per Museu. Així doncs ja es pot tirar pel dret: sobre la qüestió dels diners podreu disposar de cinc o sis mil pessetes amb destinació al Palau Episcopal. Quan s'acabin ja procurarem trobar-ne més.» (Original conservat en AP, Tarragona.).

49 El lliurament oficial del Museu Arqueològic a la Generalitat es va fer el 13 de novembre de 1936, segons l'acta mecanoscrita signada pel director interí, Andrés Herrera; pels delegats de la Comissaria de Museus, Mallol i Rebull, i per l'assessor tècnic municipal d'Arqueologia, Pere Batlle. El lliurament de la Biblioteca Provincial no es va formalitzar fins al 5 de febrer de 1937, amb les mateixes signatures. Ambdós originals es conserven en AP (Tarragona).

50 Ismael Balanyà era el director de l'Escola de Dibuix. Vegeu MAYAYO i ARTAL, A. *La Conca de Barberà (1890-1939). De la Crisi Agrària a la Guerra Civil*. Montblanc: Centre d'Estudis de la Conca de Barberà (Monografies, II), 1986, p. 387 (pel que fa a la destrucció del patrimoni eclesiàstic, vegeu p. 408-413).

51 Vegeu-ne la relació completa al *Diari de Tarragona* del 10 d'otubre de 1936, p. 1. Pel que fa a l'activitat Joan Cid i Mulet, regidor de Cultura de l'Ajuntament de Tortosa, vegeu les referències que en dóna SUBIRATS PIÑANA, Josep. *Tortosa, front de guerra*, XXX, 1996, pàssim (no cal dir que Cid i Mulet és ignorat totalment per BAYERRI, Enrique. «El museo, bibliotecas, archivos, iglesias y objetos de arte de Tortosa y poblaciones de su comarca». A: *Los Monumentos Arqueológicos y Tesoro Artístico de Tarragona y su Provincia durante los años 1936-39*, *op. cit.*, p. 95-99).

52 Les informacions que tenim sobre l'existència d'un responsable del salvament del patrimoni cultural a la capital de l'Alt Camp són contradictòries. MANENT i SEGIMON, Albert; RAVENTÓS i GIRALT, Josep. *L'Església clandestina a Catalunya durant la guerra civil (1936-1939) (Els intents de restablir el culte públic)*, *op. cit.*, p. 78, esmenten una gestió feta el 15 d'octubre de 1936 pel «Servei de Recuperació Artística de l'Ajuntament –que dirigia Pau Mercadé–». També VENTURA i SOLÉ, Daniel. *Un artista-pintor vallenc: Pau Mercadé i Queralt (1892-1970)*. Valls (edició de l'autor), 1977, s. p., comenta la participació de Mercadé en el salvament del patrimoni, però com si s'hagués tractat d'una iniciativa independent. Per la seva banda, CASAS-MERCADÉ, Ferran. *Valls: la guerra civil. (Quan no hi havia pau ni treva) 1936-1939*. Valls: Institut d'Estudis Vallencs (Estudis Vallencs, XII), 1982, a més de citar fets puntuals com una intervenció afortunada del pintor Lluís Pié (p. 166-167), o les activitats del mateix Pau Mercadé, del seu fill Jordi Mercadé i Compte i d'alguns altres (p. 309 i 313), esmenta el senyor «Joan Plana i Tondo, Delegat de Cultura a Valls de la Generalitat» i fins i tot parla d'un «Comissariat de Museus» (p. 308). Pel que fa a la destrucció del patrimoni, bàsicament a partir de l'anàlisi dels fons de la Causa General de l'Arxiu Històric Nacional (Madrid), vegeu GAVALDÀ i TORRENTS, Antoni. *«Jo delato, tu inculpes, ell denuncia...» (Repressió franquista a Valls i comarca)*. Valls: Institut d'Estudis Vallencs (Estudis Comarcals, 14), 1997, pàssim.

53 Recordem que Mallol, amb Rebull, ja era delegat de la Comissaria de Museus Arqueològics.

54 Rebull anà a França en un moment en què no he pogut precisar de 1938 (desembre?) i allí decidí exiliar-se, deixant Mallol sol al capdavant de les seves responsabilitats.

El tarragoní Josep Recasens i Tuset, secretari de l'associació Amics de les Arts, de Tarragona, també va participar activament en les tasques de salvament del nostre patrimoni cultural. De fet, un dels objectius de l'associació –segons els seus estatuts, i a més de la creació d'un Museu d'Art Modern–[57] era precisament «vetllar per la conservació del patrimoni artístic de la Ciutat».[58] Mallol, en el document amb què va acompanyar els pressupostos per a l'any 1937, va proposar «per a Oficial de Secretaria de les Oficines dels Museus» de Tarragona el «jove Recasens, que, a més a més de les condicions necessàries per a exercir aquest càrrec, té el mèrit d'haver cooperat desinteressadament i amb tot l'entusiasme, des del 18 de Juliol passat, als treballs i organització de la Comissió del Patrimoni Artístic de Tarragona».[59] La signatura de Recasens, com a representant d'aquesta Comissió, és al peu d'un rebut d'objectes litúrgics lliurats –el 6 de novembre de 1936– per l'Ajuntament de la Pobla de Montornès.[60] Va col·laborar amb Mallol almenys fins a l'estiu de 1937. Maurici Serrahima, tot rememorant el viatge que –convidat pel Taller Escola va fer a Tarragona el 12 de juny de 1937, ens en dóna interessants referències:

> Recordo molt especialment en Recasens, un xicot jove molt interessant de qui mai més no he sabut res. Ell, i també –perfectament situat com a arqueòleg oficial– mossèn Batlle em van fer visitar tota la zona de la catedral, intacta. Vaig saber aleshores la traça amb què, en els moments crítics del juliol del 1936, en Mallol, ajudat per en Recasens i altres amics i jugant-se el que va caldre, havia engrescat les multituds armades a "defensar la catedral" contra els "feixistes" que l'havien volguda suposadament destruir.[61]

Hi ha casos menys clars de col·laboració voluntària. Un dels professors del Taller Escola de Pintura i Escultura, el gravador i xilògraf Enric Cristòfor Ricart Nin (1893-1960) va veure com el seu vehicle particular era «requisat» per la Generalitat el 9 de novembre de 1937, per tal de destinar-lo «al servei de la Comissió del Patrimoni Artístic de Tarragona». Ricart no el va poder recuperar fins al 22 de setembre de 1939, després de reclamar-lo al Servicio Militar de Defensa del Patrimonio Artístico Nacional franquista.[62]

55 Batlle havia estat salvat d'una probable mort pel cenetista Josep M. Alomà –vegeu, per exemple, RICOMÀ, Xavier. «Necrològica» [sic]. *Butlletí Arqueològic* [Tarragona], època V, n. 12 (1990), p. 319. El *Diari de Reus* del dia 18 de setembre va anunciar l'alliberament de Batlle, «el qual ha passat a col·laborar a la Conselleria del C. A.», però cal dir que la seva signatura –com a «assessor tècnic de la Conselleria de Cultura del Comitè Antifeixista de Tarragona»– ja consta (al costat de les del mateix Alomà, Rebull, Mallol i d'altres) en un document datat el dia 17 (AP, Tarragona).

56 Val a dir que Batlle havia estat proposat per ocupar el càrrec de «Director del Museu Arqueològic de Tarragona» uns quants mesos abans. La proposta es va fer al conseller de Cultura per mitjà d'un escrit datat a Tarragona el 22 de maig de 1937 i signat pel comissari delegat de la Generalitat de Tarragona (Joaquim Fort i Gibert), el regidor primer i el regidor de Cultura de l'Ajuntament (Ramon Boronat i Pontons i Josep Maria Alomà i Sanabras) i els dos comissaris delegats de Museus (Mallol i Rebull). Còpia mecanoscrita conservada en AP (Tarragona). La notícia del nomenament com a conservador va aparèixer al *Diari de Reus*, n. 192 (14 d'agost de 1937), p. 2.

57 Ignasi Mallol, uns quants mesos abans de la guerra, ja havia fet pública la idea de crear un Museu d'Art Modern (vegeu SALVADOR i ANDRÉS, Lluís de. «Una conversa, per sorpresa, amb Ignasi Mallol». *Diari de Tarragona*, any LXXXII, n. 223 (2 d'octubre de 1935), p. 1-2).

58 Una còpia d'aquests estatuts es conserva a l'Arxiu Històric de la Diputació de Tarragona, secció de Governació, caixa 21.

59 L'esborrany d'aquest document, datat el 4 de gener de 1937, es conserva en AP (Tarragona).

60 Document conservat en AP (Tarragona).

61 SERRAHIMA, Maurici. *Memòries de la guerra i de l'exili, 1936-1940*, vol. I (1936-1937). Barcelona: Edicions 62, 1978, p. 283. Vegeu també VILA, Marc Aureli. «Ignasi Mallol en el meu record». *Revista de Catalunya* [Barcelona], nova etapa, n. 79 (novembre de 1993), p. 66-68.

62 El rebut de 1939, mecanoscrit i signat, es conserva en AP (Tarragona).

4.2 Cas de Joaquim Guitert

Les successives disposicions legals del Govern de la Generalitat deixaren –per dir-ho d'alguna manera– fora de joc diferents persones que s'havien distingit des de primera hora en el salvament patrimonial, amb meritòries intervencions que havien posat fins i tot en perill la seva pròpia vida. Aquest és el cas de Joaquim Guitert i Fontserè (Barcelona, 1875 – la Selva del Camp, 1957).

De la tasca portada a terme per Guitert, que fins al juliol de 1936 coordinava les obres de restauració de l'ermita selvatana de Paret Delgada, en dóna constància l'informe –datat a Barcelona el 10 d'agost d'aquell any– que ell mateix va trametre al cap del Servei de Monuments de la Generalitat, Jeroni Martorell. D'aquest informe en transcric la part corresponent als municipis d'Alcover i la Selva del Camp:

> A ALCOVER, amb els delegats de l'Ajuntament i del Comitè, hem visitat l'església vella o MEZQUITA, en la qual hem pogut comprovar que s'ha respectat totalment l'altar major amb els seus valuosos retaules i pintures; el chor i les cartel·les o caps de vigues esculpturades i policromades; la imatge gòtica de la verge de la Esperança, i els retaules del mateix istil que representen la crucifixió de Crist, i la mort de la Verge, de valor artístic remarcable. El Crist de tamany natural que hi havia al Sagrari, pertanyent a la Comfraria de la Sanc, ha sigut destruït pel foc. L'edifici no ha sofert cap desperfecte. / El Comitè d'aquest poble guarda bon nombre de joies litúrgiques de plata i or, qual inventari té fet, i dos dels seus membres acudiran a Barcelona per a posar-se en contacte amb la Concelleria de Cultura o amb el Cap dels Serveis, per a tractar de lo que se'n ha de fer i de la seva valoració. / Sembla que tant l'Ajuntament com el Comitè estan fermament disposats a enderrocar la MEZQUITA, per a deixar en son lloc una plaça. Aquesta església va ésser declarada Monument històrico-artístic amb data 3 de Novembre de 1931 per decret signat pel Ministre Sr. Marcelí Domingo. / Al temps de fer-se la Memòria per a la declaració de Monument artístic pertanyien a n'aquesta església una magnífica custòdia de plata, de mitjans del segle XV, una arqueta bizantina i alguns relicaris, que guardaba el rector de la Parròquia. / A LA SELVA DEL CAMP han desaparegut tots els altars i orga de la parròquia, obres de bons esculptors barrocs, com Bonifàs. Per evitar que'l foc pogués propagar-se a les cases del poble fou enderrocat tot i portat a la riera on el foc ho destruí. La bella imatge de pedra de St. Andreu, gòtica, ha sigut destruïda. Tan sols ne resta la part baixa del cos i cames molt mutilada. / Les joies litúrgiques, custòdia gòtica, braç de St. Andreu, bordons, relicaris i altres obgectes d'or i plata les guarden el Comitè en espera de la desissió de la superioritat. / L'Arxiu parroquial, quasi en sa totalitat, seguint indicacions nostres i del regidor de cultura Sr. Vallverdú, pogué salvar-se i està dipositat a l'Arxiu de Casa la Vila baix la custòdia del Secretari. / El retaule barroc de la Capelleta dels Àngels del carrer Major fou llensat a les flames. / Tot l'altar i imatges de la església de St. Pau ha cremat, aixís com tot lo de la ermita de St. Pere. Els edificis queden intactes. / Del comvent de St. Rafel ha desaparescut tot lo del culte, i l'edifici està destinat are a Hospital, amb bon nombre de llits per atendre qualsevol contingència que's pugui presentar. / En el comvent de St. Agustí, que fou el primer incendiat, s'hi va reproduint periòdicament l'incendi pel caliu que hi queda, per la qual cosa no's podrà salvar res de l'edifici. Per fortuna, el foc encare no ha pres del tot a la Biblioteca, i si s'hi acudís amb prestesa se podrien salvar encare uns tres mil volums que's conserven intactes. / Sembla que és voluntat de Comitè i de l'Ajuntament crear, en un dels locals requisats, una Biblioteca del poble amb els

volums útils per aquesta, dels que resten de Història, Lletres i Ciències, i dels que la Generalitat pogués remetrer a cambi dels de Oratòria, Congregació, Controvèrsia, Mística, Ascètica, Dret, Sagrada Escriptura, Teologia i Mariologia que hi ha a la Biblioteca monacal, fins avui salvada, i que aquí no tindrien cap utilitat. Crec la idea raonable./ Les tres creus de terme han sigut destruïdes. De la creu coberta, gòtica, no'n queda més que'l nus, i encar molt mutilat. De la creu blanca de Paret Delgada i de la del camí de Tarragona, barroques, no'n queda res aprofitable./ De la ermita de Paret Delgada se n'han salvat els retaules gòtics del segle XIV, de mestre Joan, perquè els teníem guardats fora de la Capella per a portar-los a restaurar a Barcelona, aixís com dos capitells romànics de marbre, que feia algun temps havíem reservat per por de que'ns fossin substrets, i una imatge gòtica d'alabastre policromat, que hi havia demunt de la porta d'entrada./ L'enteixinat gòtic de la capella es conserva perquè tot els obgectes varen ésser cremats al pati de fora de la ermita./ S 'han perdut dues teles, una taula i la peanya de la Mare de Déu, peces gòtiques de gran valor; la imatge de nostra Sra. de les Neus, primitiva titular de la ermita. La imatge d'alabastre que's veneraba al cambril (barroc) fou calcinada i desfeta./ Aquest és, Sr., el resultat de nostres investigacions, que us servíreu encomenar-nos, i que posem a vostra consideració per a que us serviu proveir.[63]

En una carta que adreçà a Ignasi Mallol cap a mitjan mes d'octubre (la data no consta en la còpia mecanoscrita, molt deficient, a què hem tingut accés), Guitert, exmembre de la Comissió Provincial de Monuments i del Patronat de Poblet, li exposa els seus sentiments i la seva voluntat de no ser un obstacle:

Després de la nostra entrevista d'aquesta tarda, he resolt fermament, seguint els vostres consells, anar-me'n a casa i deixar per complet totes les meves aficions arqueològiques a les que de tant temps em venia dedicant. Jo em creia haver fet un servei a la cultura del meu poble salvant, com ho he fet, més de tres mil llibres, gran part de l'Arxiu parroquial, les valuoses joies litúrgiques de plata i or, fragments fosar [?] gòtic del XVI, part de les creus de terme i l'admirable retaule de Paret delgada que, com ja vos vaig dir a vós i a l'amic Batlle i als altres que vos acompanyaven el dia que vinguéreu a Poblet, està salvat i en lloc segur, reservat de perill. També ho sabeu per comunicació meva adreçada fa més de dos mesos al Cap dels Serveis de Monuments, Sr. Martorell i al Sr. Gudiol, com també ho vaig posar en coneixement del Conseller Sr. Gassol. A la Selva la gran majoria crec que estan cremats, com vaig poder notar en la conversa sostinguda amb els companys del Comitè, i per això en aquells moments no vaig poder ser més explícit, limitant-me a aquestes frases: "no passeu quimera, ja el tindreu, no moguem res ara perquè hem de tenir present que a la Selva encara es van cremant molts objectes i la meva por és de que algú que estimi poc aquestes coses, donat el caràcter religiós, les pogués destruir". Val més que deixem passar un xic la maror que ha produït la recollida dels objectes i joies litúrgiques, i més [per]què, segons vosaltres, ho van fer sense autorització. No voldria haver ocasionat cap molèstia ni a vós ni als altres companys amb la meva intervenció en aquests afers, mogut sempre pel bon desig de salvar coses i ser útil al meu poble, i vos prego em dispenseu perquè en tot cas no ha sigut intencionat, ja que sabeu que des de que vos conec he

63 «Informació del resultat de les visites verificades pel que sotaescriu als pobles de Morell, Alcover i Selva del Camp per delegació del cap de Serveis de Monuments de la Generalitat de Catalunya», còpia mecanoscrita conservada a l'arxiu de Joaquim Guitert (agraeixo al seu nét, Joaquim Masdeu, les facilitats donades per a la consulta d'aquest document). En la meva transcripció només he corregit o afegit els accents gràfics i les comes; he senyalat els punts i a part per mitjà de barres.

sigut amic vostre. Aquestes lletres les podeu ensenyar si voleu al company Batlle i demés amics que vos acompanyaven.[64]

Nogensmenys, Guitert va continuar col·laborant en la protecció del patrimoni cultural per mitjà d'una constant, desinteressada i gens agraïda relació amb la Comissaria de Poblet.[65]

4.3 Primer balanç del salvament

Tot i que encara no he enllestit l'estudi de tota la documentació existent –en forma de rebuts, actes, oficis i cartes, informes, inventaris, notes, etc.– en diversos arxius públics i particulars sobre el salvament del patrimoni artístic portat a terme a les nostres contrades (sobretot a les comarques de l'Alt Camp, el Baix Camp, el Priorat i el Tarragonès),[66] en puc avançar algunes dades significatives.

Una circular mecanoscrita emesa pel «Comissari Delegat de Museus de la Generalitat de Catalunya a Tarragona» (és a dir, per Ignasi Mallol), amb data 10 de desembre de 1936, ens demostra que els treballs de recuperació no es van aturar després de les primeres setmanes:

> Aquesta Comissió [del Patrimoni Artístic de la Generalitat de Catalunya] ha portat a terme la recollida dels objectes procedents de les esglésies i cases incautades, que pel seu valor artístic o material puguin servir a la causa que tots defensem. En la impossibilitat, però, d'acabar les seves tasques en el breu temps que exigeixen les circumstàncies actuals, es veu obligada a demanar l'ajut de tots els Ajuntaments dels pobles per on encara no s'ha passat, pregant-los que en el termini de deu dies a comptar des de la data d'avui, es traslladin i dipositin a les nostres Oficines de Tarragona (edifici del Museu Arqueològic – ex-Palau de l'Arquebisbe) els objectes recollits. Les necessitats de la guerra i de la nova estructuració cultural que s'estan portant a terme ens dóna la seguretat que vosaltres realitzareu aquest esforç per al bé de tots. Fins avui tots els pobles de les comarques Tarragonines han col·laborat a aquesta obra antifeixista. Esperem que tothom voldrà sumar-se al nostre moviment i que cap Ajuntament, per negligència o per interès egoista, ajudarà equivocadament a la causa facciosa.

L'escrit incloïa unes «Instruccions per al compliment de la circular adjunta», que també transcric:

> S'entendran per objectes de valor artístic i material: Tots aquells objectes de metall procedents de les esglésies, calzes, custòdies, candelers, etc. Altres objectes: Pintures, escultures, encara que aquestes siguin representacions de sants o imatgeria religiosa. Els pobles on no hi hagi objectes d'aquesta mena deuran enviar en el mateix termini de temps un informe detallat sobre els mateixos, consignant en cas de que haguessin estat traslladats amb anterioritat, el lloc on ho varen ésser i per qui va realitzar-se el trasllat, còpies del rebut d'entrega i tot quan pugui constituir informació sobre els mateixos. Aquest informe deurà ésser signat pel Batlle i Secretari de

64 Còpia mecanoscrita conservada en AP (Tarragona). Hi he corregit només els accents gràfics i les comes.

65 Vegeu FORT i COGUL, Eufemià. *Joaquim Guitert i Fontseré. In memoriam*. Tarragona: Publicacions de l'Arxiu Bibliogràfic de Santes Creus (n. 8), 1957, p. 16. No es pot oblidar tampoc l'activa participació de Guitert en el salvament del cardenal Vidal i Barraquer, posada de manifest per FORT i COGUL, Eufemià. *Eduard Toda, tal com l'he conegut*, *op. cit.*, p. 302-305.

66 Un exemple, a MASSÓ, Jaume. «Sobre el salvament, l'any 1936, de la imatge de la Mare de Déu de Siurana». *La Carxana* [Albarca], n. 5 (estiu de 1999), p. 35-38.

l'Ajuntament, o elements del Comitè Antifeixista que els hagués incautat [sic]. Deuran informar també sobre l'estat de les esglésies, tenint en compte que solament interessa saber si encara resten retaules o altars, car en cas de que aquestos tinguessin un valor artístic, el Servei de Museus de la Generalitat de Catalunya es cuidaria de desmuntar-los perquè fossin traslladats als Museus on corresponguin. Quan aquests objectes es traslladin a les Oficines de Museus, deuran anar acompanyats de l'inventari dels mateixos, tenint en compte que el dipòsit es farà contra rebut. En tots els casos les nostres Oficines estaran a disposició per tota mena d'informacions.[67]

Quan els dos distingits museòlegs britànics convidats per la República, Frederick Kenyon i James G. Mann, van visitar Catalunya l'agost de 1937, acompanyats per P. Bosch-Gimpera i J. M. Gudiol i Ricart, per tal de veure *in situ* les destruccions indiscriminades que la propaganda franquista assegurava que havien portat a terme els «rojos», van poder comprovar la tasca de salvament realizada. El mateix Azaña, en les seves memòries, ho recordava així:

En Cataluña, los dos ingleses han visitado la catedral de Barcelona, que creían derruida, el Monasterio de Pedralbes, Vich, los depósitos provisionales de Olot y Viladrau, Poblet, la catedral de Tarragona, donde un cura, director del museo provincial, les enseñó el tesoro, intacto.[68]

Potser en relació amb aquesta important visita, es va redactar un exhaustiu inventari del patrimoni artístic de la Catedral, segurament obra de Pere Batlle. Al final del llarg document mecanoscrit (vint-i-tres planes), hi ha l'acta oficial de conformitat:

Reunits al Museu Arqueològic els Senyors Joaquim Fort, Comissari de la Generalitat de Catalunya a Tarragona, Ignasi Mallol i Joan Rebull, Comissaris Delegats de Museus i Monuments i del Servei del Patrimoni Artístic, Històric i Científic de Catalunya, i Pere Batlle, Conservador del Museu Arqueològic de Tarragona, i després d'enterar-se del contingut d'aquesta Memòria, procediren a visitar la Catedral i les seves dependències per fer-se càrrec dels treballs de conservació i neteja que s'hi han fet, dels altars i objectes desmuntats i retirats, dels monuments deixats intactes en llurs emplaçaments i de l'estat dels mateixos, i de tots els objectes conservats en les capelles, sales, sagristies, etc., claustres i Museu Diocesà, per confirmar-se en l'exactitud i veritat dels inventaris que precedeixen, i expressen llur acord i plena conformitat amb aquesta Memòria i Inventaris, els quals subscriuen a Tarragona, a vint de setembre de mil noucents trenta set.[69]

Un informe que Pere Rius va presentar al regidor de Cultura de l'Ajuntament de Reus, igualment datat el setembre de 1937, també es feia ressò –entre altres coses– de la tasca realitzada:

Des del Juliol de l'any passat ençà, primerament com a Conservador del Museu Municipal i molt aviat com a Delegat de la Comissaria General de Museus a la Regió IV, ens ha calgut tenir cura de salvar, tant a Reus com a la comarca i àdhuc a la resta de l'ex-provincia (en aquest cas darrer en companyia dels Srs. Mallol i Rebull de Tarragona), nombrosíssims objectes de valor

67 Còpies mecanoscrites conservades en AP (Tarragona).

68 AZAÑA, Manuel. *Memorias políticas y de guerra*, tom II. Barcelona: Crítica, 1978, p. 220. És clar que la persona que va atendre els visitants fou mossèn Pere Batlle, aleshores ja conservador del Museu Arqueològic.

69 Transcripció textual. El document original, signat per les quatre persones esmentades, es conserva en AP (Tarragona).

històrica i artística, la destrucció o pèrdua dels quals hauria estat, altrament, segura. / Aquesta labor ha estat sovint difícil i a vegades, perillosa. A Reus, han estat salvades, entre altres moltes coses, la major part del grandiós retaule renaixentista de Snt Pere, amb les vuit grans taules de Guitart, la majoria de les imatgjes, i els elements arquitectònics; el magnífic altar del Roser, amb talles d'en Bonifaç (algunes ja perjudicades), els cantorals, el cadiratje del cor, les escultures i relleus de l'altar de Jesús, el tresor d'argent, etc., tot de l'església parroquial i molts materials d'altres iglésies; cinc pintures de Fortuny; el "misteri" dels velers (Jesús a l'Hort), bellíssim conjunt barroc; teixits, armes antigues, pintures damunt tela i taula; les interessants troballes romanes de l'hort de Ferran de Miró, i tots els arxius eclesiàstics, i alguns de particulars. D'aquests arxius, cal remarcar el Prioral o Comunal, comprenent tots els manuals de l'escribania pública a partir del segle XIII; el de la Comunitat de Preveres de Snt Pere; el de la Congregació de la Sang, des del segle XVI, tots recollits en moments veritablement crítics. / De fora de Reus hem pogut recollir el retaule renaixentista de Vallmoll, de Jaume Bas, el de Vinyols, el de Prat-dip, el de Vilaplana, etc; talles de les Vilelles, Almoster, Vilaplana, Argentera, etc, pintures nombroses, tapissos, mobles i molts altres materials. / [...] Fóra molt llarga la llista de tots els materials salvats, actualment en curs de catalogació. Tots ells han estat traslladats curosament a Reus i instal·lats a la mateixa casa de la travessia de Snt Pau, però separadament del fons de l'antic Museu Municipal. / Degut a la col·laboració, ja al·ludida, amb els companys Rebull i Mallol de Tarragona, molts objectes dels que hi ha dipositats a aquella ciutat, han de venir a Reus. / El treball de col·laboració amb Tarragona s'ha fet tenint en compte la diferenciació de Museus establerta d'acord amb el Sr Comissari General de Museus, o sigui, que a Reus es crearà un Museu Comarcal especialitzat en Art renaixentista, barroc i modern, i a Tarragona, un Museu d'Art clàssic (greco-romà) i medieval (romànic i Gòtic). / Per part del Museu de Reus (exceptuant el desmuntatje de l'església), dits treballs s'han realitzat sense cap ajut econòmic, doncs una subvenció de 5000 Pts, concedida a tal fi fa uns nou mesos pel Sr. Comissari General, encara no ha estat percebuda.[70]

D'acord amb la bona sintonia amb els companys de Tarragona, Rius va intercanviar amb normalitat a Mallol determinats objectes arqueològics o artístics. En una carta manuscrita, datada i tramesa el 28 d'octubre del mateix 1937, l'informà també de l'ajornament circumstancial de la tramesa dels mosaics romans de vil·la de Parets-delgades (extrets i conservats pel Museu de Reus):

Amic Mallol: Per causa del mal temps hem suspès l'"envio" de material finses demà. Així és que, de no haver-hi contra-ordre, demà a les 3 i 1/2 de la tarda vindrem amb el camió a portar-vos els mosaics. / Feu de manera de tenir-nos preparat quelcom de material, m'interessa molt de moment orfebreria, car estic fent el catàleg de la de Reus i podria aplegar-ho tot dins un sol ordre de numeració.[71]

70 «Informe referent a l'antic Museu Municipal de Reus i possibilitats de creació del nou Museu Comarcal», document mecanoscrit conservat a l'arxiu del Museu Comarcal Salvador Vilaseca, Reus. Hi he corregit només els accents gràfics i he senyalat els punts i a part per mitjà de barres. Val a dir que també he vist en AP (Tarragona) uns quants documents de Mallol en què es demanen o reclamen subvencions i pagaments endarrerits.

71 Carta manuscrita conservada en AP (Tarragona). Hi he corregit els accents gràfics i les comes; he senyalat el punt i a part per mitjà d'una barra.

Rius, efectivament, va fitxar i catalogar un nombre molt important de peces d'orfebreria religiosa, majoritàriament obra d'antics membres del Col·legi d'Argenters de Reus.[72] A més dels cinquanta-quatre objectes cedits per la Comissaria de Tarragona l'any 1937,[73] el Museu de Reus aconseguí reunir moltes peces d'orfebreria procedents dels tresors de la Prioral i d'altres esglésies i capelles de Reus i de les comarques veïnes. Una font que no hem de menystenir és el mateix Ajuntament reusenc: en diferents diaris de la ciutat, a partir del dia 1 de novembre de 1936, es va publicar repetidament una nota, datada el 31 d'octubre i signada per l'alcalde Antoni Llauradó:

> En nom dels interessos del poble i de la moral pública, es prega a les Juntes de les organitzacions polítiques i socials i a tots els seus afiliats, així com també a tot ciutadà que desplegui[n] llurs activitats i bon zel encaminades a recollir els objectes d'art, antics i de valor, mobles i robes que els ciutadans poc escrupulosos indegudament han adquirit durant els tres mesos [sic] de convulsió que anem vivint. / Per tant, s'amonesta a tots els tenedors que passin per aquesta Presidència del Consell Municipal a fer lliurament del seu contingut, es recorda pel bé dels interessats que els que saben que tenen objectes i no els lliurin, seran severament sancionats.[74]

Ja en la sessió ordinària del Consell Municipal del 7 de novembre, Llauradó proposa que P. Rius i S. Vilaseca facin «l'examen, valorització i inventari de les joies, pedreria i altres objectes d'art i de metalls preciosos, així com d'accions, obligacions i altres valors que hi ha recollits en aquesta Casa Consistorial».[75]

Sembla lògic pensar que moltes persones que, per respecte o prevenció, havien guardat o amagat objectes d'art religiós durant la fase revolucionària van decidir, més endavant, lliurar-los als museus i altres centres autoritzats. Entre les fitxes realitzades per Pere Rius hi trobem, per exemple, l'entrada, feta el 30 de juliol de 1937, d'una modesta «bacina d'aram», de 34 centímetres de diàmetre i datada el 1739, que procedia de l'«Església de la Sang» (número d'inventari: 2020); no hi consta el nom del cedent. En d'altres s'indica molt succintament l'autor del dipòsit o bé, en el cas de les peces lliurades per Ignasi Mallol, hi diu que són donatius de «Tarragona». Una d'aquestes últimes és la que porta el número d'inventari 2134, «corresponent al 101 del catàleg» (d'orfebreria): un calze d'argent repussat amb la inscripció «Es de Sn Joan del Codolá 1765», amb els segells d'argenter «JA AB ERA» (amb una creu damunt la erra) i dimensions: «alt 25 1/2 centímetres, 8,8 boca, 15,7 base, pes 0,610 kg»; procedia originalment de Cornudella de Montsant i va entrar en el Museu de Reus el 5 de novembre de 1937.

72 Així ho reconeixien, força més endavat, Lluïsa i Salvador Vilaseca en el seu llibre sobre *El Reial Col·legi d'Argenters de Reus i els seus antecedents*, Reus: Associació d'Estudis Reusencs (Rosa de Reus, 45), 1970, p. 14.

73 Segons la «Relación de las piezas de orfebrería religiosa que, por tener punzones de orfebres reusenses, fueron entregados en 1937 al Museo de Reus por la Comisaria de Museos de Tarragona», mecanoscrita, conservada a l'Arxiu Històric de Reus (lligall «Arxiu i Museu 1933-1937»). Aquesta relació, que conté una breu descripció de cada peça (numerada) i la seva procedència, havia acompanyat originalment un ofici de reclamació d'aquests objectes, signat el 17 d'agost de 1939 per l'apoderat a Tarragona del Servei de Defensa del Patrimoni Artístic Nacional franquista, Fernando de Castellarnau (còpia en AP. Tarragona).

74 Vegeu *Diari de Reus*, n. 245 (1 de novembre de 1936), p. 2, i *Les Circumstàncies* [Reus], n. 207 (1 de novembre de 1936), p. 3.

75 Document mecanoscrit conservat a l'Arxiu Històric de Reus.

Dos anys i mig després del final de la guerra, la Prefectura Superior de Policia de Barcelona definia Rius així: «este sujeto fue directivo [sic] durante el período rojo del Museo de aquella localidad [Reus], cargo del que se valió para apoderarse de cuanto de valor aquel Museo atesoraba» (retall d'un diari barceloní del 16 de juliol de 1941). Finalment es va poder donar la notícia de la detenció d'aquest

> elemento rojo que actuó como patrullero durante la dominación marxista. [...] El detenido, según parece, robó varios lingotes de oro del Museo Arqueológico de Reus, y era opinión general que se los había llevado a Francia; pero ahora, tras ser detenido, su esposa [...] ha manifestado que el Rius los ocultó en tres sitios distintos antes de huir, pero que ella los había entregado a las oficinas de Recuperación. Parece ser que este extremo se ha comprobado.[76]

Com haurà pogut deduir el lector, els suposats «lingotes de oro» no eren altra cosa que els objectes d'orfebreria que es van portar cap al final de la guerra als dipòsits de la Generalitat.

Afortunadament, Rius va poder comptar aleshores amb el suport del director del Museu de Reus (d'abans i de després de la guerra) i comissari provincial d'Excavacions Arqueològiques (des del maig de 1941), Salvador Vilaseca. He tingut accés a l'esborrany (incomplet, mig mecanoscrit, mig manuscrit) de la llarga declaració escrita que Vilaseca va escriure en favor del seu vell amic. En transcric els fragments que més ens interessen:

> Hasta el advenimiento del G[lorioso] M[ovimiento] N[acional], el Sr. Rius desempeñó su cargo con suficiencia y moralidad intachable y a plena satisfacción de la Junta. Durante el Movimiento y por quedar disuelta la Junta y ser suprimida esta Dirección, el Sr. Rius tuvo que encargarse de la custodia de los fondos del Museo y de la vigilancia del mismo, pasando en él noches de guardia solo y sin ayuda de los rojos. Fue amenazado repetidas veces con "ir a quemar todos los Santos" que figuraban en las salas de pintura y escultura del Museo. Y no tan solo cuidó de la conservación de todo lo existente en el mismo, si que también dedicó sus esfuerzos, en la medida que le fue posible, a la salvación de las iglesias de Reus y de sus riquezas artísticas y objetos de culto. Consta de una manera absolutamente cierta que uno de los delegados anarco-marxistas que ocuparon y establecieron un mercado en la Iglesia Prioral, le encaró varias veces su fusil a quema ropa para alejarlo del templo durante la destrucción lenta y sistemática de que fueron objeto sus altares. Sin embargo, valiéndose de ingeniosos medios y de alguno de los obreros encargados del raspado de los mismos para la extracción del oro, con los que se reunía clandestinamente algunas noches, pudo conseguir la salvación de gran número de imágenes, los cantorales y objetos de valor artístico y del culto.

A continuació, ratllat:

> Se ha comprobado que el magnífico relicario barroco de S. Bernardo Calbó, de plata, que pesa [en blanc] kgr., lo tuvieron que esconder en el mismo templo durante varios meses, hasta hallar la forma de salvarlo. Uno de los colaboradores del Sr. Rius (el escultor Sr. Bofarull) fue descubierto y encarcelado durante algunos días en el cuartel de las milicias rojas.

76 És un retall, sense data, amb el titular «Detención de un rojo». Arxiu de la família Rius.

I més avall, sense ratllar:

> Una parte de estos fondos fue [...] llevada, por orden de los servicios que funcionaban en aquellas fechas, a puntos de concentración próximos a la frontera francesa, pero se ha podido comprobar que todo estaba perfectamente embalado, catalogado y fichado.[77]

Rius va ser alliberat, però no va recuperar mai el seu càrrec de conservador.[78]

5. CONCLUSIÓ

Hem intentat aproximar-nos, ni que sigui a grans trets i de manera parcial, al coneixement de l'activitat realitzada per diferents persones en el salvament i la conservació dels objectes d'art sacre que no van desaparèixer definitivament després dels primers mesos de la guerra. La tasca va continuar, amb més dificultats, és clar, durant tot l'any 1938 i les primeres setmanes de 1939.[79] Què va passar amb la gran majoria d'aquestes persones a partir de l'ocupació militar franquista? Les més afortunades es van poder adaptar a la nova situació, però d'altres van patir un exili més o menys llarg. D'entre les primeres podem citar Eduard Toda (Reus, 1855-Poblet, 1941) i Pere Batlle (Reus, 1907-Tarragona, 1990), d'entre les segones Joan Rebull (Reus, 1899-Barcelona, 1981), Pere Lloret (Tarragona, 1877-Barcelona, 1967) i Pere Rius (Reus, 1898-1973). Ignasi Mallol (Tarragona, 1892-Bogotà, 1940), desgraciadament, ja no va poder tornar.

77 L'esborrany es conserva a l'arxiu del Museu Comarcal Salvador Vilaseca, Reus.

78 Vegeu MASSÓ CARBALLIDO, Jaume. «En record de Pere Rius (1898-1973), conservador del Museu de Reus». *Informatiu Museu* [Reus], n. 16 [març de 1999], p. 13-15.

79 Vegeu MASSÓ CARBALLIDO, Jaume. «El salvament d'objectes d'art religiós durant la guerra civil». *El Punt* [Tarragona–Reus], dies 15, 19, 20, 22 i 28 de juliol, i 1 i 10 d'agost de 1998.

RELACION DE LAS PIEZAS DE ORFEBRERIA RELIGIOSA QUE, POR TENER PUNZONES DE ORFEBRES REUSENSES, FUERON ENTREGADOS EN 1937 AL MUSEO DE REUS POR LA COMISARIA DE MUSEOS DE TARRAGONA.

---

n° 6 - Caliz barroco de plata dorada, procedente de Ulldemolins.
n° 14- Cruz procesional, renacimiento, de plata dorada, procedente de Ulldemolins.
n° 18- Palmatoria, barroca, de plata, procedente de Ulldemolins.
n° 28- Caliz, barroco, de plata, procedente de Vallmoll.
n° 40- Caliz, barroco, de plata dorada, procedente de Prades.
n° 42- Campana, barroco, de plata, procedente de Prades.
n° 44- Caliz, barrodo, de plata, prodedente de Prades.
n° 57- Caliz, barroco, de plata dorada; procedente de Constantí.
n° 64- Relicario, barroco, de plata, procedente de Pourell.
n° 65- Custodia, barroco, de plata, procedente de Pourell.
n° 66- Navecita de inciemso, de plata, procedente de Pourell.
n° 72- Turíbulo, barroco, de plata, procedente de Pourell.
n° 77- Caliz, barroco, de plata, procedente de Secuita.
n° 101-Caliz, barroco, de plata(1765), procedente de Cornudella.
n° 109-Navecita de incdenso, de plata, procedènte de Alforja.
n° 113-Turíbulo, barroco, de plata, procedente de Cornudella.
n° 114-Veracruz, barroco, de plata, procedente de Cornudella.
n° 120-Aspersorio, barroco,de plata; procedente de Cornudella.
n° 121-Palmatoria, barroco, de plata, procedente de Cornudella.
n° 188 bis- Caliz, barroco, plata dorada (1807), proc. de Tarragona.
n° 135-Caliz, barroco, plata dorada (1798), proc. de Tarragona.
n° 142-Caliz, barroco, plata dorada, procèdente de Tarragona.
n° 145-Caliz, barroco, plata, procedente de Tarragona.
n° 183-Copón, barroco, de plata dorada, procedente de Riudecañas.
N° 184-Veracruz, barroco, de plata dorada, proc. de Riudecañas.
n° 187-Relicario, barroco, de plata, procedente de Riudecañas.
n° 203-Santos óleos, barroco, plata, procedente de Montbrió del Campo.
n° 6204-Caliz, barroco, de plata dorada, procedente de Josaiguas.
n°210 -Relicario, barroco, de plata, procednte de Riudecañas.
n° 296-Caliz, barroco, de plata, proc. de Montbrió de la Marca.
n° 368-Busto-relicario, barroco, plata dorada, proc. de Santa Coloma.
n° 375-Navecita de incdenso, de plata, proc; de la Riera de Gaiá.
n° 381-Turíbulo, barroco, de plata, proc. de la Riera de Gaiá.
n° 406-Caliz, barroco, de plata, procedente de Las Pilas.
n° 481-Caliz, barroco, de plata, procdente de Renau.
n° 492-Aspersorio, plateresco, de plata, procedente de Poboleda.
n° 496-Caliz, platerescp, de plata; de Poboleda.
n° 517-Relicario, barroco, de plata dorada, procedente de Barbará.
n° 519-Caliz, barroco, de plata, procedente de Poboleda.
n° 527- Turíbulo, barroco, de plata, procedente de Maspujol s.
n° 528-Caliz, barroco, de plata, procedente de Maspujols.
n° 535-Caliz, barroco, de plata, procedente de Garidells.
n° 553-Caliz, platèresco, de plata dorada, procedente de Gratallops.
n° 559-Santos óleos, barroco, de plata, procedente de Gratallops.
n° 574-Caliz, plateresco, de plata(roto), procedente de Pasanant.
n° 579-Bafata con pié, de plata, con una imígen de la Virgen del mismo metal, procedente de Torredembarra.
n° 594-Copón, plateresco, de plata, procedente de Torredembarra.
n° 597-Copón, renacimiento, de plata dorada, proc. de Vilella Baja.
n° 602-Relicario, barroco, de plata, procedente de Darreal.
n° 637-Custodia, barroco, de plata, procedente de Margalef.
n° 664-Custodia, barroco, de plata, procedente de Lloá.
n° 667-Santos óleos, de plata, procedentes de Morera de Montsant.
n° 670-Copón; barroco, de plata; procedente de Morera de Montsant.
n° 687-Copón, barroco, de plata, procedente de Bellvehí.

Relació de peces d'orfebreria religiosa que foren entregades l'any 1937 al Museu de Reus per la Comissaria de Museus de Tarragona.

FRANCESC NEL·LO I VENTOSA. ART I REPÚBLICA

Enric Baixeras i Sastre

1. PREGUERRA

1.1 Artista complet i persuasiu

Nascut a Tarragona l'any 1907. De nen s'inicià en la pintura amb el mestre Ferran. L'any 1919 la família es traslladà a Barcelona. Allí continuà els estudis amb el mestre Mongrell a l'Escola d'Art de Llotja.[1] L'ensenyament en aquest centre era aleshores el que en termes polítics es diu conservador: preocupació per l'ofici i indiferència o hostilitat pels corrents significatius del segle (cubisme, futurisme, surrealisme...) aleshores naixents. En acabar els estudis a Llotja, Nel·lo veié que li mancava completar la formació artística. Recorregué tallers de mestres prestigiosos, on adquirí nous coneixements i també altres oficis en el domini de la plàstica: es féu expert en serigrafia amb Josep Alumà, en escenografia amb el seu oncle Salvador Alarma, i en interiorisme amb Jaume Llongueras i Badia. El talent i els coneixements polifacètics serviren a Nel·lo per professionalitzar-se en arts diverses. Va viure noranta anys i va treballar molt. Tant és així que per conèixer l'obra que va deixar cal acudir a tres o quatre registres: bibliografies i hemeroteques pel que toca a dibuixos editats; museus del teatre per als decorats i altres treballs escenogràfics, i a cada un dels edificis de patrimoni comunal per admirar les ornamentacions amb què els va embellir.

En tota l'obra de Nel·lo hi trobem domini i sensibilitat, la comunicació fàcil i eficaç, com si mentre hi treballava ens hagués tingut ben presents. Una actitud semblant a la del mestre vers el deixeble que el segueix: d'estima, confiança, bona opinió. No hi veiem l'artista narcisista, sinó l'amic de qui rebem un do gratuït i consistent; fins transcendent, si se m'obliga.

1.2 Dibuixant de premsa

Un cop el jove Nel·lo se sentí posseïdor segur d'un art ferm i plural, del do de comunicació fàcil i d'una certa vocació d'educador, optà per dibuixar il·lustracions i acudits per a diverses editorials, i començà a col·laborar en col·leccions, diaris i revistes.

1 L'Escola d'Art de Llotja, creada al segle XVIII per la Junta de Comerç barcelonina, ha encaminat les arts industrials i ha servit les arts nobles. Poc temps abans que Nel·lo hi ingressés, s'havia integrat a l'Estat; el seu caràcter genuí entrà en declivi.

El dibuix és l'element més penetrant de la premsa. L'impacte visual, el cop de vista amb què ens adonem d'un dibuix imprès, emmarcat a la plana del diari pel pa de lletra, arriba a tothom: a grans i a petits, als que fa peresa llegir, als que desconeixen l'idioma i als analfabets. Majoritàriament en la metròpoli, on els fluxos continus de visitants i d'immigrants torben l'ús normal de la llengua. Avui la televisió, a causa que hi predomina la imatge, rivalitza, sobretot pel seu abast, amb el dibuixant periodista. Però en l'època de joventut de Nel·lo el cronista de xoc avantatjat era el dibuixant. Enfocava la realitat (cal concedir que ho feia amb la lent tenyida d'ideologia) i la representava convertida en símbol, o sigui en missatge breu i decisiu. El dibuixant català encara aconseguia un altre efecte: la llegenda al peu de la imatge «feia passar» la llengua fins a camp contrari. El dibuix ajudava indirectament a la normalització lingüística. Com passa ara amb les imatges de TV3.

En repassar els dibuixos apareguts en la premsa catalana d'aquell temps, siguin de divertiment, actualitat o política, observem que en qualsevol conjuntura mantenen permanents dues qualitats. L'una, l'humor.[2] L'humor hi és constant ja des del segle passat. L'altra qualitat són les al·lusions a creences, llegendes, tradicions, signes locals, costums. Els dibuixants persisteixen a reproduir i fixar la cultura popular: vell objectiu catalanista establert pels pares de la renaixença seixanta o setanta anys abans. Tant quan fan crítica municipal com quan conten historietes (tant a *L'Esquella de la Torratxa* com a *En Patufet*), retraten la societat. I el públic s'hi identifica.

Molt sovint, en les llargues temporades de censura, era vedat de fer política a la premsa. Als redactors els calia esperar millors temps de bonança democràtica, però els dibuixants s'enginyaven per servir-se de l'el·lipsi i de vegades burlaven el censor.

Els editors catalans estaven atents a l'evolució dels diaris i revistes que arribaven de les capitals poderoses del món: París, Berlín, Nova York... Veien que es dedicava més espai cada dia als dibuixos i a les fotografies. Van estendre el model aquí quan, acabada la dictadura del general Primo de Rivera, la controvèrsia política omplí l'ambient i es pogué publicar en llibertat. La comunicació gràfica va guanyar lloc també entre nosaltres.

Era la desclosa republicana. Nel·lo, a poc més de vint anys, escollí una professió de doble paper: reforçar la identitat dels seus paisans, tot entretenint-los, i orientar-ne les opinions. S'engatjà com a ninotaire i es féu un lloc en la notabilíssima i diferenciada tradició de dibuixants catalans, de base naturalista, hereus del Modernisme.

Nel·lo començà a col·laborar a *La Humanitat* el 1933, l'any que el diari fou refundat. L'ERC era al govern i *La Humanitat* a partir d'aquell moment serà la veu oficiosa d'aquest partit i, per tant, defensarà els interessos republicans i autonomistes. Ho farà amb l'ambició d'agrupar voluntats i de no ballar al so de cap grup minoritari.

2 CADENA, Josep M. «Presentació». A: SOLÀ, Lluís. *L'humor català*. Barcelona: Bruguera, 1978.

La presentació gràfica de *La Humanitat* era nova i impecable. Duia dibuixos i fotografies. Informava intel·ligentment sobre el món, les arts, el teatre, el cinema... Feia atenció particular a la política catalana nacional i local, especialment a la barcelonina. Sempre en sintonia amb el tarannà popular. Oferia tipus i composició gràfics avançats: imatge atractiva que destaca, ja en el quiosc, de la resta de la premsa; mantenia formes clàssiques o barroques o, simplement, desacurades. Els avançaments formals del diari d'ERC denoten la influència de l'expressionisme i del futurisme difosos des del centre europeu.

Repassant les caricatures i dibuixos satírics de la premsa dels anys trenta s'observa una gradació d'estil paral·lela a les diferents ideologies socials dels mitjans. La premsa conservadora s'inclina per la línia clara del tipus del Tintín del belga Rémi o del Popeye de l'americà Segar. En són exemples Valentí Castanys, Francesc Fontanals i Ernest Guasp. La premsa socialista tira més cap a l'esqueixament calent del berlinès Grosz o cap a l'abstracció modelada del constructivista Lisickij, el pintor de Smolensk. És el cas del dibuixant Shum (Alfons Vila), seguit del de Josep Bartolí, que publiquen a *La Humanitat*, igual que Nel·lo. L'estil de tots tres és de signe rebel, innovador, ni que el de Nel·lo manté més *estilemes* de traç popular d'eficàcia provada.

Sobre aquest esquema cal veure-hi, de més a més, la influència indubtable del Modernisme, que havia calat molt en la societat catalana i romania profund. El Modernisme tant havia influït pel que tenia de «modern» com per la voluntat d'estil que va saber imposar. Arrenca d'aquí l'expressió genuïna del disseny de consum i particularment la dels mitjans gràfics i de representació seriada impresa. Quan el Modernisme va arribar al punt de fatiga i l'estil serpentí va cedir, la moda uniformadora va afluixar i s'obriren sortides en diverses direccions: *a*) historicista del vell règim –inspiració en el gravat en fusta i en l'estampa popular (Soka)–; *b*) formalista de pervivència modernista, composició plana, línia clara, arabesc (Bagaria, Guasp i Bon); *c*) retorn al naturalisme d'arrel tradicional (Junceda i Lola Anglada); *d*) formalista experimental, universalista i revolucionària, adreçada a la «nova societat», contrastos forts, blanc i negre (Hèlios Gómez).

La línia *d*) concorda amb l'art social d'on prové i amb el disseny funcionalista. L'art del cartell la va adoptar amb èxit. La publicitat, en general, també. Ha ajudat a la comunicació semiòtica.

Francesc Nel·lo, en temps de la República, va evolucionar des de la línia *c*) cap a la línia *d*).

La política del diari *La Humanitat* seguia la pauta de la responsabilitat d'ERC. Com hem dit, era responsabilitat de govern; per tant, s'estenia sobre tothom, també sobre els febles i marginats. Altres òrgans de premsa s'enfrontaven a aquesta política. Uns de l'oposició més influent, que es vanaven de preparats i cultes, apareixien com a lliberalistes d'esquerra i sense interès a trobar solucions polítiques al problema social; en aquest punt eren indiferents o, pitjor, intolerants com els partits a la seva dreta, dubtosos en democràcia. La diversitat del poble català els causava recel. Tenien aviat la burla de tot i de tothom; darrere la burla amagaven l'immobilisme temerari. La publicació satírica *El Be Negre*, afecta a Acció Catalana

Republicana, rarament compadia el treballador desprotegit, era hostil als drets sindicals i resistent a canviar l'*statu quo*. L'anticlericalisme era de les poques senyes radicals d'aquest setmanari centrereformista.

Vegeu-ne alguns exemples:

L'any 1935 els italians van fer la guerra als etíops. Els esquerrans catalans moderats van plànyer la nació més dèbil. En canvi, al mateix temps, desqualificaven sense contemplacions els grups humans més desassistits de la comunitat pròpia: el centenar de milers de sindicalistes de la CNT. Els titllaven tots d'activistes de la FAI pel fet que defensaven el sindicat i demanaven augment de sou.

Quan l'any 1934 joves professionals del GATCPAC, estudiosos i coneixedors de la nova orientació universal de l'arquitectura, van denunciar la misèria a la ciutat de Barcelona, en especial al Districte V, i oferien remeis per reconstruir aquest barri amb el Pla de Sanejament i, al mateix temps, esbossaven la ciutat nova que calia construir per a tothom, els «progressistes» de la premsa satírica van rebre les iniciatives amb burles i menyspreu per a l'arquitecte Josep Lluís Sert i per a tots els que l'ajudaven.

Pel que fa a les arts, no tenien en compte que les innovacions en aquest camp estan ben sovint en relació amb l'evolució del pensament científic i filosòfic, resultants d'experiments i estudis sempre minoritaris. Així a finals dels anys vint l'art surrealista va néixer de la psicoanàlisi. Doncs, bé. El surrealisme va rebre rebuig violent, no solament de part del pensament conservador, sinó també d'aquests intel·lectuals elitistes i desassenyats. El menyspreu el van personalitzar en el galerista benemèrit Dalmau, en els pintors Joan Miró i Salvador Dalí, i en els que els seguien. Aquest comportament no afavorí ni el progrés ni la nació. Amb els ulls d'avui és lamentable, sectari, mediocre i corporativista. Aquells conductors d'opinió no admetien cap altra locució que la de l'art convencional, el que els burgesos benestants venien consumint amb seguretat des de dècades enrere: l'art que premiaven els certàmens oficials i que (en paraules d'Imma Julián) poc tenia a veure amb els moviments moderns.

En canvi el diari de Nel·lo seguia l'actualitat amb decòrum; des de l'editorial fins a l'acudit gràfic, prenia actituds de defensa dels sectors més dèbils, en compartia part dels programes polítics i es mostrava, en general, més il·lustrat i enciclopèdic, sense per això abandonar la fe catalanista.

Des de la refundació del diari *La Humanitat* fins al 6 d'octubre de 1934 (dia del «pronunciament» del president Lluís Companys) van vint-i-un mesos moguts. La República fou atacada de moltes bandes. Al carrer sovintejaven les bombes, els tirotejos i els atracaments. Escaparen de Villacisneros els monàrquics confinats allí per haver atemptat contra el sistema polític vigent. Els cines projectaven *Soy un fugitivo*, denúncia de la ceguesa del poder públic. El feixisme estenia la violència i presumia de fer-ne doctrina. Mussolini, Hitler i els seus prosèlits propagaven la fatxenderia per tot el món. Al nostre país també sorgien de la dreta esquadres feixistes. Els xocs i les víctimes eren el pa de cada dia. Els partits republicans

populars veien venir la involució i temien no poder conservar la democràcia. Molts pensaven que, si no s'afermava la República, tornaria la dictadura anterior o una altra d'encara pitjor, com realment succeí.

Quan el 19 de juliol de 1936 van sortir els militars als carrers de Barcelona davant la tropa i tirant amb bala per anorrear els partits populars, Nel·lo restà al costat del poble. No en va havia arrelat a la vida pública, mantenia les conviccions catalanes i republicanes, el lliurament d'artista i la vocació d'educador. Repel·lits i vençuts els revoltats, calgué prendre immediatament mesures per cohesionar la població i defensar la República. Nel·lo i els dibuixants del seu grup professional es posaren a treballar i ompliren les parets de cartells: els cartells de la guerra civil que han fet història.

2. GUERRA CIVIL

2.1 Evolució del cartell

Els avenços científics i tècnics dels anys trenta milloren i estenen la fabricació seriada de béns de consum. A les impremtes se n'enriqueix la reproducció litogràfica: aerografia, fotografia, muntatges mixtos... L'art de la il·lustració i el publicitari es renoven bevent en el subconscient. Tot va orientat a l'objectiu de les indústries: conquerir el gran públic. Les arts (també, el cinema) s'universalitzen.

Aquí hi ha la raó dels referents estilístics dels cartells de la guerra civil. A partir del cubisme i de la Primera Guerra Mundial alguns artistes, ni que allunyats els uns dels altres, prengueren actituds generalistes i coincidiren a rebutjar les arts de saló i a investigar sobre la forma; així en descobriren noves capacitats expressives. Els noms dels descobriments són: neoplasticisme (Mondrian, als Països Baixos); nova objectivitat dels grafistes russos de la Revolució, i racionalisme (Bauhaus, a Alemanya), i de la combinació entre si, el poema imatge (a Praga). La noció del poema imatge encaixa sense gens d'esforç en l'art del cartell.[3] Al mateix temps es desenvolupava l'art cinematogràfic, que se serveix d'algunes de les troballes de l'art estàtic i les potencia. El cinema va proporcionar al cartell l'enfocament angular, la vivesa de les formes i la llibertat del muntatge. El racionalisme va aportar-li la facultat de definir els continguts per mitjà de formes pictòriques molt simplificades i l'ideal igualitari d'utilitzar el disseny per transformar la societat.

Cal confessar que entre els cartells de la República també se'n troben de tocats pel «realisme socialista»: l'opció programàtica totalitària, tan discutida, imposada per Lenin i Stalin a la Unió Soviètica a partir de l'any 1922. Se n'influïren grans cartellistes com Arteche, que ja hi tenia tendència i disposició.

3 DE LA CALLE, Romà. «L'art de l'avantguarda a Txecoslovàquia 1918-1938». *Revista de Catalunya* [Barcelona], n. 76 (juliol-agost de 1993).

L'evolució del cartell polític és comuna a la de tot l'art publicitari. Va dur a reforçar la tipografia, a utilitzar el disseny gegantí i al fotomuntatge transgressor (Josep Renau). La reproducció i la vulgarització d'aquests trets van popularitzar innovacions d'artistes que havien estat assenyalats com a minoritaris (Pablo Picasso, Joan Miró, Juli González...).

També cal al·ludir al plus d'expressivitat que tenen tots els cartells. Encara que estan compostos d'imatge i també de lletra, en la comunicació en sèrie, massiva, és la imatge la que causa l'impacte: l'element eficaç. La imatge repetida fa efecte aclaparador.

L'autor del cartell és sempre un artista amb la llibertat condicionada. Com a professional pesen sobre d'ell exigències objectives, com són les «necessitats socials» (entre les quals el que ara s'anomena màrqueting). Tracta de propagar-les i de reforçar-ne el procés de realització en la consciència i en les potències del gran públic. El cartellista encara té una altra limitació: ha de deixar en bona part a banda la personalitat, a fi de concentrar l'expressió només en el missatge, o sigui, en allò que predica.[4]

El cartellista de 1936 va haver d'interpretar en objecte gràfic no tan sols la guerra civil, des del bàndol dels agredits i tot just surant damunt l'ona revolucionària i llibertària. En tant que l'autor va respectar la veritat de la situació que interpretava, el cartell de la guerra civil ha estat reconegut com a prova històrica. Prova intensa pel nombre relativament reduït d'artistes i d'obres, i pel fet que aquestes van sortir a la llum en el termini breu d'un any i pocs mesos. També, perquè les obres, emparentades entre elles, es poden gairebé contemplar estilísticament com un tot; de manera que es pot dir que, en conjunt, donen una sola imatge: l'aparença visible de la defensa de la República, que és una fita de l'art engatjat, forma part del patrimoni del món i serveix de referència obligada als estudiosos.

2.2 Sindicat de Dibuixants Professionals (SDP)

Els dibuixants i fotògrafs autors dels cartells de la guerra civil venien d'experiències professionals diverses: de la publicitat (Martí Bas, Carles Fontserè i Pere Català Pic), de la premsa política com a ninotaires (Josep Bartolí, Alfons Vila *Shum*, Alfred Pasqual Benigani, Marcel·lí Porta, Lorenzo Goñi i Francesc Nel·lo –aquest darrer també havia destacat en la il·lustració, com Hèlios Gómez i Antoni Clavé–).

Devem a Carles Fontserè gran part de notícies sobre aquest col·lectiu. Explica Fontserè que després del 6 d'octubre de 1934 Hèlios Gómez, artista influent d'estil constructivista, molt personal, i guia també en doctrina política, convencé un grup de dibuixants de formar un sindicat que els defensés de pirateries i d'abusos per part de l'empresa, de què sovint eren

4 RUIPÉREZ, María. «Renau-Fontserè: los carteles de la guerra civil». *Tiempo de Historia*, n. 49 (desembre de 1978).
LYOTARD, Jean François. *Moralités postmodernes*. París: Galilée, 1993.
BARNICOAT, John. *Los carteles*. Barcelona: GG, 1995.

objecte. A l'abril de 1936 fou fundat el Sindicat de Dibuixants Professionals, i afiliat a la UGT. El Sindicat reuní artistes de diverses tendències polítiques: socialistes llibertaris com Bartolí, Benigani i Shum; comunistes com Hèlios Gómez, Aloza, Bofarull i Martí Bas, o catalanistes d'esquerra no adscrits com Alumà, Arteche, Clavé, Clusellas, Goñi, Teixidó, Vallmitjana, Fontserè i Francesc Nel·lo.

Només feia tres mesos que funcionava el sindicat, quan la dreta es revoltà. L'endemà del 18 de juliol, en acabar els trets, els directius de l'SDP es constituïren en comitè revolucionari, requisaren el palau del marquès de Barberà, al Portal de l'Àngel cantonada amb la Canuda, i van instal·lar-hi un taller col·lectiu. Els associats s'hi congregaren. D'allí sortiren els cartells, altres originals de propaganda gràfica, i les pancartes i artefactes per escenificar actes cívics. Per pintar vagons de tren van habilitar un altre taller en el dipòsit ferroviari de Sant Andreu. En aquest cas el disseny gràfic treia profit de l'embalum en moviment. Els trens llençaven ideogrames en el paisatge. En termes d'avui, una gran *performance*, multiplicada de poble en poble i camps a través.

Més endavant el sindicat es dividí.

2.3 Discurs d'urgència

El 19 de juliol havia partit la societat. Les organitzacions sindicals i els altres grups que conduïen la defensa popular van haver d'improvisar accents clars i concisos per informar de la nova situació i dels objectius immediats. A més de servir-se de la ràdio i de la premsa, van optar pel cartell: comunicació directa que arriba fins i tot al que va distret. Va recaure en els dibuixants la responsabilitat d'elegir i plasmar en formes vigoroses missatges capaços de deturar la mirada.

El públic real n'era el destinatari i n'estava desvinculat: ja no formava un poble. Els patrons havien desaparegut. Restaven els treballadors: industrials, de la terra o de camisa blanca. Conjunt heterogeni, fraccionat, en bona part amorf. No eren els interlocutors naturals de l'esquerra burgesa, moderada, erràtica i fluixa. Tampoc no haurien mogut ni un dit pels mites de la masia, l'estirp, els costums ancestrals, tant de grat de la civilitat noucentista. Els cartellistes copsaren aquesta realitat i s'abraçaren a un art directe, capaç de donar consciència del dolor aliè, d'emocionar, de mostrar que per sobreviure calia comprometre's i que amb els poderosos en contra i disparant no hi havia cap altra sortida honrosa que defensar-se, sense esperar l'ajuda de ningú.

L'art català, per poder dir aquestes coses, va canviar de llenguatge. Ho va explicar Alexandre Cirici.[5] En les campanyes electorals dels primers anys trenta l'art del cartell ja donà indicis del canvi. Els cartells de la guerra el confirmen. El 1936-1937 se sumen i contras-

5 CIRICI PELLICER, Alexandre. «La dissociació plàstica del 36 al 39». *Serra d'Or*, n. 10 (octubre de 1962).

ten corrents contemporanis estranys a l'art oficiós del nostre nacionalisme. Temes com l'angoixa dels sense fortuna, la denúncia de la injustícia, el projecte revolucionari... És quan es prescindeix de l'accentuació localista i historicista; de l'art àulic que des de 1906 «salvaguardava» la nació per mitjà de la voluntat d'estil noucentista (sostinguda , si bé en retrocés, des de la dècada dels vint). Cinc anys abans de la revolució l'esperit llibertari de la República havia posat en quarantena les consignes. Ara, senzillament se'n desfà. Ha cessat el suport conservador. Pesen els models dels creadors d'opinió política de la Rússia soviètica, inspirats en l'art nascut als voltants dels partits del treball del continent. Vénen del sud la font lírica de Lorca i la flamarada internacionalista d'Hèlios Gómez. El sentit del moment crític desperta forces creatives i l'art esdevé propaganda i educació. En aquest punt Imma Julián cita el pintor Francesc Domingo: «feia temps que els moviments artístics estaven deslligats de la cultura de masses».

El cartellisme de 1936-1937 utilitza els signes morfològics de l'art avantguardista com a llenguatge eficaç adreçat a un públic heterogeni més aviat indiferent. No era el llenguatge usual: feia enrere les fronteres. Crida a l'alliberament: tothom vol ser més lliure. No dóna cap altre contingut al canvi. Celebra el trencament de la situació anterior i eludeix el demà imprevisible. Formes manllevades del futurisme apunten un horitzó imprecís d'esperança. D'altres que recorden el muralista mexicà Siqueiros exalten el sentiment. S'hi representa la gamma ideològica diversa dels revolucionaris: les actituds vitals, violentes, apolítiques de l'anarquia, i també el cerimonial monumentalista del comunisme d'estat.

Jordi Piqué ha observat els signes externs, a l'àmbit tarragoní, de la situació revolucionària i la propaganda dels partits polítics i sindicats: la premsa, la ràdio, els mítings, i les pancartes i cartells que canviaren el paisatge urbà. Veu en la propaganda tres funcions: proselitisme de partits i sindicats; proclames de directius d'interès general per compensar el poder atomitzat, i educació política d'indiferents i no integrats.[6] La provisió de cartells es nodrí principalment de les edicions revolucionàries de l'SDP. Ompliren Barcelona i de seguida les ciutats de segon ordre i els pobles. A tot arreu la figuració greu de la guerra i els colors flamejants van alterar l'ambient. Si bé les exhortacions provenien de fonts diferents, l'aire del carrer reduïa les diferències i el comú de la gent en copsava la síntesi: una sola expressió. Segons l'opinió d'alguns, que recull Fontserè, les formes, tècniques o estils del cartell no fan igual efecte en la propaganda comercial que en la política. En aquest últim cas agafen vibració i desborden emoció i frescor revolucionàries, que inciten al compromís.[7]

6 PIQUÉ i PADRÓ, Jordi. *La crisi de la rereguarda. Revolució i guerra civil a Tarragona (1936-1939)*. Barcelona: Diputació de Tarragona i Publicacions de l'Abadia de Montserrat (Biblioteca Abat Oliba, 193), 1998.

7 Els cartells de la guerra civil s'han exposat moltes vegades, aquí i a l'estranger, i la bibliografia que en tracta és molt extensa. Carles Fontseré a *Memòries d'un cartellista català 1936-1939*, Barcelona: Pòrtic, 1995, dedica més de vuit pàgines a fer el recompte de les exposicions i dels autors que se n'han ocupat. Només citarem, per raó de proximitat, l'exposició: «Catalunya durant la 2a República», dins el col·loqui internacional organitzat pel Departament d'Història Contemporània de la Universitat de Barcelona a Tarragona, el mes d'abril de 1981, amb un text en què Pilar Sada Castillo tracta dels cartells. Hi afegirem la referència més recent que n'ha fet Imma Julián: «Els inicis i la fi d'una il·lusió. De la República a la desfeta». A: *Història de la Cultura Catalana*, Barcelona: Edicions 62, 1998.

2.4 Sobre estímuls i entrebancs que troba el gust

Úrsula Tjaden ha assenyalat que un moment semblant al de la guerra civil espanyola es va produir al maig francès, i a Cuba els anys seixanta i setanta.[8] En les tres crisis revolucionàries es fuig del naturalisme (en què caigueren a Rússia i Xina) i s'utilitza l'expressió directa tot vulgaritzant les formes de l'art experimental. L'ardor revolucionari associa l'art a la protesta i empeny l'evolució de l'estil.

És significatiu que ben recentment una exposició de Joan Miró, celebrada a Nova York, anava precedida per uns cartells de la guerra civil. Així se significava el gir de les arts produït el 1936. Aquest és el punt de trànsit en l'esdevenir mundial dels estils formals inventats a Europa en les primeres dècades del segle XX. Les formes de l'avantguarda deixen de ser experimentals i passen a ser operatives en el si de la societat moderna. Pel que es refereix a l'evolució de l'art dins Catalunya, el punt és d'inflexió: moment àlgid, abans del retrocés brutal. La derrota, l'any 1939, imposa la regressió conservadora de les arts, que es prolongarà fins a ben entrats els anys seixanta. La data intermèdia de 1948, any del I Saló d'Octubre i de la fundació del moviment Dau al Set, només és l'inici del recobrament del sentit d'anar endavant, però la recuperació tardà molt a penetrar en la societat. Per descomptat mancà el suport dels adversaris de la nostra cultura, però encara és més de lamentar el dels mateixos catalans. Aquí, entre nosaltres, caminant a recules, es va decretar una nova pròrroga del Noucentisme exhaust.

2.5 Membre actiu de l'SDP

Nel·lo, home compromès, posava el seu art al servei de la societat i animava la causa que li semblava més justa: el catalanisme popular. Mantenia una posició moral. No estava lligat a cap organització política. Li agradava cooperar. Era més pràctic que especulatiu. Tendia a sumarse a altres artistes i periodistes de la mateixa banda ideològica, per formar-hi equip. Entre tots milloraren la professió augmentant el respecte propi individual i defensant els interessos comuns en el marc, de vegades corromput o almenys estantís, de la contractació o de la prestació. Així, poc temps abans de la guerra civil va ajudar a fundar l'SDP, on tingué càrrecs directius. Ja hem explicat que era col·laborador gràfic de premsa i publicava, entre altres llocs, en el diari *La Humanitat*. L'ofici i el gust el dugueren a fer amistat amb companys de feina, alguns artistes destacats que eren, com ell mateix, de gran qualitat humana i bons catalans republicans. Més d'un, notables revolucionaris, com per exemple Alfons Vila, conegut per Shum, o el mateix Hèlios Gómez, mereixedors de ser biografiats amb atenció per la seva projecció i de tenir-los més presents en la nostra història nacional.

Quan, el juliol de 1936, la dreta es revoltà, Nel·lo, que treballava dins l'SDP, va ser un dels creadors i executors plàstics que van dissenyar i plantar al carrer el rostre de la Catalunya tan

8 TJADEN, Úrsula. «Hèlios Gómez o el pensament militant». *Revista de Catalunya*, n. 8 (maig de 1987); La mateixa autora «Cincuenta años después». A: *Helios Gómez*. València: IVAM Centro Julio González, València, 1998.

seriosament pertorbada. Sense pensar-ho gens en prengué la causa i treballà amb tota la força per redreçarla.

Gràcies a la formació tan completa que havia adquirit, Nel·lo tenia l'art dúctil i polimorf. Li va ser fàcil pujar el replà èpic que requeria repel·lir l'agressió. Amb els companys de l'SDP va saber tibar les cordes expressives. La propaganda de guerra no tenia per objecte satisfer contempladors tranquils, sinó aixecar l'ànim i donar coratge. El dibuix de Nel·lo excel·lia en la comunicació íntima, propera a la línia de Clavé i de Mora, exigent en el rigor formal i d'estil planer. Però la sotragada d'aquell juliol l'abocà a l'expressió arravatada. Li valgué haver estudiat a fons la pintura mural i l'art de l'escenografia, i es va obrir a les influències eslaves. Apartant el naturalisme modernista i certa tirada al manierisme, va eixamplar la dicció, fins aleshores minuciosa i exquisida, per abastar, a gran format, els arquetips. D'adreçar-se'ns a cadascú en el moment en què ens trobem i ens sabem sols, ens va venir a sorprendre en el moment en què ens hem perdut, empesos enmig de la multitud.

L'aproximació al cartellisme del dibuixant Nel·lo ja s'havia produït en els tres cartells que va pintar per al front d'esquerres de les eleccions del febrer de 1936. Ho ha recollit Fontserè: un, a favor dels rabassaires; un altre, per alliberar els 30.000 empresonats, i, el tercer, per exaltar la figura del president Companys amb la llegenda «Dignitat catalana». Entre les col·laboracions de Nel·lo amb l'SDP cal destacar la pintura de trens i, dins la Setmana Pro Euskadi, a principis de juny de 1937, el muntatge escènic avantguardista de representació del poema «Pedro Mari», al Gran Teatre del Liceu.

Aquestes i altres obres de l'SDP són fetes en equip. Les parts atribuïbles a cada artista moltes vegades no es poden precisar. Allò que compta, en tot cas, és que treballaven en un sol discurs recitat a cor; el mèrit del resultat cal atribuir-lo a tots i a cadascun d'ells.

La segona meitat de l'any 1936 Nel·lo publicà els seus ninots i acudits a *L'Esquella de la Torratxa*. Quan Martí Bas marxà al front, el substituí en el comitè revolucionari. I en començar la tardor, també ell s'incorporà voluntari, amb el grau de tinent, a un batalló de fortificacions.

3. DESPRÉS

3.1 Dels «anys de la victòria» a l'emersió del teatre català

A l'exèrcit Nel·lo dirigí obres de defensa i fortificació de posicions. Quan es produí la retirada, fou fet presoner. Acabada la guerra, un tribunal militar el condemnà. Al cap d'uns mesos fou alliberat. Tenia trenta-dos anys. Va tornar a començar.

Les arts, dins el país derrotat, sofriren un retrocés incalculable. L'obertura republicana per igualar la societat, tot just iniciada, es va tancar en sec. Restà el ressò a tot el món de la imatge que els artistes encapçalats per Joan Miró, Juli González i Josep Lluís Sert en van irradiar des del pavelló espanyol de la República a l'Exposició Internacional de París l'any 1937. L'opressió dels vencedors per anorrear l'expressió catalana superà els temps més do-

lents de la dictadura de 1923-1929. Els primers anys de la postguerra els artistes que restaren no van tenir altra opció per poder subsistir que abocar-se a la pintura de cavallet i comercialitzar-la entre penes i fatigues.

Nel·lo es valgué del fet que dominava la figuració plàstica. Es refugià en l'art de consum; exposà i vengué les seves obres. Semblantment a altres pintors, va fer reaparèixer els símbols mig oblidats. Com que estava vedat enraonar en català en públic, els artistes suplien els mots exhibint imatges i paisatges catalans. La mirada és més difícil d'interdir que no pas la llengua.

Avançats els anys quaranta la societat es recomponia, i la necessitat d'evasió es satisféu amb espectacles. El teatre còmic, el teatre líric, s'oferiren esporgats d'idees compromeses, purament per passar l'estona. El teatre d'evasió (l'únic admès) del primer franquisme va fomentar una escenografia igualment descompromesa. Fins a la renovació teatral dels anys seixanta, estigué en voga l'escenografia tradicional. La companyia «dels vienesos», formada per autors i comediants refugiats a Barcelona per fugir de la Segona Guerra Mundial, estimulà encara la persistència de models gastats. A partir d'aquí es produí demanda d'artistes i tècnics per als treballs escenogràfics, que fou aprofitada per artistes d'ofici, entre els quals alguns ninotaires de diaris republicans, obligats a deixar la palestra de la premsa política. És el cas, entre els més notables, de Francesc Nel·lo i de Francesc Fontanals (el gran dibuixant humorista d'*El Be Negre*, que signava Soka). Així, mentre un altre gran artista republicà (exiliat), Antoni Clavé, imposava una escenografia creativa, i triomfava a París i, després, a Hollywood, els teatres de Barcelona satisfeien el públic amb productes simplement comercials i en part repetits.

Els decorats, ens diu Isidre Bravo, eren tractats estilísticament amb «profusió formal decorativista». El 1946 es permeté mínimament, i amb condicions, reprendre el teatre català amb Josep M. de Sagarra; onze anys després, el 1955, nasqué l'Agrupació Dramàtica de Barcelona amb Joan Oliver al capdavant, i el 1960, l'Escola d'Art Dramàtic Adrià Gual, amb Ricard Salvat, que ja proposa el teatre «com a arma i com a estètica» (Isidre Bravo). Amb tot, les iniciatives eren tan espaiades i limitades que el país no sortia de l'«alienació cultural». Es repetiren els esforços, s'hi sumaren noves lleves de ciutadans decidits a restaurar la cultura, i la recuperació teatral va avançar. Pocs anys després (1967) començaren els cicles Cavall Fort, amb el propòsit de fer teatre intel·ligent, formatiu, per a la joventut, «no pas per a entretenir criatures» (Martí Olaya). Cavall Fort aplegà diversos grups independents, en un dels quals, L'Òliba, Francesc Nel·lo i Ventosa intervingué en diverses escenografies. També formà part dels cicles el Grup de Tarragona, que presentà *Pluf, el petit fantasma*.[9] Els cicles Cavall Fort actuaren amb gran profit a tot Catalunya. Ho mostra la trobada d'agost de 1969, a Reus, dels grups del mateix Reus i Valls, Castellvell, Masllorenç, Tarragona, Alforja, la Riera de

9 És un clàssic del teatre infantil. L'autora, la brasilera Maria Clara Machado. Versió catalana de Josep Palau i Fabre. Lluís Arola i Sanromà agrupà i dirigí els joves estudiants que la van representar. Joan Triadú se n'ocupa a *Serra d'Or*, març de 1967.

Gaià, Barberà, Tortosa i la Selva del Camp.[10] L'augment de les iniciatives no vol dir l'arribada a la normalitat, que no es produí fins a molts anys més tard.

Nel·lo estava preparat per a l'art escenogràfic; va participar en moltes de les iniciatives i va ajudar per diversos costats a l'evolució favorable del teatre català. Estan publicats alguns dels seus decorats.[11] Entre els destinats a espectacle de pura evasió hi ha el *Port de Nova Orleans*, que representa un lloc tranquil, gairebé paradisíac, de cel diàfan, on uns homes de raça negra poden traginar càrregues sense presses o descansar repenjats en una columna. Un altre, els *Terrats de Montmartre*, amb els terrats en primer terme i el Sacré-Coeur al fons, en perspectiva: és de nit; entonació general blau nit i finestres amb llum groga, estilització formalista i antinaturalista. Un altre, encara, *Fantasia valenciana*: esbós policrom; pèrgola amb penjolls vegetals i barraques, en primer terme; dos arcs entre construccions enjardinades (una d'elles, una ermita); al fons, horts i jardins oberts a l'horitzó marítim. Tots ells creen ambient caracteritzat. L'expressió és de postal popular. Són conceptualment regressius respecte dels anys trenta.

Els telons curts van ser una de les especialitats de Nel·lo. Alguna vegada representaven grans portades de còmic; altres, *collages* monumentals de grans fotografies i figures pintades; altres encara, suburbis plasmats amb les convencions del gènere negre.

Nel·lo va realitzar molts esbossos per a decorats que després s'executaven en tallers teatrals. Això vol dir que del seu talent s'apreciava la invenció, dins la subjecció escenogràfica que el tema exigeix.

A partir dels últims anys seixanta un fill de Francesc Nel·lo i Ventosa, Francesc Nel·lo i German, va acabar els estudis a l'Escola d'Art Dramàtic Adrià Gual i va irrompre en la direcció i promoció (també en l'ensenyament) teatrals amb resultats copiosos i extraordinàriament feliços en l'aspecte artístic i per al restabliment de la cultura catalana. De veritable transcendència popular, també, en el teatre infantil i per mitjà del grup L'Òliba, que abans hem citat. Al voltant dels espectacles del seu fill, Nel·lo i Ventosa té un lloc sobresortint, i és part de la realitat emergent que trobà Fabià Puigserver en arribar a Barcelona el 1959. Nel·lo i German formà tàndem amb Puigserver, i Nel·lo i Ventosa posà la seva experiència al servei de la renovació escènica d'aquells anys. El 1967 L'Òliba realitzà *El metge a garrotades*, de Molière. L'adaptació i la direcció de l'obra anà a càrrec de Nel·lo i German. Nel·lo i Ventosa en creà la decoració i el vestuari. El 1968, dins dels cicles Cavall Fort, la companyia d'òpera de cambra de Joventuts Musicals presentà al teatre Romea *Bastià i Bastiana*, de Mozart, amb la direcció escènica de Nel·lo i German.[12] Nel·lo i Ventosa creà els decorats i els figurins. Isidre Bravo ha qualificat d'«impecables» els muntatges de Nel·lo i Ventosa.

10 CARBÓ, Joaquim. *El teatre de Cavall Fort*. Barcelona: Institut del Teatre-Edicions 62, 1975.

11 BRAVO, Isidre. *L'escenografia catalana*. Barcelona: Diputació de Barcelona, 1986.

12 I la intervenció de la soprano tarragonina Maria Dolors Aldea.

Ja hem dit que Nel·lo i Ventosa durant la República es féu un nom com a il·lustrador, ninotaire i cartellista, i durant la revolució va intervenir en les instal·lacions espectaculars de propaganda. Acabem de veure que, avançada la postguerra, va aportar la seva personalitat d'artista i l'experiència sobre la realització plàstica al ressorgiment del teatre català. En totes les comeses trasllueix la seva fe republicana: adhesió al poble i amor a la igualtat.

3.2 Interiorisme i restauració

Perduda la guerra, Nel·lo restà al país sota la dictadura franquista. Com altres artistes de consciència estricta que tampoc van emigrar, es dedicà a l'art, lluny de la política. Coneixia els estils històrics i els sabia utilitzar amb desimboltura, i era expert en algunes arts aplicades. Tornà a treballar en interiorisme i restauració arquitectònica, i realitzà esgrafiats i decoracions murals. Treballava d'artista i exercia oficis especialitzats en monuments i edificis emblemàtics: una feina gratificant.

En acabar els estudis havia treballat al Palauet Albéniz, al costat del mestre decorador Jaume Llongueras i Badia. També en aquell temps, als salons de la casa de la ciutat de Barcelona, amb el mateix Llongueras i amb Xavier Nogués. Després de la guerra, a la Casa Naves d'Argentona, amb Josep Obiols, i a la reforma del Palauet Albéniz, amb Evarist Mora, i a molts altres llocs, entre els quals la Casa Castellarnau de Tarragona, sobre la qual ens detindrem breument, ja que és l'obra de Nel·lo que tenim més a prop.

La restauració de la Casa Castellarnau havia començat el 1955 i durà vint anys, perquè es féu amb intermitències. La decisió d'iniciar-la fou de l'alcalde Rafael Sanromà i del seu cunyat, el regidor Lluís Arola i Cugat. La prosseguiren els alcaldes Benigne Dalmau Vilà, Agustí Martí Pla i Ricardo Vilar Guix. Consistí a consolidar l'edifici, suprimir afegits i descobrir elements arquitectònics primitius. Es restauraren tant les decoracions interiors del gran saló i d'altres, com els estucs, els esgrafiats i el pati, a l'exterior.

A l'Ajuntament no es troben papers d'aquestes obres, sembla que a causa que es pagaren en tot o en part amb fons no comptabilitzats i s'evitaren tràmits. Regnà certa reserva i el supòsit de la bona fe, i s'argüiren raons d'«eficàcia». Es troba a faltar, sobretot, la memòria de les intervencions artístiques.

Assessoraren les obres una junta de patricis elegits discrecionalment i algun regidor. Entre els primers, el restaurador Fernando Castellarnau. El Dr. Miquel Aleu (a qui devem aquestes notícies) formà part de la comissió, ja que va ser regidor a partir de 1957; quan deixà de ser-ho hi continuà com a secretari.

Intervingueren puntualment i successivament en les obres, sense compromís específic, els arquitectes municipals. L'any 1964 n'estigué encarregat particularment l'arquitecte restaurador Cèsar Martinell. Francesc Nel·lo actuà en aquest període com a interiorista i restaurador, en bona part a peu d'obra, i hi assistí Martinell.

3.3 Professor a l'Escola Massana

A finals dels anys cinquanta el règim franquista obrí l'economia a l'exterior, i per l'escletxa de l'economia entrà la modernització dels usos i dels gustos de la gent.

Entre els processos que es desencadenaren interessa recordar l'atenció que els poders emergents dedicaren al disseny (l'arma que fa més competitius els productes industrials dedicats al consum) i, especialment, a l'ensenyament del que s'anomen arts i oficis artístics. El disseny és una disciplina de gamma àmplia; les especialitats s'introduïren a les escoles; també se'n crearen de noves amb aquesta orientació. El 1956 s'havien iniciat a l'Escola Massana cursos de plàstica publicitària, disseny industrial i interiorisme, d'acord amb models pedagògics alemanys. A partir de 1960 també es feren cursos de disseny a les escoles noves Elisava i Eina, i a l'Escola Oficial de Llotja. La joventut respongué bé; acudí als centres per formar-se, es graduà i trobà feina. La professió de dissenyador es normalitzà.

Amb la reactivació econòmica la societat va cobrar nova sensibilitat i se la forçà a consumir més. També, per tant, a consumir disseny aplicat a qualsevol producte; per exemple, s'actualitzà i s'estengué la creació d'estampats per a la decoració. Aquesta indústria i d'altres que igualment fins aleshores havien importat disseny deixaren de fer-ho a la vegada que se servien del que es creava aquí, que competia en qualitat i sobrevalorava la mercaderia. Es pot dir que el disseny català va néixer amb expressivitat peculiar i guanyà fama al món.

Francesc Nel·lo era professor de l'Escola Massana, l'avançada d'aquesta animació. Intervingué en la fundació de la Secció de Disseny Gràfic, Interiorisme i Estampats. D'aquesta última especialitat en fou responsable fins que es va jubilar, després de més de vint anys de docència.

3.4 Pintura i exposicions

Els dots d'habilitat i de ductilitat de Francesc Nel·lo no s'acabaven mai. Els posava al servei d'especialitats ben diverses de les arts menors (il·lustració, publicitat, aparadorisme, escenografia, restauració, interiorisme, disseny...). A la base de l'extens coneixement i del *savoir-faire* hi havia, a més a més i abans que els estudis professionals, el poder creatiu, que ja se li descobrí de petit. Maria Dolors Serrano digué de Nel·lo en ocasió d'una exposició: «de vailet recollia fustes i petxines vora de la seva mar tarragonina i, encara avui, recull llaunes velles i estris rovellats de tota mena per fer-ne substrat, trampolí d'aquesta transmutació meravellosa i misteriosa que és la creació». El secret de l'art de Nel·lo és fer parlar les formes i la matèria. Ell no abandonà mai l'art major de la pintura. Cultivà el paisatge, la natura morta i, amb preferència, la figura. Practicant aquesta art carregava el potencial creatiu, que rajava després dels dibuixos i de l'obra decorativa. Entre les amistats i fins en la vida familiar, s'expansionava amb els seus creant objectes d'efectes poètics d'altíssima qualitat.

Donà a conèixer la seva obra pictòrica en nombroses ocasions, sobretot en la postguerra fins als inicis dels anys cinquanta. A la ciutat de Barcelona ho féu sovint dins l'agrupació del

FAD (cúpula del Coliseum, Sala Parés...). Individualment exposà l'any 1949 a les Galeries Laietanes i l'any següent a la Sala Argos. També el 1950, al Sindicat d'Iniciativa de Tarragona, on acudí igualment diverses vegades per participar en el concurs de la Medalla Tapiró, de la Diputació.

4. NEL·LO I TARRAGONA

Virgili i Sanromà té publicades les dades de la impremta Nel·lo des que fou fundada el 1839 per Josep A. Nel·lo i Ferrer, fins que a inicis de 1900 Francesc Nel·lo i Chacón, nét de l'anterior i pare de Francesc Nel·lo i Ventosa, la traspassà «dotada d'una enorme quantitat de material» a Antoni Ventura Altés, que continuà el negoci.

Tres generacions, durant gairebé un segle, associen el cognom Nel·lo estampant-lo al peu d'impremta d'innombrables edicions del major interès bibliogràfic, especialment local. L'índex passa per textos sobre les guerres carlistes, les normatives d'administració i la policia municipal, les visites de persones de la reialesa, les descripcions geogràfiques provincials, les obres de l'arqueòleg i historiador Hernández Sanahuja, els manuals escolars, els poemes i fastos religiosos, les festes als pobles, els textos per a l'Escola Normal, els estudis ferroviaris, els setmanaris polítics i científics, la Societat Arqueològica, la Junta de Comerç, el funcionament de la Diputació, l'Institut de 2n Ensenyament, la plaga del míldiu, els treballs acadèmics, etc.

El 1859 la impremta passà del carrer Major a la cantonada occidental de la Rambla Nova amb el carrer de la Unió (la casa on va néixer Francesc Nel·lo i Ventosa).

L'avi de Francesc Nel·lo i Ventosa es deia Francesc Nel·lo i Català. Fou un republicà liberal; alternà amb Pi i Margall, i a finals de segle serví la ciutat com a regidor. El pare de Francesc Nel·lo i Ventosa, Francesc Nel·lo i Chacón, graduat en dret, amplià els estudis a Barcelona al costat d'Algara, Layret, Eugeni d'Ors, Josep Carner, Salvador Salvatella, Permanyer... El 1906 es casà amb Anna Ventosa, de família tarragonina, filla i germana d'advocats. Fou regidor a Tarragona, amb La Popular. Al seu mandat es deu la creació del Cos de la Guàrdia Urbana i de l'ensenyament del català en aules mixtes. També va cofundar el Sindicat d'Iniciativa per a l'Atracció de Forasters (1911). Al final de la segona dècada del segle es traslladà a Barcelona per participar en el projecte autonòmic de la Mancomunitat de Catalunya. Presidí l'Associació Protectora de l'Ensenyança Catalana i dirigí la Caixa de Crèdit Comunal (que el 1921 concedí a l'Ajuntament de Tarragona un crèdit de 100.000 pessetes amortitzable a 55 anys). En morir a Barcelona el 1936, Francesc Nel·lo i Chacón deixà quatre fills: tres noies i un noi, Francesc, que tenia 29 anys.

Com es veu, el jove Nel·lo rebé herència republicana i catalanista per línia natural i directa. Els fervors que l'acompanyaren al llarg de la vida també eren els dels seus avantpassats, i els encomanà, en condició d'artista, als seus coetanis.

Nel·lo visqué a Tarragona fins a 12 anys. Després hi vingué de tant en tant. La família tenia un mas a prop de la platja dels Cossis. A l'estiu, i la resta de l'any els dies assolellats, baixava del mas a les platges, com tants tarragonins ho han fet des de qui sap quan. Ja hem parlat de com, sent encara un nen, les troballes a la sorra li despertaren el sentit artístic. La primera impressió sobtada li degué venir tot just anà a Barcelona per restar-hi amb els seus pares. Era l'any 1919. La gran capital, convulsada: la vaga de la Canadenca, la bomba del carrer de Còrsega, l'estat de guerra i la vaga general. Si els contrastos formen caràcter, el canvi de residència degué resultar-li ben formatiu.

Nel·lo no deixà mai la relació amb Tarragona. Freqüentà la família i les amistats que hi tenia. La ciutat i el seu entorn, com a tema pictòric (paisatge i monuments), es troba entre la seva obra. El 1950 hi realitzà l'exposició de què hem parlat.[13] En algunes cases tarragonines es conserva pintura seva.

També hem vist l'artista intervenint en la restauració de l'avui Casa Museu Castellarnau, obra sumptuària i monumental de la qual, ja ho hem dit, és difícil entrar en coneixement suficient.

Un testimoni, encara, de la dilecció de Francesc Nel·lo i Ventosa per la ciutat del seu origen és el suport artístic que en rebé la Confraria de Sant Magí Màrtir, anomenada els Maginets.

L'any 1940, al cap de poc d'acabada la guerra civil, uns quants tarragonins residents a Barcelona restauraren la Confraria del copatró tarragoní Sant Magí, amb seu a la parròquia de Santa Maria del Mar. Anaven al davant prohoms de la indústria i el comerç i professionals, presidits en bona part per aristòcrates. L'any següent ja van sortir a la processó del Divendres Sant, a Tarragona, i des d'aleshores no han deixat cap any de fer-ho. La Confraria s'expandí des de bon començament. Instaurà devocions, cultes i costums del model imaginari gremial. Com altres associacions creades a partir de la «victòria», sumà esforços privats amb ajuts públics i va crear un clima de senyors i menestrals com el de l'antic règim. Els Maginets van propiciar el retrobament dels tarragonins que se n'havien anat a Barcelona amb la ciutat natal. Per extensió, obriren vies de coneixement mutu. En paral·lel, l'alcalde Olivé va conduir una campanya per conservar l'esperit tarragoní d'aquells que la ciutat ha vist allunyar-se. Els imposava a la solapa una insígnia d'esmalt en què figurava una oreneta sobremuntada al blasó de la ciutat, i els nomenava «tarragoní absent». La presència dels barcelonins envigorí la ciutat dels anys quaranta: mig destruïda, delmada i exhausta, i reforçà la processó per retornar-li l'anomenada dels temps anteriors a la República.

Nel·lo era el soci número cent dels Maginets. Dibuixà portades i vinyetes per al fullet anual de la Confraria. Il·lustrà misteris cristians, llegendes piadoses i evocacions d'història

13 Presentà dotze paisatges i marines de Tarragona, tretze marines de Deià, un paisatge urbà de Barcelona, un interior, i dos paisatges i marines de Teià. Al *Diario Español*, Petròfilo li dedicà un davantal (19 de març), i el que signa aquest article, una nota crítica (26 de març).

local. Ho féu amb la gràcia més tendra i l'accent franciscà que tant li esqueia. En definitiva, contribuí al redreçament dels seus amb una obra popular de recuperació ciutadana. Es féu present en la gran i llarga penitència. Junts, però no barrejats: els que havien guanyat la guerra i els que l'havien perduda.

Francesc Nel·lo i Ventosa morí a Barcelona l'any 1997. Havia viscut noranta anys. La família espargí les cendres al mar de Tarragona, a la Punta del Miracle. La premsa en publicà necrologies.

De la biografia íntima recollim:

«Ha nascut el meu fill Francisco, que sigui bo i honrat i il·lustre, si pot ser». (Del diari personal inèdit de Francesc Nel·lo i Chacón, 1907.)

«Una taula de treball plena de papers; a una banda un grapat de llapis amb la mina molt llarga i més enllà una tassa de cafè fred a mig beure; tot plegat acompanyat amb el rerefons d'un serial radiofònic. Aquest ha estat durant molts anys l'escenari d'una creació quotidiana i incansable i, per damunt de tot, sempre imaginativa.» (David Nel·lo i Colom «La petita glòria del meu avi Francesc Nel·lo». *El Punt*, 28 de juliol de 1997.)

Francesc Nel·lo deia de si mateix: «sóc el ninotaire tarragoní».

Francesc Nel·lo, en incorporar-se com a tinent de l'exèrcit de la República.

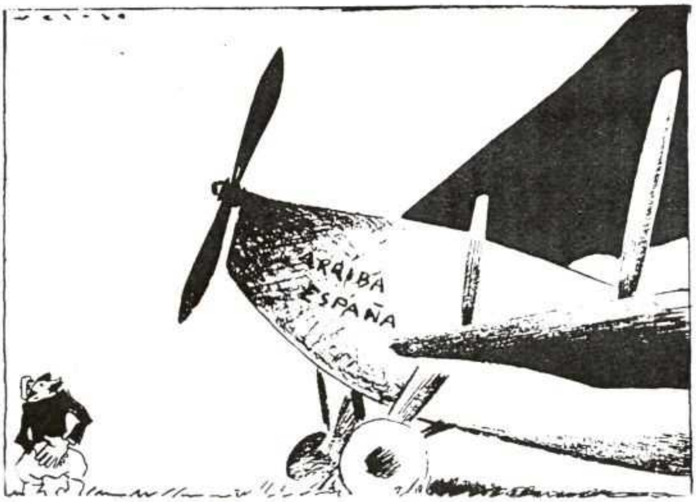
Francesc Nel·lo i Joan Vallvé, amics d'infància. L'any 1928, en acabar els estudis i el servei militar, van rebre el grau d'oficial.

—I donca, que no balleu, senyor Magí?
—I ara! Que no ho sabeu que un servidor és monàrquic? No vull contribuir al lluïment de les festes de la República!

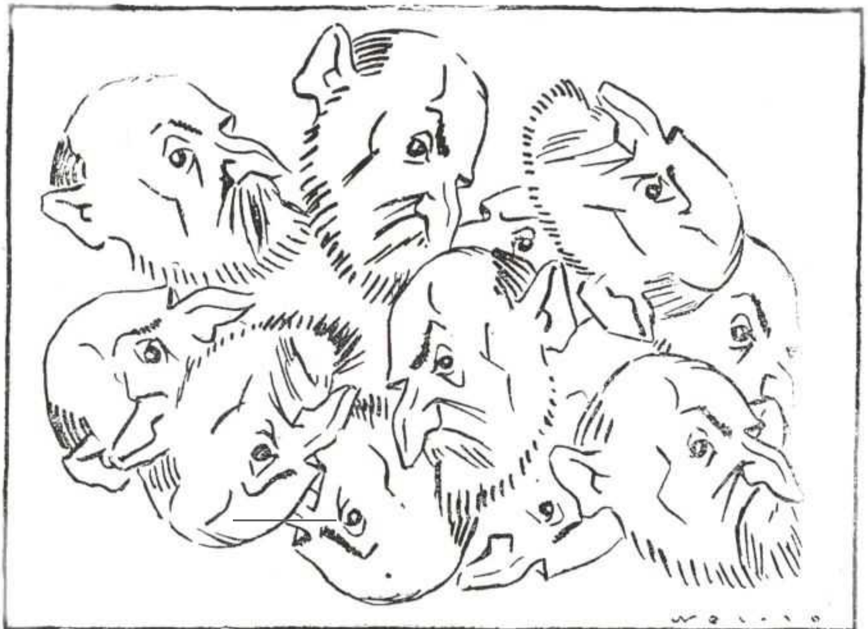

L'àngel de la pau.—Si és veritat que en aquest món tothom té la seva creu, aquesta deu ésser la meva.

—Sí, sí... Però quan «arriba España» a nosaltres ens toca el córrer...

Dibuixos de Francesc Nel·lo.

L'obsessió de torn de Gil Robles (Per Nello)

—A mi, m'agrada molt fer cues.
—Deu ésser feixista, vostè.
—No. Sóc pentinadora.

L'Esquella de la Torratxa, núm. 2992 (4 de desembre de 1936).

Portada de *L'Esquella de la Torratxa*, número 2989 (13 de novembre de 1936).

El juliol de 1936 el Sindicat de Dibuixants es constituí en òrgan propagandista per defensar la República. Francesc Nel·lo, secretari del Comitè Revolucionari de Dibuixants, participà en l'elaboració de propaganda plàstica. En la imatge es veu pintant imatges mobilitzadores en un vagó de tren.

Tres dibuixants del Sindicat de Dibuixants Professionals (SDP) pintant una pancarta.
El més pròxim és Nel·lo i el tercer, el seu company Perotes.

Francesc Nel·lo acabant un cartell contra els «emboscats», els homes en edat militar
que trampejaven d'anar al front. **Centelles.**

La propaganda al carrer requeria figures gegantines i els dibuixants es repartien la feina. Nel·lo dóna els últims tocs a un ninot: Mussolini. Al seu company Bartolí li tocà Adolf Hitler.

Teló curt (1955)

Il·lustració del fullet de la Confraria de Sant Magí (1957)

Façana del Palau de la Casa Castellarnau, abans i després de la restauració. L'esgrafiat és de Francesc Nel·lo, el qual apareix al balcó.

Francesc Nel·lo, el 19 d'agost de 1967, al costat dels germans Vallvè, en l'acte de retolar el carrer «La Popular». S'anomenaren així els ajuntaments de concentració «tarragonina» de l'any 1909 a l'any 1913, en els quals foren regidors destacats els pares de l'un i dels altres.

Francesc Nel·lo i Ventosa

L'ESCOLA TALLER D'ART DE TARRAGONA

Antoni Salcedo Miliani

Les escoles d'ensenyament artístic han estat molt arrelades a la tradició cultural catalana, tant institucionalment com per part de la iniciativa privada. En l'àmbit oficial la pionera ha estat l'Escola de Llotja, fundada el 1775, de la qual es va crear una sucursal el 1911, l'Escola Municipal del Districte V.

Ja en el segle XX l'Escola Superior dels Bells Oficis, fundada el 1914, va tenir com a director Francesc d'A. Galí, el gran pedagog de l'ensenyança artística a Catalunya, que havia creat la seva pròpia acadèmia el 1906. Alumnes d'aquesta acadèmia foren entre d'altres: Aragay, Marià Espinal, Joan Miró, Esteve Monegal, Ignasi Mallol, Rafael Benet i Enric Cristòfor Ricart, aquests tres últims serien tots tres professors de l'Escola-Taller d'Art de Tarragona.

El 1918 es fundà l'Escola Tècnica d'Oficis d'Art, que depenia de la Diputació de Barcelona, estretament lligada a l'Escola Superior dels Bells Oficis.

En l'àmbit privat varen funcionar una sèrie d'escoles i acadèmies, totes dirigides per reconeguts artistes, una de les més antigues era l'Acadèmia Galí, en la qual treballaren Ignasi Mallol, que se'n faria càrrec el 1915. Posteriorment Ignasi Mallol tindria la seva pròpia acadèmia, que funcionaria els anys 1916-1917.

Un centre de gran tradició a Barcelona ha estat l'Escola Massana, que neix com a conseqüència del llegat deixat pel comerciant barceloní Agustí Massana amb la finalitat de crear una escola d'arts aplicades a la indumentària i a la decoració.[1]

Amb l'adveniment de la Segona República, proclamada el 14 d'abril de 1931, es va iniciar un dels més grans intents de modernitzar Espanya amb l'objectiu fonamental d'aconseguir un veritable règim democràtic.

Catalunya es converteix en una regió autònoma amb el seu propi govern: la Generalitat. El nou govern presidit per Francesc Macià nomena com a conseller de Cultura Ventura Gassol.

1 MIRALLES, Francesc. «L'època de les Avantguardes 1917-1970». A: *Història de l'Art Català*, vol. VIII. Barcelona: Edicions 62, 1983, p. 42-46.

Comença un període de projectes i de canvis que es varen veure afavorits pel fet que el ministre d'Instrucció Pública era el català Marcel·lí Domingo.

Un dels projectes aconseguits va ser la creació el 1934 de les escoles d'Art d'Olot i de Tarragona. Aquesta última ho fa a instància del pintor Ignasi Mallol i l'escultor Joan Rebull, i compta amb el suport de l'alcalde de la ciutat, Pere Lloret, i el conseller de Cultura de la Generalitat, Ventura Gassol.

La possibilitat de crear una escola d'Art segurament era una idea que Ignasi Mallol havia comentat moltes vegades amb el seu amic íntim el pintor Ivo Pasqual, quan tots dos vivien a Olot. Ivo Pasqual havia estat nomenat director de l'Escola de Belles Art d'Olot el 1915, i el 1917 Ignasi Mallol s'estableix en aquesta població. Des que Pasqual es va encarregar de l'Escola d'Olot, va tenir com a preocupació principal modernitzar l'escola i adaptar-la al nous temps, però això no va ser possible fins a l'arribada del govern autònom de Catalunya. Tots dos artistes compartien un gran interès pel món de l'ensenyança de l'art. Tal com es pot veure, compaginaven la faceta de creador amb la de pedagog.

Ignasi Mallol retornà a Tarragona el 1929. A 37 anys era un pintor amb ple domini de les seves facultats, un artista admirat i reconegut en la seva ciutat i la resta del país.

La intenció d'organitzar una escola d'Art a Tarragona fou inicialment del pintor Ignasi Mallol,[2] que, recolzat per l'alcalde de la ciutat, Pere Lloret, va realitzar totes les gestions per dur a terme el projecte i presentar un estudi en condicions al Govern de la Generalitat. El projecte va trobar terreny abonat en el Govern, que volia descongestionar la ciutat de Barcelona i fundar nous centres culturals i educatius en diferents ciutats del país. En particular el projecte va tenir un especial receptor en la figura del conseller de Cultura, Ventura Gassol.

Lluís de Salvador, director del *Diari de Tarragona*, ressaltà el fet de les condicions particulars de la ciutat de Tarragona, com són: el seu caràcter historicoartístic, el fet de ser un port, les seves platges, el magnífic clima i la tranquil·litat de la seva vida ciutadana.[3]

l'Ajuntament decideix la ubicació de l'Escola-Taller al carrer de Rafael Casanova en les instal·lacions d'una fàbrica de gas, corresponent als números 20, 22 i 24, que s'habilitarà per al seu funcionament. Les obres varen començar el setembre de 1934, al mateix temps que Ignasi Mallol i Joan Rebull marxen a Itàlia a buscar material per a l'escola i a entrar en contacte amb centres de pedagogia artística. Visitaren Roma, Pisa, Florència, Milà i Venècia.[4]

El 21 de novembre l'alcalde de Tarragona comunicà a la Generalitat l'acabament de l'edifici de l'escola. El 5 de desembre es va constituir el Patronat de l'Escola-Taller de Pintura i Escultura de Tarragona a la residència d'Eduard Toda, a Poblet. El Patronat fou integrat per Eduard Toda com a president, Atanasi Ramos, com a gestor de l'Ajuntament de Tarragona i

2 «L'Escola de Belles Arts a Tarragona». *Diari de Tarragona*, 8 de juliol de 1934.

3 SALVADOR A. Lluís de. «Un gran centre de cultura a Tarragona». *Diari de Tarragona*, 5 de juliol de 1934.

4 SELVA i VIVES, Josep. *L'escultor Joan Rebull*. Reus: Asociación de Estudios Reusenses, 1960, p. 36.

Francesc Martorell, membre de l'Institut d'Estudis Catalans, com a representant del Consell de Cultura de la Generalitat. Com a primera mesura, decidiren l'obertura immediata del centre, un cop acabades les obres de l'edifici.[5]

També es varen organitzar una sèrie de conferències que es donarien a Tarragona, Reus, Valls i Tortosa per informar el públic sobre el caràcter i els objectius de l'Escola-Taller. Hem trobat la ressenya de la conferència que donà Josep Maria Capdevila a Tarragona, que comentà dos aspectes bàsics: l'interès que el nou Govern de la Generalitat tenia per l'ensenyament artístic i l'inici de la descentralització del món cultural, amb la possibilitat que qualsevol ciutat de Catalunya es pogués convertir en un veritable centre cultural.[6]

En l'àmbit de la premsa l'Escola-Taller d'Art comptà amb un autèntic entusiasta, el director del *Diari de Tarragona*, Lluís de Salvador, que des de les pàgines del seu diari es convertí en el millor impulsor i engrescador del projecte. El desembre de 1934 els treballs d'instal·lació de l'escola estaven molt avançats i el periodista destacava l'excel·lent treball que havien fet Ignasi Mallol, Joan Rebull i Josep Maria Capdevila. Comentava com l'espai cedit per l'Ajuntament al carrer de Rafael Casanova s'havia anat transformant d'un cobert senzill de gran extensió en uns espais que constituïen una autèntica sorpresa.[7] El curs s'inaugurà el 7 de gener de 1935.[8]

El març de 1935 Joan Sacs publicà un elogiós article sobre l'Escola-Taller, que va ser reproduït pel *Diari de Tarragona*. El conegut crític contraposa el baix nivell i la decadència de l'Escola de Belles Arts de Barcelona a l'interès i la qualitat artística de la nova escola. Destaca també Feliu Elies com ha sabut atreure als alumnes i mantenir-los interessats per les seves ensenyances, sense patir el que és comú a la resta de les escoles d'art, la deserció dels alumnes.[9]

L'Escola fou oficialment inaugurada el 29 de maig de 1935 pel conseller de Cultura de la Generalitat, Duran Ventosa, i l'alcalde gestor. L'acte d'inauguració no fou ben rebut pels professors de l'Escola i menys pel *Diari de Tarragona*, que no li dedica un article en portada, com de costum, normalment signat pel seu director, Lluís de Salvador, sinó que publicà un article en una pàgina interior en què descrivia l'acte sense cap entusiasme.

No serà fins a un any més tard, després de superat l'anomenat bienni negre i convocades les eleccions del febrer de 1936, que el *Diari de Tarragona* parlarà de la veritable inauguració, tot aprofitant que el conseller Ventura Gassol visitava l'Escola-Taller i que Pere Lloret havia tornat a l'Ajuntament de la ciutat.[10]

5 «Taller-Escola de Pintura i Escultura de Tarragona». *Diari de Tarragona*, 7 de desembre de 1934.

6 «La notable conferència de Josep M. Capdevila a l'Ajuntament». *Diari de Tarragona*, 13 de desembre de 1934.

7 SALVADOR, Lluís de. «Un miracle de la voluntat». *Diari de Tarragona*, 20 de desembre de 1934.

8 Informació facilitada pel bibliòfil Sr. Virgili a CABRÉ MONTSERRAT, M. Dolors. «El pintor Ignasi Mallol». *Recull Ignasi Mallol i Casanoves*. Tarragona: Estació de Recerca Bibliogràfica i Documental Margalló del Balcó, 1991, p. 9.

9 ELIES, Feliu. «Una Escola Model». *Diari de Tarragona*, 7 de març de 1935.

L'èxit assolit per l'Escola-Taller fou tal que al final del primer curs es va fer necessari demanar l'ampliació del seus espais per poder enquibir el seu alumnat. Entre les novetats que Ignasi Mallol vol per a l'Escola, tot aprofitant la possible nova ampliació, està la creació d'un museu de reproduccions annex al centre, on estiguin representades les obres més importants de la història de l'art. En aquest sentit ja havien posat la primera pedra perquè havien fet reproduccions d'alguns elements escultòrics del monestir de Poblet. Aquestes obres i d'altres, com ara la portada del Claustre de la Catedral de Tarragona, serien enviades a una institució de Londres en un intercanvi de peces del Museu Britànic i altres museus anglesos, iniciativa que després podria anar-se ampliant amb altres països.[11]

El reconeixement de l'Escola es feia patent dia rere dia. El novembre de 1935 varen rebre la visita de la Junta de l'Acadèmia Sant Jordi de Barcelona, integrada per Josep Clarà, Dionís Baixeras, Rodríguez Codolà i Bonaventura Bassegoda. La visita confirmà la manca d'espai per al gran nombre d'alumnes i les possibilitats d'ampliació fent servir els locals annexos. La junta valora el pes de l'Escola i es compromet a realitzar les gestions necessàries davant la Generalitat per promoure'n les ampliacions. L'Escola en aquell moment no comptava amb un alcalde motivat pel món de l'art i això es feia notar.[12]

El 7 d'abril de 1936 l'Escola va rebre la visita del ministre d'Instrucció Pública, Marcel·lí Domingo, i el conseller de Cultura de la Generalitat, Ventura Gassol. Els directors de l'Escola Ignasi Mallol i Joan Rebull aprofitaren l'oportunitat per ensenyar-los que els locals ja eren insuficients donada la demanda d'alumnes, per la qual cosa havien de simultaniejar dues classes en una mateixa aula.[13] La demanda de matrícula sobrepassava la seva oferta i no tan sols de Catalunya sinó de la resta de l'Estat. La bona fama de l'Escola-Taller continuava creixent i periodistes de diverses publicacions, tant de Barcelona com de Madrid, tenien sol·licitades entrevistes per conèixer el centre.

El juny de 1936 el Departament de Cultura de la Generalitat va aprovar l'ampliació de l'Escola-Taller. Aprofitaven, com ho varen fer en la remodelació inicial, part de la construcció per crear un espai model de les escoles d'art de l'època, que tractarem en un altre apartat.

Amb l'èxit que havia assolit l'Escola-Taller, Ignasi Mallol tenia al pensament un altre projecte, la creació d'un museu d'art modern. Mallol pensava en la Casa Castellarnau com a seu del futur museu. Tenint en compte les seves relacions esperava aconseguir que cada artista de prestigi dipositès dues obres, una de les quals compraria el museu. A més volia que els museus oficials deixessin en dipòsit part de les obres que guarden als magatzems.

Dins el projecte es pensava en una sala dedicada als artistes considerats més «ultramoderns», com Picasso i Dalí. El projecte estava avançat, ja s'havia demanat a la Gene-

10 «La inauguració de l'Escola-Taller de Pintura i Escultura de Tarragona». *Diari de Tarragona*, 26 de maig de 1936.

11 SALVADOR A. Lluis de. «Un Museu de reproduccions a Tarragona». *Diari de Tarragona*, 2 d'agost de 1935.

12 «L'Acadèmia de Sant Jordi i l'Escola de Pintura i Escultura de la Generalitat de Catalunya». *Diari de Tarragona*, 13 de novembre de 1935.

13 «Visita a l'Escola-Taller de pintura i escultura de la Generalitat». *Diari de Tarragona*, 7 de abril de 1936.

ralitat la subvenció de 6.000 pessetes per pagar el lloguer de la Casa Castellarnau i creien poder inaugurar-lo el mes de setembre amb una exposició del pintor tortosí Gimeno.[14]

1. EDIFICI

L'Escola es va construir en els espais i construccions d'una fàbrica de gas, al carrer de Rafael Casanova, ubicat en ple centre de la ciutat en un penya-segat d'uns 25 metres sobre el nivell del mar, amb una panoràmica excel·lent sobre el port de la ciutat.

L'Escola-Taller s'havia d'adaptar a uns locals que l'Ajuntament de la ciutat havia llogat per instal·lar-hi un grup escolar. En conjunt el solar tenia una àrea de 6.609 m^2. Decidiren aprofitar una part de les edificacions que hi havia amb les necessàries modificacions i enderrocar-ne les altres, i organitzar-hi un conjunt de pavellons, separats els uns dels altres i comunicats per jardins.

El projecte, obra de l'arquitecte tarragoní Josep Maria Pujol, constava de quatre pavellons dels quals es varen arribar a construir dos. El pavelló A, en el qual va començar a funcionar el centre, estava destinat als estudis preparatoris, tenia una superfície de 660 metres, ubicats en la plataforma inferior, de cara al mar, i constava de quatre aules de classe. Aquestes quatre aules, les úniques que varen funcionar, foren destinades a les classes de pintura, escultura, dibuix i teòriques.

El pavelló B, d'iguals dimensions que l'anterior, es diferenciaria per la presència d'una pèrgola amb la intenció de gaudir de la panoràmica. Aquí s'instal·larien la sala de realitzacions, la sala de projectar, la sala de pintura amb el seu laboratori, sales taller de pintura i escultura per al professorat, i la sala de gravat. Acabava amb un vestíbul, que comunicaria totes les habitacions, que serien independents.

El pavelló C, que aprofitava l'antic dipòsit de gas, estava format per una rotonda de 16,50 metres de diàmetre amb dues plantes –la planta baixa per al magatzem de materials i la superior, amb finestres en tot el seu voltant, per a la classe d'escultura.

El pavelló D, que havia de donar al carrer de Rafael Casanova, era, per tant, l'edifici d'entrada al recinte, i s'hi havien projectat dues plantes. En la primera es trobarien els serveis sanitaris, la secretaria i la gran sala de l'escola elemental; en la segona s'ubicaria un vestíbul, que comunicaria la sala de conferències i el museu d'art comparat, és a dir, el museu de reproduccions que ja hem comentat.

A més hi havia dos pavellons més, la casa dels conserges i un altre ocupat per quatre escoles unitàries de primera ensenyança, que s'esperava que passarien a instal·lar-se en un edifici projectat annex a l'Escola-Taller. També s'havia destinat part del terreny en la part baixa per construir tallers individuals.

14 «L'ampliació de l'Escola-Taller d'Art de Pintura i Escultura. El Museu d'Art Modern». *Diari de Tarragona*, 17 de juny de 1936.

Les dues memòries que coneixem del projecte estan fetes amb un gran entusiasme i amb la ferma consciència que estaven dissenyant un projecte model en la seva especialitat, només equiparat a l'Escola de Paisatge d'Olot. Josep Maria Pujol, en la seva memòria del juny de 1935, feia constar l'èxit assolit per l'Escola i les dificultat que tenien a causa de les limitacions de l'únic pavelló que estava habilitat. Com a arquitecte municipal demanava ajuda a la Generalitat i a l'Estat per poder continuar les obres i poder comprar els terrenys i velles edificacions, per acollir la demanda que tenien tant de Catalunya com de la resta de l'Estat.

Dos anys després, el març de 1937, la situació de l'Escola continuava igual. L'arquitecte Salvador Ripoll va presentar una nova memòria en la qual detallava punt per punt el cost de la construccions dels pavellons B, C i D. Quan va començar la guerra civil s'havia construït el pavelló C, que no es va arribar a fer servir.

Disposem de diverses fotografies que ens permeten fer-nos una idea de com era el pavelló A, tant interiorment com exteriorment. Estava dividit en quatre sales, cada una amb el seu teulat a dues aigües, amb finestres en tot el seu perímetre exterior i amb claraboies en les dues sales que quedaven al mig. En entrar hi havia un corredor perpendicular a les quatre aules, que servia de distribuïdor per poder-hi accedir.

En resum, aquest pavelló era una construcció senzilla, sense cap reminiscència historicista, amb el objectiu d'aconseguir el màxim d'espai aprofitable i la millor il·luminació.

En conjunt, el projecte era segurament el més avançat que es donava a l'Estat espanyol, amb pavellons aïllats i especialitzats per a les seves funcions, a part de la sala de conferències i un espai per instal·lar-hi un museu d'art comparat.

2. FUNCIONAMENT

D'acord amb el *Butlletí Oficial de la Generalitat* de 2 de maig de 1935, l'Escola-Taller tenia l'organització següent: D'acord amb el seu reglament havia de formar els seus deixebles sobre la base essencialment de treball de taller, durant nou mesos a l'any i un mínim de cinc hores diàries.

Els ensenyaments comprenien tres anys, durant els quals havien d'estudiar i aplicar les tècniques de la pintura i l'escultura dins les normes pròpies d'un taller.

L'Escola-Taller estava regida per dos caps de taller, un de pintura i un altre d'escultura, els quals assumien tota la formació dels deixebles en les respectives tècniques i eren alhora codirectors de la institució. A part de les disciplines de l'ofici, s'establien a l'Escola totes aquelles altres de tipus tècnic o formatiu que es consideraven indispensables.

L'edat mínima d'ingrés era 16 anys complerts, i els alumnes havien de superar diferents proves d'acord amb la seva formació. A banda dels coneixements artístics era necessari acreditar nocions de gramàtica catalana i castellana, història, aritmètica i geometria.

Es va establir el pagament de la matrícula regulat per a la cèdula del pare, i era permesa l'entrada lliure a tots els artistes reconeguts, sempre que no superessin els vint dies.

També es varen establir dues beques, una per a la secció d'escultura i altra per a la de pintura. Al *Butlletí Oficial de la Generalitat* de 28 d'octubre de 1937 es van publicar les beques que s'havien concedit per aquell curs: dues d'escultura per als alumnes Marià Bofarull Ferrer i Teresa Ripoll Sahagun amb un subsidi mensual de 200 pessetes i 150 pessetes, respectivament; amb iguals condicions foren atorgades les beques de pintura a Maria del Claustre Panadés Barberà i Josep Samper Cortada.

Si bé foren establerts els exàmens, en realitat va ser molt més important la relació professor-alumne per decidir l'avaluació respectiva.

L'assistència a classe era obligatòria i no era admesa l'ensenyança lliure. D'igual manera era obligatòria l'assistència a cursets, conferències, excursions i visites i viatges d'estudi. La puntualitat era una norma de disciplina i de cortesia. No hi era permesa l'entrada una vegada començades les classes.

Malgrat aquestes normes disciplinàries, des d'un primer instant els professor volgueren imbuir als seus alumnes l'amor i l'interès que ells tenien vers l'Escola. Els seus objectius eren que l'alumne no es devia sentir pressionat, ni que la disciplina i el rigor característics de la formació com a creadors artístics es convertissin en una pesada llosa. La síntesi de les normes disciplinàries ens dóna una idea del que volien aconseguir: «El règim del Taller Escola es basa únicament en l'autocontrol dels alumnes, guiat pel seu amor a la institució i el seu prestigi. No hi ha vigilants encarregats de la disciplina.»

El 4 de maig de 1935 surt publicat al *Butlletí Oficial de la Generalitat* el nomenament dels professors i els seus sous: Ignasi Mallol i Casanovas, cap de taller i director de pintura, amb el sou anual de 9.000 pessetes i 3.000 pessetes de gratificació per residència; Joan Rebull, cap de taller i director d'escultura, amb el mateix sou que l'altre codirector; Josep Maria Capdevila i Balanzó, secretari, professor de cultura general, amb un sou anual de 6.000 pessetes i 2.000 pessetes de gratificació per residència; Salvador Martorell i Oller, ajudant d'escultura, amb un sou anual de 4.000 pessetes, i Enric Cristòfor Ricart i Nin, ajudant de pintura, amb un sou anual de 5.000 pessetes. Enric Cristòfor Ricart fou en realitat professor de gravat, com era natural, donat l'excel·lent domini que aconseguí en aquesta tècnica.

Aquest grup d'artistes constituïren un magnífic equip pedagògic a l'hora de portar endavant l'Escola-Taller.

Sempre que s'ha escrit sobre aquesta institució se n'ha parlat donant el mateix protagonisme a Ignasi Mallol i Joan Rebull. Nosaltres creiem que tingueren un protagonisme diferenciat. Tal com hem comentat, la idea inicial fou de Mallol, gràcies a les seves relacions a la ciutat de Tarragona i amb les autoritats del recent creat govern autònom de Catalunya va tirar endavant el projecte, en particular pel recolzament de l'alcalde de Tarragona, Pere Lloret, i del conseller de Cultura de la Generalitat, Ventura Gassol, fill de les comarques tarragonines.

Ja hem mencionat que la vocació pedagògica de Mallol tenia uns clars precedents i que, igual que el seu amic íntim Giu Pasqual va dirigir l'Escola d'Art d'Olot, va voler fundar-ne una a la seva ciutat. Els seus contactes amb el món artístic a Barcelona, amb els grups Les Arts i els Artistes, del qual formà part, Els Evolucionistes i Agrupació Courbet, li permeteren aconseguir formar l'equip que integrarà el cos docent de l'Escola-Taller de Tarragona.

Quan Joan Rebull va decidir integrar-se al projecte, es va convertir en l'altre gran impulsor, en l'altra figura indiscutible, i van formar una tàndem a tots els nivells, tant de gestió com acadèmic. Tots dos eren artistes reconeguts amb experiència, amb les idees clares i amb una gran il·lusió, que els empenyia a aportar-hi el millor de la seva personalitat.

En els àmbits històric i teòric, en general, comptarem amb Josep M. Capdevila i Balanzó (Olot, 1892–el Gironès, 1972). Deixeble d'Eugeni d'Ors, fou un dels fundadors de la Societat Catalana de Filosofia (1925). El 1929 fundà el diari catòlic *El Matí*. En els dos anys que estigué a Tarragona col·laborà amb el diari catòlic *La Creu*, en el seu suplement dominical Art i Lletres. Reconegut com a crític literari, havia publicat *Poetes i crítics* (1925), *Les cent millors poesies de la llengua catalana* (1925) i *Amics i Terra Amiga* (1932).

El pintor i crític Rafael Benet, que per un temps va ser professor de la institució en substitució de Josep M. Capdevila i Balanzó, comentà:

> Pude vivir en algo el espíritu de esta escuela –hecha no sólo a base de normas y de conocimientos estrictos, sino de fecundo entusiasmo...–. Escuela modélica, aunque siempre juzgué ingenuos algunos dogmas instituidos en las enseñanzas, dogmas de tipo regulador, todavía novecentista. Hay que dar constància de que en aquel ambiente nada se había enrarecido, sino que todo estaba vivificado por un auténtico cariño pedagógico. El entusiasmo es la sal del alma que tanto Rebull como Mallol pusieron constantemente en su labor admirable. La generosidad de Mallol se percibía en el agudo y noble perfil de la Escuela.[15]

L'entusiasme era fonamental, com també ho era la disciplina i a la vegada l'amor i la companyonia que es respirava en l'ambient. Els professors decidiren eliminar la barrera ensenyant-aprenent per aconseguir un veritable ambient de taller, en el qual l'alumne pogués desenvolupar la seva creativitat sense trobar-se pressionat o cohibit. Era necessari que l'alumne prengués consciència que formava part d'una institució especial, i que tots eren protagonistes de la tasca que estaven portant endavant.

Mallol va portar a la seva escola moltes idees i la forma de treballar que havia après en l'acadèmia de Francesc Galí. Tal com recordava Joan Bergos, a l'Acadèmia Galí, a més dels ensenyaments de dibuix i escultura antiacadèmics, completaven la formació amb música, literatura i excursions. Es feien conferències i tertúlies i Galí acompanyava els seus deixebles a visitar exposicions i a fomentar l'esperit crític i de companyonia.[16] De manera similar es desenvolupaven les activitats al centre tarragoní.

15 BENET, Rafael. *Exposición Homenaje a Ignacio Mallol*. Barcelona: Real Círculo Artístico i Instituto Barcelonés de Arte, maig de 1966.

16 Joan Bergos, citat per SUÁREZ, Alicia. *Rafael Benet*. Barcelona: Fundació Rafael Benet, 1991, p. 35-36.

Ignasi Mallol tenia predilecció per la població de Cornudella i el seus voltants. Moltes vegades sortia a pintar els seus paisatges acompanyat per un dels alumnes de l'Escola-Taller, considerat pels seus companys el benjamí del grup i el preferit del professor. Ens referim a Gonzalo Lindín, que sempre ha reconegut la importància que per a la seva formació com a pintor va tenir Ignasi Mallol.[17]

Professors i alumnes varen fer sortides a Barcelona (Tibidabo i Vallvidrera), a Siurana, als avencs de la Febró. La més important fou un viatge que van realitzar l'abril de 1936 per Lleida, Saragossa, Guadalajara, Madrid, l'Escorial i Toledo. Per a la major part dels alumnes era la primera vegada que feien un viatge a la capital de l'Estat, on visitaren el Museu del Prado i també el Palau Reial. El senyor Esteve Nogués, un dels alumnes del Taller-Escola, ens va explicar una anècdota interessant. Quan estaven a Toledo, fi del trajecte, van anar a dinar a l'Hotel Imperial situat a la plaça de Zocodover. Tot el grup menjava en la mateixa taula i enraonava en la seva llengua, quan es va apropar un cambrer per comentar-los que hi havia comensals que, en escoltar-los que parlaven en català, no se sentien bé. Van decidir no fer-los cas i continuar xerrant. Tornà el cambrer per insistir que canviessin de llengua. Llavors s'aixecà Rafael Benet i començà a recitar Góngora, sor Juana Inés de la Cruz i altres poetes castellans. Quan va acabar, tothom va aplaudir, varen continuar parlant en català i no va passar res.[18]

Maurici Serrahima, que va visitar el Taller-Escola el juny de 1937 per donar una conferència, ens ha deixat unes notes precioses sobre la manera de treballar de Joan Rebull, que volem transcriure:

> Vaig visitar també els locals de l'Escola, simpàtics i clars. Recordo sobretot les classes d'escultura. En Rebull, que les dirigia, em va explicar que havia prescindit de la tradicional etapa inicial en la qual els deixebles imitaven amb fang els models de guix, i com a primera feina els posava a les mans un bloc de pedra i els instruments per treballar-la. És a dir, els ensenyava les dificultats de la lluita directa amb la matèria, pel camí de l'ofici, diríem, dels picapedrers. Els resultats que els deixebles aconseguien feien pensar poc o molt en unes certes escultures primitives i prenien un aire d'autenticitat que els treballs fets amb fang no tenen mai.[19]

Hem de recordar que l'obra de Rebull està caracteritzada per un classicisme arcaïtzant. L'escultor de Reus era un enamorat de l'art egipci i de l'escultura preclàssica, que deixà la seva empremta en la seva obra i que a la vegada volia transmetre al seus alumnes.

Aquesta manera de treballar, enfrontant directament l'aprenent amb la talla directa, era un plantejament del tot nou pel que respecta als nostres centres d'ensenyança artística. Donava una gran llibertat a l'alumne i, per altra banda, mostrava un gran respecte vers el futur artista. L'alumne se sentia valorat com a persona i potenciat quant a la seva capacitat creativa.

17 SALCEDO MILIANI, Antonio. *Antonio Gonzalo Lindín*. Tarragona: Sala Tarragona de la Caixa de Barcelona, 22 de setembre-29 d'octubre de 1989.

18 Entrevista inèdita realitzada per Antonio Salcedo i Rosa Ricomà a Claustre Panadés, Esteve Nogués i Josep Maria Ripoll, en el Museu d'Art Modern de Tarragona, el dia 13 de maig de 1999.

19 SERRAHIMA, Maurici. *Memòries de la Guerra i de l'Exili*, volum I. Barcelona: Edicions 62, p. 284.

Al taller d'escultura, Joan Rebull comptava amb l'ajuda d'un altre reconegut escultor, Salvador Martorell, que, igual que Rebull, bevia en les mateixes fonts de l'art egipci i l'art arcaic dels grecs.

L'escultor vallenc Josep Busquets, alumne del Taller-Escola, recorda en una entrevista concedida a Francesc Roig, el biograf de Salvador Martorell, la seva experiència com a deixeble:

> ...Potser no arribà a ser del tot un escultor de primera línia i entre altres raons perquè no entra voluntàriament dins l'engranatge dels grans circuits comercials. Tendia involuntàriament a l'academicisme i li faltava potser una mica més de creativitat innovadora; l'atreviment de llençar-se de ple a l'Art. Fou, això sí, un escultor model en l'ofici, que dominà a la perfecció totes les tècniques.[20]

Aquesta comunió entre els dos escultors permetia un millor rendiment en les classes i una major coherència pel que fa als principis que volien inculcar als seus alumnes.

La major part dels models de què disposaven eren gitanets, però també hi havia models femenins i masculins, a més d'animals, com gossos i conills.

Lluís de Salvador va escriure sobre el procés d'aprenentatge del dibuix:

> –apunts, dibuixos del natural, treballs de còpia sobre la tècnica dels grans mestres, etc., com el full núm. 1, el de l'ingrés de l'alumne, joveníssim, mostra el dibuix infantil, clàssico-intuïtiu; gairebé el vulgar "ninot" dret i rígid com un fus. Veuria després en els dibuixos de les fulles successives fins al núm. 10 com la línia rígida pren una mena de vibració; com lluita per adquirir plasticitat, docilitat; com es fa més elàstica. Després fins a arribar al núm. 25, observareu com, mentre el tret es simplifica i es fa suau i dòcil, la forma pren qualitats pregones, i "l'objecte" transparenta la "vida" interna...
>
> I a la meitat de l'expedient, sobre el full núm. 50, veieu ja com la mà de l'alumne es revesteix de la tendresa i gosadia alhora de la mà de l'artista; i línia i forma i llum i ombra, es complementen, s'harmonitzen i es fonen en un vestigi potser llunyà, però cert, de pròpia personalitat...[21]

L'educació musical va estar a càrrec de Xavier Gols (Tarragona, 1902-1938), fill del mestre Gols, el fundador i director de l'Orfeó Tarragoní. Xavier Gols creà una obra pianística reconeguda internacionalment. Fou també crític musical del diari de Barcelona *La Nau*.[22]

Com a complement per arrodonir la seva formació, periòdicament portaven conferenciants que parlaven sobre temes diversos no necessàriament relacionats directament amb les arts plàstiques, com la conferència que va pronunciar Maurici Serrahima, el 12 de juny de 1937, sobre la novel·la moderna, malgrat que els seus records sobre aquest acte no són gaire bons, ja que el tema se li'n va anar de la mà, donada la seva poca experiència de parlar en públic.

20 ROIG, Francesc; ALBERICH, Joan. *Salvador Martorell, un noucentista a Tarragona*. Tarragona: Museu d'Art Modern de la Diputació de Tarragona i Centre d'Estudis Canongins Ponç de Castellví, 1995, p. 36.

21 SALVADOR, Lluís de. «L'Escola de Pintura i Escultura». *Diari de Tarragona*, 12 de maig de 1935.

22 BAIXAULI MORALES, Eduardo. *Tarragona Musical*. Baixauli Morales, 1969, p. 184.

Maurici Serrahima assenyala que recordà de forma molt especial Recasens, un noi que conjuntament amb mossèn Batlle, li va ensenyar la Catedral. Aquest Recasens de qui parla Serrahima, Marc Aureli Vila el va identificar com Josep de Recasens, que més tard a Colòmbia es casaria amb la filla de Mallol, Maria Rosa.[23] Josep de Recasens, que escrivia en la premsa de Tarragona i Reus, era, com a alumne, un dels dinamitzadors culturals de l'Escola-Taller.

Mossèn Batlle, a part de les seva activitat com a arqueòleg col·laborava amb l'Escola-Taller fent classes i conferències d'arqueologia. Quan varen decidir abandonar el centre, mossèn Batlle va recollir el que va poder i s'ho va endur cap al palau arquebisbal. Acabada la guerra els alumnes passaren per allà per intentar cercar materials que eren seus. També va recollir revistes i publicacions que eren utilitzades com a material de suport pels alumnes. Revistes com *D'ací D'allà*, *La Ciutat i la Casa*, *Interieurs*, *Histoire de l'Art* d'Emile Bazan, *Le Louvre. Sculpture Grecque*, *Materiales y Documentos de Arte Español*, *La Gaceta de Bellas Artes*, etc. La major part d'aquestes publicacions tenien làmines excel·lents.

3. FINAL

Els bombardejos sobre la ciutat de Tarragona es varen iniciar el 27 de maig de 1937.[24] En l'atac del 27 de juny moriren 9 persones, les primeres víctimes que varen tenir un enterrament multitudinari. Continuaren el mes de juliol, el dia 3 i el dia 19. En aquest últim, el bombardeig més fort llançat sobre la ciutat, moriren 51 persones i hi hagué 104 ferits. Citem aquest darrer atac perquè en el carrer de Rafael Casanova caigueren unes vuit bombes, però segurament no van fer mal a les instal·lacions de l'Escola-Taller d'Art, perquè encara varen tenir classes l'any següent. No hem pogut precisar quan va deixar de funcionar el centre. Creiem que va ser gairebé a final del curs, quan els professors es traslladaren a Cornudella amb els seus alumnes, a causa de l'elevat grau d'inseguretat que es vivia a la ciutat. Sí, sabem que el 28 d'octubre de 1938 la ciutat va patir una de les pitjors agressions. En la relació de danys elaborada per defensa passiva sobre aquest bombardeig, trobem la informació següent: «Calle Gasòmetre, "Escola de Pintura i Escultura de la Generalitat"; en un bombardeo anterior quedó un pabellón en pie que ha sido destruido por este bombardeo.» En una fotografia realitzada el 1943 queda constància de l'estat en què varen quedar les aules del pavelló A, parcialment destruïdes, després del bombardeig de 1938. Tenim informació d'alguns dels alumnes que moriren durant els bombardejos, és el cas de Josefina Corraliza i Àngels Mirambell.

Posteriorment, quan les tropes de Franco entraren a la ciutat, l'Escola va quedar convertida en una cavallerissa de cavalls i matxos de l'exèrcit invasor. Molts edificis que havien estat semidestruïts varen ser reconstruïts, però desconeixem les raons per les quals no ho va

23 VILA, Marc Aureli. «Ignasi Mallol en el meu record». *Revista de Catalunya* [Barcelona], n. 79 (novembre de 1993), p. 66-68.

24 Seguim la informació donada per GONZÁLEZ HUIX, Francisco J. *El Asedio Aéreo de Tarragona 1937-1939*. Tarragona: Diputació de Tarragona, 1990, p. 34-36 i 106.

ser l'Escola-Taller. És de suposar que, com era d'alguna manera una mena de nau capitana dels avenços culturals i educatius del Govern de la República, era millor acabar amb ella, almenys físicament, perquè, malgrat el poc temps que va durar, va deixar la seva empremta en l'art i la cultura de les nostres comarques, com ho han demostrat molts dels artistes que s'iniciaren en aquest centre i que sempre la reconegueren com a fonamental en la seva formació. Ens referim a creadors com Garcia Anguera, Gonzalo Lindín, Enric Pinet, Josep Busquets, M. Teresa Ripoll i Lluís Saumells, creadors àmpliament reconeguts.

Quan la situació es va tornar insostenible per al funcionament de l'Escola, els seus professors es varen dispersar. Josep Maria Capdevila va tornar a Barcelona, d'Enric Cristòfor Ricart no tenin informació,[25] Salvador Martorell es va quedar a Tarragona,[26] i Mallol i Rebull varen decidir anar-se'n a Cornudella amb alguns dels deixebles; altres havíem marxat a la guerra. A Cornudella van estar: Josefina Corraliza, Maria del Claustre Panadés, Jaume Batlle, Josep de Recasens, Gonzalo Lindín, Àngels Mirambell, Maria Rosa Mallol, Enric Pinet, Enric Brull. Com a residència varen llogar la casa d'Esteve Roig, un dels alumnes del centre.

Els professors, amb les seves famílies, i els alumnes havien decidit viure i treballar junts. Varen contractar dues senyores que s'encarreguessin de fer el menjar i de cuidar la casa, tal com consta en els papers de la comptabilitat, que portava Joan Rebull. Encara que l'experiència va ser curta per les circumstàncies, com sempre posaren tota la il·lusió a no interrompre la tasca engegada. A les nits, abans d'anar-se'n a dormir, escoltaven música clàssica en una vella pianola. La documentació que hem consultat ens permet conèixer que varen ser a Cornudella unes tres setmanes.

No saben exactament quan va marxar de Tarragona Ignasi Mallol, però ho hauria de fer durant la tardor de 1938, si tenim en compte que el mes d'agost eren a Cornudella i hi ha una instància de salconduit per traslladar-se a Olot i Figueres en la qual fa constar el seu càrrec de delegat comissari de Museus de la Generalitat a Tarragona. Per les memòries de Josep Miquel i Mayol, sabem que el pintor i la seva família, el 23 de gener de 1939, es trobaven a can Pol de Masfullà a Bescanó (Girona), on eren per protegir les obres d'art que allí hi havia procedents dels museus i de les esglésies de Tarragona. Algunes les havien portat des de la batalla de l'Ebre.[27] Tenint en compte la difícil situació, era millor protegir-les. Mallol ja deuria portar un temps allà perquè havia muntat un estudi en el qual es trobaven quadres que no s'han pogut recuperar.[28] En aquell casal es reuniren tota una sèrie de personalitats de la vida cultural catalana que intentaven arribar a França, com Pompeu Fabra, Pau Vila, Domènech

25 En les memòries d'Enric Cristòfor Ricart no hi ha cap menció a l'Escola-Taller de Tarragona. (RICART, Enric C. *Memòries*. Barcelona: Parsifal Editors, 1995.)

26 Francesc Roig, en referir-se al camí de l'exili que emprengueren Ignasi Mallol i Joan Rebull, diu: «Martorell en canvi preferí l'opció de l'autoexili interior i continuà residint i treballant al seu taller del Camí de l'Àngel.» (ROIG, Francesc; ALBERICH Joan. *Salvador Martorell, un noucentista a Tarragona, op. cit.*, p. 37.)

27 Ignasi Mallol i Joan Rebull havien estat encarregats el juliol de 1936 de recollir els objectes d'art de les comarques tarragonines, dins un comitè presidit per Eduard Toda. *Diari de Tarragona*, 29 de juliol de 1936.

28 JOSEP i MAYOL, Miquel. *Opus IV. Èxode 1939. De Retorn a Catalunya*. Barcelona: Pòrtic, 1974, p. 39.

Guansé, Sebastià Gasch, Alfons Maseres, Xavier Berenguel, Avel·lí Artís, Josep Maria Francés i Mercè Rodoreda.

Des de Bescanó varen passar a mas Perxés a l'Agullana. En aquest mas també es guardaven obres d'art de la Comissaria de Museus. Estant allà varen arribar Rovira i Virgili i un altre dels professors de l'Escola-Taller d'Art, Josep Maria Capdevila. El 29 de gener arribava el president Companys amb el conseller Pi Sunyer i el diputat Joan Tauler.[29] D'allí passaren a Perpinyà, on Pau Vila va començar a fer les gestions per anar-se'n a Colòmbia. Posteriorment, ja a París, Pau Vila, que havia obtingut el visat per tornar a Colòmbia, va aconseguir del president del país llatinoamericà uns visats de residència per al pintor Ignasi Mallol i l'escriptor Josep Miquel Capdevila. El geògraf havia convençut l'ambaixador de Colòmbia a França que el pintor i l'escriptor eren unes persones magnífiques per crear una escola d'art a Colòmbia.[30]

A París Ignasi Mallol i Josep Maria Capdevila estaven hostatjats en una residència als afores de la capital francesa. Dies després d'haver-la deixat, les seves cambres van ser ocupades per altres persones, entre les quals, l'escultor de Reus Joan Rebull i la seva família.[31]

Ignasi Mallol va morir a Colombia un any després, Josep M. Capdevila va treballar com a professor i retornà el 1965, i Joan Rebull romandrà a França fins al 1948.

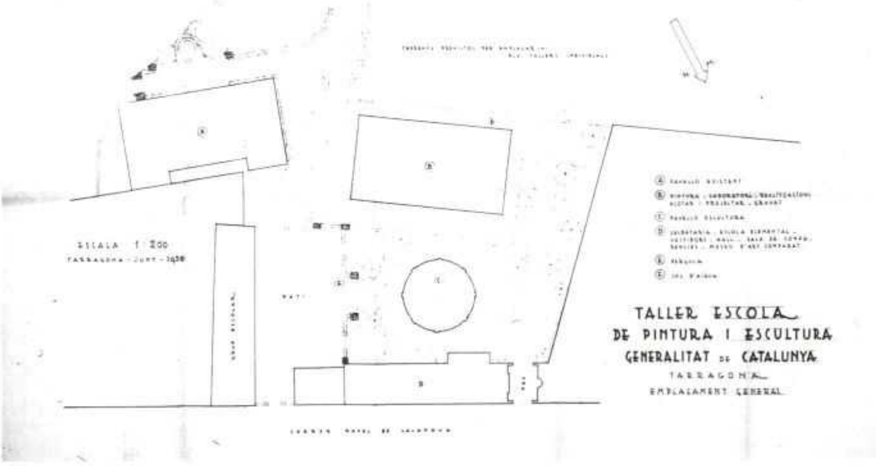
29 Sobre la significació de mas Perxés, tan políticament com culturalment, vegeu els capítols 56 i 57 de PI SUNYER, Carles. *La República i la Guerra. Memorias de un Político Catalán*. Mèxic: Oasis, SA, 1975.

30 ROVIRA, Bru. *Pau Vila «He viscut!»*. Barcelona: La Campana, 1989, p. 144-145.

31 JOSEP i MAYOL, Miquel. *Opus IV. Èxode 1939. De Retorn a Catalunya*, *op. cit.*, p. 101.

Joan Rebull amb alguns alumnes del Taller Escola d'Art al Balcó del Mediterrani a Tarragona: Josep. M. Ripoll, Josep Serobé, Gonzalo Lindin i García Anguera, 1935-1937.
Col·lecció particular.

Projecte d'ampliació del Taller Escola d'Art de l'arquitecte Josep M. Pujol, 30 de juny de 1936.
Arxiu fotogràfic Museu d'Art Modern de Tarragona de la Diputació de Tarragona.

EL CINEMA I EL TEATRE

Josep Estivill Pérez

1. REVOLUCIÓ I ESPECTACLES PÚBLICS

La col·lectivització dels espectacles públics va ser una de les mesures emblemàtiques del projecte revolucionari. A les ciutats i als pobles moltes empreses restaren sota la direcció obrera adscrita als sindicats de la CNT i la UGT, que expropiaren els locals que havien tingut empresaris d'esquerres, els quals hagueren d'abandonar els negocis i deixar la gestió directiva a mans dels consells d'empresa nomenats pels mateixos treballadors en assemblea.[1] La intervenció dels locals es devia fer, en general, en contra de la voluntat dels empresaris i probablement anava acompanyada de les pressions o coaccions més diverses, encara que no en tinguem pràcticament informació ja que les víctimes rarament denunciaven els fets.[2] Tampoc coneixem gaire bé la casuística generada a la demarcació de Tarragona.

A Reus, el Teatre Fortuny va ser confiscat per la UGT el 25 de juliol, tot i que l'empresari Josep Vila i Cardona en mantingué la gestió durant un cert temps, però l'enfrontament amb el comitè sindical, que l'obligava a lliurar les claus de la caixa forta al Banc de Bilbao, li comportà amenaces de mort i, finalment, va fugir a l'exili cap a França.[3] En realitat, la confiscació s'havia efectuat sobre la Societat El Círcol, entitat propietària del teatre, però sense el consentiment del Comitè de Milícies Antifeixistes, que en aquells moments era l'organisme que governava el municipi. La qüestió es va discutir en una sessió del comitè del dia 2 d'agost, en què s'acceptà l'evidència dels fets consumats. Calia, malgrat tot, decidir el model de gestió amb vista al futur i, donada la disparitat de criteris sobre això, es votà –per primera vegada s'utilitzà aquest procediment– i guanyà l'opció de traspassar l'administració al Comitè de Milícies Antifeixistes.[4] No sabem si realment aquest traspàs va efectivament materialitzar-se, però és possible que la situació no fos del tot transparent perquè a finals del mes de setembre, en una altra sessió polèmica, van ser demanats aclariments sobre el funcionament del teatre

1 FERNÁNDEZ ÁLVAREZ, Ana. «Problemàtica de la distribució cinematogràfica a partir de la guerra civil espanyola». *Cinema Rescat*, n. 5 (1998), p. 17.

2 Vegeu ESTIVILL, Josep. «Episodis del terror revolucionari». *Cinema Rescat*, n. 5 (1998), p. 23-26.

3 DDAA. *El teatre Fortuny. Més d'un segle*. Vol. I: *1882/1939*. Reus: Consorci del Teatre Fortuny, 1994, p. 249.

4 Actes del Comitè de Milícies Antifeixistes de Reus. Sessions del 29 de juliol i el 2 d'agost de 1936. Arxiu Històric Comarcal de Reus, fons de l'Administració local, Ajuntament de Reus, sign. n. 119.

i al final es va decidir que la gestió estaria a càrrec d'una anomenada Comissaria de Propaganda i Premsa. Tampoc sabem si aquesta decisió comportà canvis reals perquè en la mateixa reunió es va demanar també que les funcions d'aquesta Comissaria fossin delimitades, senyal inequívoc de la confusió en què es movien aquests assumptes.[5] Sembla més aviat que el control efectiu va estar a mans de la Col·lectivitat d'Espectacles Públics. La direcció estava formada pels germans Herrero, artistes professionals, i Ferran Fontana, un compositor de sarsueles revolucionàries del qual parlarem més endavant.[6]

A Tarragona, mentrestant, el Teatre Tarragona va ser primerament intervingut per l'Associació d'Espectacles Públics de la UGT el 28 d'agost del 1936 i tres mesos després fou confiscat per part del Sindicat d'Espectacles Públics de la CNT.[7] El 12 de setembre el *Diari de Tarragona* informa que els teatres i cinemes de la ciutat han estat socialitzats i que tenen uns comitès que regiran la seva explotació.[8]

1.1 Gestió revolucionària

La gestió revolucionària dels comitès o col·lectivitats d'espectacles públics tenia com a principal objectiu la defensa dels interessos dels treballadors. Es pretenia dignificar la seva feina amb l'eradicació de l'atur, la disminució de les diferències salarials, la desaparició de la figura de l'empresari capitalista, etc., però a la vegada sense que això ho hagués de «pagar» el ciutadà a través d'un augment en el preu de les entrades. Alguns eslògans dels cartells de propaganda de les sales deien específicament «cultura revolucionària» a «preus revolucionaris».[9]

No coneixem gaire bé el funcionament de les col·lectivitats durant aquests anys, només en alguns detalls; per exemple, en matèria de política laboral, una de les mesures concretes va ser la de reinstaurar les orquestres de músics a les projeccions cinematogràfiques, una presència que havia minvat progressivament fins gairebé desaparèixer amb la generalització del cinema sonor pocs anys abans. Segons la premsa, la veritable causa era «l'egoisme desmesurat de les empreses». Amb aquesta reinstauració les orquestres serviren per entretenir els intermedis o per interpretar els himnes patriòtics, i evidentment les agrupacions de músics li dedicaren elogis:

> La revolució que estem vivint ha estat per a nosaltres, podríem dir-ne, l'alliberadora de la nostra classe respecte al cinema, la que ha tirat per terra l'egoisme desmesurat de les empreses

5 Actes del Comitè de Milícies Antifeixistes de Reus. Sessió del 24 de setembre de 1936.

6 MARTORELL, A. *República, revolució i exili. Memòries d'un llibertari reusenc*. Reus: Edicions del Centre de Lectura de Reus, 1993, p. 111.

7 PIQUÉ i PADRÓ, Jordi. *La crisi de la rereguarda. Revolució i guerra civil a Tarragona (1936-1939)*. Barcelona: Diputació de Tarragona i Publicacions de l'Abadia de Montserrat (Biblioteca Abat Oliba, 193), 1998, p. 341.

8 *Diari de Tarragona*, 12 de setembre de 1936, p. 1.

9 PIQUÉ i PADRÓ, Jordi. *La crisi de la rereguarda. Revolució i guerra civil a Tarragona (1936-1939)*, *op. cit.*, p. 507.

> excloent de les seves sales a tots els conjunts musicals que hi havien, portant a la llar dels seus components una situació desesperada que no havia estat escoltada per ningú.[10]

Una altra mesura significativa va ser la clausura d'aquells espectacles que es consideraven com a denigrants, almenys mentre no dignifiquessin la seva oferta. Amb aquest objectiu el 13 de febrer de 1937 es van tancar els dos cabarets que funcionaven a Tarragona i es va condicionar la seva obertura al fet que oferissin un «espectacle decent». Davant el retard amb què aquesta obertura es produïa, el Sindicat Únic d'Espectacles Públics de la CNT va escriure des de Barcelona interessant-se per l'afer tot suggerint l'aplicació de les normes vigents a Barcelona i València «a base de un espectáculo socializado de varietés, comedia, etc. completamente artístico, moral y con taquilla, excluyendo lo obsceno y de vicio que consistía en alternar oculta o abiertamente con las personas de distinto sexo, con los consiguientes abusos de bebidas y alcoholes que embrutecen y degradan al hombre». El local finalment tornaria a obrir el 26 de març del 1937.[11]

També a la ciutat de Reus, l'esmentat sindicat cenetista es va preocupar per la reobertura d'aquesta mena d'establiments, en aquest cas l'Edèn Concert, i va aconseguir l'autorització municipal amb la condició que s'hi fessin les reformes necessàries per millorar la higiene del local, el tancament del bar, la prohibició de servir consumicions de cap mena i l'acabament obligatori de l'espectacle a la una de la matinada.[12]

Una altra qüestió nova que havia de comportar la nova gestió revolucionària era la desaparició de la censura. Els ciutadans per fi tindrien accés a les pel·lícules que els règims anteriors, tant la dictadura de Primo de Rivera com els diversos governs de la Segona República –excepte en el breu període frontpopulista– havien vetat. D'aquesta manera les pantalles podran exhibir films abans perseguits, ja sigui per raons polítiques –la majoria de les subversives produccions soviètiques– o de tipus moral –aquelles que tractaven temes com la sexualitat o la religió–. Ara trobarem a la cartellera títols com *Éxtasis* de Gustav Machaty, amb una escandalosa escena en què l'actriu Hedy Lamarr apareix nua, o *L'origen de l'home i de la vida*, el conflictiu documental sobre la teoria evolucionista.

Malgrat tot, la desaparició de la censura va ser relativa perquè s'exercí igualment davant temes controvertits i de manera molt arbitrària d'acord amb la iniciativa dels comitès que regentaven les sales. A Reus el cinema Kursaal havia de projectar el mes de febrer del 1937 el drama dirigit per Gustav Machaty *Nocturno*, la història d'una dona que comet adulteri i abandona el marit i el fill petit abocant-se a una vida plena de luxes i vicis, i d'una noia, enganyada, que és portada a una «casa de dones» però que es «redimeix» quan casualment va a parar a la llar de l'esposa infidel on ja es quedarà definitivament. Aquesta pel·lícula va

10 Fidelio. «Música al cinema». *Llibertat*, 10 de gener de 1937, p. 6. També Picture's Man. «El cinema: expressió de la vida social». *Llibertat*, 30 de desembre de 1936, p. 1.

11 PIQUÉ i PADRÓ, Jordi. *La crisi de la rereguarda. Revolució i guerra civil a Tarragona (1936-1939)*, *op. cit.*, p. 503-504.

12 Actes de la Comissió Permanent de l'Ajuntament de Reus. Arxiu Històric Comarcal de Reus, fons de l'Administració local, Ajuntament de Reus, sign. n. 120.

exhibir-se amb alguns talls que corresponien a plànols que sí que s'havien pogut veure a Barcelona:

> Alguns espectadors es van alarmar en veure un inici de vida de la dóna de món en col·lectivitat. Sàpiguen aquests esperits apocats, que Nocturno es va estrenar a Barcelona sense retalls i essent l'exposició de la vida de la dona lliure purament. A Reus es va prescindir de certes escenes, però tenim la seguretat de que si s'hagués projectat totalment, els alarmats haurien estat els mateixos d'abans, únicament.[13]

A Tarragona l'exhibició de films pacifistes com *Sin novedad en el frente* i *¿Somos civilizados?* va ser considerada com a negativa i contraproduent. A. P. Sancho reclamà del Sindicat d'Espectacles de la CNT la implantació d'una censura de guerra i suggerí canviar els títols anteriors per altres de caire revolucionari com ara *El crucero Potemkin*, *Los marinos de Kronstadt* o *Viva Villa*.[14]

D'altra banda, en matèria d'infraestructures, durant el període bèl·lic es van millorar alguns equipaments. A banda de les reformes ja comentades en els cabarets –obligatòries amb vista a permetre'n la reobertura–, el Teatre Tarragona renovà, a finals de juny de 1937, les seves instal·lacions amb noves butaques més còmodes i modernes, i nous aparells de projecció i altaveus.[15]

El funcionament normal dels espectacles, però, s'aniria enfrontant de manera progressiva a tota mena de dificultats, com les restriccions elèctriques, el retard en l'arribada de les pel·lícules i, especialment, els bombardejos, que afectaren de manera notable ciutats com Tarragona i Reus. La concentració de centenars de persones a les sales, especialment als horaris nocturns, afavoria el risc que es produís la tragèdia si esclatava una bomba al mig d'un espectacle. En alguna ocasió sembla que va arribar a estendre's el pànic entre els espectadors, tal com explica una crònica de Lluís de Salvador:

> Diumenge al vespre, durant la funció teatral que es va donar en un dels locals de la Rambla, es va produir una forta alarma entre el públic. Aquella alarma havia estat injustificada, car la provocaren uns crits que s'havien sentit al carrer. Així i tot, faltà ben poc perquè es produïssin desgràcies, car el públic femení, dominat pel pànic, volia llençar-se en massa a les portes de sortida.
>
> Sortosament uns ciutadans s'interposaven entre les portes i el públic i a grans crits asseguraven que no hi havia motius per a cap temença. Després de molts esforços els espectadors s'anaren convencent que res no passava.
>
> [...] Diem tot això, perquè àdhuc per als ciutadans més lloablement amos d'ells mateixos i dels seus nervis, l'acte d'amuntegar-se en les hores de la nit en un local d'espectacles constitueix un acte d'imprevisió i fins d'imprudència. Especialment si aquests ciutadans, com és natural, en la majoria, van acompanyats d'una part de la família i s'han deixat l'altra part a casa.

13 M. «El cinema a Reus. Nocturno». *Diario de Reus*, 10 de febrer de 1937.

14 PIQUÉ i PADRÓ, Jordi. *La crisi de la rereguarda. Revolució i guerra civil a Tarragona (1936-1939)*, *op. cit.*, p. 509.

15 «Una gran millora al Teatre Tarragona». *Diari de Tarragona*, 20 de juny de 1937, p. 4.

> Cal no oblidar que els atacs dels facciosos es produeixen a l'empar de les ombres de la nit, o de la claror de la lluna. Tant en un cas com en l'altre, l'alarma produïda, a més dels efectes dels atacs, poden produir danys irreparables i de gran magnitud, allí on hi hagi aglomeracions de públic. Aglomeracions per altra banda evitables per absolutament innecessàries.[16]

Algunes sales intenten donar garanties de seguretat; el Teatre Fortuny assegura estar «bastit amb els més sòlids elements, i que les parets mestres del mateix tenen una amplada de 90 centímetres, essent, per tant, un dels refugis més recomanables, en cas d'un criminal atemptat per la bàrbara aviació feixista».[17] La por als bombardejos fou la causa de la prohibició per part de l'alcalde de Tarragona del coets i petards «que en la majoria dels casos no serveixen per altra cosa que per alarmar indegudament els veïns de la nostra ciutat, alguns dels quals, d'una susceptibilitat nerviosa evident, arriben a tenir veritables espants».[18]

Però els bombardejos, indiscriminats, finalment arribaren, i els locals d'espectacles en resulten especialment afectats. Bernabé Bernabé i Joan Manel Mallol han recollit la major part dels nombrosíssims desperfectes ocasionats a les sales cinematogràfiques de la ciutat de Tarragona. D'aquesta manera, el 19 de juliol del 1937 un bombardeig afectà un edifici que es desplomà a sobre de la teulada del Saló Modern. I el 26 del mateix mes aquest cinema va rebre de ple l'impacte de les bombes. El 1938 en resultaren perjudicades la resta de les sales de la ciutat. Al Teatre Metropol, que funcionava com a seu de la Joventut del Centre Federal Històric, hi caigueren dues bombes, una al passadís i l'altra al fons de la sala teatral. Els dies 27 i 28 de juliol el Teatre Tarragona patí una destrucció completa de la coberta, quedaren gairebé destrossades les galeries laterals esquerra i dreta dels seus dos pisos així com la part central, grans desperfectes en els murs, sostres interiors, cabina i l'enfustat de butaques, portes i finestres, escales auxiliars, teler, escenari, teló metàl·lic, etc. No obstant això, tot i no disposar de sostre –que no seria reconstruït fins al 1940– s'hi continuà fent cinema quan feia bon temps. El bombardeig del 8 d'octubre destruí totalment l'Ideal Cinemà. I finalment, el 7 de novembre, en resultà també afectat el Teatre Principal.[19]

A Reus va caure el 17 de setembre de 1937 una bomba al Centre de Lectura que causà desperfectes i la mort d'una bibliotecària, i el mateix dia es va tancar el Teatre Bartrina annex a l'entitat.[20]

Pel que fa a la gestió econòmica dels espectacles durant aquest període, no en sabem gaire cosa. Tan sols tenim la referència d'algunes notes de comptes del Teatre Fortuny; per exemple, el balanç de la gestió corresponent a l'any 1936 d'acord amb un dictamen elaborat per l'administrador del teatre apunta uns beneficis nets globals per valor de 78.914 pesse-

16 L. de S. «Contra les aglomeracions nocturnes de públic». *Diari de Tarragona*, 29 de juny de 1937, p. 1.

17 *Diari de Reus*, 24 de febrer de 1937, p. 1.

18 *Diari de Tarragona*, 15 de juliol de 1937, p. 4.

19 BERNABÉ, Bernabé; MALLOL, Joan Manel. *Història del cinema a Tarragona*. Tarragona: Ed. de l'Autor, 1997, p. 40, 52-53, 65, 110 i 129-130.

20 ARNAVAT, Albert. «El Teatre Bartrina de Reus». A: QUINTANA, A.; PÀMIES, A; ARNAVAT, A.; FILELLA, A. *El Teatre Bartrina del Centre de Lectura de Reus*. Reus: Edicions del Centre de Lectura i Col·legi d'Arquitectes de Catalunya. Demarcació de Tarragona, 1998, p. 65.

tes,[21] i la recaptació a la taquilla durant el mes de març de 1937 –quinze sessions de cinema sonor, sis representacions de comèdia i dos concerts– que fou de 17.891 pessetes de les quals finalment en quedà un romanent líquid de 7.765.[22] I si extrapolem la recaptació d'aquest mes a la resta de l'any podem veure que la recaptació final seria, més o menys, similar a la de la temporada anterior.

Els beneficis obtinguts amb les recaptacions havien de ser ingressats a les arques municipals però no ho foren realment, ja que els comitès sindicals desviaren els cabals per sufragar ells mateixos les despeses de les milícies, els hospitals de sang, els refugiats, etc. Els ajuntaments volien aquests diners perquè creien que amb els ingressos obtinguts podrien pal·liar les males finances;[23] aquesta seria una de les qüestions de fons en el debat que al llarg de 1937 enfrontaria els partits polítics i sindicats sobre la conveniència o no de municipalitzar els espectacles públics.

1.2 Conflicte de la municipalització de les sales

L'assalt dels sindicats a les tasques de la gestió empresarial durant els primers mesos de la guerra es va fer sense a penes cap reglamentació legislativa prèvia ni una regulació clara posterior de les seves funcions, fet que comportà, en general, una gestió de les sales més aviat confusa.

En ocasions arriben crítiques motivades per la comissió d'irregularitats, l'actuació partidista o, el més greu de tot, la gestió econòmica portada seguint els tan repudiats criteris capitalistes; per exemple, es denuncia la pràctica d'acomiadar els músics durant els mesos d'estiu, de la mateixa forma com solien fer els empresaris del període anterior.[24] Un editorial del diari *Llibertat* suggerí el mes de novembre de 1936 que els comitès sindicals podien estar actuant seguint pràctiques especulatives:

> Si pequéssim de mala fe, podríem creure que els programes dolents servits fins a la data a la nostra ciutat ho han estat per estalviar unes pessetes, les quals forçosament haurien d'anar a augmentar la caixa del Comitè d'Empresa. No ho creiem això perquè aquesta conducta, fidel imitació de l'observada per les empreses d'abans, no guarda relació amb els canvis que l'actual revolució imprimeix a tots els afers. I llavors, d'ésser així, a més de merèixer una censura, el poble, amb el canvi, no hi hauria guanyat gran cosa.[25]

D'aquesta manera al llarg de molts mesos s'anà debatent la conveniència de deixar la gestió a mans dels sindicats o bé de traspassar-la als ajuntaments. A Reus aquesta qüestió es va discutir en diverses ocasions al llarg del període comprès entre els mesos de juliol i octubre de 1937 en el si dels diferents òrgans de govern municipal. La CNT, a través del conseller-

21 Acta de la sessió de la Comissió de Serveis Públics, del 7 d'agost de 1937, dins les Actes del Comitè de Milícies Antifeixistes.

22 DDAA. *El teatre Fortuny. Més d'un segle*, *op. cit.*, p. 249.

23 Acta de la sessió de la Comissió de Serveis Públics, del 7 d'agost de 1937.

24 Acta de la sessió de la Comissió de Serveis Públics, del 9 d'agost de 1937.

25 «A propòsit de la col·lectivització dels espectacles». *Llibertat*, 25 de novembre de 1936, p. 1.

regidor de cultura, es mostrava en contra de la municipalització –que qualifica de reaccionària– per considerar que les sales ja estaven col·lectivitzades de forma legal. Pel contrari el conseller de serveis públics insistia en la idea que la col·lectivitat defensa només els interessos d'una part del poble en contra de la municipalització, que ho fa de tot el poble, i afegia que el projecte de municipalització era molt avançat i gens reaccionari. Seguidament, el president va criticar la col·lectivitat d'Espectacles Públics explicant que no mereixia cap atenció ni respecte per part del municipi per l'esforç que estava fent en pro de la victòria a la guerra, havent destinat l'Ajuntament un fons de 10.000 pessetes per a la compra d'armament i un altre de 2.000 per a la projecció al Teatre Fortuny d'una pel·lícula revolucionària mentre al local de la col·lectivitat es projectava la pel·lícula *Sin novedad en el Frente* per valor de 50 pessetes. La sessió va continuar amb una picabaralla referida a la manca de proves d'aquesta acusació, però al final s'aprovà el dictamen amb el vot en contra de la minoria anarquista, que el considerava agressiu.[26] El mes d'octubre es va decidir nomenar un representant de l'Ajuntament a la col·lectivitat dels espectacles públics mentre que s'enviava una memòria sobre tot l'afer a la Conselleria de Finances de la Generalitat.[27] No sabem exactament el que succeí a partir de llavors ja que les actes municipals tendeixen a ser progressivament incompletes i en manquen algunes, perquè després de la guerra les autoritats franquistes les van confiscar i se les van emportar a Salamanca.

La discussió sobre la municipalització tenia una base econòmica evident però en realitat el distanciament venia més pels aspectes ideològics. Els anarquistes actuaven en nom de la defensa dels interessos dels treballadors –«no es pot treure de les mans dels obrers una cosa conquerida on ja està legalitzada i fora anar contra els interessos del proletariat»–; els altres actuaven en nom del poble –«seran respectats tots els interessos justos del mateixos [obrers], però no es pot oblidar dels interessos de tot el poble».[28]

Un dels factors que haurien enrarit el debat sembla que podria haver estat la crisi produïda arran dels Fets de Maig. Va ser precisament el Sindicat d'Espectacles Públics de la CNT un dels organismes que en resultaren més desprestigiats. Una nota publicada per la UGT al diari *Llibertat* informava que aquest sindicat havia «facilitat la fugida de tants feixistes» i que en l'esmentada crisi dels fets de maig havia estat l'escenari de l'assassinat d'Antoni Sesé, el secretari general de la UGT a Catalunya, just quan anava a prendre possessió del càrrec de conseller en el nou govern de la Generalitat. També s'acusava el sindicat anarquista de retenir el xofer i l'escorta de Sesé amb la finalitat d'obligar-los a signar un document relacionat amb la mort del dirigent ugetista.[29]

Un altre article va ser publicat al *Diari de Tarragona* recollit de la revista barcelonina *Espectáculo*, i explicava que la pretesa municipalització de l'espectacle tenia en realitat la pre-

26 Actes de la Comissió Permanent de l'Ajuntament, de l'11 d'agost de 1937.

27 Actes de la Comissió Permanent de l'Ajuntament, del 5 d'octubre de 1937.

28 Acta de la sessió de la Comissió de Serveis Públics, del 7 d'agost de 1937.

29 «El Sindicat d'Espectacles públics C.N.T. de Barcelona, que ha facilitat la fugida de tants feixistes en fa de les seves». *Llibertat*, 8 de maig de 1937, p. 3.

tensió mesquina de desplaçar la CNT. A continuació s'aportava l'opinió de tres regidors de l'Ajuntament de Barcelona. El primer, el cenetista Alexandre Gilabert, qualificava el projecte d'antieconòmic per l'increment absurd del nombre de funcionaris, fet que comportaria conseqüències catastròfiques per a la hisenda municipal. Vicenç Bernardes, de la minoria d'Esquerra Republicana de Catalunya, el considerava també un desencert des del punt de vista tant econòmic –igualment utilitzava l'expressió «catastrófica para la hacienda municipal»– com artístic. Finalment, Manuel Muñoz Díaz, també de la CNT, emprava arguments molt similars: «La municipalización del Espectáculo la considero inadmisible. Y, en verdad, que no me explico como es posible que haya gentes que conciban tal absurdo. Cosas como éstas sólo se medio comprenden en la demagogia hueca y truculenta de la vieja política.»[30]

Aquest article, que com s'ha dit publicà el *Diari de Tarragona*, l'òrgan portaveu de la CNT a la ciutat, tenia alguns passatges incòmodes que van ser convenientment censurats però que podem coneixem gràcies al text original que sí que va aparèixer a la publicació barcelonina; per exemple, s'havia suprimit la frase següent de l'anarquista Gilabert de crítica als comunistes: «Este proyecto de municipalización obedece a una maniobra del P.S.U.C., cuya base radica en el hecho de que en Cataluña, el espectáculo está controlado en absoluto por nuestra organización. Si no fuera por esto, el P.S.U.C. no pensaría en municipalización ni en cosa que se le pareciera.»[31]

L'evolució política de les forces de la rereguarda comportà una tendència cap a la centralització de les competències a mans dels poders públics en detriment dels comitès i centrals sindicals. El 19 de gener del 1938 la Conselleria d'Economia de la Generalitat publicà una ordre per a la intervenció dels espectacles públics a causa de «la situació confusionària» en la qual es troben pel que «fa referència a la forma definitiva de llur constitució», a més del fet que moltes d'elles estaven dirigides per uns comitès mai reconeguts per la Generalitat. En conseqüència:[32]

> És acordada la intervenció tècnica i administrativa de totes les empreses d'espectacles públics de Catalunya amb l'objecte d'assegurar llur existència i aconseguir el màxim d'avantatges econòmics. [...] Les funcions exercides fins a la data, pels anomenats Comitès Econòmics o altres organismes, són transferides a la Comissió Interventora, la qual practicarà amb la màxima rapidesa la liquidació corresponent.

L'ordre del conseller Comorera va ser reposta pels anarquistes amb una vaga general, però un cop aconseguides algunes petites concessions el nou model de gestió tirà endavant. Malauradament no sabem exactament de quina manera el traspàs es va fer efectiu, els canvis que podria haver comportat, etc.; disposem de menys informació de l'any 1938 que dels

30 «Aclarando equívocos. Alrededor de la pretendida municipalización del espectáculo», *Diari de Tarragona*, 15 de setembre de 1937, p. 2.

31 L'article va aparèixer originalment publicat a la revista *Espectáculo*, n. IV (30 d'agost de 1937). Està transcrit a CAPARRÓS LERA, José Ma. *Arte y Política en el Cine de la República (1931-1939)*. Barcelona: Edicions Universitat de Barcelona i Editorial 7 ½ SA, 1981, p. 374-375.

32 MARRAST, Robert. *El teatre durant la guerra civil espanyola*. Barcelona: Institut del Teatre i Edicions 62, 1978, p. 263.

anteriors, però sembla cert que suposà –com explica Francesc Burguet– l'ocàs del Sindicat Únic d'Espectacles de la CNT i el final del model revolucionari.[33]

2. TEATRE

Durant els mesos anteriors a l'esclat del conflicte, el teatre –com ha explicat Núria Montardit– era un espectacle en constant competència amb el cinema, que el tendeix a eclipsar. Tenia poc interès per al públic a causa de la manca de companyies competents i al fet que als empresaris els resultava més còmode programar pel·lícules perquè eren més barates, més fàcils de contractar i arribaven a un públic més ampli. En aquest sentit convé remarcar la gairebé desaparició de les «varietats». Amb la guerra, les visites de les companyies forasteres són cada cop més infreqüents i les actuacions les porten a terme actors locals, fet que facilita la presència en augment del cinema.[34]

Durant els primers mesos de la guerra se succeeixen les peticions en pro d'una renovació del repertori que demanen als autors dramàtics obres apropiades al moment revolucionari i difonen consignes relatives al teatre de masses.[35] J. R. Tuset publica a *Llibertat*, el mes d'octubre, un interessant article titulat «Envers el nou teatre», en què critica la mediocritat de les representacions que es portaven a terme:

> Tenim el dret d'exigir educadores manifestacions d'art. No volem aquelles elucubracions literàries que pretenen, sota un fals realisme, portar a escena retrats de visió fotogràfica dels fets del carrer, que no reprodueixen actes d'idealitat sinó els de la bestialitat més indecent. Aquest teatre falsament realista, de llebrosia, de manicomi, de burdell, que avui ha arribat a envair l'escena tota, ni és teatre, en el sentit veritable del mot, ni per escriure'l es va fer la majúscula al parlar de les coses d'Art. [...]
>
> La baixesa natural de la representació escènica, la inferioritat estètica del teatre, com art, no adquireix cert grau d'elevació i purificació, no es redimeix de la seva tasca original d'associació al voler, sinó mitjançant l'aparició del sublim en l'art teatral conjunt.
>
> Tota la resta no és altra cosa que la farsa; no entrem allí. Jo tinc por dels homes que riuen, i molt menyspreu pels homes que fan riure.[36]

Tuset reivindica la necessitat d'adaptar el teatre rus, «el més ple d'esperit renovador», «el més pletòric de formes noves i suggeridores» però «Dissortadament els nostres "artistes" –i aquí hauríem de fer certes excepcions– viuen al marge de tota manifestació forana; són els hereus d'un individualisme perjudicial, que cegament volen mantenir al davant sense mirar

33 BURGUET i ARDIACA, Francesc. *La CNT i la política teatral a Catalunya (1936-1938)*. Barcelona: Institut del Teatre de la Diputació de Barcelona i Edicions 62, 1984, p. 113-119.

34 MONTARDIT BOFARULL, Núria. «El teatre, el cinema i les varietats a Tarragona (1936)». A: *Comunicacions presentades a la Ponència III. Col·loqui Internacional II República Espanyola*, Tarragona, 1981, p. 288 i 298-299.

35 MUNDI PEDRET, Francisco. *El teatro de la guerra civil*. Barcelona: PPU, 1987, p. 46.

36 TUSET, J. R. «Envers el nou teatre». *Llibertat*, 11 d'octubre de 1936, p. 1.

ni als costats ni enrera».[37] Segons explica Lluís de Salvador a les seves memòries *Notes inèdites*, aquest teatre rus va ser representat amb un cert èxit a Barcelona però no arribarà a Tarragona; l'intent per dignificar i imprimir les noves orientacions i tendències fracassarà davant l'interès comercial i l'atracció sobre el públic d'obres teatralment mediocres que fins i tot eren d'autors contraris al règim republicà.[38]

En aquest context, el prestigiós director Erwin Piscator, l'artífex del teatre polític, visita Barcelona durant uns dies del mes de desembre, convidat per la Comissaria d'Espectacles de la Generalitat. En una breu però intensa estada plena de recepcions, conferències i entrevistes fruit de les quals es difonen les seves idees: la concepció del teatre com una arma política i cultural, la necessitat de crear un repertori adequat a la nova situació i la implicació dels actors en la instrucció del públic.[39] La seva posició podria quedar resumida en la frase «Disparar con cultura y con arte como se dispara con ametralladoras y cañones».[40] A les comarques meridionals la presència de Piscator va ser recollida en una fotografia al diari *Llibertat* del 10 de desembre –una de les poques il·lustracions gràfiques de la premsa local– i també amb una llarga entrevista publicada per *Acció*, l'òrgan de la Joventut Comunista Ibèrica POUM de les comarques tarragonines –treta de la publicació barcelonina *Última Hora*, en què apareixien afirmacions força clares sobre l'estat del teatre en aquell important moment i es donaven recomanacions amb vista a la realització decidida d'obres útils per a la causa revolucionària:

> Tal vez mi crítica parezca a muchos severa, pero es que la gran tradición del teatro español despierta en nosotros muchas esperanzas y la realidad actual nos desencanta. [...]
>
> En un momento revolucionario de tanta importancia como el presente, el Arte teatral tiene la obligación, ante todo, de hacer bien palpable la necesidad de vencer. Hay muchos caminos para obtener este resultado, ya sea poniendo de relieve las consecuencias de una victoria fascista, o demostrando el desarrollo dialéctico de las cosas. Me causa mucha extrañeza la poca importancia que se ha dado hasta ahora, al teatro, como arma de propaganda.[41]

L'estada de Piscator fou un revulsiu ideològic per a un sector de la intel·lectualitat catalana afí a les plataformes del PSUC, i algunes veus crítiques adapten el seu discurs al foment de noves concepcions teòriques de renovació teatral o les aprofiten per atacar els responsables de la gestió dels teatres –normalment del sindicat cenetista.[42]

És difícil valorar la influència a les comarques tarragonines d'aquesta visita, però el cert és que l'espectacle teatral serà cada vegada més l'escenari de la representació d'obres antifeixistes. D'una banda es recuperen textos antics, que potser no tenien gaire a veure amb la guerra, però que es reinterpreten a la llum de la nova doctrina revolucionària, per exemple,

37 Ibídem.

38 PIQUÉ i PADRÓ, Jordi. *La crisi de la rereguarda. Revolució i guerra civil a Tarragona (1936-1939)*, *op. cit.*, p. 506-507.

39 FOGUET i BOREU, Francesc. «Erwin Piscator a Catalunya (1936)». *Serra d'Or*, n. 460 (abril de 1998), p. 72-73.

40 BURGUET i ARDIACA, Francesc. *La CNT i la política teatral a Catalunya (1936-1938)*, *op. cit.*, p. 69.

41 *Acció*, 19 de desembre de 1936, p. 1.

42 FOGUET i BOREU, Francesc. «Erwin Piscator a Catalunya (1936)», *op. cit.*, p. 73-74.

en l'obra de l'autor gallec Manuel Linares Rivas *La garra* escrita el 1914:

> Sortosament, després del canvi sofert per l'ambient i els costums socials, arran de la revolució motivada pel moviment que suportaven el capitalisme, els militars rebels i el clericalisme, avui ja no es pot repetir el cas que Manuel Linares Rivas planteja en el seu drama *La Garra* [...].
>
> Aquella família de rància noblesa, que s'entesta a declarar nul el casament de la seva filla Sol amb el marquès de Motrove, que abans es va divorciar de la seva primera muller, matrimoni que es realitzà amb tots els "ets" i "uts" legals i eclesiàstics és tota una revelació de com sentien l'honor aquelles persones, que tot ho supeditaven –àdhuc el veritable amor dels seus fills– a una dignitat mal entesa i a un paternalisme tirà i despòtic.[43]

Altres obres sí que al·ludien directament la guerra. *España en pie*, escrita per Álvaro Orriols, és un drama en què tot el poble –inclòs un capellà– es defensa de la sublevació local de les forces poderoses –hisendats, guàrdia civil, altres clergues, etc.–. La trama és la següent: el capellà, mossèn Andrés, salva el diputat comunista Juan Roldán però no pot evitar l'horror desfermat durant la conquesta de la població pels rebels (violen la seva neboda i el maten a ell mateix per haver ajudat els ferits). Les seves nebodes van al front de Madrid a lluitar com a milicianes al costat del diputat Roldán, el qual mor com un heroi en la defensa de la ciutat. El text d'Orriols, en el qual apareixien molts més personatges –fins a 31, a banda dels comparses–, s'estructurava al voltant de la necessitat de la revolució social com una fita històrica no assolida per a la qual calia la unió del proletariat. La segona idea remarcada era la denúncia dels horrors de la repressió dels rebels (maten els malalts, el vells, els nens; els avions volen baixos per metrallar els edificis; els moros violen i torturen les dones, etc.).[44]

Estrenada al Teatre Tívoli de la capital catalana l'abril del 1937, aquesta obra assolí moltes representacions durant mesos i va arribar a Reus i Tarragona el mes de juny del mateix any, on va aconseguir bones crítiques i èxit de públic, tal com reflecteix la premsa: «la compañía, admirablemente conjuntada, domina la obra, y todos cumplieron su cometido que los premió con aplausos y puesto en pie al sonar el himno proletario *Los hijos del pueblo*».[45]

El dramaturg Josep Fola Igurbide és un dels autors més adaptats durant el període bèl·lic; al Teatre Fortuny hi representen *El cristo moderno*, *Los dioses de la mentira*, *La muerte del tirano* i *El sol de la humanidad*. Aquesta última aportava «encertades consideracions d'ordre filosòfic social amb un gran interès»- i fou posada en escena per la Companyia Socialitzada de la CNT Guzmán Moreno, amb una organització a càrrec dels agents de Seguretat i Vigilància, cos d'Urbans i Guàrdia Rural, sota el control del Comitè Central Antifeixista.[46] La mateixa companyia representà també obres com *La Pasionaria* i *El proceso Ferrer*.[47] Els títols són ben eloqüents. De fet, d'aquestes i de moltes altres obres en sabem ben poca cosa més del

43 F. M. S. «La garra». *Diari de Reus*, 3 de febrer de 1937.

44 MUNDI PEDRET, Francisco. *El teatro de la guerra civil*, *op. cit.*, p. 158-163.

45 M. «Teatro Tarragona». *Diari de Tarragona*, 29 de juny de 1937, p. 3.

46 *Diari de Reus*, 22 de setembre de 1937.

47 La programació completa del teatre Fortuny durant els mesos de la guerra es troba a DDAA. *El teatre Fortuny. Més d'un segle*, *op. cit.*, p. 253-260.

que pugui suggerir-nos el títol. No les esmentarem totes però podem citar, com a exemple il·lustratiu, *Temple y rebeldía* –«L'obra cim de la Revolució. L'obra de les masses»– un drama social escrit per Ernest Ordaz, i *El pueblo aplasta al fascismo* –«el triomf del proletariat»– de Paco Fernández i Rafael Vidal, totes dues presentades per la Gran Companyia Proletària de Drames Socials dirigida per Abelard Merlo –«Aquesta Companyia totalment Proletària, conjuntada sota les normes de socialització més revolucionàries del moment, es presenta al Poble de Reus, per a donar a conèixer els dos drames socials que més fan sentir el neguit de l'hora present.»[48]

A banda de la presència de les obres esmentades i d'algunes altres més amb uns continguts polítics lligats al conflicte, trobem també altres obres sense una intencionalitat ideològica clara, com *Marieta Cistellera* de Salvador Bonavia i Panyella, un sainet de costums sobre la Barcelona vuitcentista,[49] o sarsueles tradicionals com *La tabernera del puerto* de Romero Fernández Shaw, *Me llaman la presumida*, *La verbena de la paloma*, etc.

2.1 Companyies locals

Els grups locals, amateurs tots ells, van moure's en un terreny perillós, atrapats entre la simpatia del públic local, ple de benevolents espectadors procedents de la família, amics i coneguts, i els recels de la CNT, que els considerava competidors deslleials de les companyies professionals. Les actuacions dels artistes locals no sembla que resultessin gaire reexides segons els retrets que reben en les crítiques publicades a la premsa, especialment acusats d'improvisar unes obres assajades a corre-cuita:

> Preparen les seves actuacions en tants pocs dies i tant a peu de càrrega, que després de significar-los-hi un esforç extraordinari, la seva tasca meritòria mai poc assolir aquell grau d'arrodoniment i aquella armonia de conjunt, que són principalment els factors de l'èxit, car determinen la veritable qualitat de l'espectacle.[50]

En aquest moment la companyia de l'Ateneu Llibertari representà l'obra *Las hormigas rojas*, escrita pel tinent coronel de l'Estat Major Eugeni Montells en una funció d'homenatge a Durruti en complir-se el primer aniversari de la seva mort, i en una altra ocasió posen en escena la famosa obra d'Alejandro Casona *La nostra Natacha*. L'associació d'alumnes de l'Escola del Treball adapta *El cor del poble*, i així unes quantes més. J. R. Tuset lamenta el fet que el públic tendeix a menystenir l'espectacle teatral perquè les obres no li interessen i, a més a més, es representen malament.[51]

Obres escrites per autors locals foren *Humanisme*, drama social «ple de sentimentalisme i de gran envergadura», ambientat en els «temps dictatorials d'Arlegui i Martínez Anido»,

48 Ibídem, p. 260.
49 *Diari de Tarragona*, 28 de febrer de 1937, p. 2.
50 Ludovicus: «Meditacions lliures. Parlem avui del teatre "amateur"». *Llibertat*, 11 d'octubre de 1936, p. 1.
51 TUSET, J. R. «Envers el nou teatre», *op. cit.*

escrit pel tarragoní Josep Jové Contijoch, militant del Centre Federal d'Esquerra Republicana de Catalunya, el grup líric del qual s'encarregà de l'estrena a benefici de la «Diada de Madrid».[52] També d'autor local foren les dues obres del reusenc Ferran Fontana *La hija del dictador* i *Amor i metralla*. La primera ridiculitzava el general Franco, que hi apareixia com a homosexual, i motivà una dura xerrada radiofònica de Queipo de Llano. L'obra era l'adaptació a la conjuntura actual d'una primera versió estrenada el 1931 en què la víctima de la crítica llavors era el dictador Primo de Rivera. El segon títol és una sarsuela en la qual es representa el poble sacrificant la vida per defensar la llibertat contra el feixisme internacional.[53]

Fontana és un autor amb una biografia interessant. Segons Alfons Martorell era un compositor de música que estudià dret per imposició familiar i va exercir a Barcelona, on se'l coneixia com l'advocat dels pobres. Allí començà a interessar-se per la sociologia fins que va militar en medis llibertaris. Les vacances les passava a Reus amb la seva família on l'enxampà la guerra, i la confederació anarquista el posà al capdavant dels espectacles.[54] La seva vocació musical el portà a escriure i musicar diverses sarsueles de contingut polític i social revolucionari, que tingueren gran èxit i moltes representacions arreu de Catalunya.[55]

A mesura que la guerra entrava en la seva fase decisiva, amb el front de guerra més a prop i els efectes devastadors dels bombardejos, la situació fou cada vegada menys propícia per al normal desenvolupament dels espectacles. Alfons Martorell ho recorda a les seves memòries:

> Les mobilitzacions consecutives de l'any 1938 van espatllar la normalitat civil i van posar fi a les possibilitats de continuar les magnífiques representacions artístiques i culturals i, al mateix temps, la gent perdia l'humor perquè va arribar un moment en què no hi havia cap família que no estigués afectada per la guerra. L'avenç de l'exèrcit feixista cremava totes les etapes que el poble antifeixista havia recorregut per sostenir la revolució social.[56]

3. CINEMA

L'espectacle cinematogràfic, d'altra banda, es va moure condicionat per dos factors: l'un, l'entusiasme dels sindicats que en accedir a la gestió de les sales controlaven totalment la programació, que ara podien convertir en revolucionària, i l'altre, la introducció brusca de noves i radicals normes comercials que poc tenien a veure amb les velles pràctiques del capitalisme internacional.

52 *Llibertat*, 28 de febrer de 1937.
53 DDAA. *El teatre Fortuny. Més d'un segle*, *op. cit.*, p. 253.
54 MARTORELL, Alfons. *República, revolució i exili*, *op. cit.*, p. 111-112.
55 DDAA. *El teatre Fortuny. Més d'un segle*, *op. cit.*, p. 253.
56 MARTORELL, Alfons. *República, revolució i exili*, *op. cit.*, p. 113.

Anem a començar per l'anàlisi d'aquesta segona qüestió, perquè el xoc entre els dos models econòmics comportà immediatament l'aparició de greus problemes en el sector; per exemple, la caiguda en picat de les importacions de pel·lícules com a conseqüència del fet que el Comitè Econòmic de Cinema de la CNT va imposar una reducció en el preu dels lloguers del 30 %, el no pagament dels deutes pendents de les contractacions anteriors al 18 de juliol, a banda de la inseguretat que suposava la confiscació de les propietats o la intervenció en la gestió d'unes empreses que abans de la revolució eren privades.[57] A partir de l'inici de la guerra es deixen d'importar films –excepte els que procedeixen de la Unió Soviètica– i en conseqüència durant els gairebé tres anys del conflicte la reestrena de títols ja vistos es converteix en pràctica habitual. Vegem seguidament quina va ser la programació de les sales en el sentit de veure si projectaren films revolucionaris o reportatges de la guerra civil. Començarem parlant de la programació patrocinada per les entitats públiques.

3.1 Sessions de la Conselleria de Cultura

Amb els cinemes convertits en locals comercials més aviat atípics, on l'afany de lucre econòmic era mal vist i potencialment objecte de crítica, moltes sessions són patrocinades per tota mena d'organismes amb la finalitat de recaptar fons destinats al front de guerra, l'ajut als refugiats o qualsevol altra qüestió derivada del conflicte bèl·lic. Una de les entitats més actives és el Socors Roig Internacional, que celebra diversos actes d'aquest caire amb una programació formada per títols sovint convencionals, però que adquirien ara un nou significat, per exemple, presentant temàtiques d'espionatge com en *Mata Hari* o *Espías en acción* clarament vinculables a les consignes oficials en què es pregava la població que extremés la vigilància per evitar filtracions d'informació a l'enemic. En altres casos trobem les produccions russes d'exaltació patriòtica com *Tchapaieff* sobre conflictes socials, com *El camí de la vida*, una història sobre joves abandonats i delinqüents que es regeneren gràcies al seu internament en escoles fàbrica, on se'ls converteix en perfectes obrers.[58]

L'organisme més actiu en aquest sentit, però, va ser la Conselleria de Cultura de l'Ajuntament de Tarragona. El seu conseller, l'anarquista Josep Alomà, publicà diversos manifestos en què reivindicava la utilitat pedagògica de l'espectacle cinematogràfic en el procés d'educació de la joventut. La programació s'havia de bastir amb títols de «tendència social» que servissin a «l'obra constructiva revolucionària» i, per tant, «rebutjant de pla els films de finalitat purament comercial».[59] La vocació instructiva es materialitzava en una sèrie d'explicacions publicades als diaris amb les lliçons que els espectadors havien d'aprendre. Vegem-ne un exemple que resulti il·lustratiu. *Gran Hotel* (1932), el melodrama basat en un *best seller* de Vicky Baum, era l'estudi dels hostes d'un hotel que té com a clients una ballarina russa ena-

57 La problemàtica econòmica és analitzada amb deteniment a l'obra de SALA NOGUER, Ramón. *El cine republicano...*, p. 295-310.

58 *Llibertat*, 26 de gener de 1937, p. 4.

59 *Llibertat*, 10 de desembre de 1936, p. 2.

morada d'un suposat baró, que intenta robar-li; el germà d'aquest, un comptable amb una malaltia incurable, que s'hi està els darrers dies que li queden amb una noia; un industrial, que necessita deseperadament un negoci d'envergadura, etc.[60] En el comentari fet per la Conselleria es catalogava com un film poc comercial que el gran públic havia rebutjat però del qual una anàlisi incisiva en presentava aspectes altament reveladors:

> [...] des d'un punt de vista argumental, ens mostra un món burgès, amb tota cruesa, sense plànyer les tares, ni les frivolitats impures d'una societat embrutida [...] des del punt de vista psicològic, ens obliga, que no són pas les grans figures del cinema, amb llurs formes físiques, o simpaties pseudo-sexuals, el més important d'una producció [...] des del punt de vista de la direcció, aquest film que ha constituït el més gran fracàs de les empreses, és el més educador de tots, el que ens obre els horitzons més amplis [...].[61]

La programació de la Conselleria abastarà al voltant d'unes disset sessions setmanals desenvolupades des de finals de 1936 fins a la primavera de l'any següent, constituïdes amb pel·lícules de molt diversa tipologia –llargmetratges, dibuixos animats, documentals, etc.– i el complement d'algunes peces musicals interpretades per part d'una orquestra del sindicat d'espectacles de la CNT. Dels títols programats podem retenir-ne alguns especialment interessants que abans de la guerra tenien dificultats per exhibir-se amb normalitat, per exemple, el documental alemany *L'origen de la vida i de l'home*, en què explicaven les diferents teories sobre l'origen de la vida, especialment la de l'evolucionisme. Aquest documental s'havia exhibit abans de la guerra a Barcelona sota fortes pressions dels sectors catòlics, que el consideraven blasfem i atemptatori contra la doctrina cristiana. La Conselleria de Cultura el presentà remarcant especialment que havia estat víctima del sabotatge de «l'àntic règim» que havia posat mil traves a la seva difusió, una persecució que posava de manifest la distància ideològica entre els diferents sectors de la societat:

> En veure-la ara, un hom no s'explica el motiu de semblant fòbia, car l'única innovació que apareix al film és la de presentar en forma viva diversos aspectes de la procreació entre determinades espècies animals, espectacle que ofrena a cada moment i arreu, sense escàndol de ningú, la Naturalesa.[62]

Les altres pel·lícules, com era ja pràctica habitual, es reinterpretaven destacant-ne aquells aspectes més en sintonia amb els nous criteris ideològics vigents de justícia social, solidaritat entre classes, etc., i d'aquesta manera van triar-se títols lògicament amb un fort contingut social, com *Visca la llibertat* de René Clair, *L'òpera de quatre rals* de Pabst, *Noies d'uniforme* de Leontine Sagan, i d'altres. Vegem-ne alguns exemples amb més deteniment. *Carbó*, dirigida per G. W. Pabst, presentava la tragèdia ocorreguda en una mina francesa quan diversos obrers van quedar-s'hi atrapats i només pogueren ser rescatats gràcies a l'esforç dels companys, de nacionalitat alemanya, que deixaren de banda les rancúnies i els odis generats durant la Primera Guerra Mundial. El film era emocionant i a la vegada servia a la causa de la unió

60 *Gran historia ilustrada del cine*, volum 2. Madrid: Sarpe, 1984, p. 217.

61 *Llibertat*, 18 de desembre de 1936, p. 2.

62 «Les sessions de cinema de la Conselleria de Cultura». *Diari de Tarragona*, 24 de febrer de 1937, p. 2.

dels obrers, tota una declaració de bones intencions en el context de les constants friccions entre sindicats:

> Aquell final prodigiós, quan salvats ja els minaires francesos, un alemany tranquil, reposat, amb la virilitat de la seva nissaga i amb una lleu correntia d'emoció, diu que no comprèn les paraules dels francesos, però que creu que els sentiments dels dos pobles estan agermanats sota un mateix ideal: l'amor a la pau.[63]

Un altre títol, *Justícia*, era un drama dirigit de W. S. van Dyke sobre les activitats d'un jutge poc escrupolós, que combat les males arts de certs advocats i demostra la imperiosa necessitat que sent la humanitat d'una més precisa justícia. *Sequoia* era la història de dos animals aparentement irreconciliables, un puma i un cérvol, que, criats junts en amistat, s'ajudaran i defensaran mútuament en el futur.[64] *El primer dret d'un fill* era una defensa de la gratuïtat de l'ensenyament en oposició al sistema pedagògic dels «estats burgesos» on «els deixebles pagaven en matrícules més del que l'Estat els donava en coneixements».[65]

En definitiva, la programació es farà amb pel·lícules algunes de les quals ja exhibides abans del conflicte, altres no, interpretades en clau revolucionària, sobretot remarcant els aspectes socials. Sorprèn, pel contrari, que en les propostes del conseller cenetista Alomà no hi apareguin pràcticament produccions soviètiques, ni tan sols les més emblemàtiques, com tampoc hi hem localitzat cap títol de nacionalitat espanyola. De fet, la màxima sorpresa de la programació és l'absència absoluta de referències a la guerra civil, ja que no hi apareixen ni noticiaris ni documentals, ni tan sols cap dels nombrosos reportatges realitzats pel Sindicat de la Indústria de l'Espectacle de la CNT a Barcelona.

3.2 Programació de les sales comercials

La programació de les sales comercials va optar per la via possibilista oferint, en general, aquelles pel·lícules ja estrenades a Barcelona que es trobaven en els circuits d'exhibició arreu del territori català. De les projeccions a la demarcació, una part ja s'havia exhibit abans de la guerra i l'altra, estrenada recentment a Barcelona, arribava ara seguint el periple comercial habitual pel territori que tarda mesos fins acabar les projeccions als cinemes dels pobles petits. La importació de nous títols quedà, pel contrari, pràcticament estroncada perquè les grans distribuïdores, normalment filials d'empreses estrangeres, van retreure la seva activitat a uns mínims prudencials que evitessin la probable pèrdua del patrimoni si tancaven les oficines, però sense malgastar les produccions, que llogaven en condicions contractuals força precàries –preus artificialment més baixos, impagaments freqüents, pèrdua de còpies, etc.–. El comerç cinematogràfic va patir clarament les limitacions derivades del nou ordre revolucionari, un ordre que era difícilment compatible amb les pràctiques habituals de l'economia capitalista.

63 Crítica de Picture's Man. *Llibertat*, 26 de gener de 1937, p. 4.

64 Crítica de Picture's Man. *Llibertat*, 27 de desembre de 1936, p. 2.

65 «Manifest segon de la Secció de Cinema de la Conselleria de Cultura». *Llibertat*, 13 de gener de 1937, p. 2.

En definitiva el que trobem són els títols habituals del període de preguerra que tenen poques connexions amb la gravetat i l'especificitat del conflicte bèl·lic que s'estava vivint, i encara menys amb la ideologia dels grups revolucionaris d'extrema esquerra que, a més a més, sentien poca estima pel tipus de cinema que s'havia imposat amb força a les cartelleres dels anys anteriors. De fet el que predomina són les tòpiques pel·lícules de Hollywood; només cal veure, per agafar una mostra a l'atzar, la cartellera de les sales de Tortosa durant la primera quinzena del mes de febrer de l'any 1937. De la trentena de pel·lícules exhibides n'hi ha unes deu que no hem pogut identificar però de la resta una és de nacionalitat espanyola, probablement una altra d'alemanya i no menys de divuit d'origen nord-americà.[66] Percentatges similars als anteriors a la guerra, quan gairebé totes les produccions procedien efectivament d'aquell país.[67]

Tot i que les produccions de Hollywood defensaven, en general, valors conservadors i, per tant, difícilment podien resultar convenients des del punt de vista revolucionari, el cert és que la tàctica fou la mateixa que en les sessions patrocinades per organismes oficials; és a dir, reinterpretar els arguments d'acord amb els postulats ideològics de les noves autoritats, o almenys això és el que feien els articulistes dels diaris. Així, per exemple, els esdeveniments d'altres guerres passades serveixen d'escenaris en els quals trobar episodis exemplificatius. Podem veure'n una mostra en una pel·lícula de la qual no se'n cita el títol, que tracta sobre l'assassinat del president Lincoln a la guerra civil nord-americana i la conseqüent repressió indiscriminada contra totes aquelles persones inculpades en el complot. Entre els implicats hi havia un metge rural que va ser condemnat a cadena perpètua per haver curat l'assassí durant la seva fugida, però un temps després va ser indultat i reivindicat a raó de la seva meritòria actuació humanitària davant la població reclusa que havia estat afectada d'una epidèmia de febre groga. Aquest episodi es relaciona amb la conquesta franquista de Màlaga i Bilbao, on s'ha executat personal sanitari sota l'acusació d'haver donat assistència als republicans.[68]

Més importància adquirí en aquells moments l'exhibició del cinema rus, importat i exhibit a través de Laya Films, la productora de la Generalitat, i de la comunista Film Popular. En total foren no menys de deu llargmetratges estrenats i exhibits a la demarcació amb una certa freqüència: *Cop per cop, Els marins de Cronstadt, La revolta dels pescadors, Els lluitadors, La pàtria et crida, Bajo el terror de la Ochrana, Les tres amigues, Tchapaief, El circ*, etc. La importància d'aquest cinema va ser enorme; diversos articles de l'època glossaven el profit que els combatents i la societat en general en treia, dels títols abans esmentats. Florentino Hernández Girbal escrigué a la revista *Estampa* (juliol de 1937):

> Llegó el 18 de julio y, a partir de aquella fecha, el cinema soviético entró triunfal y educador en nuestras pantallas. Y como arma eficacísima, sirvió a la guerra, exaltando la moral de los

66 Estadística elaborada a partir de la cartellera publicada pel diari *Lluita*.

67 MONTARDIT BOFARULL, Núria. «El teatre, el cinema i les varietats a Tarragona (1936)», *op. cit.*, p. 293-294.

68 «Fantasías cinematográficas», *Diari de Tarragona*, 26 de desembre de 1937, p. 2.

> combatientes, haciendo que nuestros hombres emularan en los campos de batalla las gestas heroicas de sus hermanos rusos.[69]

Prosseguia el periodista explicant que *Tchapaieff* era «forjadora de buenos comisarios políticos»; *El circ*, un «filme humano de solidaridad internacional»; *La revolta dels pescadors* «narra cómo se llevó a cabo la unidad de los trabajadores del mar»; *Cop per cop* un «estímulo de luchadores».[70]

Cop per cop era un documental sobre les maniobres de l'exèrcit popular a Rússia. El *Diari de Tarragona* publicà un extens article en què explicava que, donat el fet que el film tenia alguns anys d'antiguitat, podia resultar interessant explicar com eren les maniobres militars d'aquest exèrcit en l'actualitat; això sí, amb la insòlita presència d'una nota a peu de pàgina recordant «un cop més que la publicació d'aquestes informacions és feta amb caràcter purament informatiu i confiant en la capacitat dels lectors per tal de refusar-ne tot allò que pugui semblar tendenciós».[71] L'article desglossava la participació de les diferents unitats militars –paracaigudistes, tancs, etc.– descrites amb tota mena d'elogis com ara: «Los combatientes del Ejército Rojo tienen aspecto alerta y robusto; se advierte en ellos la conciencia del deber. Están bien instruídos y equipados.»

Segurament el film rus més important va ser *Els marins de Cronstadt*, que va arribar a les pantalles tarragonines cap al mes de febrer de 1937 –exhibit també el mes d'octubre del mateix any– amb l'aval dels governs espanyol i català.

> Aquests dies tot Tarragona ha desfilat pel cinema on es projecta la pel·lícula russa *Els marins de Cronstadt*. Quina lliçó per als revolucionaris d'opereta que desfilen pels carrers ciutats i pobles de Catalunya.
>
> Quin exemple més cru per a tots aquells que creuen que la revolució s'ha de fer conjuntament amb la guerra! Què hagués estat de la defensa heroica de Petrograd si els braus lluitadors del poble rus s'haguessin entretingut a col·lectivitzar terres, amb creació de comitès i més comitès d'indústria, amb decrets completament formularis? Els marins de Cronstadt no tenien pa, anaven bruts, sense roba, fruïen de poques municions, i venceren a un enemic superior en homes i en armament. Nosaltres mengem molt, anem pels carrers tots fets uns figurins *dernier cri*, tenim pistoles a dojo, i ens podem permetre el luxe de gaudir de fusells per les necessitats pròpies dels partits polítics i sindicals, ens pentinem moltes vegades al dia, utilitzem a vegades municions per realitzar assassinats d'antifeixistes, tenim també un enemic si no superior millor organitzat i amb una ajuda internacional formidable, i... volem guanyar així la guerra? [...] Comencem a obrir els ulls i adonem-nos que tot té un procés, unes etapes sense les quals no és possible ni construir sòlidament, ni aconseguir cap de les reivindicacions socials per les quals tots ara hem de jugar fort. Els marins de Crostadt ens donen el camí. El seguirem?[72]

69 SALA NOGUER, Ramón. *El cine en la España republicana durante la Guerra Civil (1936-1939)*. Bilbao: Ediciones Mensajero, 1993, p. 260.

70 Ibidem, p. 261.

71 «"Cop per cop" i les maniobres de l'Exèrcit del Poble a Rússia». *Diari de Tarragona*, 21 d'octubre de 1937, p. 3.

72 Crit: «Impressions. Marins de Cronstadt». *Llibertat*, 21 de febrer de 1937, p. 1.

Finalment el cinema espanyol va ser el gran absent de la cartellera –tot i la presència d'alguns títols de les darreres temporades–. Aquesta absència estava en part justificada pel col·lapse de les empreses nacionals, que paralitzen la seva activitat productiva. Sí que trobem en canvi, de forma sorprenent, algun film de nacionalitat alemanya, del país que ajuda els rebels i contra el qual apareix a la premsa algun que altre article que denuncia els perjudicis que ocasiona aquest suport.

3.3 Pel·lícules sobre la guerra civil

Les pel·lícules exhibides amb imatges de la guerra civil foren sorprenentment escasses, tenint en compte l'elevat nombre de títols realitzats. La primera d'arribar va ser un reportatge exhibit al Saló Modern de Tarragona el 20 d'agost de 1936, que havia estat filmat amb motiu dels fets de Barcelona[73] i que segurament correspon al famós *Reportaje del movimiento revolucionario en Barcelona*, realitzat pel periodista Mateu Santos per encàrrec de la CNT. Les imatges del film recullen –seguint Ramón Sala– els primers i emocionants esdeveniments d'una Barcelona en plena eufòria després de l'esclafament de la sublevació militar. Comença amb la neutralització dels últims reductes rebels gràcies a l'ímpetu popular mentre que en els següents hi ha la reorganització de la vida quotidiana sota els auspicis de la CNT, la formació de la columna Durruti, que surt cap el front d'Aragó. Les escenes més impactants tenien a veure amb la crema d'esglésies i l'exposició de mòmies de religiosos a l'entrada d'un convent amb un seguit de comentaris virulentament anticlericals:[74]

> En este convento de las Salesas se han encontrado momias de monjas y frailes martirizados por los mismos religiosos. La vista de estas momias violentadas por la tortura ha provocado la indignación popular. La Iglesia Católica, en éste o en otros aspectos, ha puesto al desnudo su alma podrida, ha revelado en pocas horas el fabuloso mensaje de veinte siglos. Estos cadáveres petrificados en sus féretros constituyen la más terrible diatriba jamás lanzada contra el catolicismo.

Un article de Picture's Man publicat al diari *Llibertat* el 4 d'octubre explica alguns dels reportatges realitzats sobre la guerra; alguns dels quals sabem que van ser projectats a la ciutats, i els altres potser també. Entre els títols esmentats hi apareixen dues temàtiques: una, el fracàs de l'alçament rebel a Barcelona, en la ja esmentada cinta de Mateo Santos –titulada aquí com *Moviment revolucionari*– i en *Reportatge revolucionari de Madrid i Barcelona*, i l'altra temàtica, el front d'Aragó, amb la sèrie de reportatges que porta per títol general *Los aguiluchos de la FAI*.[75]

Sobre el front d'Aragó s'exhibí a Reus el mes de juny de 1937 *L'exèrcit del poble neix*, un documental realitzat per Cameràmans al Servei de la República per a la Secció Cinematogrà-

73 *Front Antifeixista*, 20 d'agost de 1936, p. 2.

74 SALA NOGUER, Ramón. *El cine en la España republicana durante la Guerra Civil (1936-1939)*, *op. cit.*, p. 66-68.

75 Picture's Man. «Els aconteixements actuals i el cinema documental». *Llibertat*, 4 d'octubre de 1937, p. 3-4.

fica de l'Exèrcit Popular Regular, que aplega notícies de temàtica ben diversa. Comença presentat la Catalunya laboriosa amb imatges dels pobles de la costa i de l'interior, de llauradors i artesans, i les contrasta amb la Barcelona bombardejada i l'enterrament de les víctimes. Després hi ha imatges del front d'Aragó, del llançament de fulls amb propaganda de l'exèrcit popular regular i de quatre jornades commemoratives. La segona part ens mostra el funcionament d'un camp d'instrucció de l'exèrcit popular regular.[76]

També a Reus el mes de juliol es passà *Alas Rojas sobre Aragón*, un documental dirigit pel tinent coronel Alfonso de los Reyes per a l'empresa Cinamond Films, que ens mostra la construcció de l'aeròdrom de Sariñena (Osca), on tingué la seva base d'actuació l'esquadrilla Alas Rojas. Veiem els soldats treballant, la visita de personalitats i el seguiment de l'esquadrilla pel front d'Aragó.[77]

Les pel·lícules amb temàtica vinculada a la solidaritat de la Unió Soviètica amb la causa republicana van ser diverses. *Estamos con vosotros*, que era un documental rus que mostrava aquesta solidaritat a través de col·lectes de diners, aliments i roba,[78] va ser exhibit a Reus el gener de 1937.

Salut a Espanya és probablement un reportatge rus distribuït per Laya Films sobre la visita a la Unió Soviètica d'una delegació republicana espanyola per assistir als actes del XIX aniversari de la revolució comunista.[79] Va ser exhibit a Reus els dies 12, 13 i 14 de febrer de 1937 i a Tarragona el 27 del mateix mes.

Alguns altres títols foren projectats –no gaires, paradoxalment–; per exemple, *Pasaremos*, un documental dirigit per Fernando G. Mantilla per a la Cooperativa Obrera Cinematogràfica, d'orientació comunista, que recollia activitats del V Regiment i del PCE, a banda d'algunes notícies sobre el front a la província de Granada i a la Sierra del Guadarrama.[80] Va ser exhibit a Reus el 25 de febrer de 1937.

Dels reportatges i documentals exhibits durant el 1938 en tenim menys referències, però en coneixem alguns –també pocs–, com ara els que van projectar-se al Teatre Fortuny de Reus: *Notícies de la guerra, Pestaña ha mort, El govern d'Euskadi a Catalunya*.[81]

A banda dels títols citats la presència de la guerra civil a les pantalles hauria estat ben migrada si no hagués estat per l'aparició a partir del mes d'agost de 1937 del noticiari *Espanya al dia*, una producció de Laya Films iniciada el gener d'aquell mateix any però que no exhibeix aquí l'edició número 1 fins a un semestre més tard, o potser l'explicació és que convien la numeració.

76 AMO, Alfonso del [a cura de]. *Catálogo general del cine de la Guerra Civil*. Madrid: Cátedra i Filmoteca Española, 1996, p. 304.

77 Ibídem, p.129.

78 Ibídem, p. 641-642.

79 Ibídem, p. 803.

80 Ibídem, p. 719-720.

Més amunt hem constatat un especial interès pels esdeveniments del front d'Aragó. Era comprensible donat l'elevat nombre de soldats de la demarcació que lluitaven a les terres aragoneses. Amb la finalitat d'animar aquelles tropes, l'operador cinematogràfic Lluís Batalla va organitzar sessions a molts pobles del sector de Lécera (Puebla de Híjar, Calanda, etc.), i quan podia també en els pobles de la comarca de Tarragona, molts dels quals estaven mancats de sales cinematogràfiques.[82] De com funcionaven aquestes sessions al front ens en dóna una interesssant crònica Josep Alsina, el conegut periodista cinematogràfic ara milicià de la cultura del Batalló 528 al front d'Armillas (Terol) el mes de setembre de 1937:

> La primera vegada que veiérem un camió equipat amb dinamo, projector sonor, impremta, ràdio i altres complements del progrés, fou en una parada feta a Utrillas (Terol), camí del front. A la nit, a l'aire lliure, o sia a la plaça d'aquella vila, famosa per les mines de carbó, assistírem a la projecció de *Mariners de Cronstadt*, film rus d'una cruesa meravellosa i d'una tècnica d'envergadura. Durant les parades de projecció l'altaveu no deixava de funcionar, un cop per donar avisos, altres per rallar discs amb música escollida. [...]
>
> Una vegada arribats al front d'Armillas, un poble petit i pobre, que encara no havia gaudit de cap representació cinematogràfica, no trigà molt a pujar el camió-projector. L'ex-església fou aprofitada per sala d'espectacles. El poble en massa i els soldats lliures de servei acudiren a la sessió, essent projectat un reportatge nacional titulat *Un dia al front d'Aragó* i la pel·lícula soviètica *Les tres amigues* [...].
>
> Una novetat anacrònica. La projecció de *Les tres amigues* no fou sonora, a causa del gran nombre d'analfabets que hi ha entre els naturals del poble, els rètols foren llegits mitjantçant un micròfon a l'estil dels antics anunciadors que descrivien l'acció de la pel·lícula quan els començaments del cinema mut.
>
> Abans de finir-se la sessió, Antoni Vidal, comissari de Guerra del nostre Batalló, dirigí una al·locució als veïns d'Armillas, explicant-los-hi la significació de la lluita antifeixista.
>
> Per aquí podreu arribar a comprendre com el cinema assoleix un doble aspecte: el d'ésser un element propagandista a més d'un mitjà de diversió.[83]

3.4 Filmacions a les comarques de Tarragona

Durant la guerra van ser filmades moltes imatges a les comarques tarragonines. S'enregistraren els esdeveniments que resultaven importants segons el criteri de les diferents entitats que realitzaven la pel·lícula. Bàsicament ens hem de referir a dos fets cabdals. El primer, enregistrat per tots dos bàndols, va tenir la batalla de l'Ebre com a centre d'interès, el segon, la posterior campanya d'ocupació de Catalunya per l'exèrcit franquista.

No trobem, en general, gaires imatges dels primers mesos de la guerra. Els equips de rodatge republicans, ubicats tots ells a Barcelona, no solen visitar les comarques meridionals,

81 DDAA. *El teatre Fortuny. Més d'un segle*, *op. cit.*, p. 263.

82 «La tasca lloable de l'operador cinematogràfic Lluís Batalla». *Llibertat*, 14 de maig de 1937, p. 1.

83 ALSINA, Josep. «Amb la 30a Divisió. "El cinema al front"». *Llibertat*, 22 de setembre de 1937, p. 1.

i quan ho fan és per filmar esdeveniments que tenen l'epicentre d'interès a la capital. És el cas de la visita del president Aguirre el 1937, recollida al reportatge de Laya Films *El president d'Euzkadi hoste d'honor de Catalunya*, amb imatges de l'arribada a l'aeroport de Reus, la visita als ajuntaments d'aquesta ciutat i de Tarragona, i després el viatge fins a Barcelona passant per l'arc de Barà, l'Arboç i altres poblacions.[84] El documental anglès *Spanish ABC*, realitzat per Thorold Dickinson sobre la tasca del Ministeri d'Instrucció Pública republicà, es referia a la continuació de les investigacions científiques, malgrat la guerra, il·lustrades amb imatges de l'observatori astronòmic de l'Ebre, dirigit pel jesuïta Lluís Roés i Campderà. El 1937 Laya Films realitza un documental sobre la producció vitivinícola del Priorat que porta per títol *El vi*, amb direcció de Ramon Biadiu, que malauradament no es conserva.[85]

Un segon element del reflex de la vida a la rereguarda van ser el bombardejos. Un número del noticiari *Gaumont British News* recull la comitiva fúnebre d'un súbdit britànic mort a causa de les bombes llançades sobre la ciutat de Tarragona al gener del 1838 i un reportatge de *Pathé Gazette* està centrat en les bombes caigudes el mes de març al vaixell britànic *Stanwell*, ancorat a les aigües del port tarragoní, i les víctimes produïdes entre la tripulació. El mes de juliol el noticiari *España al día*, realitzat per la productora comunista Film Popular, inclou la notícia «Spain in ruins» sobre els bombardejos al Camp de Tarragona, amb imatges de les ruïnes produïdes a una ciutat que podria ser Tarragona, després es veu l'arc de Barà, edificis en ruïnes i una tàpia destruïda al costat d'unes excavacions arqueològiques. El comentari en *off* també esmenta els danys ocasionats a Falset. Del mateix any 1938, però cap al mes d'agost, Laya Films realitzà un reportatge sobre els bombardejos soferts al port de Tarragona i Falset –encara que una ressenya apareguda al diari *Noticiero Universal* precisa que les imatges corresponen a Reus i Falset.[86]

El mes de setembre de 1938 l'equip d'André Malraux va acostar-se fins a Tarragona per rodar alguns plànols dels desperfectes ocasionats pels bombardejos destinats al seu famós film *L'Espoir*.[86 bis]

També hi ha algunes imatges de la rereguarda en una pel·lícula amateur de Josep Busquets Fabregat titulada *Pacita Tomás i els gàngsters*, una paròdia del gènere negre protagonitzada per una nena segrestada per uns gàngsters i rescatada per la policia. Rodada a Reus en un moment no datat amb precisió, hi apareixen durant breus instants uns cartells de propaganda republicana penjats a la paret, i en una altra ocasió un senyor llegint atentament un diari del moment.

El gran esdeveniment que quedà recollit per les càmeres cinematogràfiques fou l'arribada de les tropes franquistes a la Mediterrània l'estiu del 1938 i la conseqüent contraofensiva

84 BRUZZO i LLABERIA, Mariona. «El cinema de la guerra civil a la Filmoteca». *Cinema Rescat*, n. 5 (1998), p. 42.

85 AMO, Alfonso del [a cura de]. *Catálogo general del cine de la Guerra Civil*, *op. cit.*, p. 826, 891-892.

86 Ibidem, p. 111-112, 363, 499 i 726-727.

86 bis «Una pel·lícula impressionada a Tarragona». *19 de juliol*, 14 de setembre de 1938.

republicana a la batalla de l'Ebre. Es conserven filmacions de tots dos bàndols, així com dels reporters que treballaven per als noticiaris estrangers.

Bombas sobre el Ebro, realitzada per Fèlix Marquet per al Sindicat de la Indústria de l'Espectacle de la CNT, no conservada, però que, segons el testimoni de Carlos Fernández Cuenca, recollia diversos aspectes del bombardejos nacionals sobre les posicions republicanes, després de les operacions per contenir el seu avenç i en una llarga ofensiva de desgast. Hi havia plànols d'un gran realisme, molt ben captats i organitzats.[87]

El paso del Ebro, un documental fet per Antonio del Amo per a la Secció de Propaganda de la 46 Divisió El Campesino sobre la contraofensiva republicana amb imatges dels preparatius de la construcció d'un pont de fusta, els primers combats, la captura de presoners, l'estació de Flix, les columnes de camions, etc.[88]

La mateixa batalla, lògicament donada la seva importància, va ser enregistrada pels operadors del bàndol franquista. Antonio de Obregón filmà un documental de vint minuts titulat *La Batalla del Ebro* (1938) per al Departament Nacional de Cinematografia, que mostra la contraofensiva final. Mitjançant gràfics el comentarista presenta l'estratègia seguida a la zona de Mequinensa, Riba-roja, Flix i Ascó, i el fracàs dels moviments republicans sobre Xerta i Tortosa. Veiem el pont de Tortosa volat, imatges de Gandesa, les serres de Pàndols i de Cavalls, Móra d'Ebre en ruïnes, etc.[89]

El *Noticiario Español*, elaborat per l'esmentat Departament Nacional de Cinematografia, recollí també algunes escenes del final d'aquesta important batalla. En el número 1, editat el mes de maig, hi apareix una notícia sobre la línia del front a Tortosa: el pont que unia els dos barris de la ciutat ha estat destruït pels republicans en la seva retirada, veiem una panoràmica dels carrers des de l'altra banda del riu, amb els desperfectes causats per les bombes en un campanar i a l'Observatori de l'Ebre. Al número 5, editat el mes d'octubre, es recull l'artilleria disparant sobre el massís de Pàndols amb la infanteria ocupant les posicions republicanes. El número 9, del mes d'octubre, mostra la destrucció de Corbera per les bombes i els moviments de diverses unitats militars franquistes.[90]

Els reporters estrangers van filmar abastament escenes de la important batalla de l'Ebre: el *British Movietone News*, els atacs i bombardejos de l'aviació franquista; les *Gaumont Actualités* franceses, els combats, esmentant els que tenen lloc a Móra d'Ebre; el nord-americà *Fox Movietone News* mostra oficials franquistes observant les operacions i les tropes creuant el riu per sobre d'un pont fet amb barques;[91] l'anglès *Pathé Gazette*, l'ocupació de Tortosa, acompanyada d'un comentari que en remarcava la importància estratègica i dibuixa els pitjors auguris per als republicans:

87 FERNÁNDEZ CUENCA, Carlos. *La Guerra de España y el cine*. Madrid: Editora Nacional, 1972, p. 774.
88 AMO, Alfonso del [a cura de]. *Catálogo general del cine de la Guerra Civil*, *op. cit.*, p. 720-721.
89 Ibidem, p. 159.
90 Ibidem, p. 653, 659 i 665.
91 Ibidem, p. 192, 444 i 478.

> Tortosa ha sido capturada por el general Franco, que encuentra una ciudad desolada por la destrucción, sin movimiento, sin signos de vida. Podríamos encontrarnos a un millón de millas de la civilización. Con esta victoria, Franco ha decapitado la España del Gobierno, separando la capital democrática, Barcelona, de Valencia y Madrid. Algo hace pensar en que éste es el último capítulo de la guerra civil.[92]

El noticiari feixista *Luce* destinà una unitat cinematogràfica per cobrir aquesta batalla a causa de la presència d'algunes unitats italianes; de manera destacada els números distribuïts entre els mesos de maig i juny mostren escenes captades a Alcanar, Amposta, Tortosa, Xerta, Sant Carles de la Ràpita, etc., amb un comentari com el següent, clarament alineat amb el bàndol franquista: «Exaltación de los sentimientos más nobles en Gandesa, donde una señora de la alta y milenaria aristocracia española entrega tres nuevos estandartes a una brigada de caballería del ejército nacional que combate por la exaltación de la Fe y de la civilización.»[93]

Una altra notícia, titulada «Alcanar. Parentesi fra un'avanzata vittoriosa e l'altra, in Campo Nazionale», presentava uns comentaris que lluny de mantenir una voluntat d'objectivitat coincidien descaradament amb els objectius de la propaganda dels nacionals i llancen proclames per estimular la deserció dels soldats republicans:

> Los prisioneros de guerra, que han sido capturados a miles en el curso de la gran batalla del Ebro, son puestos en libertad por el mando de la división mixta *Frecce*. Cada liberado recibe la carta de libertad saludando a la romana y, formados todos en columna, se dirigen cantando los himnos nacionales hacia la plaza central de Alcanar, donde, con la orden de "Rompan filas", recobran su libertad gracias a la indulgente clemencia de los vencedores.[94]

Algunes imatges del noticiari italià foren facilitades als informatius d'altres països; per exemple, una notícia de la presència de les tropes del CTV a Amposta i una altra sobre les accions al voltant de Reus obrint el camí cap a Tarragona i Barcelona van aparèixer al *Hearst Metrotone News*.[95]

El documental alemany de Karl Ritter *Im kampf gegen weltfeind* (1939), més conegut pel títol de *Legión Cóndor*, va incloure referències a Tortosa, Vinaròs, la batalla de l'Ebre i la caiguda de Catalunya, i també n'hi ha al noticiari oficial UFA, el qual després cedí les imatges per als noticiaris dels seus països satèl·lits, com l'hongarès *Magyar Vilàghiradó*.[96]

Algunes filmacions finalment no s'arriben a mostrar públicament, com va succeir amb les imatges del atacs contra Tortosa amb trets d'obús i soldats republicans corrent pels carrers, que havien estat enregistrades cap al mes de maig per ser incorporades al noticiari nord-americà *Hearst Metrotone News*, però al final es deixaren de banda.[97]

92 Ibídem, p. 727.
93 Ibídem, p. 237.
94 Ibídem, p. 237.
95 Ibídem, p. 541-542.
96 Ibídem, p. 554 i 618.
97 Ibídem, p. 540.

L'altre gran episodi militar captat per les càmeres fou el darrer tram de l'ocupació militar franquista de Catalunya. Lògica era la cobertura massiva d'aquesta campanya. El número 14 del *Noticiario Español* inclou imatges de les ciutats de la demarcació ocupades recentment: Valls, amb una vista general de la població, desfilada de joves pel carrer portant un tapís de tema religiós, banderes espanyoles i una de catalana, i Tarragona, amb l'aviació sobrevolant la ciutat, tropes entrant pels carrers, columnes de presoners, la població aclamant els soldats, repartiment de provisions a la població per part d'Auxili Social, etc. El número 15 se centra en Tortosa, i ensenya el pont del ferrocarril destruït sobre l'Ebre i el repartiment d'aliments a la gent. També l'*Eclair Journal* mostra els desperfectes ocasionats a la capital del Baix Ebre amb soldats del CTV transportant ferits en llitera.[98]

L'abandonament de Tarragona s'esmenta a les *Gaumont Actualités*, i l'ocupació a *Gaumont British News* amb l'entrada de les tropes, la missa de campanya i el repartiment d'aliments a la població.[99] Una informació similar a la del també anglès *British Movietone News*, que té el comentari següent:

> Los generales están observando el campo de batalla. A través de los periscopios resulta claro que las fuerzas del Gobierno se han retirado, de manera que la entrada a Tarragona se realiza sin oposición. A través de los paseos del Mediterráneo las tropas insurgentes marchan sobre la segunda ciudad de Cataluña, famosa en los tiempos de Roma. Posteriormente, se celebra una misa. Al aire libre, se dan gracias por el triunfo de las armas insurgentes. El general Sánchez se dirige a sus hombres y comienza una revista formal. Éstos son reclutas navarros, hombres de la provincia de Navarra, situada al norte de España, al sur de los Pirineos. Finalmente llegan las camionetas con comida. Para la población de Tarragona hay pan y comida en conserva destinados a reconciliarles con el cambio de autoridades.[100]

La continuació del avenç en direcció Barcelona és recollit pel mateix *British Movietone News* a «Franco's advance into Catalonia» i «Franco's push continues umbated».[101]

L'última notícia directament relacionada amb la guerra fou la revista naval presidida pel general Franco a les aigües del Port de Tarragona el 22 de febrer del 1939. El número 16 del *Noticiario Español* mostra l'arribada de Franco en cotxe al port on saluda les autoritats, embarca en un torpediner que el porta mar endins per presenciar la flota navegant en línia i algunes esquadrilles d'avions. Aquesta parada militar va ser recollida també pels noticiaris francesos, anglesos, italians, nord-americans, etc. Una segona revista naval, poc després de l'anterior, va tenir lloc a Vinaròs. En aquest cas Franco va presenciar una parada militar de la marineria, un homenatge del públic i l'aclamació de les dones falangistes.[102]

98 Ibídem, p. 300 i 673-674.
99 Ibídem, p. 480 i 500.
100 Ibídem, p. 193-194.
101 Ibídem, p. 193.
102 Ibídem, p. 195, 206, 240, 302, 445, 501, 542, 676 i 754.

4. EPÍLEG

L'ocupació militar de Catalunya per les tropes franquistes comportà la derrota del règim republicà. En primer lloc, els locals d'espectacles foren restituïts als antics propietaris; Josep Gurgui, per exemple, recuperà els drets sobre el Saló Modern –ara rebatejat com Cine Moderno– el mes de juny del 1939.[103] Els responsables dels comitès sindicals i, en general, de la política cultural, foren sotmesos a processos de depuració de tota mena: professionals, penals, etc.[104]

Algunes coses canviaran però moltes altres seran aprofitades. La dignificació moral i social de l'espectacle era i seguirà sent una idea recurrent que provocarà la instal·lació arreu del país d'una fèrria censura, per evitar la introducció d'idees nocives en els espectadors. Aquest esperit escombrarà de la pantalla els films russos que havien resultat emblemàtics durant la revolució; *Els marins de Cronstadt*, *Tchapaieff* i *El cuirassat Potemkin* ja no tornaran a ser vistos. També desapareixen de l'escena aquelles obres polítiques o subversives socialment. Ja no es projectaran els noticiaris ni els documentals filmats durant la guerra; ni el famós No-Do en parlarà, pràcticament, d'aquest període. Políticament, es faran algunes pel·lícules de propaganda, però poques. Caldrà novament, en els actes d'exaltació patriòtica, optar pels mateixos films de sempre, ja vistos i normalment procedents dels EUA, reinterpretats ara d'acord amb la ideologia del nou règim; per exemple, la reposició al Teatre Principal de *El signo de la cruz*, de Cecil B. de Mille, s'anunciava al *Diari de Tarragona* –ara *Diario Español*– amb el comentari següent:

> Las trompetas de la fama anuncian el retorno triunfal de El signo de la cruz. En versión original. Después de las desenfrenadas orgías criminales rojas que ha sufrido España, ha creído a bien la Empresa figurara en el programa inaugural, esta magnífica película conmovedora y emocionante en la que refleja la fe religiosa llevada a los máximos sacrificios.[105]

La manca de títols propagandístics adequats obliga en ocasions, com en els anys de la guerra, a recórrer a les produccions foranes, ara procedents d'Itàlia i sobretot d'Alemanya. La presència del cinema rus serà suplantada pel nazi. En l'àmbit comercial, l'hegemonia real a les pantalles continuarà sent la de la cinematografia nord-americana, rebutjada en sectors falangistes per superficial i alienant, crítiques ben similars a les emeses pels dirigents o periodistes de tendència anarquista i comunista.

La comercialitat en el cinema seguirà sent mal vista. Les noves autoritats cinematogràfiques, majoritàriament d'ideologia falangista, se situaran –elles també– al marge de les normes de l'economia capitalista, en una via fortament intervencionista del mercat, que controlarà constantment l'actuació dels empresaris. Les mesures en política laboral són de caràcter proteccionista. Es regula la contractació de personal protegint els llocs de treball, sense tenir

103 *Boletín de la Sociedad General Española de Empresarios de Espectáculos Públicos*, n. 178 (juliol de 1939), p. 18.

104 Vegeu DÍEZ PUERTAS, Emeterio. «La represión franquista en el ámbito profesional del cine». *Archivos de la Filmoteca*, n. 30 (octubre de 1998), p. 54-90.

105 *Diario Español*, 23 de setembre de 1939, p. 5.

en compte les greus dificultats econòmiques que això comporta als empresaris: imposen la contractació del mateix nombre de treballadors que hi havia abans de la guerra, imposen augments salarials o reinstauren les orquestres de músics. Aquesta última mesura, per exemple, ja havia estat aplicada durant el període revolucionari. Per evitar la desocupació entre els músics i a la vegada per emfatitzar encara més la interpretació –obligatòria– dels himnes, es va decretar l'obligatorietat de contractar orquestres a les sales d'espectacles de les poblacions de més de 50.000 habitants, d'acord amb la categoria de l'establiment i sempre formades per músics aturats. Tampoc ara, com abans, la mesura tingué èxit. L'associació que aplega els empresaris d'espectacles públics protestà davant les autoritats per aquesta imposició criticant-la per –a banda d'altres raons– antieconòmica, ja que suposava un enorme cost afegit a tota una sèrie d'obligacions i càrregues fiscals que s'emportaven més o menys la meitat de les recaptacions i posaven en perill la mateixa existència de les sales.[106]

Una altra de les característiques de l'etapa bèl·lica, la pugna entre autoritats pel control dels locals d'espectacles, continuarà. Si abans assistíem a tensions entre els ajuntaments i els sindicats ara es dóna entre el Govern Civil i les delegacions de Falange. Com a conseqüència, el patiment de tota mena d'arbitrarietats: duplicació de gestions administratives, impostos il·legals, censura paral·lela, etc.

Finalment, continua la concepció dels espectacles públics com a centres de socialització massiva de la població però els continguts d'allò que pot o no pot veure's canvien radicalment. És la principal diferència. En el període de la guerra hi ha la voluntat d'eradicar la censura de les obres; en el franquista, al contrari. Qualsevol qüestió socialment delicada serà vetada o teledirigida. Des de la victòria del Front Popular a les eleccions del febrer del 1936 i fins a la derrota última al gener de 1939, les comarques tarragonines, com la resta del país, va viure un període únic amb una relativament àmplia llibertat en els continguts dels espectacles públics, però absolutament efímera en el temps; les noves autoritats franquistes sotmetran el teatre i el cinema al mateix minuciós control que la resta d'activitats, un feixuc control que no començarà a minvar significativament fins al cap de molts anys.[107]

106 *Boletín de la Sociedad General Española de Empresarios de Espectáculos Públicos*, n. 178, (juliol de 1939), p. 1-3 i 6-8.

107 Vegeu ESTIVILL, Josep. «Cinema, política i societat (1939-1945)». A: DDAA. *La província de Tarragona durant el franquisme (1939-1976). Política, societat i cultura.* Tarragona: CEHS Guillem Oliver del Camp de Tarragona, 1996, p. 17-41 i 171-185. I també: MINGUET BATLLORI, Joan M. «El cinema a la Barcelona recent ocupada». *Cinematògraf*, n. 2 (1995); DÍEZ PUERTAS, Emeterio. «Guerra civil y cine: la ocupación cinematográfica de Barcelona y Madrid». *Secuencias*, n. 6 (abril de 1997), p. 23-38; ESTIVILL, Josep. «El cinema durant l'ocupació de Barcelona». *Serra d'Or*, n. 460 (abril de 1998), p. 76-79.

HUMOR ESTRANGER

L'ACTOR PRETENCIÓS

—Quan surto a l'escena, em consagro tant al meu paper, que per a mi el públic desapareix.

—I per l'empresa també.

("Holite Humor" - Londres)

Diari de Tarragona, 3 d'octubre de 1936

EL DESTÍ DEL MOVIMENT LLIBERTARI PORTUGUÈS I LA GUERRA CIVIL D'ESPANYA

Isabel Margarida Monteiro de Melo[1]

1. INTRODUCCIÓ

El present treball procura aclarir la posició dels anarquistes portuguesos en la guerra civil espanyola i enunciar els principals problemes amb què es varen trobar en tres conjuntures específiques: abans, durant i després del conflicte.

Per suposat, els llibertaris, igual que altres forces polítiques que estaven a favor o bé en contra de la continuïtat del salazarisme, se n'adonaven de l'estreta relació entre els destins d'ambdós països ibèrics. Lluitar a Espanya era, no tan sols contribuir a l'alliberament del poble espanyol del jou feixista, sinó també –i per a alguns principalment– intentar, per tots els mitjans, debilitar el règim portuguès. Guanyar la guerra i fer la revolució. Foren les dues esperances que cercaren els anarquistes dels dos països en aquests anys decisius.

2. BREUS NOTES SOBRE EL MOVIMENT ANARQUISTA PORTUGUÈS

L'anarquisme va arribar a Portugal a finals del segle XIX, amb la fundació de la Internacional a Lisboa, l'any 1871, importat, especialment, en la varietat doctrinària de l'anarquisme social. El 1872, es va crear l'Associação Fraternidade Operária, organització que ideològicament es basava en la síntesi del proudhonisme, entès a partir de les contribucions de Bakunin. Era l'època del conflicte entre l'Associació Internacional dels Treballadors (liderada per Marx i Engels) i l'Aliança de la Democràcia Socialista (de Bakunin). Conflicte que tingué la seva repercussió a la Península, en què els aliancistes van prendre la davantera a Portugal, tant ideològicament com organitzativament.[2]

L'anarquisme de tendència social es pot sintetitzar en vuit principis bàsics: l'anticapitalisme, l'antiteologisme, el racionalisme, una ètica basada en la consciència indivi-

1 Ponència presentada en el curs 60 Aniversari de la Batalla de l'Ebre, que es va fer a Tortosa del 6 al 10 de juliol de 1998 i dirigit per Josep Sánchez Cervelló, el qual també s'ha encarregat de la seva traducció.

2 El 1875 ja hi havia alguns «aliancistes» dins el Partit Socialista.

dual, una educació que incentivés la creació individual, i que permetés a cadascú forjar la seva concepció del món, la família sense constrenyiments socials i basada en l'amor i en la responsabilitat i, finalment, el treball –emancipador i creador.

L'antiestatalisme anarquista es destaca per la negació del principi d'autoritat governamental, es rebutja la creença de la bondat de la llei obligatòria i universal, així com la representació política de la nació per via parlamentària, la seva legitimitat de cobrar impostos i la moralitat de la persistència de les institucions militars.

L'anarquisme d'orientació individualista i l'anarquisme místic o religiós, malgrat tenir a Portugal algun ressò, foren sempre relativament insignificants al costat de l'orientació social. Fins al canvi de segle l'anarquisme portuguès va viure essencialment de discussions entre els petits grups afins ideològicament, nombrosos, però que moltes vegades no passaven de la desena d'elements, la qual cosa, de fet, anava d'acord amb els seus principis doctrinaris. Entre els seus diaris hi havia *A Aurora*, *A Sementeira* o *Germinal*. Els anarquistes portuguesos es preocupaven molt de les activitats culturals, crearen escoles i biblioteques, varen promoure iniciatives destinades a fomentar la convivència.

Principis com el naturisme, el neomalthusianisme i l'emancipació de la dona formaven part de l'ideari de molts llibertaris, alguns dels quals, com succeí a Espanya, foren esperantistes, vegetarians i realitzaven experiències de vida comunitària.

L'any 1896, la proliferació de la propaganda anarquista fou la justificació de la Llei de 13 de febrer, que establia penes i determinava processos de judici per als que, mitjançant qualsevol tipus de publicació, defensessin, aplaudissin o incitessin qualsevol acte subversiu o professessin doctrines anarquistes.

Segurament fou el ja dominant corrent social de l'anarquisme portuguès el principal factor que haurà conduït a gran part dels llibertaris a escollir els sindicats com a vehicle preferent de la seva acció. Encara que aquesta no hagi estat una opció consensuada al si de l'univers àcrata. D'aquesta nova estratègia, inspirada en la Carta d'Amiens de 1906,[3] nasqué l'anarcosindicalisme, corrent que hegemonitzà el moviment obrer organitzat en les primeres dècades del nostre segle, i que disputaria als socialistes i republicans la influència política en el pla sindical.

3. ANYS TRENTA: REFLUX I REANIMACIÓ

L'anarquisme, després de ser el corrent més nombrós en el moviment obrer portuguès durant la I República (1910-1926), va conèixer a inicis dels anys trenta una fase de reflux, causada, sens dubte, per l'onada repressiva propiciada, primer, pels vents autoritaris de la dictadura militar i, a partir de 1933, per la institucionalització del règim salazarista.

3 Moció aprovada pel congrés de la CGT francesa, que constituí una veritable declaració de principis internacional del sindicalisme àcrata.

Després de l'intent revolucionari del febrer de 1927, en què participaren diversos militants anarquistes com José Pires de Matos, Francisco Quintal i Arnaldo Simões Januário, entre tants d'altres, foren prohibides les publicacions oposicionistes, així com la propaganda anarquista. L'òrgan oficial de la Confederació General del Treball (CGT) de tendència anarcosindicalista, *A Batalha*, llegit diàriament per milers de militants, fou prohibit i les seves instal·lacions destruïdes per la policia. La Unió Anarquista Portuguesa, creada el març de 1923, fou desarticulada en ser detinguts els seus dirigents.

L'emigració política conegué un dels seus moments àlgids, amb importants figures del «reviralhismo»[4] (Jaime Cortesão, Alberto Alexandrino dos Santos, Armando Zuzarte Cortesão i Jaime de Morais, entre d'altres), que procuraren refugiar-se a França, Bèlgica i el Brasil, així com elements actius de l'anarquisme portuguès. Més tard, després de la caiguda de la dictadura de Primo de Rivera, alguns d'aquests homes s'establiren a l'Espanya republicana, des d'on desenvoluparen accions contra el règim de Salazar.

Per als llibertaris s'iniciava un llarg calvari. La repressió policial impossibilitava el reclutament de nous militants, mentre que les freqüents detencions d'activistes feren disminuir de manera efectiva el nombre de militants anarquistes.

El 1933, els anarquistes i anarcosindicalistes sofriren un nou i dolorós cop amb el desmantellament de la seva organització sindical i l'establiment de la sindicació obligatòria per a tots els treballadors al si dels Sindicats Nacionals, creats per la dictadura. Aquesta qüestió fou un dels motius del moviment que, amb sintonia amb els militants comunistes i acompanyat d'alguns republicans, esclatà el 18 de gener, i va ser, no obstant això, aixafat pel règim.

L'evidència, no tan sols de l'empenyament anarcosindicalista en aquesta vaga, sinó també de la ferotge repressió que l'acompanyà, fou Acácio Tomás de Aquino, secretari de la Federació de Sindicats de la Construcció, empresonat setmanes abans de l'inici de la vaga.

La policia política[5] s'esforçà en l'intent d'anticipar-se a les accions opositores i revolucionàries. Així s'entén la detenció d'aquest dirigent anarcosindicalista, el 12 de desembre de 1933. Acusat d'entregar «bombes a un individu a l'estació del Rocio [sic], que es destinaren als esdeveniments que, el 18 de gener de 1934, es produïren».[6] En l'informe del procés,[7] hi havia consciència que

> tracten les presents actuacions [de declaracions] d'un negoci per a la fabricació i venda de 100 bombes destinades a la vaga general revolucionària que haurà d'esclatar després de l'entrada

4 Moviment impulsat pels republicans que pretenia la substitució violenta de la dictadura mitjançant un «pustch» militar (N. del tr.).

5 Inicialment s'anomenava Policia de Vigilància i Defensa de l'Estat (PVDE), posteriorment Policia Internacional de Defensa de l'Estat (PIDE), i en època de Marcelo Caetano, Direcció General de Seguretat (DGS).

6 ANTT, PIDE / DGS. Procés n. 909 / SPS, de 21 de desembre de 1933.

7 Procés col·lectiu que afectà també Augusto de Sousa, Joaquim M. Mongues, Alexandre Rosado, Raúl da Silva Curado, João Soares de Miranda i José da Cruz Costa. Els dos darrers foren declarats innocents.

en vigor dels Decrets sobre els sindicats emanents del Subsecretari de les Corporacions i Presidència Social.

Acácio Tomás de Aquino fou condemnat el 8 de març de 1934 a 12 anys de desterrament, amb presó en una de les colònies a elecció del govern. Va ser enviat cap a Angra do Heroísmo sis mesos després i, finalment, transferit cap al camp de concentració de Tarrafal el 23 d'octubre de 1936. Aquest fou, *grosso modo*, el destí típic de tots aquells contra els que el règim aconseguí provar la seva vinculació en la darrera gran acció revolucionària del moviment obrer portuguès, almenys fins al final de la Segona Guerra Mundial. Els que escaparen a aquesta onada repressiva, gairebé sense precedents, procuraren marxar cap a l'exili polític o bé la clandestinitat dins el país. Donar el salt cap a Espanya, una Espanya, però, on hi havia llavors un govern de dretes poc sensible a la causa obrera, semblava un mal menor, fins i tot perquè l'aproximació entre les organitzacions de l'acràcia ibèrica era ja una realitat.

Sens dubte, una de les principals característiques del decenni que antecedeix la guerra civil es caracteritza per l'estretament dels llaços entre les diverses organitzacions de l'anarquisme portuguès amb les seves germanes espanyoles. La formació de la Federació Anarquista Ibèrica (FAI), al congrés de València, el juliol de 1927, fou un salt organitzatiu determinant per a l'anarquisme ibèric. La participació portuguesa a la Conferència anà a càrrec de la Unió Anarquista Portuguesa, representada pel militant Francisco Quintal, mentre que la CGT declinà el convit per participar-hi, per manca de condicions financeres per al viatge dels delegats. Amb tot s'obrí un dels principals canals de comunicació entre anarquistes de diversos llocs de la Península.

La Conferència ratificà l'acord assumit en el Congrés de Marsella (1926), que rebutjava qualsevol tipus de col·laboració amb elements polítics, i procurava, solament, concertar accions amb la CNT. Quedà també consagrada l'estructura de la Federació, que seguia l'esquema clàssic de base federalista, amb grups locals, comarcals, regionals i, finalment, la cúpula peninsular. En aquesta conferència foren decidides les prioritats següents:

1. Construir seccions juvenils i tots els corrents que es manifestessin dins el moviment anarquista, i organitzar-les dins la FAI.
2. Donar suport a les organitzacions cooperatives autònomes, sempre que no estiguessin al marge del moviment obrer.
3. Convidar a la CNT per a la realització de plenaris i assemblees locals, comarcals i regionals de grups i sindicats, proposant la inclusió de l'organització sindical en el moviment anarquista.
4. Constituir definitivament la FAI, integrada per la Unió Anarquista Portuguesa, per la Federació Nacional de Grups Anarquistes d'Espanya i per la Federació de Grups Anarquistes de llengua espanyola a França.
5. Intervenir en tot moviment revolucionari que sorgís, separant-ne tota inclinació política, i conduint-lo cap a l'aixafament de tots els poders instituïts i organitzar lliurement la vida.

6. Crear comitès d'acció revolucionària, integrats per elements dels grups i dels sindicats.
7. Convidar la CNT a admetre representants de la FAI en els comitès pro presos, donant-los autonomia i administració pròpia.
8. Constituir un Comitè Nacional pro presos de la CNT i de la FAI.
9. Creació d'un periòdic nacional, òrgan del moviment.
10. Impulsar la publicació d'una revista de caràcter doctrinari.
11. Fundar una editorial que possibilités el desenvolupament de la seva propaganda.
12. Adhesió a les organitzacions antiautoritàries com l'AIT i l'Oficina Internacional Anarquista.
13. Transferir el Comitè Peninsular a Sevilla.
14. Publicació d'un butlletí que expressés les opinions del moviment.

El 1933, en el plenari peninsular, realitzat a Madrid, hi havia el sentiment que aquests propòsits havien estat complerts, i «altres superats esplèndidament». El comitè peninsular feia vots perquè «els grups de la Península Ibèrica multipliquin les seves activitats, tant en la propaganda com en l'acció revolucionària».[8]

Mentrestant, el 1931 l'emigració anarquista a Espanya era ja considerable,[9] per la qual cosa es decidí constituir la Federació Anarquista Portuguesa d'Exiliats (FAPE), que, ràpidament, procurà contactar amb tots els portuguesos escampats pel món, així com obtenir suports als països d'emigració.

En el segon número del seu òrgan oficial *A Rebelião*,[10] trobem una síntesi dels objectius que es proposava la FAPE:

> 1r Establir i estrènyer relacions entre tots els anarquistes i simpatitzants, perseguits i exiliats, incloent-hi aquells que es troben deportats a les colònies, intercanviant entre tots informes del que succeeix a Portugal i aplegar en un esforç únic tots els esforços dispersos contra la dictadura sempre orientats en el clar sentit ideològic, social i revolucionari de les nostres idees.
>
> 2n Combatre amb tot els mitjans la dictadura portuguesa, donant el màxim auxili als nostres organismes: Federació Anarquista de la Regió Portuguesa (FARP) i Confederació General del Treball. Cercant el suport del moviment llibertari ibèric: CNT i FAI, i de totes les organitzacions afins d'altres països.
>
> 3r Activar coordinadament la campanya contra la dictadura, divulgant als diaris estrangers els seus crims i les temibles circumstàncies en què es viu a Portugal, tan moralment com econòmicament, i buscant interessar l'opinió pública internacional sobre el que succeeix al país. Procurar introduir al país propaganda revolucionària, intensificant les nostres idees i desemmascarant la tasca dissolvent dels grups pseudorevolucionaris [...].

8 Federación Anarquista Ibérica («Memoria del Pleno Peninsular de Regionales de la FAI»). Madrid, 28, 29 i 30 d'octubre de 1933.

9 La quantificació està encara per fer.

10 *A Rebelião*, n. 2 (agost de 1935), p. 3.

4t Arreplegar fons per als presos i perseguits, i per auxiliar la premsa clandestina.

Abans de l'«Alzamiento», la FAPE tenia nuclis a Madrid, Barcelona i València, i mantenia, també, relacions amb la Federació Anarquista de la Regió Portuguesa (FARP), constituïda l'any 1931. Durant els darrers dies de la guerra, la FAPE havia allargat la seva esfera d'actuació fins a París, Brussel·les, Rio de Janeiro i Buenos Aires. La FAPE assegurà, encara, la participació orgànica del moviment portuguès en les estructures de la FAI, assistint regularment a les seves assemblees a través de militants com Germinal de Sousa, Adriano Pimenta, Manuel Gomes Matos, Manuel Firmo, etc., on tingueren un paper destacat.

> En el Pleno de Madrid de julio de 1932, no solo es reconocida la participación portuguesa en la FAI, como es manifestado el deseo de que se realice una integración de las estructuras sindicales revolucionarias de ambos paises en una única Confederación General del Trabajo Ibérica.[11]

Aquest objectiu no arribà a concretar-se, però molts anarquistes exiliats a Espanya exercien activitats professionals que els permetien estar afiliats a la gran força de l'anarcosindicalisme ibèric, la CNT.

Entre 1927 i el final de la guerra d'Espanya, el principal objectiu cap a on apunta tota l'acció del moviment llibertari portuguès és la caiguda i la destrucció de la dictadura salazarista. Per a João Freire,

> aquesta meta es perseguia perquè crèiem que el règim dictatorial podia ser, de fet, ensorrat per accions de tipus insurreccional, amb la sublevació de forces militars i la mobilització i armament de la població, per la resistència i acció directa dels treballadors i de les seves minories d'activistes i, fins i tot, per l'enfonsament i desorientació del camp enemic, amb la negociació amb les forces del republicanisme democràtic –conjuntament o alternadament–. La caiguda i el fracàs final del "riverelhismo"[12] i, finalment, de la monarquia a Espanya, i la fragilitat politicomilitar demostrada en diversos moments, pel govern, en l'època dels "reviralhos", semblaven justificar aquesta creença.[13]

El 1937, el periòdic anarquista *ABC do Revolucionário* avaluava així la situació:

> Quan el 1934, els treballadors asturians varen pretendre modificar la cara dels esdeveniments a Espanya, esforçant-se per arrossegar darrera seu el proletariat d'altres regions, improvisava milícies per enfrontar-se a l'exèrcit capitalista. El seu esforç no fou secundat i es malaguanyà, però fou una espurna de llum que il·luminà el món, per uns moments mostrà el que era necessari fer com a treball previ.
>
> Perdut aquell moviment, es produí una reacció repressiva plena de ferocitat. Fou llavors que es publicà, dactilografrat, un número del periòdic *A Reblião*, òrgan de la FAPE. A la 1a pàgina portava un dibuix. No eren ja les dues mans musculoses empunyant el fusell per les extremitats, amb la finalitat de trencar-lo pel mig; era un proletari fort, en actitud d'atac i de defensa, decidit, amb les mànigues arromangades, braços potents empunyant un fusell davant el pit,

11 FREIRE, João. «O Anarquismo nos implacáveis anos 30». Diario de Notícias, 15 de març de 1984.

12 Els pustchs militars impulsats pels republicans foren especialment intensos de 1926 a 1938 (N. del tr.).

13 FREIRE, João. «O Anarquismo nos implacáveis anos 30», *op. cit.*

> preparant-se per la lluita i amb aquestes simples paraules: "PROMPTE". Aquest senzill canvi d'imatge és ben important, ja que mostra un canvi de mentalitat. Si hem d'utilitzar les armes per fer caure el capitalisme (ningú avui osarà negar aquesta necessitat) [...], també, de procurar els mitjans d'aconseguir [...] una organització que sàpiga utilitzar-les de la millor manera possible.
>
> Parlem de l'organització de milícies, però sabem que serà molt difícil instruir-les i armar-les. La 1a part, per ser impossible en la clandestinitat en què ens trobem; la 2a, si no existiren altres obstacles, la falta de recursos monetaris tornarà impossible fer qualsevol cosa seriosa. Qui hagi aprofitat alguna cosa amb els ensenyaments del 18 de gener, no podrà oblidar aquesta dificultat insuperable.[14]

La guerra d'Espanya havia permès ultrapassar qualsevol obstacle doctrinari en relació amb la incorporació militar. Com s'afirmava en aquest òrgan àcrata: «Es pot ser soldat sense ser militarista.»

Un senyal inequívoc de l'intent de reorganitzar el moviment llibertari a Portugal, en els anys trenta, fou, sens dubte, la creació de la secció regional portuguesa de la Federació Ibèrica de les Joventuts Llibertàries, creada a l'estiu de 1935, que a Espanya s'havia organitzat dos anys abans. Aquesta organització s'assumí com el tercer vèrtex de l'esquema CGT-FARP i pretenia donar «expressió als joves que desitgen la revolució social urgentment i que podrien ser captats pels comunistes».[15] Després, el 1935, el primer número del periòdic *Acrata*, òrgan de la FAI/FARP, intentà la mobilització juvenil a través de la publicació d'una carta d'un jove llibertari, per al qual la qüestió es plantejava de la manera següent:

> Estudiants de Portugal: en el moment en què la reacció s'apodera del cervell de la joventut, i procura aniquilar l'organització obrera, i fer dels treballadors simples esclaus, és el nostre deure oposar una forta resistència a aquesta nefasta acció repressiva.
>
> Nosaltres estudiants, futurs homes del demà, hem de fer veure als nostres camarades de l'escola la utilitat del comunisme llibertari, i que tan sols la realització d'aquest ideal alliberarà la humanitat [...].
>
> Entreu a la lluita posant-vos al costat dels que tan brillantment han sabut lluitar sota l'ègida de la CGT, l'organització en què es troben els obrers lliures i de consciència neta, i que volen l'alliberament de la humanitat.
>
> Si nosaltres, portuguesos, féssim el que els nostres camarades espanyols ja han fet, a Portugal el feixisme hauria trontollat. Això no vol dir que els nostres camarades espanyols estiguin lliures d'opressió, però tenen una forta organització llibertària que s'imposa a les forces de la reacció.
>
> A Espanya hi ha una forta consciència revolucionària anarquista, ja que al si de les organitzacions sindicals anarquistes estan agermanats els treballadors de braç i de cervell i els estudiants, i nosaltres hem de seguir el seu exemple.

14 *ABC do Revolucionario* FARP, desembre de 1937.

15 GUIMARAÊS, Paulo. «Juventudes Libertárias e a agonia do anarquismo». *História*, n. 6 (setembre de 1998), any XX (nova sèrie), p. 16-18.

Hem d'intensificar la lluita contra el feixisme no tan sols a les escoles, sinó també a les fàbriques, oficines i a tots els llocs on la nostra presència es faci sentir, amb la finalitat que puguem realitzar els nostres postulats anàrquics.[16]

4. Sota el signe de Mart

La participació portuguesa en el bàndol republicà ha estat menyspreada per la historiografia portuguesa i encara més per l'estrangera. Durant diversos anys, el suport del règim salazarista a les forces franquistes va captivar diversos investigadors, que d'alguna manera, s'oblidaren de l'altre Portugal en la guerra. Aquesta preferència s'entén si pensem que, d'un modus general, la història de l'*Estado Novo* habitualment s'ha explicat de dins cap a fora, és a dir, començant per desmuntar allò que el règim conciliava al seu si, i, tan sols més recentment, investigant el que des del primer moment, o progressivament, es va anar separant del salazarisme. A la fi es tracta de la història de les oposicions, que, per variadíssimes raons, tan sols ara comença a adquirir valor de cientificitat.

No obstant això, tancat aquest parèntesi, el nombre de portuguesos que amb les armes a la mà, o fent ús d'altres formes de lluita, participaren en l'esforç republicà, no és de cap manera insignificant, i, segons César de Oliveira, ultrapassa el mig miler.[17]

Així mateix, l'autor assenyala que, junt amb els exiliats polítics residents a Espanya, lluitaren al costat de la República un nombre indeterminat de portuguesos que residien al país veí per raons d'ordre econòmic. Per exemple, treballant a les mines d'Astúries (alguns dels quals participaren en el moviment insurreccional de l'octubre de 1934) o a les mines de Río Tinto, a Huelva, on es creu que hi treballaven prop de 4.000 portuguesos quan s'inicià la guerra.[18] Molts d'aquests emigrants econòmics residien sobretot a les zones frontereres, en la ratlla d'Andalusia i Galícia, i eren, alguns d'aquests homes, voluntaris a les milícies creades quan s'inicià la guerra.

Els exiliats polítics es dividien en tres grans grups: els republicans del «reviralho», aglutinats al voltant de figures com Jaime Cortesão o Jaime de Morais; els comunistes, menys nombrosos i residents sobretot a Madrid, amb estretes relacions amb el PCE i amb la delegació espanyola del Socors Roig Internacional afecte a la Tercera Internacional i, finalment, els anarquistes, que disposaven d'una xarxa organitzativa que es venia muntant des de feia diversos anys.

L'exemple del Front Popular Espanyol els serví d'inspiració, per la qual cosa crearen el seu homònim portuguès, encara que aquest mai va arribar a concretar-se en l'espai lusità, al contrari del que succeí a Espanya i França.

16 *Acrata*, any I, n. 1, 1935.

17 OLIVEIRA, César. *Salazar e a Guerra Civil de Espanha*, Lisboa: «O Jornal», 1987, p. 201.

18 Vegeu OLIVEIRA, César. *Salazar e a Guerra Civil de Espanha*, *op. cit.*, p. 271.

Emídio Santana deixà un testimoni clar de les reticències llibertàries davant el Front Popular:

> A començaments de 1935, el Partit comunista –obeint les instruccions de la Internacional, que substituïa la tàctica del front únic i de la realització del socialisme per la dictadura del proletariat, encara que fos a un sol país–, preconitzava ara la tàctica dels Fronts Populars com a "procés de lluita antifeixista per a la revolució democràtica burgesa antimonopolista i antiimperialista".[19]

Davant aquesta nova tàctica, el Comitè Confederal va creure oportú revelar el que pensava sobre la qüestió, posició que, anys més tard, Emídio Santana va definir d'aquesta forma:

> el feixisme és un sistema polític que concentra en l'Estat tots els poders de domini polític, econòmic i social en benefici exclusiu dels grups dominants [...]. De la cúpula de l'Estat parteix tot el poder de decisió que deriva ja de les ocultes potències dominants. Una lluita antifeixista, per tant, comença per l'oposició contra l'Estat i el capitalisme, el que no pot ésser solsament una posició contra Mussolini, Hitler o Salazar [...]. No ens hi adherirem perquè manteniem la posició d'independència sindical davant de qualsevol partit polític i, fins i tot, d'enteses d'aquest gènere, per determinar la nostra posició sense compromisos i per lliure decisió de la base.[20]

De fet, a Portugal el Front Popular no va arribar a ser una força política cohesionada, ja que diversos nuclis republicans rebutjaren participar en una coalició que podria fer-los-hi perillar «els seus lligams tradicionals o el ventall del seu clientelisme militar, polític o els suport internacional».[21]

Per al citat òrgan de la FAI/FARP, la qüestió es dirimia el 1935 de la manera següent:

> Contra el feixisme s'alcen diversos corrents d'opinió política, amb les quals no entrem ara a discutir les seves propostes ideològiques, per mostrar la projecció amb què elles contribueixen a la lluita social, antifeixista pròpiament [...]. Tots aquests corrents genèricament considerats antifeixistes, representen de fet forces que actuen contra el feixisme, i que cadascuna pel seu cantó volen "fronts únics", "fronts populars", etc. i donant-li a la seva acció un aspecte decisiu, com si fos l'únic mitjà per enfonsar el feixisme. L'ocurrència ha tingut èxit, i molta gent arriba a creure-se-la; i tan sols perquè no s'atura a observar si, tal com plantegen la qüestió, pot realitzar-se i perquè no volen incomodar-se observant si és lògica i eficaç.
>
> Per combatre i destruir el feixisme l'esforç ha de ser comú, [sic] ho diem, amb el prestigi moral que tenim, perquè mai hem regatejat la nostra acció en els moments solemnes de la lluita. Totes les forces adversàries del feixisme trobaran sempre en els anarquistes combatents lleials que no necessiten de cap compromís previ per actuar a l'hora decisiva. Però, per què ens abstenim a rebutjar les propostes de front únic tantes vegades plasmat en infeliços documents? Perquè, per ser solidaris a l'hora d'actuar, necessitem la nostra independència; per discutir d'igual a igual la cooperació i el nostre esforç, però no ens involucrarem en pactes en cadascun dels corrents que procura sobreposar-se sobre l'altre no entrarem en competicions que estan fora de lloc [...] el

19 SANTANA, Emidio. *História de um atentado. O atentado a Salazar*. Lisboa: Ediçoes Forum, 1976, p. 21.

20 SANTANA, Emidio. *História de um atentado. O atentado a Salazar*, *op. cit.*, p. 21-22.

21 Ibídem, p. 23.

front únic no és possible en els cercles superiors dels partits, però serà fet per nosaltres en l'assemblea de les masses, on els anarquistes acceptem actuar i col·laborar amb tothom […]. El front únic, doncs, naixerà a la base, enmig del proletariat, als llocs de treball, i mai podrà servir a la idea de la conquesta del poder, sota la direcció i usdefruit del treball aliè, explotat i assalariat, i a l'escalada de la burocràcia […]. No és un front únic el que ens servirà, perquè els anarquistes ens arroguem el paper de dinamitzar les masses, allà on ens trobem, en tots els moviments socials, solament si la gent vol el seu propi alliberament, que equival a la realització dels nostres postulats.[22]

Mentrestant, a l'altre costat de la frontera, entre el 4 i 5 d'octubre de 1936, gairebé tota la premsa de la zona republicana publicà un manifest signat per un conjunt d'exiliats portuguesos (Jaime Cortesão, Jaime de Morais, l'anarcosindicalista Manuel Firmo, etc.) en què homes de diferents sensibilitats politicoideològiques repudiaven la interferència de l'Estat portuguès en la vida política de qualsevol altre estat

[…] i molt més quan, en el cas d'Espanya, s'exhibeix, amb escandalosa ostentació, contra el seu govern legítim, escollit per sufragi universal i de forma insuspecta […]. En la tràgica hora que viu Espanya i que llença al món l'amenaça de divisions més grans i de nous conflictes, la solidaritat fraternal dels signataris està amb aquells que defensen el treball creador i la lliure sobirania del poble contra la usurpació opressora de les oligarquies.[23]

Segons l'historiador Cesar de Oliveira,

aquesta declaració, per la relativa diversitat política dels seus subscriptors, alguns dels quals ja estaven integrats en unitats militars republicanes i ja havien rebut a Guadarrama o Somosierra el seu baptisme de foc, mostrava un cert grau d'organització dels exiliats política a Espanya i una certa unanimitat de posicions polítiques.[24]

El suport portuguès al camp republicà no es quedà, però, en la intervenció intel·lectual i propagandística. Centenars de portuguesos lluitaren a les files republicanes tot i que encara en no podem donar el nombre definitiu; amb tot, César de Oliveira aportà notícies de 250 portuguesos referenciats als arxius de la PIDE / DGS, a l'arxiu de la Guerra Civil de Salamanca i a l'arxiu del Ministeri de Relacions Exteriors de Madrid. A aquests 250 hem de sumar els 57 milicians detinguts al camp de concentració de San Pedro de la Cardeña (Burgos), així com els 83 portuguesos morts o donats com a desapareguts quan es produí la retirada de les Brigades Internacionals. Només amb aquests ja tenim prop de 400 portuguesos, si excloem els exiliats polítics més destacats. Altres xifres assenyalen que prop de 300 portuguesos varen ser internats als camps de concentració del sud de França, nombre no incompatible amb l'anterior i que apunta a un total per damunt dels 500, si comptem els detinguts a San Pedro de la Cardeña i els donats com a desapareguts i morts en combat. Al marge d'aquests altres 20 portuguesos que varen ser afusellats pels escamots franquistes en circumstàncies diverses, i que estan referenciats en les comunicacions dels consolats portuguesos a la zona «naci-

22 *Acrata*, any I, n. 1, 1935.

23 *Claridad*, 5 d'octubre de 1936, citat per OLIVEIRA, César. *Salazar e a Guerra Civil de Espanha*, *op. cit.*, p. 390-391.

24 OLIVEIRA, César. *Salazar e a Guerra Civil de Espanha*, *op. cit.*, p. 267.

onal». César de Oliveira esmenta, encara, que en aquesta comptabilitat no podem oblidar els 4.000 portuguesos que, treballant des de feia diversos anys a Espanya, fàcilment podien passar per gallecs, amb els seus cognoms espanyolitzats. Per altre cantó, res ens impedeix pensar que alguns combatents portuguesos haguessin pogut arribar sans i estalvis a Portugal, escapant del control de la PVDE i de la Guàrdia Nacional Republicana (GNR). Totes aquestes informacions dugueren l'esmentat historiador a afirmar que

> el nombre de portuguesos combatent amb les forces republicanes hauria estat superior als canadencs (1.000) i iugoslaus (1.100) i fou certament el major contingent de les 53 nacionalitats en què es repartien, de forma desigual, els prop de 5.000 homes, dels que Hugh Thomas no especifica l'origen.[25]

En els arxius de la PIDE / DGS semblen trobar-se proves de la supremacia àcrata entre els combatents portuguesos al conflicte espanyol, però falta encara inventariar, en els casos que sigui possible, la seva procedència ideològica. De totes formes, sabem que la major part dels anarquistes portuguesos s'incorporaren, sobretot, a les milícies anarquistes organitzades a Madrid, Barcelona i Astúries. La incorporació es verificà essencialment des de l'esclat de la guerra fins al sagnant maig de 1937, a Barcelona, a partir del qual el marge de maniobra de la CNT / FAI va disminuir clarament. La incorporació dels anarquistes portuguesos va ser fàcil gràcies a l'acció d'homes com José Rodrigues Reboredo, dirigent de la FAPE, i de Germinal de Sousa, secretari del Comitè Peninsular de la FAI i delegat de la columna «Tierra y Libertad». A més, aquest coordina, entre el novembre de 1936 i el juny de 1937, els lligams entre la FAI i el govern de Largo Caballero, en què participaven anarquistes pro governamentalistes. Aquests homes, gràcies a les relacions privilegiades que tenien amb l'anarquisme espanyol, es trobaven en òptimes condicions per aglutinar els anarquistes portuguesos integrats a les forces de la CNT / FAI.

Altres llibertaris portuguesos haurien passat per la guerra més o menys al marge de l'esquema organitzatiu de la CNT / FAI i de la FAPE. Exemple d'això és el testimoni de Manuel Firmo, que a les seves memòries de la guerra civil omet qualsevol relació amb aquestes organitzacions. Sabem, no obstant això, que estigué involucrat en el document col·lectiu que redactaren els exiliats portuguesos, i que he referit anteriorment; per tant, encara que fos superficialment, els contactes amb aquestes organitzacions els va haver de tenir. Simplement Manuel Firmo opta per no referir-los. Explica que estigué a Somosierra, en iniciar-se la guerra, en una milícia improvisada, però no diu res sobre com es va incorporar i els contactes que tingué amb altres compatriotes.[26]

El binomi CNT / FAI tingué la seva confirmació operativa plena amb l'inici de la guerra civil «el protagonisme dels anarquistes i anarcosindicalistes va contribuir a forjar una imatge mítica i unida de les dues organitzacions bàsiques del moviment llibertari.»[27] Del 13 al 19 de

25 Ibídem, p. 272.

26 FIRMO, Manuel. *Nas trevas de Longa Noite*. Mem Martins, Europa-América, 1978, p. 148.

27 GÓMEZ CASAS, Juan. *Historia de la FAI (Aproximación a la historia de la organización específica del anarquismo y sus antecedentes de la Alianza a de la Democracia Socialista)*. Bilbao: Ed. Zero, 1977, p. 96.

juliol, les organitzacions revolucionàries es mantingueren alerta davant l'imminent cop d'estat. Els sindicats mobilitzaren els seus militants. No obstant això, el govern els negà les armes, disculpant-se per la manca d'armament i afirmant que les existències les entregarien als militants conscients. Però, la força de la CNT era llavors una realitat massa evident, gràcies al seu milió de militants i la seva ràpida capacitat de mobilitzar-los cap a les primeres línies de combat.

A Catalunya el moviment assolí una amplitud sense precedents, amb la creació de diversos organismes revolucionaris, el primer dels quals fou el Comitè Central de Milícies Antifeixistes tot seguit de l'aixecament i després que Companys reconegués l'hegemonia de la CNT / FAI.

Abad de Santillán fou un dels homes clau de la nova actitud àcrata davant les eleccions del febrer de 1936. I des de l'inici de la guerra fou el paladí de la col·laboració democràtica. A l'altre costat estava Juan García Oliver, defensor de la implantació immediata del comunisme llibertari, ja que considerava que a Catalunya estaven creades les condicions històriques per poder realitzar l'ideari anarquista.

Aquesta divergència de fons, que dividí l'anarquisme espanyol, s'estengué a l'univers anarquista portuguès. Àcrates com Germinal de Sousa, per un costat, o com Vivaldo Fagundes, delegat del comitè de la FAPE de Buenos Aires, mai més trobaran una base d'enteniment sobre quina hauria de ser la posició de l'anarquisme ibèric, si participar al govern, unint esforços contra l'enemic comú, o mantenir-se fidels al primat de la revolució, refusant qualsevol tipus de concessions.

Aquestes tensions s'agreujaren en el decurs de la guerra, i van arribar a situacions límit com la que es produí coincidint amb la batalla de l'Ebre, quan la FAI es trobà en mig d'aquest greu dilema. El mes d'agost aparegué a la revista *Timón* una sèrie d'articles d'Horacio Prieto, en els quals afirmava la necessitat que l'anarquisme passés per una llarga fase de transició, ja que tan sols era una aspiració, una moral i una filosofia. Era vital, segons Prieto, utilitzar alguna agilitat i oportunisme indispensables per participar, sense vacil·lacions, en el govern, en tots els càrrecs elevats de l'Estat, i fins i tot en el Parlament. L'apoliticisme revolucionari estava mort: «En altres temps ens vàrem veure obligats a combatre el capitalisme i l'estat i per aquesta raó fórem implacablement apolítics; ara el nostre deure és guiar i mobilitzar l'estat, i per això hem de ser tan implacablement polítics.»[28] Prieto considerava encara que la FAI com a partit polític s'hauria d'espanyolitzar i deixar de ser ibèric, ja que en finalitzar la guerra s'hauria de presentar a l'electorat. Anarquistes portuguesos, intransigents o col·laboracionistes, van haver de quedar profundament desanimats per les afirmacions de Prieto.

Mentrestant, a Portugal el ressò de la guerra era escàs. Salazar bloquejava qualsevol intent per explicar el sentit del conflicte. Utilitzant l'arma més recent de propaganda: la ràdio,

28 PRIETO, Horácio. *Timón*, agost de 1938, citat aquí per GÓMEZ CASAS, Juan. *Historia de la FAI (Aproximación a la historia de la organización específica del anarquismo y sus antecedentes de la Alianza a de la Democracia Socialista), op. cit.*, p. 99.

desmoralitzava els que ansiaven les noves de la República en armes, llençant cap a l'èter els, reials o menys reials, avenços de les columnes del «Caudillo», censurant qualsevol notícia que insinués la supremacia governamental. Fins i tot, després de la guerra, continuà el desconeixement profund entre els que no havien passat la frontera en aquells anys decisius per al futur de la península Ibèrica.

Malgrat tot, diverses foren les accions realitzades pels resistents portuguesos a favor de l'esforç republicà. Les més decisives foren, sens dubte, les dels anarquistes, que l'any 1937 semblaven reviscolar i reprendre l'activitat d'altres èpoques. Ja el gener de tingueren inici una sèrie d'atemptats amb bombes contra les institucions que s'havien destacat pel seu suport a la sublevació nacionalista a Espanya. Els atacs anarquistes, amb membres del Front Popular, reactivats per la tornada de París de João Ferreira de Costa e Silva *Silva da Madeira*, es feren contra el Radio Clube Português, contra el consolat espanyol, contra el Ministeri d'Educació Nacional, contra les antenes de la Emissora Nacional i contra una empresa de gasolineres (la Vacuum), sospitosa de proveir de combustible les tropes franquistes.

Ja el maig de 1936 Emídio Santana havia alertat, al congrés de la CNT de Saragossa, que mentre estiguessin

> afanyadament entusiasmats per la lluita revolucionària, a les seves espatlles, a Portugal, les forces reaccionàries d'ambdós països forgen el punyal que pretén agredir-vos per la rereguarda. En les actuals circumstàncies, amb els precaris mitjans de què disposem, en aquesta hora de transició, sols tindrem el recurs desesperat d'una desafrenta que respongui per la nostra nació de responsabilitat i solidaritat amb vosaltres.[29]

La darrera carta es va jugar el 4 de juliol de 1937, quan un grup d'anarquistes, entre els quals –un cop més– destacava Emídio Santana, va fer explotar una bomba al costat de la casa de Josué Torcuato, quan hi arribà Salazar per anar a missa. L'atemptat no tingué conseqüències i els seus autors foren perseguits i empresonats.

Aquesta hauria estat la darrera gran acció contra el règim salazarista perpetrada pels llibertaris, durant la guerra, a Portugal. Fins a la fi del conflicte la guerra es faria en els butlletins ciclostilats (per falta de tipografies) i en pamflets dactil·lografiats distribuïts amb perill de la pròpia llibertat.

5. DE VICTÒRIA EN VICTÒRIA FINS A LA DERROTA FINAL

La guerra civil espanyola va revelar un fet nou i aclaparador, el sorgiment d'un fenòmen totalitari bifrontal.[30] La doble cara de Jano. Aquesta evidència dolorosa, que fou anunciada per anarquistes i comunistes dissidents, principals víctimes d'una de les cares d'aquest feno-

29 SANTANA, Emídio. *História de um atentado. O atentado a Salazar*, *op. cit.*, p. 24-25.

30 SERRAS PEREIRA, Miguel. *Dois anarquistas portugueses perante a guerra civil e a revolução espanhola (1936-1939): o impasse português e o pano de fundo da evolução mundial*. FCSH, 1986 [s. ed.].

men, que lluitava amb ells (aparentment) des del mateix costat de la barricada. Al si del camp republicà es va assistir a la guerra dins la guerra, ràpidament apaivagada pels «caps» anarquistes, que preferiren cedir a córrer el risc de trencar la unitat antifeixista –unitat que després, el maig de 1937, es va provar que no era més que un miratge–.

A la fi de la guerra el moviment anarquista estava destrossat, no tan sols pel final tràgic del conflicte per a la República, sinó principalment per les inquietuds i divergències insalvables que afectaren el camp àcrata, entre aquells que havien apostat en la col·laboració antifeixista i aquells pels que la Revolució anarquista havia estat traïda. Germinal de Sousa, féu –el 1953– allò que a l'historiador li sembla un balanç de la seva experiència de la guerra, i va assumir que l'existència d'altres forces que combatien el feixisme va obligar «a transigències, les màximes transigències en relació amb la doctrina»,[31] però el reconeixement *a posteriori* d'aquestes «transigències» o fou suficient per aplacar el ànims de diversos dirigents anarquistes, que, enfadats, s'apartaren renegant d'alguns dels seus dirigents.

Com molt bé assenyala João Freire, es tractava de l'orientació general d'un moviment en què estava en joc l'essència de la mateixa doctrina constitutiva de l'anarquisme. En causa estava la participació, o no, d'anarquistes en governs populars, en un context revolucionari de l'organització de la producció, de la distribució i de la vida social en aquest context; la qüestió de la defensa militar contra les amenaces externes i internes enfront a les concepcions doctrinàries de l'anarquisme; la política d'aliances amb forces antifeixistes, tenint en compte que la guerra havia confirmat l'estalinisme com un enemic ferotge. L'anarquisme portuguès no va saber –com li succeí a l'espanyol– trobar consensos en relació amb aquestes matèries.

La tàctica del Front Popular, portada fins a les últimes conseqüències a Espanya, no fou capaç de sustentar un moviment que semblava deixar de tenir lloc en els nous escenaris de la lluita política. Disconformes, els autors del 14è *Boletim da FAI/FARP*, de 1938, afirmaven la necessitat d'«anar més enllà del Front Popular», perquè

> observem que el Front Popular construït a Espanya, per tallar el camí al feixisme, no féu tots els possibles per fer-ho. A França el Front Popular tolerà, no solament les conspiracions del feixisme nacional, sinó també les de l'estranger, que comprometeren la seguretat del seu territori nacional, i amb l'excusa d'aquesta seguretat s'han buscat pretextos per perseguir i expulsar mesquinament tants antifeixistes! La llibertat dels pobles està molt més enllà de l'estret marge dels Fronts Populars, als quals no debem limitar la nostra actuació.[32]

En conclusió, podem demostrar que la guerra civil espanyola va revelar la desorientació de l'anarquisme davant un fenomen nou com el feixisme. Desorientació tàctica perquè no arriba a consensos quant a la millor manera d'afrontar-la –la unió antifeixista o la intransigència revolucionària, però sobretot desorientació orgànica, una vegada que mai més acon

31 Arxiu Històric Social, maço 340.

32 FAI/FARP, Boletim n. 14, 1938.

seguí reorganitzar-se en el marc de la dictadura portuguesa, incapaços de resistir els tristos dies de la clandestinitat.

La consigna «no anem cap a la guerra, anem cap a la revolució», publicades a *A Batalha*, òrgan de la CGT, el juliol de 1937, ens revelen com aquesta guerra estava imbuïda d'un significat simbòlic per un moviment que mai més tornà a estar tan a prop de la seva tan desitjada revolució.

Però, aquests anys d'or per a l'acràcia ibèrica, van ser, simultàniament, el seu cant del cigne. La guerra havia empès el moviment anarquista a un carreró sense sortida, i aquest fou el mur que no van saber saltar. Com es deia a l'època: «Ai dels vençuts!».

6. FONTS

6.1 Bibliografia

DDAA. *O Estado Novo, das Origens ao fim da Autarcia, 1926-1959*. Lisboa: Ed. Fragmentos, 1987.

DDAA. *Portugal e a Guerra Civil de Espanha*. Lisboa: Ed. Colibri / IHC, 1998.

FONSECA, Carlos da. *Para uma análise do movimento libertário e da sua História*. Lisboa: Ed. Antígona, 1988.

ABAD DE SANTILLAN, Diego. *En torno a nuestros objectivos libertários*, 1945.

GOMES, Varela. *Guerra de Espanha, achegas ao redor da participação portuguesa*. Lisboa: Ed. Versus, 1987.

GÓMEZ CASAS, Juan. *Historia de la FAI (Aproximación a la historia de la organización específica del anarquismo y sus antecedentes de la Alianza a de la Democracia Socialista)*. Bilbao: Ed. Zero, 1977.

GUIMARAẼS, Paulo. «Juventudes Libertárias e a agonia do anarquismo». A: *História*, any XX (nova sèrie), n. 6 (setembre de 1998).

FEDERACIÓN ANARQUISTA IBÉRICA. *Memoria del Pleno Peninsular de Regionales de la FAI, celebrado en Madrid los días 28, 29 y 30 de octubre*, 1933.

FIRMO, Manuel. *Nas trevas da longa noite*. Mem-Martins, Europa-América, 1978.

FREIRE, João. *Anarquistas e operários, ideologia, ofício e práticas sociais: o anarquismo em Portugal, 1900-1940*. Porto: Ed. Afrontamento, 1992.

FREIRE, João.«O anarquismo nos implacáveis anos 30». A: *Diário de Notícias*, 15 de març de 1984.

OLIVEIRA, César. *Portugal e a II República de Espanha (1931-1936)*. Lisboa: Perspectivas e Realidades, 1985.

OLIVEIRA, César. *Salazar e a Guerra Civil de Espanha*. Lisboa: «O Jornal», 1987.

PROUDHOMMEAUX, André. *España libertaria: la obra de la CNT y la FAI*, 1972.

RODRIGUES, Edgar. *A resistência anarco-sindicalista a ditadura, Portugal 1922-1939*. Lisboa: Sementeira, 1981.

SANTANA, Emídio. *História de um atentado. O atentado a Salazar*. Lisboa: Ediçoes Forum, 1979.

SANTANA, Emídio. *Memórias de um militante anarco-sindicalista*. Lisboa: Perspectivas e realidades, s/d.

SERRAS PEREIRA, Miguel. *Dois anarquistas portugueses perante a guerra civil e a revolução espanhola (1936-1939); o impasse português e o pano de fundo da evolução mundial*. FCSH, 1986. [Dactilografiat].

THOMAS, Hugh. *A Guerra Civil de Espanha*. Lisboa: Ulisseia, s/d.

WOODCKOCK, George. *O anarquismo, história das ideias e dos movimentos libertários*. Lisboa: Meridiano, 1971.

6.2 Diaris

ABC do Revolucionário, FARP, desembre de 1937.

Acção anarquista, FARP, any I, n. 1, gener de 1935.

Acrata, FAI/FARP, any I, n. 1, 1935.

FAI/FARP, Boletim n. 14, 1938.

Liberdade, París, any I, n. 1, 9 d'abril de 1938.

O Libertário, FAI / FARP, Grupo «Terra Livre», any I, n. 1, maig de 1935.

A Rebelião, any I, n. 2, agost de 1935.

6. 3 Arxius

AHS (Depositado na Biblioteca Nacional)

ANTT, Arxiu PIDE/DGS

Germinal de Sousa, dirigent anarquista portuguès responsable de les relacions entre la FAI i el govern de Largo Caballero, entre novembre de 1936 i juliol de 1937. Foto: Kati Horna, *Fotografías de la Guerra Civil Española (1937-1938)*.

El llibre coordinat per Jordi Piqué i Padró i Josep Sànchez Cervelló ens presenta un conjunt de catorze treballs sobre diferents temes relacionats amb la guerra civil a les comarques tarragonines. Anys després de la Guerra Civil, alguns historiadors semblen obstinats a rescatar de l'oblit aquell passat i restituir la memòria dels vençuts. Llibres com aquest hi ajuden. És bo que els pobles recordin i que les noves generacions coneguin el passat i tot allò que varen viure, varen estimar i varen patir els seus antecessors. Un poble que no recorda és un poble sense passat, un poble mesell, en què els botxins s'erigeixen en salvadors i les víctimes són colgades per l'oblit.

[publicacions]
urv

Cercle d'Estudis Històrics i Socials
Guillem Oliver del Camp de Tarragona